

વિવિધથેયમાળાવર્ષ ૧૪૨૭
અંક ૧૬૭ થી ૧૬૮



ચાલુ ૧૯૮૮ માં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦
મુલ્ય રૂ. ૪, પાકીપૈ, પે. માફ

ધર્મતત્ત્વ

વંગસાહિત્યસમ્રાટ બાબુ બંકિમચંદ્રિની
જીવનવૃત્તાંત સહિત
— સંપાદન —

અનુવાદક: ભીમજી હરજીવન-કેપેનોમનુશીલ
સ્થળ: મદરા (કાઠીયાવાડ)

સત્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક: શિશુ-અખાનંદ
સ્થળ-અમદાવાદ અને મુંબઈ

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૨૪૮, પ્રત ૭૨૦૦, અંક ૧૯૮૦
મુલ્ય ૦૧, પાકીપૈ ૦૧૫

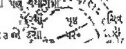
“ सर्वं ह्य प्रसादक मस्थाने स्थापितम् ”

अथवा “ सर्वं शान्तिं मुदयन्तु यः
विभुः अथवा नन्दन प्रमथते मुदित

નવાં પુસ્તકો નીકળ્યાની તથા વીજી खास सूचनाओं

૧—વિવિધ અંશમાળા ના ૨૨ ૧૬૭-૬૮ માં અંકની સાથે તેનું ચોદમું વર્ષ સપાસ આવે છે. આ સં. ૧૯૮૦ ના વર્ષનો પૃષ્ઠમેળ નીચેની વિગતે ૧૫૦૦ ને બદલે ૧૬૦૦ રોકાશે છે. હિપરાંત છ વિગે પણ વધારાની વિગતો છે.

અંક	પુસ્તકનું નામ
૧૫૭ થી ૧૬૦	સ્વામી સમીર્થ-અંબ ટાળે
૧૬૧ થી ૧૬૩	મહાન નેપોલિયન
૧૬૭ થી ૧૬૮	ધર્મતારવ



૨—આપુ શોરશ્વેતે અનુસરીને આ પુસ્તક સં. ૧૯૮૧ માં સુધારા કરવામાં આવેલ છે. તરફ વી. પી. થી મોકલશે. આ વી. પી. રવીશ્વરી હાથ માલકમાં આનુ રહેવાની કમળા ખતી પણ માર્ગ આસ કારણથી ના મહત્વથી નેમનું વી. પી. પાકું વગે તેઓ જે પોતાનું પાર્થિક લવાજમ તથા રા. ગણેશ શોરશ્વેતે ૬૦ મહત્વનાં પંચ આના મોકલી આપશે, તે આ પુસ્તક તેમને તરતજ મોકલી અપાશે. લવાજમ ફરતમાં કરીને પુસ્તક રાઈ નવાર પાસેથી સાત નામનો એકજ આનો વધુ લેવાશે.

૩—નીચેનાં પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ છપાવતે તેવાર રાઈ સુધી છે.

નામ	કલ્પ	પૃષ્ઠ	પાકા	મૂલ્ય
ગિરંધરજીત શામાપકુ-કવિના વરિત સાથે ...	પાઞ્ચ ...	૭૫૦	પાકા	૨૧
અંખાની વાણી-મનદર પસંદિત.....	૧... ૫૪૮ ...	૫૦૦	પાકા	૧૧
સુધિધાં નીતિકથા-મિશ્રલક્ષણ	પાઞ્ચ ...	૧૮૪	સાદા	૦૫
અંકિત નિબંધમાળા-અર્ધતત્ત્વસાથે,	પાઞ્ચ ...	૫૮૦	પાકા	૨૧

જે પુસ્તક વિષે વધુ મહિત્તિ આ પુસ્તકની કેવળે નાહેર ખમરમાં આપી છે. ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંબ પહેલે... પાઞ્ચ... ૭૧૨ પાકા
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંબ બીજો... .. ૧૪૦... ..
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-અંબ ત્રીજો... .. ૧૫૦... ..

હવેના પેઢી સ્ત્રીરત્નોના ને અંબ તેવાર હોષ માલકને તરતજ અપાશે અને મૂલ્ય વધુ અંધનું લેવાશે. ત્રીજો અંબ એકદમ ને માતમાં તેવાર ચતાં પ્રથમ ખમર આપીને પિરતજ નેટથી સમનું વી. પી. કરીને મોકલી અપાશે.

૪—૩૫૫૧ સર્વ પુસ્તકોનું મૂલ્ય આવતી હોળી સુધી ૧૦ થી ૧૨ ટકા ઓછું લેવાશે.

૫—૩૫૫૫ સુધ્ય અમરવાદનું જ હોઈને મુંગલ મોરે મુદબ વધુ દોષ છે.

૬—૪૬૧૨૩૮ રાઈનાં કેટલાક પુસ્તકો હોળી સુધીમાં છપાઈ જશે.

૭—સં. ૧૯૮૧ થી વિવિધ અંશમાળામાં નીચે પ્રમાણેનો એક નવીન વર્ષ હમેરી નેદારા મહાન ઓપુષોનાં જીવન ચરિત તથા સંતમહાત્માઓની બોધપદ વાણીને લગતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું રાખ્યું છે, તે વધુ પ્રત્યેક વર્ષનારનું ખાન ખેંચીએ છીએ.

વિવિધ ગ્રંથમાળામાં નવા વર્ષથી ઉમેરાનાર નવીન વર્ગ

આમથી વરસેમાં 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' ની સાથે સાથે 'ચરિત્ર માળા' પણ આ મર્યાદા તરીકેથી આપની હતી, અને સં. ૧૯૭૨ સુધીનાં ત્રણ વર્ષ માત્ર સ્થાપના કરનારની અવગત વગેરેને કારણે તે બધું કરવા પડી હતી, એ પછી ગણ સાથથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના પેટામાં એકાદ જીવન ચરિત્રનું પ્રસ્તુત પણ અપાતું રહે છે, પરંતુ તેને બદલે અન્ય પુસ્તકો જોઈ આપણે જે વળા સત્ત્વરે પાસેથી વાળી પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા અનેક વર્ષોથી ચાલી આવે છે તેના લે એમાં વાચકોના આવકો મુશ્કેલ છે.

ઉપર પ્રમાણે હપ્તકત દ્વારાથી વેચાઈ સત્તાનું પોતાનું ક્ષેત્ર ધર્મ ઉપાવનારી મુશ્કેલી દૂર થવાથી નવા-૧૯૮૧-ના વર્ષથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના પેટામાં નીચે મુજબનો એક નવો વર્ગ અથવા વિભાગ ભરી કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ સં. ૧૯૮૧ ના કાર્તિકથી વિવિધ ગ્રંથમાળા' માં નીચેના બે વર્ગ રહેશે.

આપણે વર્ગ-૧-આ વર્ગ 'પહેલો વિભાગ' ના નામથી પણ જોવામાં છે. વિવિધ ગ્રંથમાળામાં કાલ જે પ્રકારે આવું છે, તેનો સર્વ આ 'માનુ વર્ગ'માં એકલે છે 'પહેલો વિભાગ' ના ગણક મળી છે. એમાં વિવિધ વિષયના પુસ્તકો અપાતાં આવતાં છે, તેમ પ્રમાણે અપાતાં રહેશે વર્ષ સં. ૧૯૮૧ ના વર્ષથી મોટા કરતાં પૂરો આપવાનું ભરી થકુ છે, તે પણ ભરી રહીને ઉપ પાસે તમા પાસે ના કરતાં મળીને ૧૫૦૦ પાસેના પુસ્તકો એક વર્ષમાં અપાતાં રહેશે.

નવીન વર્ગ-આ વર્ગ 'બીજો વિભાગ' એના નામથી પણ જોવામાં છે. આ વર્ગમાં કેટલોકોનાં મહાન અને પુરોનાં જીવનચરિત્ર, સત્ત્વરે પાસેથી ઉપાસરકે વાળી, અને ભરી કાઢી ત્યારે ત્યારે થકુ જમાનાના ઇતિહાસની ક્ષેત્ર ઇતિહાસો પણ અપાશે વળી કોઈ કોઈ વખત સારિત્ર કોઈની નાની પેઠી ઉપાસરકે વાતાંઓ અપાવાનો યોગ હતી ત્યારે તે પણ અપાશે. આ બીજા વર્ગના અદ્યક્ષને પણ પહેલા વર્ગની જેમ જાણે (પાસે ૫૫૫૮ અને ૫૫૫૮ ના કદના મળીને) ૧૫૦૦ પાસેના પુસ્તકો અપાતાં રહેશે; તેમજ વાર્ષિક મૂલ્ય પણ પહેલા વર્ગ પ્રમાણે જ-એટલે કે સાત પૂર્ણ માટે રૂ. ૪) અને પાસે પૂર્ણ માટે રૂ. ૫) તથા પોસ્ટેજ માત્ર રહેશે.

અને વર્ગમાં આકર્ષક થતાર પાસે મૂલ રૂ. જાડ તે જાહેર સાત અને પાસે પૂર્ણ સાથે રહી તે જાહેર નવ રૂપિયા લેવાશે પોસ્ટેજ માત્ર.

સૂચના પહેલવી-ઉપર જણાવેલી બીજા વર્ગ માટેની મોજબા, તેમજ નવને વર્ગમાં આકર્ષક થતાર માટે જોઈ સલામત લેવાની મોજબા માત્ર એક વર્ષ માટે જમાનાથીજ સલામતની છે. આકર્ષકનો સંતોષકારક સત્તા એ સમય દરમિયાન મળેલી જણાશે, તેમ તે મોજબા તથા પોસ્ટેજ થકુ રહેવા સંબંધ છે.

સૂચના બીજી—આ નવીન વર્ગમાં આદક યર્ગો 'હર્ષિનારે' તે વર્ગિતું ૭૫૨ *
જાણાયા મુજબનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂબરૂ અથવા સનીઓર્ડરથી પહેંચાડતું; અથવા તે
એ વિભાજિતું પહેલું પુસ્તક “પ્રીતમની વાણી” કે જે એકાદ માસમાં તૈયાર થનાર
છે, તે વી. પી. યી મોકલવા લખતું. નવીન વિજ્ઞાનમાં આદક થનાર જે માણુ
વિજ્ઞાનમાં પણ આદક હોય તે તેને લગતો રજીસ્ટર નંબર લખી મોકલવો. એટલે
તેની પાસે જન વિજ્ઞાનમાં આદક થના બદલ રૂ ૧) ઓઠે લેવાયે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠિકા	અગ્રુદ	શુદ્ધ
૩	૬	દોષ	હાન
૪	૧૧	અધમની	અધમની
૩૬	૨૬	નિર્વાંઢમાથી	નિર્વાંઢમાથી
૪૭	૨૬	પરકાએ	પરકાળ
૪૮	૧૭	સ્વાંગીન	સ્વાંગીન
૫૫	૧૩	સ	સૌ
૭૧	૧૫	છન	ફેરના
૭૭	૨૬	બાદના	બોદના
૮૮	૧૪	કરશે	કરશે
૯૪	૨૧	મ	એમ
૧૧૨	૧૩	એટનાજ	એટનાજ
૧૧૫	૪	અકિતરાન	અકિતવાદ
૧૨૮	૧૬	પછીની ત્રણ બાળઓથી પકિતઓજ માત્ર દીપણી- રૂપે છે, માટે તેનેજ પૂજાને છેડે મૂકીને દીપણી- તરીકે વાપરી, અને એની નીચે જે રુઝરાતી લીટીઓ છે તે માણુ લખાણ તરીકે સમજવી.	
૧૩૨	૧૪	કહેવાથી	કરવાથી
૧૪૬	૧૭	વન્દ	વિના
૧૫૫	૨૫	પોતાની	પોતાની

प्रकाशकः निवेदन

[illegible]

‘જુહુપરિત’ અને ‘પર્યવર’ નામો લેખક પાને પ્રકૃતિ એટલે ઉચ્ચ કિંમતી અને ઉચ્ચ પ્રશંસા મેળવતી પદ્યરચના છે. ‘જુહુપરિત’ માં લેખકે અગત્યની જાણવટ, શક્તિ અને અત્યંત સ્તિ દર્શાવી આપી છે, તેનો અર્થાત્ હવે બીજા કોઈને રહોરેજો જણાયો નથી. ‘પર્યવર’ માં લેખકે વિશાળ પ્રભુશક્તિ તેમજ નિષ્ઠામય પ્રાંત ઉપર રાજ્યો ઉત્તરી વલત્વનું પ્રગટ કર્યું છે. અને કાશ્મીર સહીબ આગામી થઈ, આગમીય, રમણીય, લેખક લેખકિતાવત્તા કાવ્ય કલાત્મક પ્રવાહની એવળા એ સર્વ માનસેવા કરી અનુરમ્ય છે, તે અનુરૂપી તેમજ અસરકારક રીતે લેખકે સમજાવ્યું છે.

જાનિતકુલ કે જાનનિ' આ સમય તરફથી પ્રસિદ્ધ કરાવે વિશેષ અર્થવિત્તિ થાય તેમ કરાવે છે. અને જોઈએ છે, પણ તેમ જીવન પ્રજાત્મક મોડનિયમ અર્થવિત્તિ અર્થવત્તે સર્વજન મહત્ત્વની નીચી જુએ જોઈએ એ જાનનિયમ તરફથી જાનનિયમ પ્રજાત્મક થઈ.

આ "ધર્મતત્ત્વ" એ અત્યુચ્ચ મહિમા ધરાવે છે. પ્રમુખશ્રી તૈયાર થઈ છે તેને આજે તેમજ મ.વ.વાળે ખાતે છે.

‘નકિમ નિયતિવાદ’ની પહેલી આદતિ સાથે લેખન દોઝ પૂરું મળ્યું ને હોઝ
કુંડે જીવાનત મળાવતું. તેના કારણે બીજા આદતિયોએ જ સાન મળ્યા વિહારવાળું
રહસ્ય જીવાનત મેળવતું. લેખકની, અને લેખા લેખકની અજ્ઞાતમય નિમિત્ત, ન્યાય-

પ્રિયતા દયાળુતા, સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ વહીવે પ્રત્યેનો મૂલ્યભાવ, વગેરે દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ બનાવે વર્ણવેલા હોવાથી એ જ્ઞાતા આ ધર્મતત્ત્વની સાથે પણ જોડવામાં આવ્યું છે.

‘ધર્મતત્ત્વ’ અથવા તો કોઈ પણ પ્રથમાનો એકે એક વિચાર તો સર્વ જ્ઞાને સમત નજ થાય પરંતુ બકિમ વાણુ જેવા સમર્થ વિદ્વાને આ પ્રથમા ને હૃદયથી, ને દનથી અને ને શુદ્ધિમતાથી ધાર્મિક નિયમો ગુરુવા છે, તે જ્ઞેતા આને તે લખાવાને ૩૧ વર્ષ સર્જી જ્યાં છતાં પણ દિદુધર્મના અનુયાયી જ્ઞાને મારે તેમજ સિદ્ધિત શુભકર્મને મારે તેની એકદરે ઉપસરકતા તો પ્રત્યેક વિચારકને સ્વીકારવીજ પડશે.

આવું ઉપયોગી પુસ્તક મેં તેમજ મહા સ્ત્રીતરીકે પુરુષ જ્ઞેતાય તેમ હોવાથી તેની બેબેકદમર પ્રત વધુ જાણી છે, અને સામાની પ્રત સેનારને તે પોણું કિંમતે અપારી.

સરદર્પણિયા સ ૧૮૮૦

આ સાથેના શુદ્ધિપત્ર મુખ્ય સુધારી લીધા પડીજ પુસ્તક વાચન.

વંકિમ વાણુની ધર્મતત્ત્વની ભૂમિકાનો અનુવાદ

પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક સળધી ને જે બોલ કહેવામાં આવે છે, તે મેં પુસ્તકની અદર કહેના છે. જેઓ માત્ર પ્રસ્તાવના જોઈનેજ પુસ્તક વાંચવા કે ન વાંચવાના નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેઓ આ પુસ્તક વાચે એવો મહત્તર ધ્યેયોજ્ય એટલે રખાય તેટલા સારૂ ભૂમિભાગ મારે વિશિષ્ટ લખવાનું પ્રયોજન નથી.

પહેલા દશ અધ્યાયજ એક પ્રમત્તની ભૂમિકારૂપે છે. અનુસીદન તત્ત્વ મુખ્ય આ મુખ્ય વાત ને લખવાની છે તે અભિપ્રાયમાં પ્રકરણથી સરૂ થાય છે. પહેલા દશ અધ્યાય નીરસ અને વચ્ચે વચ્ચે કટાણે અ પે તેવા છે એ દોષનો સ્વીકાર કરશે એજ આટલી ટુકડી ભૂમિજ નખવાનો હેતુ છે. મતલબે અધ્યાય યાથી વધારે નીરસ છે તેથી ને વાચકોને તે અધ્યાયમાં કટ થો આવી તેઓ તેને છોડી દેશે તો આશરો.

મુખ્યત્વે આ ગ્રંથ કેળવાયેના વાચકવર્ગને સારૂ લખવામાં આ પે છે. તેટલા સારૂ સંબંધી બાંધત દરેક સ્થળે ખુલાસાવાર સમજાવી નથી.



અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
	આશુ ભંડિય વગેરે સંશ્લિષ્ટતાના ...	૧ થી ૪૮
૧	ભો—દુઃખ એટલે શું ?	૧
૨	ભો—સુખ એટલે શું ?	૫
૩	ભો—ધર્મ એટલે શું ?	૧૧
૪	ભો—મનુષ્યત્વ એટલે શું ?	૧૭
૫	ભો—અનુશીલન	૨૮
૬	ભો—સાધનશ્રમ	૩૨
૭	ભો—સાધનશ્રમ અને સુખ	૩૭
૮	ભો—શારીરિકશક્તિ	૫૫
૯	ભો—તાનાશ્રમી શક્તિ	૬૬
૧૦	ભો—મનુષ્યશક્તિ	૭૨
૧૧	ભો—ધર્મશક્તિ	૮૨
૧૨	ભો—ધર્મશક્તિ-શાસ્ત્રિય	૯૦
૧૩	ભો—અગવદ્ગીતાનો સ્પૂલ ઉદ્દેશ	૯૪
૧૪	ભો—અગવદ્ગીતા-કર્મયોગ	૯૬
૧૫	ભો—અગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન	૧૦૦
૧૬	ભો—અગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ	૧૦૪
૧૭	ભો—શક્તિ-ધ્યાન-વિજ્ઞાનાદિ	૧૦૮
૧૮	ભો—અગવદ્ગીતાનો શક્તિયોગ	૧૧૧
૧૯	ભો—ધર્મશક્તિ-વિષયપુરાણ	૧૧૫
૨૦	ભો—શક્તિનું સાધન	૧૨૯
૨૧	ભો—પ્રીતિ	૧૩૭
૨૨	ભો—આત્મપ્રીતિ	૧૪૭
૨૩	ભો—સ્વજનપ્રીતિ	૧૫૫
૨૪	ભો—સ્વદેશપ્રીતિ	૧૬૪
૨૫	ભો—પશુપ્રીતિ	૧૬૮
૨૬	ભો—દયા	૧૭૦
૨૭	ભો—ચિત્તરંજની શક્તિ	૧૭૭
૨૮	ભો—ઉપસંહાર	૧૮૪

વાવુ વાંકિમચંદ્રનું સંક્ષેપ વૃત્તાંત

જંગલજાના યોગીસ પરમજ્ઞા જીવજામાં મંગલકારિ આવેલાં 'કાશાવપાસી' નામે મામમાં અનેક અચરનોના લેખક મહિમચંદ મહોપાધ્યાયનો જન્મ સં. ૧૮૭૮ ના જુનની ૨૭ થીએ થયો હતો. મહિમનાં માતાજી સુરીરે બહુજ રમૂજ, રંગે ઝાળો, મધુરભાષી, દબાજુ અને સાંત સ્વભાવનાં હતાં. મહિમના પિતા પાલ્લવચંદ તપાવેલા સુવર્ણના જેવા રંગના, ઉંચા, પ્રતિભાશાળી, તીવ્રજી હૃદયવાળા, ઉછરે અને તેજસ્વી પુરુષ હતા.

જાત્ય વયમાં જ કિમ બાળજી સુરીરે ગણે જાએ નિશ્ચર રહેતું હતું; પરંતુ તેમની શુદ્ધિ તે પહેલેથીજ બહુ તીવ્રજી હતી. પંચ વર્ષની ઉંમરે તેમને વિદ્યાભણસરોએ પ્રારંભ કરાવાયો, અને બાલક મહિમે પહેલેજ દહાડે કમ્પાન બધા અધ્યયે રીખી લીધા. સાતમે વર્ષે તેમને મેડિનીપુરની જીવન સ્કૂલમાં પ્રવેશ કરવામાં આવ્યા તે સમયે તેમના પિતા ત્યાંજ ડેપુટી કમીશનર થયા હતા જે વર્ષમાં મહિમ હમેશાં પહેલે નંબરે રહેતા, તેમના અનુપમ શબ્દો જોઈ વિદ્યારોને સાર્વજનિક થતું.

બાર વર્ષની ઉંમરે મહિમ બાળજીને ફુલ્લી કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પણ તે હમેશાં પોતાના વર્ષમાં ઉચે નંબરેજ રહેતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ તેમનામાં ટીન-ટુવા એટલી બલજાન હતી કે માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોના વર્ચનથીજ તેમને તપ્તિ થતી નહિ. કોલેજના પુસ્તકાલયમાંથી તે વિરિષ વિષયનાં પુસ્તકો લાવતે લાવ્યા કરતા. પરીક્ષાને સમય નજીક આવે ત્યારેજ માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો ભણ્ય હઈને વાંચી જતા, કે જેથી પોતાનો ઉપરનો નંબર જોયો પડે નહિ. ફુલ્લી કોલેજમાંથી તેમણે મિનિયર સેક્રટરીશીપની પરીક્ષા પસાર કરી અને પછી કલકત્તાની પ્રિસિડન્સી કોલેજમાં પ્રવેશને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. જે સમયે એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં બી. એ. ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું, અર્થાત્ મહિમ બાળજીને પ્રવેશને અભ્યાસ ઉચો મૂકી બી. એ. બનવાની તૈયારી કરવા માંડી. માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉંમરે અને બેજ મહિલાના પરિચયે તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલાં વર્ષમાં પામ થયા. તે સમયના જંગલજાના સોટેનન્ટ મેજીસ્ટ્રેટ મિ. ફોલીડેએ મહિમ બાળજીના શુભો જોઈ તેમને ટરનજ ડે. માસ્ટરટ્રેનના હોદ્દા ઉપર નિમ્ણ.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ મહિમચંદના હૃદયમાં મહિમચંદને પવિત્ર ભાવ અંકુ

* સુરિષ્ઠાત * સરસ્વતીમાં આવેલા પવિત્ર બાળકતા પાડેવના ભેજ ઉપરથી તેમજ કવિગ્ન રૂપનારાયણ પાડેવચિત મંગા પુસ્તકમાળાના ૧૫ મા પ્રુથ "મહિમચંદ ચટ્ટી" ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજવામાં આવ્યું છે. સંપાદક

રિત થયો હતો. તે સમયે નીમળતા “સપાદ પ્રસાર” અને ‘સાધુરત્ન’ નામનાં પત્રોમાં તે પોતાના લેખો તથા કવિતાઓ પ્રેસવા અને તેમાં તે પ્રકટ થતાં તેમને પત્રના સપાદક બનવાની પ્રતીક્ષા અભિલાષા હતી. પરંતુ સરકારી હોદ્દો અનામતે પ્રાપ્ત થયો એટલે તેનો અસ્વીકાર કરવો એ શ્રેષ્ઠ લાઝમું નહિ. આ પ્રમાણે કેવળ પીસ વર્ષની કાચી ઉંમરમાં જ બકિમચંદ્ર કર્મજીવમાં અપ્રસન્ન થયા. સરકારી કામમાં નિરંતર બેઠા રહેવા છતાં પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસ તો નિવૃત્તિદિન શુદ્ધિ પામતો હતો. સરકારી કામકાજમાંથી તેમને જે કંઈ અવકાશ મળતો તેમાં તે સહિત્યલેખ કરતા. આમ તે અંગ્રેજી રૂઝનાં બહુતા હતા ત્યારે પણ કેસેજનાં અભ્યાસ સાથે સાથે તેમણે મુઆવિયોબઅકરજી તથા કેટલાક અંગ્રેજીઓનાં જ બધા કરેલો હતો.

બકિમની કિશોરવસ્થા ખુબ સુખમાં ગત હતી. સવારે ખેડેરે સાંજે રાત્રે બધો વખત તે પુસ્તકો વાચવામાં જ મગ્ન રહેતાં તેમણે અરબુવાસ્થામાં તેમનાં એક સહાધ્યાયીને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આ જગતમાં બીજા કોઈપણ કામથી નથી મળતો.” એ પછી જુલાનીના અંતિમ કામમાં, ગદોરાપુરમાં રહેતી વખતે એક વાર બકિમે મુનમુન તરફ બાહુને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તક લખવામાં જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.”

તેમનો પહેલો વિવાહ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે થયો હતો. પરંતુ પાંચ છ વર્ષ પછી તેમનાં પહેલાંના પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બહુજ તપાસ કર્યા પછી એકવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાનો બીજો વિવાહ એક કૃષ્ણાવધવાણી વિદ્યુષી કન્યાની સાથે કર્યો હતો. તેનાપર તેમને ખૂબ પ્રેમ હતો અને તેને પોતાનો ‘નિવિયુષ’ તથા ‘કર્મગુરુ’ માનતા. એ પત્નીથી તેમને પોતાનું આરિય બીજવવામાં તથા ઉચ્ચ ક્ષત્ર્યો બનાવવામાં સહાય મળી હતી અને ત્યારથી તે સ્ત્રીજાતિના કાંઈ બન્યા હતા. તેમનાં પુસ્તકોમાં એ વાતો સ્પષ્ટ બોલે છે. એક સ્પષ્ટ તેમણે લખ્યું છે કે ‘ઓઆ એ સદાત્ સદા સદા અને સ્નેહની દેવી શ્રીમતિ છે.’

બકિમે અંગ્રેજી સંક્ષિપ્તનો અભ્યાસ દેશપ્રસિદ્ધ શિક્ષક ઇલાનચંદ બટ્ટાચાર્ય પાસે કુમળી કેસેજમાં કર્યો હતો અને સરમુખ શિક્ષક મહાબલીનિવાસી પ્રસિદ્ધ પામેશી શીષ્ય હનુ. સન ૧૮૫૩ થી ચાર વર્ષ સુધી તેમની પાસે બકિમ જાણુ બાકરજી અને સહિત્ય શીષ્ય હતા તથા એકલા જ સમયમાં દસ વર્ષનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો.

બકિમે સોળ વર્ષની ઉંમર પછી કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું ત્યાર બાદ સંભવ્ય છે કે કવિવર ઇલાનચંદ મુખે (જેમના પ્રસાર પત્રમાં થયેલાં બકિમચંદ

સખતા હતા) એક દિવસ બકિમ બાબુને કહ્યું હતું કે " તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે; પણ તમે કવિતા ન લખતાં મલ્લ જ લખ્યા કરો."

કૃષ્ણચંદ્રે બકિમને ક્યારે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની ખબર નથી. ગમે તે વખતે આપ્યો હોય, પરંતુ બકિમે તે શામે ચલ્યા હતા. બકિમચંદ્ર હમેશાં કૃષ્ણચંદ્ર ગ્રામને સ્વચ્છ મણીતા હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં એ ત્રણ વર્ષ ઉપર બકિમ બાબુ ' કમરા પાઠ ' ગ્રામમાં કૃષ્ણચંદ્રને ઘેર રવા હતા. ત્યાં કૃષ્ણચંદ્રના સગાંવડાના પાસે બેસીને તેમણે બહુ વાર સુધી ગ્રંથો વાંચ્યાં હતાં. બકિમ બાબુ બીજી વાર પણ કવિનો તે આગ્રમ જોવા સ્થા હતા. તે વખતે તેઓ કૃષ્ણચંદ્ર ગ્રામનું કલ્પનચરિત્ર લખતા હતા.

કુમહીમાં છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ બકિમે કુમહી કોલેજ છોડી ન હતી. એ સમયે તેમની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. સમસ્ત બારેતવર્ષમાં એ સમયે અશાંતિ કેસાઈ થઈ હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાની આગ બારકપુર અને ખહેરામપુરમાં પણ સળગી ઉઠી હતી. મદ્રાસ અને અવધ એ આગમાં લાકડાં નાખતાં હતાં. દિલ્હી અને કાનપુર પણ એ આગમાં જીવતાં ન હતાં.

બંગાળીઓ એ આગ સળગાવીને ફર પડી રવા હતા-માટે ઉંઘા રહીને પશ્ચિમ-આફ્રિકામાં અમિતુ' લખાનક રાતવર્ષ' ચિત્ર જોઈ રવા હતા. મોઝમ્બીની બારા પુત્ર તાજ થઈ હતી; અને મરાઠા ઘેર વાજવાને મંથી રવા હતા.

સિપાહીઓના બળવાની આગ આ પ્રભાણે આરે બાબુ સળગી ઉઠી તે વખતે કુમહી પાસેના ' અસુમ ' રથાનમાં માર્ચલ જો ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે અસુમમાં એક 'હાઈમેન્ડર'-ગોરાઓની પસંદગી રહેતી હતી. ત્યાં એક ઘાટ પણ છે. તેને બારિઓના ઘાટ કહે છે.

બકિમચંદ્ર એક દિવસે જાપાનથી પહેલાં તેમના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રને લઈને એક ઘાટમાં ઉતર્યા. તેઓ નાટક જોવા જતા હતા. અંતુગ્રામ એક ધનવાન પુરુષે એક નાટ્યશાળા ઉભી કરી હતી. બકિમચંદ્ર સિવાય કાંઈક પાઠના અનેક મુશ્કેલીને પણ નાટક જોવા જવાનું આગ્રમણ મળ્યું હતું. બધામ લાલ અને શિશિલ પુરુષો હતા.

બકિમ બાબુ તેમના નાના ભાઈને લઈને એક નાનાડી દોડીમાં રવા હતા. પૂર્ણચંદ્ર બકિમ બાબુથી ત્રણવાર વર્ષ નાના હતા. બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર પાસે ન હતું. બીજા ઘાટ-પટ્ટા ઘાટથી પાસે હતું. બકિમચંદ્ર જરા ફરવાના ધરણથી બારિકના ઘાટે જ ઉતર્યા. નજીકના ' કાંચલપાટ 'થી આવેલા બીજા લોકો બીજી દોડીમાં હતા. તેમની દોડી પટ્ટાવાટ પાસે જઈને ઉભી રહી.

બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર સુધી જો રસ્તો મંગાને-કિનારે કિનારે જતા હતા તે જ સમયે રાજે બકિમ બાબુ છેલ્લીમાંથી ઉતરીને આજના...

રસ્તાને કિનારે-રમણી ત ક વસિતો કડિયે જાણવેણી દલો વચ્ચે વચ્ચે યાસણા પહો દતા. થોડે દૂર જ્યા પહો તેમણે જોયું કે કેટલાક લસરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે યાસણ પર બેઠા હતા તેમની સાથે બે એક ફૂતરા પહો હતા એક ફૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડ્યો ફૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે હરે છે તેના પર તે વધારે કુમ્બો કરે છે ફૂતરાને જોઈ પૂજુ બાણુ બી-બા અને તેથી ફૂલચે વધારે પાછળ પડ્યો.

ફૂતરાના મોરો માથાએ જતાવધી સજી વધારે ઉભો તે ફૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા માગ્યા ! ફૂતરા વધારે ઉત્સાહિત થઈને દોડ્યો અને પૂર્ણ બાણુની અગ્રેશય પહે ગી વધે. પૂર્ણ બાણુ બી-બે ઉપાસન હાથથી રસ્તાના યાસણ ઉપર ચડવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

બહિષ્કરણ ખ્યાન પ્રથમ આ માગ્યન તક બેચાણુ ન હતું તેથી બીજા બાણુ મ જાણી રોગા ગતા જાતા ચાલ્યા જતા હતા એકાએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તે ફૂતરાને પૂર્ણ બાણુ પર કુમ્બો કરવાને ઉચિત યથેષો જોયા. બહિષ્ક બાણુનો ચોરા સમયે જ વધ ગયો તેમણે કોઈપૂર્વક સહેણે તરુ જોઈને કહ્યું 'સચ્ચે' અમલ તો સારી કરી ! તમને સરખ નથી આવતી ?' બહિષ્કે એટલા તેમપૂર્વક આ વાક્યો કહ્યા કે સાહેબે સરખ કરી જાતને તરતજ ફૂતરાને બે લાવી લીધા.

રાત્રે નાટક પૂર થતા બે કુ મર્ધ ગયું કાલચામણી ને મોક્ષ ગયા હતા તેઓ બધા સથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા તે દેવમાં બહિષ્કણા પહો હતા પહેલાં કરી ગયા. બીજો કે તે વખતે અમુકમાં માલગરો. અમુક રંગે આ કુલના માલગર બાણુ સાર અમુકની કાંઈની અંદર રાતના વચ ચામ્યા બાદ જો કોઈ જાહાર રસ્તા પર નીકળે તો પહેા પર ઉભેરો જો ! તેને ચોળા મારી ચકતો હશે બંદાબાદ ઉપરના પહેરા પર બે જોશ કિશ રજા હતા કાલચામણના લાગુ રોણુ જેણુ બંદાબાદ પાસે પહોંચ્યું કે તરતજ બધામરમાંથી બહાર આવ્યાને એક ચોરાએ આમણ મુકરમની છાતી ઉપર સચીવ ધરી જ્યા સુધરશે આનદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા મરતા થીર જતા હતા સાથે આ વિપતિ આવશે જોઈને તેઓ ગભરાઈ ઉઠ્યા. બહિષ્કરણ થોડા પાછળ હતા બધાને કિશ રહેણ જોઈને તેઓ આગળ વધ જોયું તો એક ચોરા હ થયા બહુ જાણને રસો રાખીને ઉભો છે અને બીજો મોરો આમણના જના માણમની છાતી પર સચીવ રાખીને અગ્રેશયા કહક પૂછી રહ્યો છે ! તે વખતે બહિષ્ક બાણુને માર્ગદર્શનો ખાલ આવી ગયો તેમણે વિચાર્યું કે આ વિધાન અત્યુત્તર મોરો તે બધાનો પહો હતા કરી કહે તેમ છે એટલે આગળ ઉપાસા કુલતા મુકરમને દર કાંઈને ખુબ બહિષ્ક તે જોમની સાથે ઉભા રજા અને રાત સખમ પૂર્ણ બાણુમાં મોરાને સમજાવી દીધું કે અને બધા માણુસો મોરાને ધેને પાછી મારી નહી જોવા જણ્યા હતા ચોરાએ કહ્યું- હુ તે ફરી રીતે જાણુ !' બહિષ્કે જવાબ આપ્યો તમે કાલચામણુદેવને પૂછો. તે પહો ત્યા લાગ્ય હતા.

ગોગએ કહ્યું-“હું તમારું કહેલું સાચું માનું છું તમે તરતજ ચાલ્યા જાઓ.”

ગોરા રસ્તો ફેરીને આવ્યો પસી થયો. મૂછ રહેના ગમનના બધા માથાએ વરોળીઓની પેઠે નચતરત તરફ ઘેરવા, પરંતુ ઘાટપર પશુ મહા વિપત્તિ દેખાતી. ત્યાં ફોડી મળે નહિ. ગોરા તો “ચાલ્યા જાઓ” કહીને છટો થયો, પણ બધા હવે નવ પેલી રીતે તરીને જવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. જરીન ઉપર ગોરાઓનો ઝડ, અને પાણીમાં જળજાતુઓનો સવ. કોઈ કોઈએ તો જળનેજ વધારે સહામળીમયું નક્કીને કપડાં સહેનવા માઝાં ત્યારે બકિમ તેમને એમ કરતા ફોડીને પાસેના કંલેજ ઘાટમાં લઈ જવા. બકિમે તે ઘાટ ઉપરથી ચાંકીનાં જાં બેડુ કે માથે રેતીમાં બે ફોડીઓ બાધેની છે. જૂમ પાડીને માછીએને યોનાવાની પશુ કોઈનામાં દિલ્લ રહી નહોતી બકિમે માછીઓને જૂમ મારી તેઓ અબ્બા અને બીધેતા તથા થકેલા માથાઓને ફોડીમાં બેસાડીને પેટે પાર લઈ જવા.

બકિમચંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને લુચનીની સફળતામાં ચરીરે દુનિયા હતા, પરંતુ મનોનળમાં સાહસિક હતા નહેરુદિનારાના એવમી રંગતાઓમાં સંભ કાળી પછી જવાનું કોઈ માહત્ત કરી સક્તું ન હતું, કેમકે ત્યાં સાપ, શિયાળ, વા વગેરે બહુ હતાં, પણ કોઈ કોઈ દિવસ બકિમચંદ્ર સંખ્યાકાળ થઈ જવા પછી એકવાજ આ રસ્તેથી ઘેર આવતા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં સવનું નાચનિસાન પણ નહોતું બહુ તું.

પ્રીતાવસ્થામાં બકેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બકિમે પૈતાના અપૂર્વ તેજનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેની હાકીકત પણ નીચે પ્રમાણે છે. બકિમને અને એક સાહેબને ઝગડો થયો હતો. સાહેબ પણ કોઈ રેંછપેશુ જેવો ન હતો તેનું નામ કર્નલ હર્નિન હતું. તે વખતે બકેરામપુરમાં અસ્થરની અવસ્થા દોષને અનેક ગોગઓ ત્યાં રહેતા હતા. કર્નલ સાહેબ તે સેનાના સલાહક અર્થાત કમાન્ડીંગ ઓફિસર હતા.

જ્યારે ભારે દોષ છતાં તેનું કારણ એટલું ભારે ન હતું ગોરાએ જે બરોહામાં રહેતા હતા તેની માથે એક મેદાન હતું તે મેદાન વચ્ચે મળતે એક નર્તરી પગડી જતી હતી. બકિમ બાણ એજ રસ્તે મળતે સેજ કચેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઈ વાર આવતા જતા તો કોઈ વાર પાછાની પાછા હતા. બીજા કોઈ પણ આ રસ્તેથી આવજા કરતા હતા. બીજે પણ એજ રસ્તો ચહેરમાં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ ફરીને જતું પણ તેથી તે બરોહા આવજા મળતેજ બધા લોકો આવજા કરતા હતા. આથી એ તમ્કની ચેસ લોકોને ચીક થતી હતી.

એક દિવસ બીજે પહોરે બકિમચંદ્ર પાછાની પાછા બેસીને કચેરીમાંથી આ રસ્તે ચડતે ઘેર આવતા હતા. ભોમ્બો આ રસ્તેથી ચાલ્યા પાછાની પાછા એક બાણ બધ હતું. પાછાની બધારે અરધે રસ્તે પહોંચી ત્યારે તેના બધ બારણા ઉપર કોઈએ બેડીથી હાથ માર્યો. બકિમ તરતજ પાછાની પાછા ઉઠાડીને બહાર ફૂટી

[illegible][illegible][illegible]

તે સ્વયં જોડું જોડે રહતા હતા. કમલાન નાચે તે નાચીને યોગાઓ
કામઃ હતા કે નહિ, પણ પાછળથી તેમણે અને અર્ચક ધીરે ધ્રુવ હવે કે તેના તે
વખતે નાચીએ જોડાઓ સમજાવે હતા.

અગ્રિમ મજાદુ ન્યાયપદીએ એવિયજ સજિમ પામેથી ગીચ સહુમે પામે મજા અને પુઠમ કે જાપ એકિએ કહ મેય છે કે નહિ ?

तेजसे 'सु' - 'अमे' रूपे निरूप्य कथा ।

તારી “ ડી છે, આપણા આ ગરબોનું ભરોડે ” એવું ભરોડે ડોષ બને
 હોયથી અધીર વધેલા આ પ્રિયજન, એવું અનુભવ

મોને રિલે કુઆટ્રી અગાતયા મરિને ઈન્ટર સ્ટોનના નામ ઉપર રિપાઇ
મેથાપી રિપાઇ મેકાન્ટે ન્યામનિત અને પડિમના કુલોને વાજુલવાગા કાલ ઈનિ
કાલેલ કેવર મરિને મુખન વીરલો

મગમતા હોયો; હાજરા મનાવવાની કૌનક નિમદ એટલા ઉલ્લેખ કરા હતા કે આદેશને પોતાની મઠીની જાણવા પણ જાણી સત્તાવધિ આદાતમાં જવું પડ્યું હતું. સાંસદવું છે કે તેમ જતા જવું સહેજની મઠી ઉપર હાજરા કે હાજરી આપવા હતા.

સાહેબ અપાંતી જ્યોતીર્ભવ પાંચસર્ગો ઉપાસ્ય મુકામે ભેગાને મારે આજી
 સહેનસ લેણી તુની પાસ દત્ત એક જ નાથએ સાહેબ ઉપાસરિયાં ઠી હતી, તે પછી
 મારે તેમ સાહેબ ઉપાસ નહિ પણ એક પાસથી ચાલવાર-ઝંઝના ઉપર 'તે જમાનામાં
 જ્યારે હવે વિચિત્ર હતું-જ્યારે ■ જામનગી ચંદિ વરેલા નરનાટીએ, આ
 જામનગી મુકામએ ફેલેલી ભેગાને મારે જાલવામાં એક મલ દત્ત હાઈ ડેખુની
 નાંકિમચડી, હાઈ ઝંઝ સાહેબએ અને તેમ ન્યાયપીઠએ ભેગા આજી હાઈ જીન,
 મુખસર અંધારીએ વરેરે નંદાન પેટપેટાનુ ડાનુ ભાઈને મુકામે ભેગા જાનવા

હતા, અને અઢાલતનું મક્કન ખિલોખીય કાચન ચલું હતું.

આ મુર્દમામાં બીજી પણ એક વિશેષતા હતી. બહેરામપુરમાં તે વખતે હમલન દોઢસો વકીલ અને મુખત્યાર હતા. એ બધા વકીલ અને મુખત્યાર અપોઆપમ બંદિમ-મંદના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા ! બધાએ જ બંદિમચંદ્રના વકિલાતનામા ઉપર સહી કરી મોકલી ! આથી કર્નલ સાહેબ બારે બુલેટીમાં આવી પડ્યા. તેઓ જે વકીલ પાસે જતા તે કહેતા કે—“ હું બંદિમ બાણુનો પણ હર્ષ ચૂક્યો છું.” અંતે તે વકીલોને રહેવા દધને મુખત્યારો પાસે ગયા તે ત્યાં પણ તેમને નિરાશ ચલું પડ્યું. કેઈ પણ મુખત્યાર બંદિમવિરુદ્ધ ઉભો રહેવાને રાજી ન બન્યો.

હવે તો કર્નલ સાહેબ બહુ જ ડર સરકારની પણ આંખ ઉઘડી. કમિશર સાહેબ સુદાનું બાસન ડોહવા લાગ્યું. સાહેબ લોભની મંડળીમાં મકરાટ છવાઈ ગયેલ. તે વખતે બહેરામપુરમાં અનેક અંગ્રેજ રહેતા હતા. મુર્દમો જેવાં દેવા મઠે કમિશર સાહેબ પણ બંદિમ બાણુને વિનંતિ ન કરી શક્યા. તેમણે અને બીજા સાહેબોએ બેનુબિજ સાહેબ દ્વારાજ તેમ કરવાને કહ્યું.

બેનુબિજ સાહેબ એક સારા આવાધીય અને ઉદાર અંગ્રેજ હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે બેનુબિજ સાહેબ બહેરામપુરમાંજ રહેતા હતા. તેઓ બંદિમના ગુણો ઉપર મુગ્ધ હતા. સાહેબોએ જમને બ્યારે તે મને ઘેરી લીધા. ત્યારે તેમણે કહ્યું—“ કર્નલ કહિને બંદિમ બાણુનું અપમાન કરું છે; મઠે બે તેઓ બંદિમ બાણુની માથી માનવાનું કબૂલ કરે તોજ હું વચ્ચે પડીને રાજીનામું અપાવવાની કોશિશ કરી શકું.”

કહિને તેજ વખતે માથી માનવાનું કબૂલ કરી દીધું. બેનુબિજ સાહેબે જહુ પ્રપત્નપૂર્વક, બંદિમને બનાવીને મુર્દમો પાસે જેવાંથી લીધા. કર્નલ સાહેબે ખુબી અઢાલતમાં બંદિમબાણુની માથી માનતાં કહ્યું કે—“ બંદિમ બાણુ ! તમારો જે હાથ પકડીને મેં તમને બળબેરીથી પાછા હાથબા હતા, તેજ હાથ પકડીને હું અત્યારે તમારી પાસે સજા માગું છું.”

૧૮૬૦ ના નવેમ્બરમાં બંદિમ બાણુની બદલી પાંચમી મેલ્ડીના મેજસ્ટ્રેટરીક ‘પુલના’માં થઈ હતી. પુલના સહેર તે સમયે જ્યોહર અલ્લાના તાબાને એક કરતો ચણતું હતું. બેનુબિજ સાહેબ તે વખતે મેજસ્ટ્રેટ-ઈન્ડિયામેજસ્ટ્રેટ હતા. મી. બેનુબિજ સામે અહીંજ પહેલરહેલો બંદિમચંદ્રને પરિચય થયો હતો અને એ પરિચય બહેરામ-પુરમાં થયેલી ઉપક્ષી કર્નલ કહિનવાળી ઘટના પછી ચિન્તાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો.

પુલનામાં આવીને પણ બંદિમને ધેર અરાબજતા સમયે ચલું પડ્યું હતું, એક બાણુ ગળાની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો અત્યાચાર હતો અને બીજા બાણુ ચોરબૂટારા-ઓનો વાપકર ઉપદ્રવ હતો. ગળાવાળા સાહેબોને રાજી સખતાં રાખતાં સરકાર પણ ફેરન થઈ ગઈ હતી. એ ગળાવાળા સાહેબો જમીનદાર પણ જેવા તેવા ન હતા.

કૃષ્ણનમસ્તે દિલ્લ સહેબને જલ્લ સાથે વંધાઈ જતી હતી !

બંધિમચંદ્ર મહેબે ગળીવાળા સાહેબને કહ્યો કે મનઅવશ માટે મારો કેટલોક અપ્રાસંગિક વાતોતો કહેવાનું જરૂર કરશે પણ મળીવાળા સહોબેનું તોર ૧૮૬૫ વર્ષુ' હજી તે જાણતા વિચાર વચગરજી આ વાત નહિ જાણી શકે કે તે સાહેબને દલાલ વાર્ધા-તેમના આત્મચાર મહાગુણો-બંધિમચંદ્રને ૧૮૬૬ દેરાન મુકુ ૧૩૫૫ હજી

આ પ્રધાન જામીનદાર ગળીવાળા સાહેબને સન ૧૮૬૧ ની આખરમાં સરકાર પાસે સુરક્ષિત રત્નુ ક્ષેત્રે લેસેર અને નિલા કુશાની વચ્ચે મહેસુલ આપવાનું બંધ કરી દીધું છે સાથે સરકારને તે મહેસુલ વસુલ કરવાનો વિચાર કરવા માટે ૫૦ અજબ કરવામાં આવી દિલી સરકારનું આપન ડેવલ જામીનુ. વેલ્ડે નામપાણીય મેરિસ અને માનુસરને ખાસ મિશનરતરીકે તોળીને લખામ કરવા મોકલ્યા

મિશનર સાહેબોએ તપાસ કરીને તામ્લુ મહત્તુ કે " જલ્લવાળા મહેબે સીધા, સાદા જમા માણુમે છે તેમણે કદી પણ પ્રજના કરીને હવે મહાક્રમો નથી પાઠ પણ પ્રકારનો અવાચાર તેમણે કર્યો નથી જ્યાં દેવ જવાબ પ્રજનોજ છે તેઓ મહા પદ્ધતિ મહેસુલ આપતા નથી " આ બધા નિદર્શી (!) સાહેબોના ડેગાર્સ મેરેલ નામને એક મેરેલ ગળીવાળા અને જામીન દાર હવેલ જા નિંદા કરી એ કી નથી કામુક કે તે સમયના બંધેન જલ્લવાળાને તેલ પ્રથમના પૂન માણવામાં આત્મ હતા અને તે વખતના મવનર માર જે પી માન્દ નાનરે પોતાની ઈન્ડીગો મિનીટ (મળીની લેધ)માં મેરેલ સાહેબને અર્ધાં ગળીવાળા તરીકે જાણ્યા હતા (!)

પણ જોજ આર્થક જામીનદારે સન ૧૮૬૧ ના નવેબર મળીનાર્થ એક કામે જમાવ્યો હતો. તેની વિગત જામીન જામીન પહેલા તે મેરેલ સાહેબના માન અને એકવર્તનો પરિચય આપજો જરૂરનો છે. મંદ સાહેબે આ નવર વસારીને તેલ નામ મેરેલગજ ૧૩૫૫ હજી સાહેબ આ નવરના સત્તા હતા તેમની પાસે જે જાધારી સેના હતી, તેની સમ્પદ વચ્ચે પતિએ પતેની દશે એમાન્દા પાંચ કેલ પાસે બહુ, કુદાલી વગેરે પણ હજી

આ સરકારના કમલ રેનિસ દેલી સાહેબ હતા દેલી સાહેબ પહેલાં પોખતી ગેલેલીમાં હતા પરંતુ ત્યાર આગુસેન હવેલ ૨-જાની અને ૪૨ સમસવવાની આવી સમસ ન હતી ! વળી પચાસ પણ સાધારણ હતા એટલે દેલી સાહેબે તે નોકરી શેડીને મારેલ સાહેબના સુપરવિઝેની સરકારી સ્વીકારી હતી

મંરેલ સાહેબની સુપરિઝે પહેલે સાથે લેસેર કુશામાંજ હતા મેરેલગજ બંધિમચંદ્રના હસામસ હજી. બંધિમે જુનાર્થાં અવીને એલુ ૩-મેરેલ સાહેબનું મેલ મુકુ જમ્મુ છે એવે આર્થક પેન્ડર (!) દેલી દેવન સત્તા મળીવેલ છે. બંધિમચંદ્રે જુનાર્થાં જામીન લીધા પછી એક વર્ષે મેરેલ સાહેબે દેલો ક્ષેત્રે તેના

સંબંધમાં 'ફેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા'એ જન્યુએ સુક્રેય સિવાય લખ્યું કે- "મૌરેલ સાહેબના પોલીસે રજા નહિ કરી; તેથી તેઓને બામરક્ષણ કરવાની ફરજ પડી." કેટલાક વખત પછી તેને પણ એ વિચાર બદલ્યો પડ્યો હતો. કમળપત્રોથી આ વિષયમાં જે કંઈ માહતમ પડ્યું છે તે નીચે લખીએ છીએ.

૨૬ મી નવેમ્બર સન ૧૮૯૧ માં માણસોથી ભરેલી કેટલીક હોડીઓ બડખાલી ગામના કિનારાની આસપાસમાં એકવાર ગઈ. તે વખતે તદ્દન સવાર પણ નહોતું થયું. કાંપુ કાંપુ અંધારું હતું. હોડીના માણસોએ છાનામાના બધને ગામને ઘેરી લીધું. તે માણસો લગભગ ત્રણસો હતા. મોઢાના હાથમાં લઈ, મોઢાના હાથમાં બન્ધાય અને મોઢાના હાથમાં બંધુક હતી. તેઓ બધા મૌરેલ સાહેબના માણસો હતા. હેલી સાહેબ તેમના નેતા તથા જમીનદારીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા; તેથી જમીનદારીના પિતૃ રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રયાસે લાવવામાં આવેને લઈને પ્રજાનો બળવો સમાવવા આવ્યા હતા.

બડખાલીની પ્રજા બહુ જ બહાસ છે. તે વધારાનું મહેસુલ ભરવા નથી હમ્મશી. ગળીની ખેતી કરવામાં પણ તેને અલ્પમો છે, તેથી તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી; પણ મૌરેલ સાહેબનાં તેમને દગાવી ચકાયા નહિ પ્રજાની સખ્યા વધારે હતી. તેમનામાં ઐક્ય પણ ખૂબ હતું. જાતે સહેને તે બેઠાને સખત ટિપ્પા કરતા માટે હેલી સાહેબની ભરદારી નીચે ૧૨ હોડીઓમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ ૩૨૦ લાખારીઓને મોકલ્યા હતા.

બહિમશ્વર અને પોલીસે મહેસેથીજ સાંભળ્યું હતું કે હેલી સાહેબ એક દરેક કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દરેક ક્યાં યરી તે મોઢા જણાવતું નહતું. સાહેબોની હીલચાલ જોઈને સાલીઆ ગામપર હુમલો થયો એવ લાગ્યું. એટલે પોલિસ ત્યાં જઈ મોકલ્યા, પણ સાહેબો તો રાત્રે છુપાઈને બડખાલી જતા રહ્યા હતા.

સવારે બડખાલી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે ગામના લોકો ઉઠી થયા હતા. તેઓ પણ લાં વગેરે હથિયાર લઈને 'મારો મારો' કરતા હોડાના ગામ બહાર આવ્યા પછી તેમને માહતમ પડ્યું કે આ વખતે સાહેબના માણસો બહુ છે. ગામવાળાઓનું હૃદય ધક્કવા લાગ્યું. તેઓ બહુ ભયભીત થયા પણ તેમનામાંથી ધાર્મિક પણ પાછો તો ફોજ નહિ રહીમ હિસા નામનો એ ગામનો એક મજબૂત પદાધિકારી લઈને આમળ થયો. તેની સાથીથી કેટલાય હથિયારગ્રામ સિપાઈ ફોર્સીયર દળો પડ્યા. છેવટે હેલી સાહેબે તેનાપર જુદકનો બાર કયો અને રહીમ લાલ ચઢી નીચે પડ્યો.

રહીમ એક દિવસતક ત્યાં માણસ હતો. તે ધામલ થવા છતાં પણ ત્યાંથી આવીને તેને ઠીર થયો. પરંતુ અલ્પકામાં બેઠાને તે પોતાના ધા ગ્લેસ લાગ્યો અને તેને પાટા બાંધવા લાગ્યો. ધરતી જી તો નાની હતી, ચારે બાજુએ ઝડ હતાં. રહીમ જે વખતે બેઠો બેઠો પાટો બાંધતો હતો તેજ વખતે બીજા એક ગેળી આવાને તેની છાતીમાં લાગી! રહીમ તેજ વખતે મરી ગયો. મુર્દમામાં સાક્ષીઓએ કંપું હતું કે તે ગેળી પણ પહેલી ગેળીની જેમ હેલી સાહેબજ મારી હતી.

[illegible][illegible]

આગેવાંએ સીપહીર થાં મળા ત્યજ દેશવાદ દેખવને કુંમિતિ તુરખ વખે,
જરે ખાદોના રૂઝ કમુખેયે જન્મસર દેખિતિજાગી સુખ થાં સહેન યોગ દે
ખુખારી મળા હતા તત્ ૧૮૬૨ ના મેઝા લાગવાં સુધેજ જરે જાલદુર સહેન
વિખાજા વળા રવા. દેહી સહેન દેજ ખાલીને ખેલતું ખીજ નજ પ્રસિદ્ધ કરીને
નામી કુરનારા પ્રજાજાગર હવા, જલુ રોહિને કુરખજા ૧૮૬૨ સહેન લખ
લિવલ સુધે ડાખાલસી હવા જામી. જતે સન ૧૮૬૩ ના દેશવાદી મતખાં લખ-
ગોઈજામી દેહી સહેન તુરખ થાં જોડે દેહી જાં જોડેજાં થાં - નિ વખી તરીખી
સાલોડે જલુ પલે જાગે ન હલે.

આને કોઈ માર્ગથી મળી જાય તો તેને જુદા-જુદા સ્થાનોએ આપી દેવા પડે. આથી આપણા આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્યને કોઈ નુકસાન થઈ શકે છે તે બાબતને માર્ગ નાખી

તેને એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે. જગત્ર નથી કે આપું. તેણે - બહેર કહ્યું હતું અને તેણે એટલા રૂપીયા આપનાર છે. અથવા એવી પણ હતી કે તેણે અંગ્રેજ એક ખિસ્સામાં એક લાખની નોટ અને બીજા ખિસ્સામાં રિવોલ્વર લઈને બંધિમને મળવા ગયો હતો. તેણે રિવોલ્વર અને નોટોનું બંધન બંધિમ સમક્ષ દેનાર હિપર મૂકીને કહ્યું હતું. - " તમે શું ઇન્કેઝા છે ? બે બા પાન લેવા રાજી ન હો તે હું હમણાજ તમને મારી નાખીશ. "

બંધિમે આસ આપીને વિચારીને કહ્યું " હું મારી સહયોગીની સમાજ લખને બચાવ આપું છું. " એમ કહીને બંધિમચંદ્ર હાથે બીજા બેરતીમાં મળ્યા, અને અંતરથી બારણું બંધ કરીને નોકરોને હાંકી મારી. પેલો અંગ્રેજ તે તરતજ ચમકાઈને બચીવારા મૂકી ગયો.

ઉપલા બનાવ પછીજ જુઓલ બહેનનાનો પ્રવાસ થયો હતો પણ બંધિમને કોઈ મારી ન શક્યું. અંગ્રેજાન તેમના સ્થાન હતો. બંધિમ બાલુએ એક હજીરિયો મૅગેસિન-ચંબના બંધનમાંના લાખમાં પકડાયેલો હતો તેણે હટકાસ માટે બંધિમે બહુજ પ્રયત્ન કર્યો અને બંધે તેને હાથથી પણ લાગ્યા.

પણ આ કામમાં તેમને બહુ હેરાન થઈ પડ્યું. નેપોલેન છાંચના બીજા કસ્ટા-ઓમાંથી આજાજ હેતુકાત થતા રહ્યા; પણ બંધિમના પ્રવાસે હુમલા રાત રહ્યું હતું. બેન્સિજ સાહેબે બંધિમનાં કામોથી બહુ ખુશ થઈને સરકારમાં તેમનાં વખાણુ સખી મોકલ્યાં. હેરોનન્ટ મરનર બીજા સાહેબે ૧૮૬૨ ની સરકારમાં બંધિમના પચાસમાં રૂ. ૧૦૦) નો વધારો કર્યો. આ રીતે ચાર વર્ષ અને પાંચ મહીનામાં બંધિમે એવાર પ્રમોશન મેળવ્યું. હવે સાલીયોવીય વર્ષની હેમરમાં બંધિમ બાલુ ચતુર્થ ક્રિસ્ટીના મેજસ્ટ્રેટ થયા.

ચાંચીઆએને ઠેકણે લાવવામાં પણ બંધિમ બાલુએ પોતાના સાહસ અને તેજ-રિવતાનો વધેટ પરિચય આપ્યો છે; પણ મૅગેસિનના મામલા આગળ જો બંધિમ કામ સાધારણ છે. બંધનની અન્યથાવિશિષ્ટ પાદમિન્ટ હાથે ને ગળાવાળા સાહેબો-ને હાથેજ કરવામાં આવ્યો છે; ને ગળાવાળા સાહેબોએ હેરોનન્ટ મરનર માન્ટ સાહેબ હિપર પણ લાખવલ કેસ ચલાવવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું; તે વેપારી સાહેબો સાહેબમાં દખાલ નવ લેતા ન હતા. બંધિમ બાલુએ તેમને કમળમાં રાખીને બહુવ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; તેથીજ આ ઘટનાનું વર્ણન આટલા થોડા વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આ પ્રસંગે બંધિમે બંધિમચંદ્રની ચારે બાલુએ ચાંચીઆ અને બંધનમાં રહેતા હતા; બંધિમે પ્રમોશ મળીવાળા સાહેબો સાથે તેમને ગળેજ આજતો હતો; તે વખતે પણ તેઓ રિચરમિતે દુર્મેચનદિની નામની નવલકથા લખીજ ગયા હતા.

બંધિમ બાલુની બી. એલ. ની રાખણનો પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી મને ૧૮૬૬ ની

આચાર્ય પદવિજ્ઞાપકે સહિતના પત્રા-૫

રહેણી નવાખરે જોડેજાપુરમાં નાની વાઈ ખેડવા લે તેમે મોઢાની સાથે મહુ હવવા
 આવતા ન હતા અને લોક પશુ તેમની પાસે આવ્યા આવક કરતા હતા. પણ મને
 તેમ પોતે રહુ. જહિમખંદ રજવાવડીના બહુ આદમીઓની હતા તેથી તેમના
 તેમનુ લેજ લેવામે પણ લોક તેમનાથી જાણેતા હતા. તેમે પણ લેડોની પ્રીતિના
 જુઝા ન હતા. પણ લેખેક વર્ષ ત્યા રહ્યા બાદ તેમે એવા લે લોકોપિત થયા, કે
 સામાનરીતે એવી લોકોપિતે ડાહ્યાવા નાનીવાઈ દોમ લે. જહિમખંદ નગરે ૧૮૭૪
 થી ૧૮૭૬ વચ્ચે ખેડવાજુરથી નિશાપ થતા ત્યારે તેમને ત્યાં રહેવા માટે મોઢાએ
 મહુજા મામલક કાઢી હલે. વનસત દોડલો વિનવિવર તેમની પાસે આવ્યા હતાં
 પણ તેમનુ રજાલમ ખસમ સ્થળ થયુ હતુ તેથી તેમે ત્યાં ન રહી ચાયા. તેમની
 વિદાય પ્રમ ને યાન કરવા માટે ત્યાં રહેલોયોમિ સમયાત ૧૮૭૭ રૂપીયા
 એવાનુ કમી હતુ અને યાન દિવસ સુધી કમલ અને દુનીયોતિ સનનાતે પડે-
 ચવામાં આવ્યા હતાં.

भाव दैवतपुत्रोक्तमेव तेभ्यो वेदाभ्यामेव हिंसा नरोत्तमी जगदी, यच्च मेघभरतः,
 अग्निस्तत्र पश्येत् क्षोभोक्तो यच्च तेभ्यो ज्योतिषपुराणां संप्रबोधो ज्ञाने प्रकृतः कर्त्तुं
 इत्येव सप्त रक्षायां भावयित्वा रथं भावे अरुण इति चेत्तद्वदेव हिंसा "तुं तस्मिन्
 वेदेषु यच्च रीतिं ज्ञेयां कृत्वा तत्र नवी" । त्वारे यत्किमेव प्रवृत्तस्तत्रावेवमेव अरुण इति
 अने हिंसा - "देव । भवति तस्मिन्ना जगत्तम एव यच्च हिंसा यच्च भावनी रथ
 भावो" । अग्निस्तत्रावेव हिंसा - "तस्मिन् हिंसा मेघभरतः ज्ञेयां रथानि तेन नवी
 इति, तस्मिन्ना हिंसा रथो हिंसा ज्ञेयां रथानि तेन नवी । यच्च हिंसा
 ज्ञेयां रथानि भावो" । यत्किमेव हिंसा - "जगत्तम एव यच्च भावनी रथानि भाव
 भावो हिंसा ज्ञेयां रथानि भावो" । अग्निस्तत्रावेव हिंसा - "तस्मिन्
 भावो भाव रथानि भावो" । यत्किमेव हिंसा - "जगत्तम एव यच्च भावनी रथानि भाव
 तेन भाव भाव रथानि भावो" । अग्निस्तत्रावेव हिंसा - "तस्मिन्
 भावो भाव रथानि भावो" । अग्निस्तत्रावेव हिंसा - "तस्मिन्

[illegible]

જાહેર સ્વચ્છતા અભિયાનના અંતર્ગત નીચેના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

કાંઈ પ્રાણ હતું. આવી આત્મા પહેલાં તેમનીચ્છુ નવવાચ્યો પ્રગટ થઈ ચૂકા તે તેમનો રક્ષ પછી ઠીક ફેલાયો હતો. જહેરામપુરમાં બહલી ચલા પહેલા મામની રમ લખને એકવાર ફેરાની મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા. બનારસમાં જઈને લગભગ દોઢ માસ રહ્યા હતા. ત્યાં કાંઈ ખીલ્લુ કામ ન હતું. ફક્ત પેતાના જીવાતાં પ્રસ્તોતોનાં મુદ્રે જોતા હતા તે પછી પાછા બકિમનાથ જહેરામપુર ચલા હતા. ત્યાં બહુ દિવસ સુધી રહ્યા ત્યાં એક બે ઘટનાઓથી બકિમનાથને જ કેટલુંક કષ્ટ ઉઠાવતું પડ્યું હતું. તેમાંની એક ઘટના દર્નિશ ક્લિનવર્ણી અત્યંત કષ્ટમાં આવી છે. બીજી ઘટના નીચે પ્રમાણે હતી.

એ પ્રસંગે બકિમની માતા સ્વર્ગવાસી થવા હોવાથી તેઓ ખુદને પણ જાને ખુદને શરીરે માત્ર બેસવા નાખીને બે એક દિવસ કંચેરીમાં ગયા અને તે પછી રજા લખને ઘેર ગયા. તેવખેને છ. આઠ. આરતી હુપ લાઇન પુરી થયી હતી; પછી આજરમજ પા લાલ એલાની લાઇન નહેણી થઈ આવી બકિમન નજવારી સેશન જઈને ગાદીએ બેસવું પડ્યું આ પ્રસંગે તેમને એક મુસોની સમિ થતું પડ્યું. બકિમે ગાદીમાં પેસતાજ જોયું કે બે અંગેજ દારૂ પીતા હતા. પાલ ઉતરીને બીજે બેમ વાતો વખત ન હતો, અને વળી બીજા વચને મીંચે ડબ્બો પછી ન હતો. બાકી લાચાર થઈને તેઓ તેજ ડબ્બામાં બેસી રહ્યા.

કાંઈએએ જોયું કે એક ખુદલા પત્રવાળો અને ખુદલા શરીરવાળો બચણા ગાદીમાં ચડી બેઠો છે. તેઓ સમજ્યા કે આ દેશી માણસ જુવંદી આ ડબ્બામાં ચડી બેઠો! હા તેઓ "ઉતર, ઉતર" કહીને જૂમ મારવા લાગ્યા. ચામગાદી તે વખતે પૂર જોમમાં આવતી હતી. બકિમે જાવડું કે સાહેબો બેમજા છે. તેમનો સાથે એક નોકર હતો, તે પછી ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં હતો, બે દારૂના નિશામાં ચકચૂર અંગેએના મુસાજીમાં સીધુકપ, પૂર્ણ બકિમચંદ્ર એકલાજ હતા; છતાં તેઓ નિસકુસ દવાવા નહિ. દવાયુ બે તો તેમના સ્વભાવથીજ વિરુદ્ધ હતું રૂપક અને મુર અંગ્રેજીમાં બકિમે અંગેએને કહ્યું—“આજલી ગાદીએ ફેર રીતે ઉતરવું, તે તો તમેજ પહેલા ઉતરીને જાવો.” સાહેબોએ જોયું કે આ દેશી તો બહુ અંગ્રેજી જાણે છે. બકિમ તેમના તરફ કલ્પપૂર્ણ અંગે જોઈને ત્રીજા ભાગમાં તેમની જલકથી કાઢવા લાગ્યા; ત્યારેજ એ સાહેબ લોક ચૂપ થયા. એટલામાં આમલુ રેશન આવી પહોંચતાં બકિમ જાણુ પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં જઈને બેઠા ત્યારથી તેઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે “બીજા વર્ગમાં હજારી કેટલા અંગેએ મુસાફરી કરે છે, માટે જાવડા લોકોએ પોતાની મર્યાદા અને પ્રતિજ્ઞા અવગણ્યા પ્રથમ વર્ગમાં અથવા તો કન્ટર વગમાં મુસાફરી કરવી જોઈએ.”

ઈ. ૧૮૭૨ ના વૈશાખ મહીનામાં બકિમે ‘બચ્ચન’ માસિકપત્ર કાઢ્યું.

બમદસન નીકળ્યા બાદ એકમાર જહિમ જાણુને સ્વર્ગેય રમેદચદ દત મળ્યા હતા તેઓ કદાચ બહેરચપુરમાં જ મળ્યા હતા રમેદ બાણુએ બમદસન અને કપાલ કુરમા વાળીને ખુશ થઈને કહ્યું હતું કે- 'બી પહેલાં આવી અમર ન હતી કે બમણી આવા આદવી જુઓપૂરક લખી સકાય છે' તેના જવાબમાં બહિમે કહ્યું હતું કે 'બમણી સાધારણ સાહિત્ય હોય તમને આદરો જાશે પ્રેમ છે તે તમે પણ બમણીમાં રાખો છો અમારા નથી' રમેદ બાણુએ કહ્યું- 'હું તે બમણીમાં જ સંપૂર્ણ' એ કુરનમરમાં કદિ પણ બમણી લખ્યું નથી લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી' બહિમે કહ્યું- 'લખવાની રીત વળા કેવી' તમણે એક ચિહ્નિત પુસ્તકે પ્રયત્નો લખી તેમ રીત બની જશે"

ચોક્કા દિવસ પછી બહિમ બાણુએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેદબાણુને કહ્યું હતું "તમારી અમેદ રચના કરી રવાથી નહિ થઈ શકે બીજા સેકેડ તરફ જુઓ તમણે તમારા મેલિયમ્સ કહીચદ અને મધુસૂદન દતની બમણીમાં લખેલી કવિતાઓ કરી નાંચ પામશે નહિ જાણેલી બમણી સાહિત્ય રહેશે તમારુંથી તે અમર રહેશે"

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેદ બાણુની 'નર્મલિખેતા' નામની નવલ ડાહ્યા પ્રગટ થઈ ત્યાર બાદ ચાંચરીકકલ્પ સમાજ સંસ્થા, રાજપૂત-જીવનસંધ્યા વગેરે જે ઉત્તરેશ્વર પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યા છે તે સહજમા નાંચ આવ તેવા નથી ત્યારે તેમની 'સેક એન્ડ એન્ટિગટ ઈન્ડિયા (પ્રાચીન ભારતના ખો) સૂચાતી ભાષ છે એવી ખસેલમ અને સચીદાની 'પીટલ એન્ડ પુમેટ' (પુમેટું દસ્ખ) છે કુખ પણ થઈ થયા છે મધુસૂદન દતની 'કેપીર સેટી'નું પણ હવે પ્રગટ નામ નથી લેતું પણ 'મેલગ્રામ વધ' વાળી તેમની ક્રાંતિ અમર થઈ ચુકી છે

બહિમે પણ રાજમેદનની પત્ની નામની એક વાર્તા અમેદમાં લખી હતી, પણ તે પૂર્ણ કરવા રહેલાં તેમને પોતાની શ્રદ્ધ સમજાઈ જાયથી તેમણે તે પત્ની છોડી હતી અને દુર્મોહનિની લખવી શરૂ કરી હતી

બમદસન' ૪૦ સં ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેમની અલગ હતું બમદસનનો ક્રિસત્પ્રકિતાત્મ બહિમના પિતા ચાલચદ રાખતા હતા તેમના જામ સંજ્ઞાવચદ અપાંતના મમપર દેખેચ નાખતા હતા અને જહિમ બાણુ સંપાદનનું કામ કરતા હતા સન ૧૮૭૧ ના માગ મહીનમાં જહિમ બાણુની દુમલોમાં બહી થઈ કદાચ પાંચાવી કુચલી જકુ પાસે છે એક કાગળો પણ રસો નહિ હોય જહિમબાણુ ચેર રવીનેજ ત્યા કામ કરતાં જવા સાગ્યા, પણ આ કામ વૈધ દિવસ સુધી જ રહ્યો ત્યાર બાદ ૪૦ સં ૧૮૮૩ ની ચાલચનકાં પ્રકાશ કરાણુથી જહિમચે બમદસન થયે કરી રીત અને રેન્ડા સપરિચર મધુસૂદના રહેવા થયા

જહિમ બાણુ પાર્થિવ અને તત્વજ્ઞાનસંજ્ઞા રાંચન વિભાગ હતું તેમની વધ

વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પણ વધતો જઈતો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવેદનાથી અત્યંત દુઃખી થઈ રહી હતી, ત્યારે બહિમ બાળુ-એ સુરુમહિરમાં પચાસનથી બેઠીને હૃદયથી પ્રભુ ખાસે તે દુઃખ દાખવાની પ્રાર્થના કરી હતી, એકપ્રસંગે તેમના ધર્મમાં એક જાળ એક કડિન રોમથી પીઘા-ને અત્યંત દુઃખી થઈ હતી ત્યારે પણ બહિમબાળુએ મોટી રીત સુધી જાળીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને એક પાછલી રાત્રે સુતાં હતા. એ પછી સવારે ઘાતાત્મ તેમણે ભગવાનની મૂર્તિનું ચરણોત્ક લાંબીને બાળકના મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને બાળકનો રોગ જલ્દી થઈ ગયો હતો. આ બનાવ પછી બહિમ-બાળુના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાડી જાતી થઈ અને હકિતનું કરણ જુગી થઈ. શ્રીકૃષ્ણસ્થામાં એ કરણએ એક નાની સરખી નદીનું રૂપ લીધું હતું, અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ હરનમથી મગધરે જતી થઈ હતી. એક ધાન્યનું વર્ધન કરવાથી પાકાવડને એ જાગતો પરિચય થયો

દેહ જીવ્યા પહેલાં ત્યુ ચાર વર્ષ અગાઉએકવાર બહિમ બાળુ બહુજ નિમાર પડી ગયા હતા. બાપિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં જવર થા બીજા કાંઈ પોષા ન હતી, પણ હિતોમાંથી મોટી વચ્ચા ઝેતુ હતું થોડું નહિ પરંતુ પાકેર પાકેર સુધી મોટી કેદલીકે વાર વધી જતુ હતું. ધરના માણસોએ એક બણ્ણિતા યુરોપીઆન ડોક્ટરને તેમણા સાહેબ બધામાં તેમની બાલુમાં બધું કે બહિમબાળુ દરમિયાન બહુ વાર સુધી ગીતાનો પાઠ કરતા રહે છે ડોક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાઠ બધે કર્યો પછી અને વાત-ચીત પણ બહુજ એકઠી કરવી જોઈએ બહિમ બાળુ એ સંજોગને હસી પડ્યા તેમણે એ હસતું બાળુ અથવા અહાંસુ ન હતું, પરંતુ ધર્મભાવજન્ય વિશુદ્ધ જ્ઞાન હતું હતું તેમના અગ્ર ધર્મવિશ્વાસુ એ હસતું હતું.

સાહેબ ક્ષણે તુસજે જાતી બાપીને માલ્યા ત્યાં ધરનો નોતર તે પ્રમાણે દયા ત્યાં માલ્યો. દલાની સીસી બહિમબાળુનો આગળ મુકવામાં આવી, પરંતુ તેમણે તો સીસી બેઠીને બાપી દયા પોકડવામાં નાખી દીધી, અને જૂન હસી હસને પછી હવે ત્વરથી ગીતાપાઠ માણુ કરી દીધો. ધરના માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને જીન મોકાએ પણ તેમનો ગીતાપાઠ ભગવાનની જડ ઠાકિય કરી, પરંતુ તેમણે હવેટ સુધી ગીતાનો પાઠ બધ કર્યો નહિ એક દિવસે ડોક્ટર મહે-દલાહ સરખર તેમને જોયા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમજાવ્યા, પરંતુ બહિમ બાળુ એ વિષયમાં તેમને કંઈ પણ ન કહેતા કેવળ હસતાજ રહ્યા ! હવે ડોક્ટર ખીખાળે કહ્યું “તમે માલ્યકલ્પ કરી રહ્યા છો” બહિમે કહ્યું “તેવી રીતે !”

ડૉ. સરકાર—એ દયા ખાત નહિ તે દયા ચોતાનો છવ મુકારે છે.

બહિમ —કાણ કહે છે કે હું દયા રપી ખાતો ?

૩૦ સરખર—ખાઓ છો ? તમારી દવા ક્યા છે ?

બહિર્ગદત્તે બાલુની રીતોનું પુસ્તક બતાવ્યું.

“ તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન હવે છે ” એમ કહીને ડૉક્ટર આત્મા ચલા.

એ પછી બહિર્ગદત્તે બાલુનો રોગ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો વધ્યો કે છવવાની આરા પશુ રહી ન હતી. પરંતુ પછી પીરે પીરે મીઠાકાથીજ સ્નાન થઈ ગયા. આવા બનાવો હિપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં કાર્ડિયોમાયોપી નહીં મહાન વેગવાળી ચક્ષીર ચતુષ્પ બની ગઈ હતી એ સ્પષ્ટ નિશ્ચયની હકીકતોમાંથીજ આપણને કૃત્યચરિત્ર અને ધર્મોત્તર જેવાં પ્રયત્નવાળાં મળ્યા છે. સાથે એવા બનાવો હિપરથી એવું પણ સિદ્ધ થાય છે કે બાલુની માથાનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ કયલાં કાંઈકે દોષ છે તથા સુધી તો તે અહમ્મર ને નાસ્તિકતાજી હિપર કરે છે, અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરુપશ્ચિન્ન અને આરિનક બનતું જાય છે.

બહિર્ગદત્તે બાલુ દુઃખીયા પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમિયાન તેમને પ્રતિજ્ઞા અને ધન પૂરતા પ્રાપ્ત થયા. દુઃખીયા કોલેક્ટર સાહેબ આખા છવવાનું કામ બહિર્ગદત્તે હિપર નિમિત્તપણે ચૂકતા હતા. ટીવીજન સંચારે બહિર્ગદત્તના કામથી ખુશ થઈ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ) બનાવવા હતા. લોરેન્ટસ ચર્ચનાર એક સાહેબે બહિર્ગદત્તની કામગીરીથી તેમના નાનકાઈ પૂર્વજોને કેપુરી કોલેક્ટરનું પા આપ્યું હતું. પુસ્તકોના વેચાણની પણ કોઈ આવક થતી હતી તેમજ પછાત બન રહ્યા પછી દરેકની નીમણવા માગતું હતું. કમળાક્ષતાના પર રાજસિંહ, મુબારકમ મોહન છત્રચરિત્ર કમલાક્ષતાની બુદ્ધિની અનુદાન, વચેરે મયી એક પછી એક હાખાતા ગયા અને બમદર્શનમાં પ્રવેશ લેતા ગયા. બમદર્શનમાં ‘બાનદર્શન’ પ્રવેશ થયા પહેલા થોડા દિવસો બહિર્ગદત્તે બાલુ દુઃખી બોલીને આપ્યા હતા.

બહિર્ગદત્તે સરખરી નેમરતરી પશુ કેવા નિષ્ઠર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચેના બનાવ દર્શાવી આપે છે.

૪૦ સં ૧૮૮૧ માં બહિર્ગદત્તની નેહરી હાવરામાં હતી એ સમયે બિ. બકનેક દર્શને કોલેક્ટર હતા એ સાહેબ બહિર્ગદત્તે હિપર બહુ નામુસ રહેતા; તેમને બહિર્ગદત્તે પોતાની ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટા સામે છોડી દેતા હતા. આવી એક ઘટનાની હકીકત નીચે આપવામાં આવે. ■

એક પ્રસંગે હાવરા સુનિસિપલિટીને અગ્રેજીમાં નેમીશ કરી કે મોહને પણ કમ્પ્યુટરીયલ પદાર્થોથી પોતાનું ઘર જાવતું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

x જદાપણ સજા હવે આવી રીતે ‘જલુ’ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કેમકે સંશય નથી.

સંપાદક

મેળાના શાખાદર મુનિશિષ્યાલીંગના એક મનોન ચેકેટીને હાથે દેવાર થત બાબત સંદેશમાં તહેતવામાં આવ્યું હતું તે અંગેને પ્રાન્તસુરીમલ સમને અર્થે મુગાળીયાં નાજીય (સગાંઈ કુંડ એવું) લખાવને જાને 'મજીય' (મણીયમણ) એવો લખ્યો હતો.

આ 'મજીય' સમને એક ૧૬ સનિ પેલાના સપાટમાં લીધી તે નિજાલીની એક તાલી કરાખી કુપરી સુઝ પાટાથી જામેલી હતી લખવા વાચવાતુ તે એ ઊંચી જાલસીય ન હતી નેનીત નીજાના સુઝાને એક બહેન મણસને પૂછતા તે જોવા લેતે જ્યાં રાણને લેને સજામણ હતું કે ખસીયણ પસંદેથી કુપરી જાપરી એકાએ નહિ ડેસીવાને એકા કાલિ વળા હતી કેમકે તેમની કુપરી સુઝ પાનથીય જામેલી હતી.

શીયા નિવસમાં મુનિશિષ્યાલીંગના મણસેએ તે ડેસી ઉપર ફરીઆદ મારી, મેરમન સાહેબે તે એલી પમારી વર્ષની ડેસાને રોજાસી ડેસીયા મેસીયા જ્યાં ઇન્દ્રા પેટરદે મુરદે મણિયમણને ડેસીયા મેસીયા આવે. મણિય મણસને મણસ મણ કે ડેસીને બર્થ સદાવચામાં આવી છે એ રાજસેને અર્થ મુનિશિ-પાલીંગ પેટરદેની સમજમાં ન આવ્યો તેને અર્થ નિજાલી આ ડેસી કેવો રીતે સમજી શકે. મણિય મણસે ડેસીને ઊડી જઈ દેલગયા હામુ કે મેળાના મન મન મણાવી નથી, કેવો ડેસીને મણસ મણસને જાણેથી એલી હકે છે. ડેસી મણિય મણસને આવીજાકે લેતે દેસી પેટરદે લેતે થત.

ડેસીને ઊડી મણાની ખાસ સામળને ઇન્દ્રા પેટરદે લખેડ સાહેબના મણસાને પાર રહી નહિ મણિય મણસને અખમેડ ઉપર મણે હામુ કે 'મણિય મણસના મનાઈ લખસના મણિયાને ફેલસને દેસી તાખ્યો છે.'

જાણે રોડી વાંચેને મણિય મણસને થત કોથ અથે તેમણે સાહેબને મણકે ૨ "તમે મારા ઉપર નથી મારે મારા દેસાખર અર્થાં મેલના તમને મણમ અમિ ભાદ નથી, મારે એ વિશે કોથ લખારે એક મદિનારી મણ મારી હમા મણારી અખના તે કેસના સર્વ કામણ ક્રિયાર તત્ક મેળાલી અખપ."

મણિયા વાંચી મણે થતુ પાનેડ સાહેબે કયા થતુ મણે નહિ તેલ કેસના કામણ થતુ મણિયાર તત્ક મેલના નહિ પાને ક્રિયારના હાવરામાં આવતુ મણ મણિય મણસે તેની મુખકાલ લખે સર્વ હકીકા મણી સજામણ.

આ તત્ક ઇન્દ્રા પેટરદેને ઉપલી બીજા લેના એક મણસદના મણા થત ઇન્દ્રા મેટરદે હક નલેસથે અને ક્રિયારના લેડીય નિજાપેએ હતો તેને સજામણ મણ હતું કે અખમેડ ઉપર અધિકાર તખવાથ તેણે અખિલ કુંડ છે, ખમુ આ વાતની તે તેને કલખા થત નહેલી નથી કે એક મેળા કેમુની આવી હક સુધી મણે 'મણિયને મણે નિજાવ લખવાના લેડીયા લખેને પોખવા ક્રિયારનાને હક, કે

મયોર પછી બકિમ બાલુ ઘેર જવા નીકળે ત્યારે જોને જાન્ય માપળે, કિરતોદારે તે પ્રમાણે ઝડું અને બકિમ બાલુના પર તરફ જવાના સુધે આજેન તેમની પાસે પહોંચી રવા. બકિમ સાથે તેમણે નીચે પ્રમાણે વાતચીત કરી

બકિમ—બકિમ બાલુ! તમે જાણો છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે ?

બકિમ—જાણ્યા મેલરડેટ પોતાના રિપોર્ટમાં મારે માટે શું લખે છે તે જિવાની મને અસત્ય નથી.

બકિમ—મેં તમારી બધી પ્રશંસા કરી છે

બકિમ—તે અસુખની યેને જગ્યા નથી

સહજેન જરા મુઝાબા બાલ્યુ આજેન જવાળોની તેમણે આજ રાખી ન હતી. બકિમના કહેવામાં વેનવાદ બલ્યા રોજગ્યાનો આવ જરા પણ તેમણે જોયો નહિ.

ખીલે ઉપાધ ન જાણ્યાથી સુ હેને રજા લાગ્યામાં ઝડું કે બકિમબાલુ 'જાન્યમેટ ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થાને તમે કેમના કારણ કમિસર તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું, તે બાબતમાં મારા એમ કહેવું છે કે તમારો તે પર તમે પછો બેઠો હો તો મારું

બકિમ—તમે હજી નહિ ખાઓ ત્યાંથી કરી પણ તે પર બેઠો નહિ થઈ.

બકિમ—એટલું તો તમે સ્વીકારોજ કે જાણ્યા મેલરડેટનો અપુક મોનો હોય છે

બકિમ—એનો જરૂર હોય છે જરૂર સર્વે કામ તે જાન્યવા નથી માગતા

બકિમ—કેક બકિમ બાલુ એક કામ કરો, તું મારો અભિપ્રાય પાછો બેસુ અને તમે તમારો પર પાછો બેઠો હો

બકિમ બાલુ એથી રાજ થયા સહેને પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા રાખે માટે દીક્ષાને છું અને તે પાછ બેઠો થઈ છું

બકિમ બાલુએ જલુ પોતાનો પર બેઠો હોયો આ સમયથી બને જાણે ગેરી બધાં બકિમ સહજેન બકિમ બાલુ તરફ સદા શ્રદાની દૃષ્ટિથી જોતા અને ઉવટ સુધી તેમના કિતોથી વાત રહ્યા તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ કામ 'મેડીસ અડર થી લેફ્ટેનન્ટ ચર્ચર્સ' બકિમ બાલુના મુખકંઠે જમ્યલ થઈ છે

ઉપદ્યા બનાવને લગતી દક્ષિણ તે સમયના લેફ્ટેનન્ટ ચર્ચર્સ સર એકથી એકના કાન સુધી પહોંચી હતી તે ઉપર લખ્યા ચર્ચર્સ એથી જરા પણ નારાજ ન થતાં બકિમ બાલુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બકિમ બાલુએ લેપ્લેસ વિજા વાલ્યવડ ઇ. સ. ૧૮૮૧ થી સ્વર્ગવાસી થયા, વાલ્યવડ દિવસનો ફક્ત આવ પોતાની પૂજના એવરમાર્ગ બાબત ઉપર બેસીને ગાળતા હતા. બકિમ બાલુના 'જાન્યમેટ' કવિત્વથી અવલ્યાનું કામ પણ ત્યાં

એક બેઠા તેઓ બનવાતા ચામ ઘેઠાના ગંદા અંદરના કણમાં પડ્યું તેઓ એક સ્થળે બેઠાને ચૂકવતા હતા. તેમના બગલા હાથ તરફ એક પાટ અને તેના ઉપર એક ગાંધીઓ ખીજાએકો રહેતા. એ કાંઈ સાધુ જાણીતું આવતા તે તેનાપર બેસતા હતા. ગાંધી માણસે એક ખીજ પાટ ગિજાએકો રહેતા. તેના ઉપર અન્ય સારા માણસોને બેસાડવાનું રાખ્યું હતું. માદવચંદના પેતાના ગિજાના ઉપર ધરનાં સમતિયાળ તાનાં બાળકો સિવાય બીજું કાંઈ બેસતું નહિ. તેમના ઘીકરાઓ બધાં તેમની પાસે આવતા ત્યારે તેઓ ધણે જાણે ઊભાજ રહેતા અને પિતાની આજ્ઞા થાય તોપણ કંઈક સંજોગની સાથે જુદા આવડા ઉપરજ બેસતા હતા. બકિમ માણસે કદિ પણ કોઈએ તેમના પિતાની સાથે ખુરશી ઉપર અથવા તો તેમની સાથે એક બાસનપર બેઠેલા જોયા નથી.

એક વખત માદવચંદની તખીવત ગદ્દ જરાળ ચાંઈ ચાંઈ હતી. તેઓ પદ્મ-પર સુતા હતા બકિમે પેતાના પિતાની નાહી જોવાનો વિચાર કર્યો. માદવચંદની એક માણુ બીંત હતી. બીંતને બકિમે તેમને પદ્મ પાશ્વર્થો હતો. પદ્મ ઉપર પદ્મ મુક્યા રિના માદવચંદના ઘરીસને અમતું અમંભવિત હતું. બકિમમાણુ લેચાર-માં પડ્યા. પદ્મપર પદ્મ મુક્યા તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે પિતાને પણ કહી ચકતા ન હતા. અતે એક જાણુનું ગિજાનું વાળી લાંબે પદ્મ પદ્મ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાહી જોઈ. પિતાના પદ્મને, અને પિતાની વપરાઈની ચીજોને તે પવિત્ર સમજતા હતા. પિતાના ઝોરકામાં કાંઈ દિવસ જોડા પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપયોગની ચીજોને પોતે કદી વાપરતા નહિ.

બકિમ માતા-પિતાના કેસ અનન્ય ભગ્ન હતા તે જતાંરવા માટે અને ખીજા બે એક પદ્મનાંજોડા ઉપરજ કરીએ છીએ. એક દિવસ બકિમ પિતાજીને મળવા આવ્યા. આવીને ઝોરકામાં ઉભા રહ્યા, માદવચંદ આ વખતે માણુ નમાણીને બંધ-કર્યોને કિમાળ લખના હોવાથી બકિમચંદના આવ્યાની તેમને ખબર ન પડી. મરતા પહેલાં કેટલાક વર્ષોથી તેઓ એણું સાંભળતા હતા. પડોના જરાજ સાંભળવો તો દૂર રહ્યો પણ પાસે હોવા રહીને ધીરથી બોલાવે તો તે પણ સાંભળી ચકતા ન હતા. પિતૃમક્ત પુત્ર પિતાના કામમાં આવવું કરતો નહિ. સિદ્ધિન બકિમ પિતાને જોરથી બોલાવવાની અસમ્મતા પણ નહોતા કરી ચકતા. પિતાને મળવા આવીને એમને એમ પાછા જતું તે પણ બકિમને ઠીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા તરફ કંઈક અવગણના લાગ દેખાય, કંઈક અપેક્ષા અને વિરક્તિનો ભાવ પ્રગટ થાય. બકિમચંદ એમને એમ ચૂપચાપ હોવા રહ્યા. જદુ વાર ચર્ચ ચર્ચ એટલામાં માદવ-ચંદની એક વૃદ્ધ ઘસી ત્યાં આવી. બકિમને આમ વિચારમાં ચરક મથેલાં જોઈને તે હસી પડી. તેણે જોરથી જૂઠ પાડીને માદવચંદને બકિમ આવ્યાની ખબર આપી ત્યારેજ

માદવચંદ્રે માણુ ઉચુ કરીને જોયું અને બકિમને સોદરૂવું લેસવાની આજ્ઞા કરી. બકિમનાણુ બનારે પહેલ વહેલા નોકરી કરવા જૈસોર ગયા, ત્યારે માતા અને પિતાના પત્ર પોષ્ટીને વચ્ચેથી એ લીધીએલા હતીને પોતની સાથે લઈ ગયા હતા. બકિમચંદ્ર કુપિત હતા. પણ માતાપિતાના આજ્ઞા ભંગ દત્ત.

જન ૧૮૮૨ માં બાબુરમાં બકિમચંદ્ર ૬ મહીના રહ્યા બનારે લેખો લખી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે તેમના વચ્ચે બચાવ પણ હતા તે વખતે ત્યાં રહેલ નોકરી થઈ ગયો બહુજાન સત્તમ હતો. વચ્ચે રડતામાં જોર ડાકીને પણ બહુ કરે હતા. એવે કથવાએ રસે બકિમચંદ્ર પાનખીમાં બેસીને જતા હતા તેમના કમાઈ ખીસ પાનખીમાં બેસે હતા. નેમર-માર સરસજાન લખેને ખીસે રસેથી મગા દતા સાથે માત્ર બે માણસ હતા તેઓ મગાસ લખેને પુલખીએની સાથે આવતા હતા. ગાંડીના સમય હતો. ચારે બાણુ ચર્ચિત હતી ચંદ્ર પણ વાંઝીમાં સતાકુમી બેસતો બેસતો જતો હતો. રિસે ખૂબ વચ્ચાઃ વચ્ચે હતો.

રસ્તાની બન્ને બાણુ જાયવ હતું. તે વિચારે બહારી વચ્ચાં એ મહાસના મહાસના મોઢા જાણી ઉચ્છીને જતા હતા ત્યાં પણ ખૂબ હતો બકિમ બાણુની પાનખી બંધન અને તેમના કમાઈની પાનખી પાછળ હતી.

બે પાનખીનાં કોળ મોઢા હતા પણ તેઓ ઉઘીયા (ઉઘીયા પ્રાંતના) હતા. જોડે જાગીતાં પુતળાંથીએ વચ્ચે ત્યાંના હતા. મોઢાં તેમની ધૂનમાં જતા જતાની પાછો જતા આજ્ઞા હતા, તેવામાં એકએ-તેઓ લખી ઉઘા. તેઓને તેમની સાથે અને બાણુનાણુ બહુજા માણસો દેખાયા તેમણે પાર્થુ કે તેઓ જુલસા કે ખીસે છુપે વચ્ચે વચ્ચે પાત્ર કરીને તેઓ બહારી જાય, અને તરતજ પાનખી નીચે. જનારી તે વખતે બકિમ બાણુની આંખમાં લગાઈ જાયે હતી પાનખી પૂર્ણપર દેખાતાજ તેઓ જાણી ઉઘા તેમણે મોઢાં અવાજે કયું-“હુ ચુપ છે.”

જવાબ કેલુ આજે ? બીજી મોઢાં મોઢાં તે નાચવા લાગ્યા હતા.

મોઢાંએ નાચી ગયા મહાસનાના બે માણસો પણ નાચી મગા હતા હસાચુ જોએ આવીને તેમને ધેરી લીધા તેમના હાથમાં લાડી સિવાય બીજી કશીયાર ન હતું.

બકિમચંદ્રની પાનખીમાં એક બાણુનું બારણુ બધું હતું બીજી બાણુનું ખુલ્લું હતું બકિમે એક બહાર કરીને બેસુ તે ત્યાં પછર કાઢીએને બન્ને પાનખીને ધેરી લીધી છે તેઓ પાનખીમાંથી ઉઘીને રસ્તામાં ઉઘા રહ્યા. સાસણુ છે કે તેમના હાથમાં પણ એક લાડી હતી. તેમણે લાડી ઉઘીને સામેના ડાકીને રખડુ ઉઘા લખામાં કયું-“જે આજ્ઞા આપે તે જોઈ કર બહીયા.” જુલસાએ ઉઘા રહ્યા બકિમચંદ્ર ત્યાં નિર્જન હતા. તે વિચારે વચ્ચાં જીસ જુલસાની સાથે કુર્બાન નિમહાન બકિમચંદ્ર વિચારે વિચારે-જે આવથી ઉઘા રહ્યા હતા. કરી પણ તેમણે

નિર્ધારતાથી દુરાચાર્યોને કહ્યું—“તારાંત હોય તો આવી જાઓ” ઘડુ તેમનાથી બીધા, અને દૂર જઈને ઉભા રહ્યા.

આ વખતે મી. દેહી સાથે બકિમબાબુને ધોર લેખનો-ગુદ રોટસમેન પત્રમાં આવડું હતું. બન્નેનાં લખાણો લોકો આતુરતાથી વાંચતા હતા. એ લેખવાળાને લીધે રોટસમેનની એટલી ખપત વધી હતી કે ગ્રામ ગ્રામ દિવસે લે તે એ વાર બાપડું પડતું હતું. આ કમરે ઉભો યજ્ઞર્થ ગ્રંથ બહુજ સાધારણ હતું. તે દિવસોમાં દેહી સાહેબના હાથમાં કંઈ ખાસ કામકાજ ન હતું. તેથી તેમણે દિન-દુરોએ અને તેમના ધર્મને સહુ ધૂંકું કહેવાડું કર્યું હતું. શોભા બળરામ રાજસવનમાં એક આજુસહુ આવે હતું. એ તેમાં કસિયુક્ત થયું. જહારાજ કસોટીનું બહાદુરની જીતું આવે ખૂબ ધામધૂમથી થયું હતું. તેને લગતા સમાચારપત્રમાં બંગાળના પ્રસિદ્ધ અને એક પુરોહિત એકત્ર થયા હતા. આ સમાચાર ૪૦૦૦ અપ્પાપક પડિતો હતો. તે સમાચારપત્રમાં રાજબાબાના ઘણેય લેખોનાં યુક્તિ યોગ્યતા સિંદ્ધાસન ઉપર પથશુવવામાં આવી હતી. તે જોઈને દેહી સાહેબને કોપાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. કોપને ન રોકી શકાથી તેઓ દિંદુ ધર્મ ઉપર વીર વાંઝાણુ લેખ્યા લાખ્યા. તેમણે દિંદુધર્મવિરુદ્ધ લેખ બહુ લખ્યા શરૂ કર્યા. બકિમચંદ્ર એવો નિર્દાન અને ધાર્મિક શુદ્ધ આ કેમ કરીને છાન કરી શકે ? તેમણે ચમચંદના નામથી તેમના લેખોના સમીક્ષ લખાવ આપવા શરૂ કર્યા. તેમની આ લેખવાલાથી તેમનું અગ્રાધ પાંડિત્ય જણાઈ આવે છે. પેલાના લેખોના સ્વોદ લખાવ ચળવી દેહી સાહેબ તેના લેખકનું અસહ નામ જાણવાને ખાતુર થઈ રહ્યા હતા.

બકિમચંદની જાનપુરથી હાવરા ગાલી થઈ તે વખતે ઈ. વી. રેસ્ટ ઈંગ્લેંડ સાહેબ હાવરામાં મેટરોડેટ હતા. પેલાના દિવસમાં ઉત્ત સાહેબ સાથે બકિમ બાબુને તાત્પર થઈ, એક રેલ્વે સંજોગી મુઝઈએ બકિમચંદની ક્ષેત્રીમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે મુઝઈમાંતું પરિણામ જાણવા માટે મેટરોડેટ સાહેબ અત્યંત ઉત્કર્ષિત હતા. એક દિવસ તેમણે સાંભળ્યું, કે બકિમચંદ આરોપીને લેલી દીવો છે. સાહેબને તે અસહ થઈ પડ્યું. તેઓ બહુજ નારાજ થઈને બકિમ બાબુનો કચેરીમાં મથા.

બકિમબાબુ પાસે તે વખતે એક બીજો મુઝઈમાં અસહો છોડે સાહેબને જોઈને બકિમચંદ ઉભાપે થઈ નહિ તેમજ તેમની સાથે કંઈ મોલા પશુ નહિ સાહેબે કાઠેના માનની ખાતર ટોપી ઉઠારી. ત્યાર બાદ પેટરોડેટની નોંધે ઉભા રહીને બકિમચંદને સંજોગીને કહ્યું:-

“ બકિમ બાબુ ! રેલ્વેવાળા મુઝઈમાં અપે આરોપીને લેલી દીવો ! ”

બકિમે એમને એજાજ પુરથી ઉપર બેઠાં બેઠાં કહ્યું “ હા, એ—”

સાહેબ—આપે આરોપીને સળ કરવી જોઈતી હતી.

બહિમ — આપ આજ ગળે ઉપચારીને કાઢવું બપોળ કરી રહ્યા છે, બપોરે હું ચક્રારણીના પ્રતિનિધિ છું.

સાહેબ — આપે શું કહી છે, તે આપને બતાવવી જોઈએ.

બહિમચદ્ર વધારે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં સાહેબ વિરુદ્ધ તુમાર લખવા સામ્યા સાહેબે બપોરે કે આ લે બારે આપ્યા આવી ! ને કહી સમિયું નથી, જોયું નથી, તેજ કરવા એક દિહુતાની મેઇસ્ટ્રેટ તૈયાર થયો છે ! બહિમચદ્ર અને માથો બપોરનાર સાહેબ સમજી ગયા કે તેણે આ કામ નિર્ધારિતક થયું છે તેમણે તરતજ મારી માગી લીધી બહિમે પણ તેમને મારી આપી.

બહિમે પોતાના મનમાં પાર્કુ હતું કે સાહેબે સાથે સમજો કરતાં કરતાં સુએવ છે કે કાઈ દિવસ નોકરી છોડવી પડશે તેથીજ કામદારની ખરીદા આપીને વહિવાત કરવાનો રહેશે તેમણે પોતાને મટે કરી રાખ્યો હતો.

અગાળ ગાદ બે વધુ મહીનામાંજ કેસમેઈન્ટ સાહેબની બદલી થઈ તેઓ જો વધારે કામ હાવરામાં રહ્યા હોત તો જરૂર બહિમ બાપુને થોડું થર્ડ હેરાન થયું પડત સાહેબે થોડા હેરાન કર્યા પણ હતા તે વખતે બહિમચદ્ર કમકામી રહેતા હતા તેઓ હમેશાં કલકત્તાથી હાવરા જતા હતા સાહેબે કુકમ કર્યો કે તેમણે હાવરામાંજ રહેવું બહિમચદ્ર તેમાં સમજા ન હોવા છતાંયે કંઈ જોડવા નહિ અને હાવરામાંજ રહેવા લાગ્યા.

બહિમચદ્રના હાલમાં કર્તવ્યવાન બહુ પ્રયત્ન હતું પોતાના પરિવારના પ્રજા જોનાં અપવા નોકરીના કામમાં કામચે કહી પણ તેમને કર્તવ્યવિમુખ જોવા નથી ઉઠકરજીવરીકે અહીં એક વાત લખવામાં આપે છે તેઓ પોતાના કામ સમયે જરૂર મળે કંઈક ધનની મદદ કરતા હતા આવી મદદ તેમના તરફથી બહુ લોકોને મળતી હતી જેને ખામશીવાની તમી હોય તેઓ જનસ હોય, તેમને થોડા રૂપિયા માસિક આપવા એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા જે સમયે કોનેય કંઈ થઈ આવ્યો તેની તરફ બહિમચદ્રને બહુ વિરમ્મર હતો તેઓ તેને કોઈપણ ખરાબ સમજીને તેનાથી ઊંટા રહેતા હતા તોપણ જરૂર મળે થોડા ધનની મદદ તો આપી જ કરતા હતા તે સમય તરફ બહિમચદ્રને એટલી મૃદુ હતી કે કહી તેણે નામ પણ છપાવી નહોતો લેતા અને તેમની કહમચી પણ લખવા ન હતા તેને જે ધન તેઓ આપતા હતા તેને કાંઈ પણ દિશાળમાં તે મંગાના નામને બદલે દિગ્ગજ ખર્ચે જોયું લખતા હતા.

હાવરામાં બહિમચદ્રની કહીથી બદલી થઈ અને તેઓ ફક્ત કપાસ મેઇસ્ટ્રેટ થયા. માસિક પગાર રૂ. ૮૦૦ થયો તે વખતે પુસ્તકલેખ કેસમેઈન્ટથી પણ પુસ્તી આવક મળી હતી. જીવનજરૂરમાં તેમને પૈસાની તથા નવી જોડવાની પડી.

આમજી ભટ્ટાં ઘડીપુરમાં જાણી મળા પછી એક વખત બકિમચંદ્રની અપાકતમાં એક મુકદ્દમો ચાલેલો હતો. મુકદ્દમો નજીવો-આખાકારી કેસ-હતો. આખાકારી ખાતાએ મોકલેલો હતો. બકિમચંદ્રે અસાધીને મુતેસાર હાથીને ઘોડો દંડ કર્યો. ઘોડા વખત પછી છલ્લા મેંછરડેડ બેઠે સહેમે " દંડ એણે મર્યો છે. " એવે અધિકારી જાનમેંદ ઉપર લખ્યો. બકિમે ક્યું " જરાબર દંડ કરવામાં આવ્યો છે. એમ મને ખાતરી છે. અજાણી મરીન છે. એટલા રૂપિયા આપતાં પણ તે હેરાન હેરાન થઈ જશે "

સહેમે ક્યું " પરંતુ કુન્દા પ્રધાણેજ દંડ લેા મર્યો નોંધવો."

બકિમે ક્યું " જાણ, બવારે કું " - વાવણીક મર્યો હતો ત્યારે આપતો પારણામા હત. સાહેબ રાસેદીજ અઠમકીને હમી પાળા અને ત્યાંથી આજ્ઞા મળા બીજે ડાક બકિમ હોત તો ખુબ જરાબર થાત, પણ હાલકદત બેઠે સહેમે જરા પણ બોલું ન લગાડ્યું.

એકવાર બીજી એક ઘટના થઈ હતી. ચોવીસપરગણાના રેવન્યુખાતાનું રાવિંક-રોટમેંદ નંબર ૧૦ આપવાનો વખત થઈ ગયો હતો. તે વખતે મહેસુમ ખાલુ બકિમચંદ્રના કામમાં હતું. રોટમેંદ વખતસર તેવાર ન થઈ શક્યું. અને તાકીનો કુલપ બાબો. બકિમચંદ્રે તેની કંઈ પરવા ન કરી તે માત્ર એટલુંજ જાણતા હતા કે કામકરનારાઓ તેવાર કરવાની જાગી મહેનત કરે છે કે નહિ. તે સોંચીને તનવોડા મહેનત કરતા નોંધને બકિમચંદ્ર નિર્મિત રસાલ કમકા બોર્ડ વરદથી, સરકાર તરફથી, એમ ચારે બાલુથી તારીદ ઉપર તારીદ થવા લાગી. બકિમચંદ્રે જરા પણ નહિ ચલ્લાતા કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. અને મેંછરડેડ સાહેબનું જાણન થોડું. કહેવાય છે કે સરકાર વરદથી તેમના ઉપર તારીદની ચિઠ્ઠી આવી હતી. ઉપર બેઠે સાહેબ બકિમચંદ્રની કબીલીમાં ગયા અને પૂછ્યું " રોટમેંદ તેવાર થઈ ગયું ? ",

બકિમ:— ના છ.

સહેબ:— તેમ ત્યાં ગયું ?

બકિમ:— અધિકારીઓ ખૂબ મહેનત કરીને કામ કરે છે. કું તેમને ખારી નામ નાખી શકું.

સાહેબ રીડીને કામકરનારાઓની પાસેગયા, અને આમ તેમ કરતાં કરતાં કામ જાણે લાગ્યા. નોંધને સંતુષ્ટ થવા અને ડોકીને કંઈ પણ ન કહેતાં સરકારમાં લખી રીધું. બેઠે સાહેબની રવા અને નાવપણાવણીના પાલવવા મારેજ અમી આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે સાથે એ પણ ઉલ્લેખ છે કે વાચક સમજી શકે કે બકિમ ખાલુ કયોયક દેહી અમલદાર ન હતા, કે નેથી ઉપરિ અમલદારોથી તમાઈ જઈ પોતાના જાહકો ઉપર લુલ્લમ કરે.

અહીં બહિમચંદ્રની ન્યાયાધીશતરીકેની રીતભાત વિશે થોડો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બહિમચંદ્રના એક સમયે આ સળખમાં ને લખ્યું છે તેજ અહીં આપવામાં આવે છે તે લખે છે કે -

“બહિમ બાણ અધીપુરમાં હતા ત્યારે હું પણ તેમ જોઈને તેમની મોટું કાર્ય જોવા જતો હતો. એક વખત હાઈપર્ટમાંથી એક યુરોપીયન ચેરિટર સાહેબ આવ્યા હતા, અને આરોપીના પક્ષે સમર્થન કરવા હતા. બીજા બાણના વડીલ તારકનાથ પાસે હતા તારક બાણ બહિમચંદ્રને સારી રીતે ઓળખતા હતા; પણ સાહેબ મહાદુર તરફ અત્યંત દયા તેમજે ધણું હશે કે એક દેશી ન્યાયાધીશ આજના સાધવાન-તાપૂર્વક મોજવાની કામ જરૂર નથી. તેઓ રેગલપર હાથ પાડીને, ઠપકી જૂદી જૂદી રીતે ચાળા કરીને તથા મોંના હાવલાવ કરીને સાક્ષીને ચતરાવવા આજના મેં જોયું કે બહિમચંદ્રના સલા મદદી મળ્યા હતા, આજોખાધી અમિ વરસતો હતો, હોઠ કાતનીએ દનાવેલો હતો. હું સમજી ગયો કે મેં જાનવા વિના નહિ રહે, તર-તજ વજાપાત થયેલ. સહેને સાક્ષીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. સાક્ષીના જવાબ આપતા પહેલાંજ બહિમચંદ્ર એકદમ મોલી ઉઠ્યા- “ સચમ નક્કમે છે. ”

સાહેબે આશ્ચર્યચ્છિન થઈને પૂછ્યું “ નક્કમે ? ”

બહિમ બાણએ કહ્યું “ બેઠક નક્કમે ! ”

બહિમે તારક બાણ તરફ જોઈને કહ્યું-“ તારક બાણ ! આપ તેની સાથે આપનો વખત નક્કમે ગુમાવશે નહિ. ”

આજનો નાની વાતથીજ સાહેબનું મોં હાલચોળ થઈ ગયું; પણ તેમજે વખારે શાદિવાદ ન કર્યો. કદાચ તેઓ પોતાની શૂલ સમજી મયા હશે.

બહિમ બાણ ચોદાજી અપ્પોથા જેવો સખ્ત તિરસ્કાર કરતા હતા-એકાંજ હ-ખોરમાં મદાન ઉપરેક આવી રેતા હતા-એવો તિરસ્કાર અને ઉપરેક બહુ ઓછા લોક કરી શકે છે. તેઓ નાના નાના કામ ઉપરથી દરેક માણસના વિશે અભિપ્રાય આપતા હતા. ઠાણ ઠાણવાર નાની નાની વાતોના અધારે મુકદ્દમાનો પણ ફેસલો આપતા હતા. તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે નાનાં નાનાં કામમાંથીજ માણસનો સાચો પરિચય મળી શકે છે. કામ માણસની ઘોડી મેડી વાતો સંભળીને અથવા લેને અનુક મોટા મગજ કે કામમાં ભલેલો લેખનેજ તેને મોટા ધારી લેવો ન જોઈએ.

આ વાતના ઉદ્ઘટકતરીકે એક મુકદ્દમાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેમની કમે-રીમાં એક દિવસ એક સાધારણ મુકદ્દમે રજુ થયો. એમાં પ્રતિવાદીના વડીલના પૂછવાથી સાક્ષીએ કહ્યું કે “ મેં એક આપતાં જોયો હતો ” સાક્ષી તિલ્હર અને નીચ જાતિનો હતો, પણ તે મુકદ્દમે લેવીજ સાહેબી ઉપર આધાર રાખતો હતો. વડીલે બહિમ બાણને બહુ નાજાકીપૂર્વક કહ્યું “ હજુર, લખી જો, સાક્ષીએ

એક આપતાં જોયો હતો. "

હાકિમે વાત બરાબર સ્પષ્ટ કરવા માટે સાક્ષીને ફરીથી પૂછ્યું— " તમે શું આપતાં જોયું હતું ? "

સાક્ષી:—હજૂર, એક.

બકિમ:—તમને કાંઈએ આ વાત શીખવીને મોકલ્યા છે કે શું ?

સાક્ષી:—કાંઈએ નહિ, હજૂર !

બકિમ:—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી કંઈ જવાબ ન આપતાં વકીલ તરફ જોવા લાગ્યો.

હાકિમે ફરીથી પૂછ્યું—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી:—હજૂર, હું એટલું જાણું છું કે મહેસુલ ભર્યા પછી જામીનદાર એક આપે છે.

એટલે બકિમ બાણને કહ્યું " સમજીએ તમે પોતે મુઝફ્ફાનિયે કશુંકે જાણુ નથી અને ખીલ્લોની શીખવણી પ્રમાણેજ સાક્ષી આપો છો. તમારા મુખમાંથી એક શબ્દ ન નીકળી શકે. તમે તો ચિત્ત ખોલો છો. હવે સાચું કહી દો, તમને કોણે શીખવ્યું છે ? નહિ તો હું હમણાજ તમારા ઉપર ફાજલ્લી કરીશ. "

એટલે સાક્ષીએ રજા રજા કર્યું, વકીલ સાહેબે મને જે વિખત્તુ હતું તે પ્રમાણે મેં કહ્યું છે. વકીલ સાહેબે મુજતાં મુજતાં પોતાનો મુઝફ્ફા પાછો ખેંચી લીધો. આ રીતે એક નાની થી વાત ઉપરથી બકિમ બાણને મુઝફ્ફાનું તત્વ જાણી લીધું હતું.

બકિમ બાણ બહુ હોશિયારીથી તેમનું કામ કરતા હતા. પછીથી પણ ઉલ્ત મેજરદેટ સાહેબ જોડે તેમને ન જન્મું. અતે બકિમ બાણને તોફારી છાત્રીને પેન્સન લેવાનો વિચાર કર્યો. સન ૧૮૬૦ માં તેમણે પેન્સન માટે અરજી કરી, પણ અરજી નામંજુર થઈ. નામંજુર થાય એવુંજ હતું. તે વખતે એમની ઉંમર ત્રેપન વર્ષની હતી. પંચાવન વર્ષની ઉંમર પડેલાં પેન્સન મળતું નથી હોતું, જો કોઈ જોય થયો હોય તો જુદી વાત. બકિમચંદ્રને બહુમૂલના રોગ સિવાય ખીલ્લો કોઈ રોગ ન હતો. વળી તો તેમનું શરીર તંદુરસ્ત અને જળવાન હતું. એથી સરકારે બકિમ બાણની અરજી નામંજુર કરી. પણ એથી તો તેમની છદ વધારે ઘટ. કોઈ તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પડતું તો તેઓ માંઝ જોવા મર્ડ જતા હતા. એ વેગની રેવ હતી. જ્યાંયેથી તે અધ્યયનને તેઓ દૂર કરતા નહિ, ત્યાંયેથી તેમની છદ અને સક્રિય ક્રમેક્રમે વધવાજ કરતી.

સરકારે જ્યારે તેમની અરજી નામંજુર કરી ત્યારે તો તેમણે તોફારી છાત્રાવાની દદ પ્રતિજ્ઞા લીધી. રોમનું બહાનું કાઢવાથી તેઓ સહેજમાંજ ધુલ યથ શકે શકે તેમ હતું; પણ જુહું બોલવું એ તેમને તદ્દન નામંજુર હતું. બકિમ બાણ સદાયે સત્યના ઉપાસક હતા. કાંઈએ તેમને કોઈ વાર શીફ્ટ મારવું બહારથીને વાત કરતાં જોવા નથી કે એક અધર જુહું બોલતાં સાંભળ્યા નથી. બકિમ બાણના ભરીજ સમીશયદે

એક વાર રમેશવદ્ન દબને એક સાધારણ જૂરી વાત હતી તેટલા માટે તેમણે તેને કહ્યું હતું કે તું અત્યારથીજ જુડુ મેલતાં શીખ્યો તો આમજ બતાવે તું શું નહિ શીખે !

બહિમ જુડુએ નોકરીથી જાતવર્ગી લેફ્ટેનન્ટ મજદારની મુલાકાત લીધી તે વખતે પ્રસિદ્ધ સાહેબ બંગાળના સર્વનર હતા તેઓ અને તેમની પત્ની બહિમ બાલુ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતાં લેડી પ્રસિદ્ધતા ખાસ આગ્રહથી બહિમ બાલુએ 'ભતેજ વિપદશ' નવસંપાદિત બંગલોમાં અનુષ્ઠાન કર્યો હતો અને તે તેમને અર્પણ કર્યો હતો.

એક દિવસ વીણે પહેરે બહિમ બાલુએ સર્વનર સાહેબની મુલાકાત લીધી. સાહેબને સુખસમસાર પૂછ્યા પછી તેમણે સર્વનર સાહેબને પોતાની વિનંતિ કરી બધી વાતો સાંભળ્યા પછી સાહેબે દર્શાવે પૂછ્યું તમારી ઉચ્ચ કેટલી છે બહિમ બાલુ બહિમે કહ્યું તેમને વર્ષ સાહેબે કહ્યું— આટલી ઉચ્ચ તમે પેન્શન લેવા છોડો છો ? બહિમે કહ્યું— તેનીય વર્ષથી નોકરી કરું છું. હવે માત્ર ત્રણ વર્ષ રહ્યાં સાહેબે પૂછ્યું તમારા સ્ત્રીરમાં કેટલે સેન છે ? બહિમે કહ્યું— ખાસ કેટલે સેન નથી.

સાહેબે બરા બીજી બાબતો વિચાર કરીને પૂછ્યું— તમે શું પ્રતીક્ષા સમ્પાદિતે વખત મેલવા માગો છો ? બહિમે કહ્યું— થોડું થોડું એક પણ ખર્ચ સર્વનર સાહેબે કહ્યું— બહુ સાફ કે તમારી અરજ મંજૂર કરીશ.

બહિમ બાલુ ધન્યવાદ આપીને સાહેબ પાસેથી જવને તેમણે મતા હતા એટલામાં સાહેબે પૂછ્યું— બહિમ બાલુ તમે તેનીય વર્ષથી સોશિયલિસ્ટ કમ કમ કમું કે સમાર તમારા ઉપર બહુ સજા છે તમારી કેટલે વિનંતિ નથી ?

બહિમે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું નાહ.

સાહેબ—તમારે તમારા કેટલે સમાવધાન માટે બહામણ કરવી છે ?

બહિમ—જો આપ કૃપા કરવા છોડતા હો તો ખાસ નાનું બાઈ પૂર્વમંદની સરમદ દારબરથી મારી જાલેલી કેટલે જગએ જાલો કરી આપે.

સાહેબ—તો બહુ સાધારણ વાત છે તમારી બીજી કેટલે વિનંતિ નથી ?

બહિમ—દાવ તો નથી હમુડ.

એક મંદીને બહિમ બાલુ ચાલ્યા ગયા એ પછી પૂર્વ બાલુની બાતી અનીપુરમાં મેક હતી.

બહિમ બાલુએ પોતાને માટે કદી સરકારને પ્રાર્થના નથી કરી સમાવધાન માટે માત્ર જરૂર તેમને વિનંતિ કરવી પડી હતી એકવાર મેલ્યા જમાઈને માટે બીજી વાર સંચીલ મિષ્ટાન્નવદ્ન માટે અને ત્રીજી વાર બાલુના સંચીલવદ્ન માટે બીજાએ આમજ વિનંતિ કરતાં તેમને બહુ સંમત મળે હતો.

અંતે બહિષ્કારની પેન્શનની અરજ મંજૂર થઈ ત્રણ વેબીય વર્ષ અને એક મહીના મોકરી કરીને સન ૧૮૯૧ માં બહિષ્કારીઓ પેન્શન લીધું. મહીને રૂ. ૪૦૦) નું પેન્શન મંજૂર થયું. એ વર્ષ ત્રણ મહીના અને ત્રીસ દિવસ મુધી એ પેન્શન તેમણે મોગયું.

બહિષ્કારના પેન્શન લેવા પહેલાં એવાર એવી વાત છટી હતી કે તેમને કાકા મેહરજી બનાવવામાં આવશે; પણ સિવિલિયનોએ અઠસરો નાખવાથી લોન્ડન મર્ચન્ટ સાહેબે આ પ્રતાપ ઉપાડી દીધો હતો.

બહિષ્કાર બહુ કઠિનની વિશ્વવિશ્વાસ સભા (સેનેટ) ના સભ્ય હતા; પણ તે સભામાં મહુજ એકલું જતા હતા. ત્યારે જતા હતા ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં સામેલ ન થતાં પોતાનો સ્વાર્થ અધિમાત્ર જાળવતા હતા. ખુશમતનું તો તેઓ નામ પણ જણતા ન હતા. અવનર્ણ તેમણે કોઈની ખુશમત કરી નથી. અવનર્ણ વચ્ચે જાણમાં હજારની ચોટી ચોટી ખુશમત કરી હતી. પછીના અવનર્ણ દો તેમણે જમવાનના ચરણોમાં પોતાનું ધન-મન અને અવન સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

બહિષ્કાર કેટલાક દિવસ મુધી ચાલ્યો અને માંસ ખવાતું છોટી દળને હવિ-આળ જમતા; રાખનામી કુપટી ઝોડતા; મુદ જાગવાથી રહેતા; અને નિત્ર ચીતા-પાક કરતા હતા. પણ જેમણે પચાસ વર્ષ મુધી માંસમગ્ધી ખાતું હતું તેમણે સરીર હવિઆની તંદુરસ્ત ન રહી શક્યું. તેઓ માંસ પડી મળા. છતાં પણ તેમણે કેટલાક વખત મુધી ટેક ન છોટી, પણ ટેક લઈ ન લઈ. વૈધના કહેવાથી તેમને છેવટે માંસ-મોળન ચાલુજ કર્યું પડ્યું.

પછી દેસી સાહેબે ઉખામણી પત્ર લખનાર બહિષ્કારીઓને એક કોઈવાલથી નિરિશ્વર થઈને તેમને પરિચય કરવા કમળું હતું. ફોરોપીય પંડિતોની સંજ્ઞા આગળ તેઓ તેમને એળખાવવા જમતા હતા. તે વખતે બહિષ્કારીઓએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે તેઓ અંજલ માનતા શુભ્યા નથી પોતાની જાતની પ્રસન્ના તેમને મળે નહીં છે.

બહિષ્કારીઓ સન ૧૮૯૨ માં ત્રણ વર્ષની ખુશમતમાં 'સાવનકાર' નો ખિતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો; પણ આ ખિતાબ બહિષ્કારની ચેત્વણના પ્રયત્નોમાં અફળ નહોતો હતો. એ ખિતાબ પશ્ચિમ ઈન્ડિયન વા સાથેના સિદ્ધિ. પણ મેળવતા હતા તે ખિતાબ બહિષ્કાર જેવા કલ્પનાન અને યશસ્વી પુરસ્કારે ચોખ છડી ન હોઈ શકે. તે વખતે આ વિષે ચોટી ચર્ચા પણ ચાલી હતી.

પૂર્વોક્ત ઉપાધિ મળ્યા બાદ સન ૧૮૯૪ માં ત્રણ વર્ષની ખુશમતમાં બહિષ્કારીઓને સી. આર્થ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૨૧ મી માર્ચને દિવસે ઇનવેસ્ટી-

અર દરનાર ભરાયો; પરંતુ તે વખતે બકિમ બાળુ મરણપથારીએ હોવાથી તેઓ તે દરનારમાં જઈ શક્યા ન હતા.

બરેબર, બકિમચંદ્ર ભારતમાં જન્મ્યા હતા, તેથીજ તેઓ ડેપુટી ક્લેક્ટર થઈને અટકી ગયા. તેમણે નવલકથાઓ દેશી ભાષામાં લખી છે તેથીજ તેઓ માત્ર સી 'આઈ ઇન્ડિયા' થઈને રહી ગયા આ બધે ભારતની માટીનોજ દોષ !

શ્રીમતી મિરિયમ નાઈટ બકિમચંદ્ર કૃષ્ણકવના વિલેનો અતુવાદ કર્યો હતો. 'આઈસર્ક' યુનિવર્સિટીના મહા યજ્ઞસ્ત્રી બ્લુમફીલ્ડ સાહેબે તે અતુવાદની ને બુદ્ધિ લખી હતી તેનો કંઈક ભાગ નીચે ઉતારવામાં આવે ■

'બકિમચંદ્ર અટક' ભારતના નિ સદેહ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર હતા બાળી લેખનશૈલીને કુન્નત અને બાળી સાહિત્યને ચેતક બનાવવામાં તેમણે ને કામ કર્યું છે તે બીજે કાંઈ લેખક કરી શક્યો નથી. તેમના અનેક રેશનધુઓના નામમાં અને જસદી નામ થાયે એરા પુસ્તકો ઉપર તેમણે કરેલી સખ્ત સમાલોચનાઓએ અને હિંદુ સામાજીક જીવનના દોષો અને ન્યૂનતાઓના તથા મહિન અને ફાગદિયા હિંદુધર્મથી થતાં અનિષ્ટોના તેમના નિર્ભય દિગ્દર્શને બાળી સાહિત્યના કલિકાસમાં સખ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે "

'તેઓ પોતે એક સમર્થ લેખક હતા. તેમના મથિ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેમનામાં વર્ણન કરવાની, લેખન માનવજીવનનાં સ્વાભાવિક મિત્ર બાંધવાની જેટલી અદ્ભુત શક્તિ હતી. એજ કારણથી તેમનાં પુસ્તકો આટલા બધાં મનોરમક અને શિષ્યાપદ થયા છે "

"જીવનના અતિમ કાળમાં બકિમચંદ્ર હિન્દુધર્મની સરોપિત પદ્ધતિના પ્રતિષ્ઠાક અને જગદગીતાના એક ગાનના ઉપદેશના રૂપમાં દેખાતા હતા. "

"બકિમચંદ્ર માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધોજાના સુયોગ્ય પ્રકાશક હતા અગ્રેષ્ઠ અને સરકૂત બાપાઓ ઉપર ખુબ તેમનો સુપૂર્ણ કબજુ હતો. "

પી.દાઈ—રિપ્રેઝેન્ટેટીવ બકિમચંદ્રમાં લખ્યું છે કે—"ચરચનાના રાજમાર્ગને ઊઠીને નવે માર્ગે" વગવા માટે બાળીમાં મહુસદન દત્તની જેમ, બકિમચંદ્ર અટકની પશુ મરડરીઓ થતી હતી જિદ રોષનાસઓ ઉભા થતાં કંઈ વાર લાગતી નથી તેમાંના ધણાએ તેમની લેખનશૈલી, રચના, વસ્તુસકલના અને વિચિત્ર કલ્પનાઓની સખ્ત સમાલોચના કરી તેમને બાહ્ય-શુદ્ધ દયા, પશુ બકિમચંદ્ર આ બધી તીન સમાલોચનાઓને પી ગયા. તેમણે તેની કંઈ પશુ પરવા ન કરી અને બાળીમાં મદ સાહિત્યનો નવો ગુપ્ત સ્થાપવામાં સફળ થયા. "

સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે તેમના "બંધ સાહિત્ય" નામના કિમતી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—

“ મધુસૂદન દાતુ પધર્માં ને સ્થાન છે તેજ સ્થાન મધર્માં નથી હેખનહોલીના પ્રવર્તકે અને નવા જાતના પ્રક્રમકે બકિમચંદ્રનું છે. દ્રપનાર્માં, ઉત્તમવળ વસ્તુનમાં, વિચારશક્તિમાં અને વર્ણનવાતુર્થમાં મધુસૂદન દત અને બકિમચંદ્ર ચરણ આ સદીના જીવન લેખકો કરતાં કેટલાય કિચ્છાર પ્રેરિના છે કવિ મધુસૂદનદતની કંઈ નાઓ વધારે હુબી અને એ છે તો નવસાચલેખક બકિમની કંઈપનાઓ વધારે જૂદી, વધારે મનોરંજક અને આપણા કામના લાવોપર વધારે અપર કરે તેવી છે ”

‘ પ્રદીપ ’ માસિકના પહેલા અંકમાં સ્વર્ગસ્થ ચંદનાય વસુજે લખ્યું હતું કે-
 “ પણ ત્યાંથી મેં બકિમજીને જોયા ન હતા જોયા વિના બધા જોડો મામાન્ધ રીતે ને પ્રમાણે કરે છે તે પ્રમાણે હું પણ મનોમન તેમના સ્વરૂપ અને મૂલિની કંઈપના કરતો હતો. બકિમ જીણને જેમણે જોયા હતા તેઓમાંથી મેંજ કાંઈ મને કહેતા કે-“ બકિમના મહેરામણી જુદિ વરસે છે ” પણ જ્યારે મેં તેમને જોયા તો તે પેલી કલ્પિત મૂર્તિ ચરમાધને કેલુ જાણે ક્યાંય મલાઈ ગઈ ’ બકિમજી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર એક વખત કનકતાચા બમિશ લલિતા પુષ્પેન્દ્ર કલેન્દ્ર ચિત્રનિધન (કોલકામેલ) નામક ચારિત્રે ઉત્સવમાં હું ગયો હતો કૃષ્ણચંદ્ર મેનરજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, પારીચરણ, પારીચંદ્ર, રામચંદ્ર, હનરચંદ્ર, બકિમચંદ્ર વગેરેની થો ” હું પણ એક કોલેજનો ગ્રેજ્યુએટ છું હું પણ તેમના જોવો છું. ” એવી આત્મ-જ્ઞાનાના લાવથી હું ત્યાં ગયો હતો અને વિધાત છે કે મારી માથે એવાજ બકિમજીના પૂર્વકે બહુ ખરા માણસો ત્યાં જતા હતા પરંપર સદાચાર પેદા કરવાનો અને બહુજાવનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ તો બહુ શાણજ માણસોનો હતો હું તે સમયના કલેન્દ્ર ચિત્રનિધન ઉત્સવને સદાચક મગી હતો અને રાત્ર મૌરીએહન ઠાકુર મગી હતા મગી મહાકવના મોહાભાઈના મરહત-કુંજ નામના પ્રસિદ્ધ વાજમા ઉત્સવસ્થાન હતું. હું મહેમાનોનું સ્વાગત કરતો હતો તેજમા એક વિખળી જેવા માણસે સમામાં પ્રવેશ કર્યો હું બીજાઓનું જેવી રીતે સ્વાગત કરતો હતો તેજ પ્રમાણે તેમનું પણ સ્વાગત કર્યું પણ તેજ વખતે કંઈક ગમચવા લાગ્યેડ એક મિત્રને મેં પૂછ્યું કે એ કેલુ છે ? જવાબ મળ્યો-બકિમચંદ્ર મહોપાધ્યાય. હું તર તજ તેમના તરફ દોડતો દોડતો ગયો અને કહ્યું-હું બહુતો ન હતો કે આપ બકિમચંદ્ર મહોપાધ્યાય છે. એકવાર પુનઃ હું આપ સાથે દસ્તામિન કરી શકું ? મુંદર હાસ્ય કરતાં કરતાં બકિમ જાણ્યે હાથ લાગો કર્યો જોકે તો હાથ મરમુ હતો. તે મરમી હનુમુથી જાણે મારા હાથમાં રહી હોય એમ મને લાગે છે.”

જનપ્રસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ ચંદનાય ઠાકુરે ‘ સાધના ’ પત્રમાં લખ્યું હતું કે:-“ એક દિવસે મારા મગ પૂજ્યપાદ મીલુત સોસીદ મોહન ઠાકુર મહોત્સવા નિમંત્રણથી તેમના મરહત-કુંજ નામના કલેન્દ્ર ચિત્રનિધન નામનું એક મહેલન મધુ હતું.

હેતુ દિવસની વાત છે તે જરાજર માઠ નથી હું તે વખતે બાળકજ હતો તે દિવસે ત્યાં મારે અંગેક ચણસી ભેંકા સારે સમયજ થયો હતો તે પશિત મહાનરી નચો એક સીધા કચા કરીર-ચ ચેર, કૌતુકથી પ્રકુલ્ય મુનગાળા, ચપલ પદ-રેણ અને જાને કાચ મગજમાં ધાવેલા ઝોંક પુરુષ કિલ્લા હતા. દેખતાજ ખેને તેઓ બધાથી જૂદા પડતા આકર્ષનિવરૂ જેવા લાગતા. બીજા બધા સામાન્ય માણસો લાગતા હતા, ત્યારે તેઓ એકલાજ એક માણસ જેવા લાગતા હતા. તે દિવસે બીજા કોઈને ઓળખવાનું અને કૌતુકજ ન થયું; પણ તેમને ભેંકાને તો હું મારો સાથી અને બીજો એક બાળક જડુ આગુર થયા મનર કંઈતો માલમ પડ્યું કે તેઓજ અને જેના દર્શનથી ઘણા દિવસથી ઈચ્છા કરતા હતા તે હોચિધુત બકિમવદ્ન ચણસી છે "

બકિમ બાણની લજવાની રીત જરા વિચિત્ર હતી તેઓ પામ પૂરાની યોપરીયા વાર્તાનું બેણુ તેમજ કાંનિ લખવા એમતા દરેક પ્રકરણને મોટા મેદી વાંતો સવારે નક્કી કરી મેતા, ભેંકો-ચ્યા કચા જનારોને સમાવેશ થકો-ચ્યા કચા આં પુરુષ ખરો આવશે વગેરે. પણ તે નક્કી કરેલો નિયમ વારવાર ફરેલો રેલો એટલે મુખી કે એક બે પ્રકરણ કાઢી નાખવામાં આવતાં, તો બે એક પ્રકરણ ફેરવકાને નવું રૂપ પણ વારણ કરતાં બીજો કોઈ પણ મેંચાર કલ્પ આપી કાપડપ અને અટપુ પરિવર્તન નહિ કરેલો હોય-આવી રીતે સપુર્ણ લેખમાં આખાનાં આખાં પ્રકરણ કિડાવી દેલો નહિ હોય યચીકપાણુ આ સભવમાં હમે છે કે-એ દેશવાચ ખાસ સવારોની દસ્તકિમિત પ્રલો જાણ છે મારા સમય બાણુ લખેદાર મુખેકાખાગ કરી એક લીલી પણ ફેરવતા ન હતા, રમેક પણ લખેલુ બેણુ નહોતા કરતા પણ વધા રતા હતા, હેમચક્ર બેનરુક મદુજ કચાથી લખતા હતા અને છેવટે થોડો પલ્લો ફેરફાર કરતા હતા, અને માત્ર ગાંડમચક્ર સારી પેઠે ફેરફાર કરતા હતા. લખતી વખતે પણ તેઓ ફેરફાર કરતા, બીજો દિવસે પણ કરતા, અને જ મહીન, વર્ષ તથા બે વર્ષ પછી પણ કરતા હતા લખાણુથી લેખ તેમની રેખિ અનુસાર નહોતો બની રહેલો ત્યામુધી તેમને સતોષ નહોતો લગતો; અને ત્યાંમુધી તેઓ યોગ્ય ફેરફાર કુર્યેજ થતા એકાદ જાગત અથવા લે જાવને ખાતર આટલો વખત માગતાં મેં બીજા કોઈને નથી બોલા "

'ત્યામુધી તેઓ સરખાની મામ કરતા હતા ત્યાંમુધી તો તેઓ અમુક સમયેજ લખતા હતા; પરંતુ સરકારી નોકરીમાંથી ચે-ચન લીધા પછી તો બકિમબાણુ બધો વખત થોડુ વલ્લ લખ્યા કરતા અને બાકીને લખવાની દેવ ધીમે ધીમે વેચણુ હોડી દીધી હતી સવારે, જાપેરે, રીજે પહોરે, સાંજે-આરે પણ વખત અવલે, ત્યારે કંઈ ને કંઈ તેઓ લખતા થોડો પણ વખત નામો જવા રેતા નહિ "

“સાંમતી વખત તેઓ કોઈવાર પરમાત્માની તૈવારીવાળા વાળની પેઠે બંભીર લો કોઈવાર બાળના જેવા ચંચળ દેખાતા હતા. કોઈવાર તેઓ એકાદજ લીટી લખીને તેને છેકી નાખતા; વળી કંઈ વિચાર કરતા અને પાછા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા; અને પાછા કસમ આવી મૂકીને કિંમત મૂકી જતા હતા. કિંમતે કોઈવાર આમ તેમ ફરતા તો કોઈવાર ખારી પાસે કિંમત રહીને આવેનાં મકાનો ભેટા; અને કોઈવાર કોઈ પુસ્તક માં ચીજ ઉપર કિંમત લખતા હતા. તે વખતે તેઓ બાલકાવસ્થામાં સર્વ જાણે આંતર જાતમાંજ તકીન મૂકી જતા હતા એવું મને નથી લાગ્યું. લખતી વખતે અમારામાંથી કોઈ બાળક તેમની પાસે જતું તો તેઓ કહી નાખતા થતા નહિ. તે એટલે સુધી કે વાતચીત પણ કરતા હતા. કલ્યા દિવસ એવા પણ જતા કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ એક લીટી પણ લખી શકતા નહિ; અને જુને લખતા તો તેને છેકી નાખતા. વળી બીજા દાષ પર એવા દિવસે પણ જતા કે ત્યારે તેમની કસમ પૂરવાળી તકીની પેઠે કંઈપણ ચાલ્યા કરતી; અને તેઓ બાલકાવસ્થામાં રહિત થઈને પોતાના લેખન કાર્યમાં તન-મન જતી જતા હતા.”

સાનહીબાંચાવાળા મહાનર્મ બકિમચંદ્રને એક દિવસ તેમના જમાઈ સ્વર્ગસ્થ કુમ્ભુચન મુકરજીએ પૂછ્યું કે “આપ આપની કૃતિઓમાંથી કયા પુસ્તકને શ્રેષ્ઠ માનો છો ?” બકિમે કહ્યું—“પરેલા તમેજ કહો.” કુમ્ભુચન બાળુએ હસીને કહ્યું—“હું મુખથી નહિ કહું—લખી શકુ છું. હું માન એટલું જ બાળુવા કુમ્ભુ” હું કે મારા મત સાથે આપનો મત મળે છે કે નહિ.” ત્યાર બાદ બરા વિચાર કરીને બકિમચંદ્રે કહ્યું—“કમલાકૃતિનું સ્તર.” કુમ્ભુચન બાળુએ પણ કામળા દેવરીને બતાવ્યું. તેમાં પણ લખ્યું હતું કે—કમલાકૃતિનું સ્તર.

બકિમના મૃત્યુ પહેલાં એ ચાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ તેમની મોટી કન્યા સરત કુમારી દેવીએ તેમને કહ્યું હતું—“પિતાજી ! તમારા “વડે માતરમ” ગીતને સોફા ખડ પસંદ નથી કરતા. બકિમે પૂછ્યું—“હું તું પણ પસંદ નથી કરતી ?” કન્યાએ કહ્યું—“હા, એ તો મને પણ ખડ પસંદ નથી. એ મહાપુરુષે જમીર વાણીથી કહ્યું—“એક દિવસ—વીસ ત્રીસ વર્ષ પછી—એક દિવસ એવો આવશે કે એજ ગીત આખા બંગાળને નવીન બાવમાં તરબોળ કરી દેશે—જંગાળોઓની અંધિા ખેલી નાખશે.” આ અભિપ્રાયથી કેટલી સત્તી પડી છે, તે આજો દેશ બધે છે. હવે તો બંગાળમાંજ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આ ગીતનું સર માજી રહ્યા છે.

બકિમબાળુ હેલ્થા દિવસોમાં બ્યારે સાનહી બાંચાવાળા ધરમાં રહેતા હતા ત્યારે દર રવિવારે ત્રીમેતા સાહિત્યસેવિકા તેમને ત્યાં આવતા હતા—ચુંદનાથ બસુ, હેમચંદ્ર બેનરજી, રામકૃષ્ણ મુકરજી, ચેન્નિ-દનાથ ઘોષ, અણ્ણચંદ્ર સરકાર, કૃષ્ણગિદારી સેન, મુસ્લીમર સેન, નીલકંઠે મજમુદાર, ઘમોદર મુકરજી. કોઈ કોઈવાર તારાપ્રસાદ

ચાલ્યા, હાનનાથ બેનરજી પ્રવીણસાગર વીધ ચોવિદ્યક દાસ વગેરે મહાત્મ્યો પણ આવતા હતા એ બધા ઉચ્ચ કેમીના લેખક ગણાતા હતા.

એક દિવસ એક માણસે ગદ્યામાં પ્રખરપદ વિચારાચર સમગ્ર બકિમબાણુની બહુ નિદા કરી વિદ્યાસાગર સ્વાચ્છવિક્ત ચદ દાસપુર્વક આખર સુધી બધી વાત સાંભળી રહ્યા સાંભળી રહ્યા જમી તેમણે કહ્યું- 'તમારી વાતો સાંભળીને બકિમબદ્ત ઉપર મને બમણી શ્રદ્ધા બેસી છે ને માણસ આખો દિવસ સરકારના કામમાં મગ્ન થઈ રહેવાની સાથે જાતવિવસ ખરાબ કામોમાં પણ મેળાવેલો રહે તે માણસ પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાનો વખત ક્યાંથી મારી શકે ? બકિમ બાણુની ચોપડીઓથી તો મારા ક્યાંકનું એક ખાનું ભરાઈ ગયું છે નિદા કરનાર તો નીચું જ ધામી રહ્યો !

એક દિવસ સ્વર્ગસ્થ સર સુરદાસ બેનરજી બકિમબદ્તને મળ્યા ગયા હતા-બાળે વચ્ચે તે વખતે બાણુ બાણુની તે સમયની સ્થિતિ સંબંધી થોડો વાદવિવાદ થયો હતો પ્રજ્ઞાસ બાણુએ તે વખતે કહ્યું હતું 'બાણુ બાણુને આટલી સરખા બનાવી દેવાથી કાલ નહિ આમે તેના મનોમર્ષનું પણ રક્ષણ નવરખ હતું એકમે' બકિમ ચદ આનો કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતાં ફક્ત ચોડું હસ્યા ત્યારબાદ બાળે બાણુ આડીમા બેસીને દરવાજા કમકાવાની સાડાં હતી-આસપાસ અનેક દુકાનો હતી બકિમ ચદ તે બતાવીને કહ્યું- બાળે જામે દુકાનોની હાલ છે 'સુરદાસ બાણુ જ્યાં આશ્ચર્યચકિત થઈને બકિમબાણુના મુખ વરસે એવા કામ્યા બોલે તો બકિમબાણુના હોઝર હાત્થરેમાં હતી એટલે સુરદાસ બાણુ સમજાવ્યા કે બાણુની કામ્યામાં ગામોર્ષનું રક્ષણ કરવાના ઉપરોક્તો આ પ્રાર્થિક ઉપર છે

બકિમબદ્તના એક પિતરાઈ બાઈ હતા તેમનું નામ રાખાલચદ હતું તેમણે છત્રદયમાં વિવાહ કર્યો હતો ત્યાં તેમને એક સંબંધી હતો તેનું નામ દારાલાલ મકેવર્તી હતું તેઓ આસપરે કાંટાપાટણ આવતા જતા હતા બકિમબાણુ સાથે પણ તેમને ગાદ પરિચય હતો બકિમબાણુ બાણે દુકાનોમાં કેપુડી મેટરડેટ હતા અને નિત્ય હોડીમાં બેસીને ઘેરથી દુકાનો જતા હતા, તે વખતે એક દિવસ દારાલાલે પણ બકિમની સાથે દુકાનો જવાની પ્રજ્ઞા કર્તાવી બકિમે સદર્પ કહ્યું- 'જદ સાઈ બાળે જણુ હોડીમાં બેધ રસ્તામાં દારમણસ એક મુઠકાંભાની વિગત કહેવા કામ્યા મુઠકાંમે ફોળદારી હતો બધી વિગત ક્યાં જાદ દારમણસે કહ્યું:-' બકિમ બાણુ મારા એક નિતે આ મુઠકાંમે મળાવ્યો છે આજની રવેરીમાં તે મુઠકાંમે આખાંઈને સિદ્ધ મર્ગ વિગત ન બોધ્યો '

બકિમબાણુ આજે ક્યોમ આમક સંભળીને વધી ઉઘાડ લાનચન્ય જેવા થક જમીને તેઓ પોતાની કામ્યા- 'હોડી બીણવી છે' પાસેજ રેલી હતી તેમાં ગામોર્ષે હોડી બીણવી દાખી બકિમે માણીને કહ્યું- 'આ માણસને હોડીમાંથી ઉતારી મરો.'

હાજરમાં તરતજ હોડીમાંથી ફેલી પડ્યા, અને પછે કાલકપાડામાં દેખાજ ન દીધી ।

અમુકમાં પ્રતિવર્ષ એક મહીનાના અવધમાં બહુ ધાતુધૂમથી એક મેળો કરાય છે આજથી આવીશ વર્ષ પહેલા બકિમબાલુ દુરંતેમાં ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ હતા તે વર્ષે એ મેળામાં બહુ બીડ ચર્ચ હતી અમુકની સામે ખારથી બહુ લોહી મેળો ભેરા આવ્યા હતા એક દિવસ ત્રીજે પહેરે બકિમચંદ્રે બેસુ કે એક નાનીશી હોડીમાં બહુ લોહી ચડી બેસા છે, અને તેમાં દરે તરફ ભેટવીરે જમ્યા તકિ હતી માછી મેળા ખીતી ઉતારીએને મદદએ જાય છે ।

બકિમે માછીને મળા કરી કાપણની બીડ જતાવી પણ તેણે કંઈ સાલણુ નહિ તેની મરજમાં આવે તેટલાં માણસો ભરીને તેણે હોડી હકરી થોડે દૂર જતાજ હોડી ઉપી વળી ચર્ચ હોડી બહુ ઉચ પાણીમાં ચર્ચ નહોતી એટલે ડાઘ મધુ નહિ બકિમે તેજ ધડીએ માછીને પેલિસને સોંપી દીધી પેલિમે તેજ ઉપર મુકદ્દમા ચલાવ્યો માછીનું નામ ગોવિંદ હતુ, થોડો તેજ ચોભો કહેતા હતા તેનું પર કાલકપાડાની પાસે ચાનકજામ (માછીચામ) માં હતુ તેને જી અને એ છોકરીએ હતી મેજસ્ટ્રેટ તેને કુનેચર દંગરીને ત્રણ મહીનાની સજા કરી તે અસાધીમાના લાગ્યમાં બેસમાંથી બહાર આવવાનું ન હતુ ત્યાજ તેનું ચંદુ થયુ ખુલ્લના સમાચાર સાલણીને બકિમ સ્તાવ્ય થક મળા આ વતનાથી બકિમના મનપર રી બસર જાય હતો, તે તો પ્રથુ બહો, ખરતુ એ પછીમાં બ્લાસુથી તે માછીની જી છવતી રહી ત્યાસુથી બકિમબાલુ તેને માલિક મદદ આપતા રહ્યા

“ બગનશી ” નામનું એક પુસ્તક ધખનાર બાલુ અનુકુળચંદ્ર મુકરજીનું એક સાપ્તાહિક પત્ર હતુ તેનું નામ ‘ પ્રકૃતિ ’ હતુ અનુકુળ બાલુજ તેના સંસ્કૃત અને સંપાદક હતા સ્વર્ગસ્થ પ્રવિ ગોવિંદચંદ દાસે આ પત્રમાં એક કવિતા લખી હતી તે કવિતા લાવલના રાજા અને સ્વં મંત્રીપ્રસન્ન લેખપર કટાક્ષના રૂપમાં લખેલી હતી કવિતા વાચતાજ કહી બાલુ સળગી ઊઠ્યા તેમણે લઢાના મેજસ્ટ્રેટની આદાસતમાં દાવો નેલાઓ સમાનિક વડીલ મુખ્યત્વાર જધા કાપી બાલુના પથ્થમાં લખ્યા ખર્ચ કદાચ રાજા સાહેબનું હતો દરિદ્ર સાહિત્યમેવક અલકુત બાલુ ઉપર ભારે દુઃખ આવી પાડુ તેમણે કરી જમને ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ બાલુ કામચકર સેનના આશરે લીધે સેનબાલુએ રાજનામાં મુદે બહુ મલત્ર ઓર્ પથુ લેમતુ કહાં વળુ નહિ

અતે અનુકુલ બાલુ બકિમચંદ્રને યાચે નવા બને વચ્ચે પહેરેથી કંઈ એળ બાલુ ન હતુ વળી પ્રિયમતુ કંઈ કામ પથુ ન હતુ સાહિત્યમેવક કે સાહિત્યચર્ચામાં અનંદ સેનાર કેમક પથુ હોવ, તો તે બકિમને મન પોતાનો સમર્પી હતો, અનુકુલ બાલુના દુઃખની રહસ્યી સાબળાને બકિમ બાલુનું હલ્લ પીચળી મધુ તેમણે તેજ વપતે કાલીપ્રસન્ન બાલુને લખ્યું “ સાહિત્યસેવાને લીધે અનુકુલચંદ્ર પર વિવતિ આવી

હે. તેમના વિરુદ્ધનો મુકદ્દમા હોવાનો લેણો તો ચારા ઉપર તખ્તનો આભાર થયો ”

હાથી બાળુ બહિમ બાળુનો બોલ પાછો ન વાળી રાખ્યો. તેમણે તસ્તખ મુક દીધો. પાછો બેઠી સીધી અત્યુક્ત બાળુએ પોતાના પત્નમાં ચારી માગી લીધી.

બહિમ બાળુ ખેવાની રીકરી બીજાની રાતરકુચારીને બધું ચાહતા હતા. એટલો સ્નેહ દાદય તેમને દુનિયામાં બીજા માર્ગ ઉપર નહિ હોય. ઉપદરશુએ એ વિષેની થોડી વિગત નીચે આપવામાં આવે છે:-

બહિમ બાળુને એ સ્નેહમાં હતા, પણ તેમના ચાગી પીરમીને તાવતા ન હતા. આ કામ પોતાની હાથગીરી ચરતકુચારી કરતો હતો તેને પિતાની સેવ કરવામાં આનંદ આનંદો હતો અને પિતાને પણ તે સેવા અઠણ કરવામાં આનંદ થતો. એક દિવસ રાત્રે કન્યાએ પિતાનું બાથું પીરમીને બૂમ પડી કે “પિતાજી! ચાગી પીરમી છે, જમવા ચાલો.” પિતાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેમણે તે વખતે બોલામાં આવ્યો. બૂમ કરીને ખુરશીપર બેઠા હતા અને કન્યા ઓસરીમાં ઉભી હતી. પિતાનો જવાબ ન મળતા કન્યાએ ફરી બૂમ મારી.—“પિતાજી આવો” પિતા કાંતજ રહ્યો. અતે બહિમની બાબતોને પાસે જઈને કહ્યું —“ઉઠી મવા કે રૂ.” બહિમે કોમળ સ્વરે કહ્યું—“જરા રૂપ રહે-રહેત બૂમ પડે છે, મને ચાંબળવા દો.” એક નવલ-કથા લખીને જે જાવ ન સમજાવી રાખ્યો તે જાવ બહિમે આ પ્રમાણે બે ચાર કપ્પડોમાં પ્રગટ કરી દીધા.

બહિમ્યદ્વય પાછળા છાવનમાં એક દિવસ તેમનો મર્ગ અંતરનો થિય રહ્યો. કદાના પાઠશાળાવાળા પૈર આવ્યો હતો. મુલાકાત થયો વખતે યક હતો. મિત્રે આવતાજ “હુઝ મેર્નિંગ” (સલામ) કરી અને મેકેન્ડ (હસ્તકુંનન) કરવાના પ્રયત્નથી હાથ લખાવ્યો. બહિમ્યદે તેના હાથને પોતાના હાથમાં ન લેતા કહ્યું “ભાઈ! એ કમય હવે જતો રહ્યો છે થિય મદાચે કહ્યું—“જી, વખત બદલાયો હોય એમ લાગે છે.” બહિમ્યદે હસીને કહ્યું —“તમે મદાચ છે, હું બાદાચ છું તમે પ્રણામ કરો, હું આવીવાંદ આપુ એવેજ નિયમ છે. તોફાંડી થી બહાર છે.”

બહિમ્યદ્વય જે રીતે ઉપરોક્ત આપતા હતા તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. મદાઈ વચમાં કોઈ ચાલુસ બહારના કોઈ ચાલુસ પાસેથી મન નહોતા લેતા. બહિમ્યદ્વય કુળની પુરાણી પરિવારી છે કે પોતાનીજ વચના કોઈ વૃદ્ધ અને ચોગ્ય પુરુષ પાસેથી મન મેળવવો. આ પ્રકારે અનુસાર બહિમ્યદ વચના કોઈ પુરુષે બહિમ પાસેથી મન લીધો હતો. બહિમે મન આપી નવદક્ષિત સિંધને કેવળ એજ ઉપરોક્ત આપ્યો હતો કે “હમેશાં એટલુ રાદ રાખો કે હુ ચાહજુ છુ” ઉપરોક્ત કુદા દેવા છતાં કેવો મહાન છે! તેવા યોગ્ય કુળોમાં કેવો ચહાન ઉપરોક્ત!

બહિમ્યદ નજારે બહેરાશાળુમાં હતા, ત્યારે કોઈ જર્મન-વચનના થ પાઠક મહા

અવ પૈસા લેવા મારે કલકત્તાથી બહિમ બાણુ પામે ગયા. પૈસા જાને માટે જોઈતા હતા તેની ખબર નથી. સપાદક મહારાજ પહેલા જાતે પ્રવૃત્ત કરતા રૂળીશુર ન થયા એટલે તેમણે બહિમને પકડવા બહિમે રાણી સુવર્ણચંપાને આમદ કર્યો. રાણીએ તેમ ધડીએ રૂ. ૪૦૦) આપ્યા ત્યારબાદ બહિમચંદ્રના સનમાં રાંકા થઈ કે આ પૈસા થોડા રસતે વધવાયા નથી. પોતાના પ્રવૃત્તનીજ એ રકમ અપાવકી હોવાથી તેઓ બહુ હોશ પામ્યા તેમણે તે રકમ કાઢાને પાછી બરી નવા આમદ કર્યો. સપાદકશ પચાવેલી રકમ પાછી આપવા કબુલ ન થયા એટલે બંને વચ્ચે સખ્ત ચાતમ્બીત રાંકે થઈ અને અંતે બંનેને સબધ છૂટી ગયો.

હ પાસગુએ બંનેને વાળવાનો પ્રવૃત્ત કર્યો. તેમના દ્વાધમા ને વર્તમાનપર હાલ તેના કોલમોમાં બહિમચિત્તદ જ્વેરદાર કાપામાં લેખ આવવા માગ્યા. તે વર્તમાનપર બાણુ બાણુ હાલ. બાણુના ચૈત્રવૃષ બહિમે કર્તવ્યકાનથી માનુષ્યમાં અનેક માળો ખાધને જમાવી દીધી અને કંઈ પણ લગાળ ન આપ્યો. માત્ર 'રજની'માં કોળીસાધને સાચીને 'સપાદક-ચરિત્ર' લખ્યું.

બહિમચંદ્રને એક જ હાલના ચાર મિત્રે હતા તેમાં એક જામ હોતનાથ કર્તુમાર્થ હાલ. વચ્ચે બહિમ બાણુ સાથે તેમને બાળ બહુ મન થયું હાલ; પણ ત્યારે હોતનાથ અરવા પડ્યા ત્યારે બંને મિત્રોના પુત્ર જોડો થયો હતો. અને બંને મિત્રો બાળ રૂપા હતા.

બીજા મિત્રનું નામ રાધામાધવ થયું હાલ. તેઓ કાવાનીપુરના રહેવાસી હતા. તેમના સહયુગો કિપર બહિમ બાણુ એટલા મુખ્ય હતા કે જ્ઞાત બીજા કોઈના કિપર એટલા નહિ હોય. બહિમના કુવનને એક જામ રાધા માધવ બાણુ સાથે એવો જોડાપણો છે કે તેના ઉભોજ કરવાથી બહુ લોકોને માનસિક કષ્ટ જોગવયુ પડે. રાધા માધવ બાણુને એક વાર એક રાજગઢાદુર સાથે જવડો થયો, ત્યારે બહિમે રાધા માધવ બાણુને પણ લોધી તેથી તેમને એક પ્રજાજ સત્તુ કિત્તન થયો હતો. તે સત્તુએ કુવનપર્વત બહિમ બાણુને હોરાન કર્પી હતા, પણ રાધામાધવનો જ્ઞાતી થયો હતો તેઓ પણ અકાળેજ બહિમ બાણુને રજા મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા. તેમને જોડ બહિમ કુવનપર્વત બાણુ નહિ.

ત્રીજા મિત્ર બાણુ દીનબાણુ મિત્ર અને ચોથા મિત્ર બાણુ બરદીચનાથ રાવ હતા. બંને બહિમચંદ્ર કરતા વધારા મોટા હતા અને નિષ્કપટી હતા. એવા મિત્રો આજકાલ બહુ જોવા જોવામાં આવે છે. આપણે સ્વર્ણ અને અભિમનથી ભરેલા છીએ. નિત્યાર્થ ચૈત્રીમાં તેનું અને કેટલું સુખ છે તે આપણે બાણુચર જાણતા નથી. બહિમચંદ્ર તે બાણુચર હતા અને તેથી તેઓ જોને ચાલતા હતા તેની ખબર કંઈ પણ કરવાનું બાણુ નહોતા રાખતા.

બંધિયદ્રવ્યે વિકાસવાસને બહુ શોખ હતો. કનકવાના સુવિખ્યાત બોધિતી સ્વર્ગમાં શ્રેયભોદન બાણ પાસેથી તેઓ શ્રેયશ્ચ દિવસમાં બોધિતિપરમ્મ શીખ્યા હતા. અરણીનું નજીબ શીખવા માટે મોઢવી પાસેથી અરણી પણ શીખ્યા હતા. સમીતમાં પણ તેઓ પાછળ નહતા. માતાપિતાના એક દેશધર્મિક મનથી, હેતો હતો તેનું નામ ચકુલદ વાનસ્પ દત્ત. બંધિય બાણ તેને માસિક ૭૦) રૂપિયા આપતા હતા. ગાયનવિદ્યા તેઓ એક વાક પાસેથી શીખ્યા હતા. બંધિયન મધુ સાર નહોતું પણ તેમને તામ કમોરેનું જ્ઞાન બહુ સારું હતું. હાત્તોનિપત્ર વગાડવામાં તેઓ સિદ્ધ હતા હતા. એક દિવસ તેઓ નાટકકાળમાં મુક્તિની (નાટકના આગમ) રૂપવાલી બંધિય બાણની નવમ્બાળોને અસિત્ત બોલા નક્ક હતા તેમ વાતામાં એ ગાયનનો તાલમુર તેમને પચાદ નહિ પડતી તેઓ આપત અસતો. જામીને નાટકકાળમાંથી મારવા મરા હતા, અને ખરી બીજેક દિવસે પેલાના ભણેક સીદ્ધિએનું સુકરને આ ગાયનનો તામ-સર કમોરે શીખવું હતું.

બંધિયબાણુ મિત્રિભાસાએકા પણ અમાપારણુ શોખતાવાળા હતા. અપી પુરમા નોકરી કરતાં વેડા દિવસ યુધી મેડિકલ મેનેજમાં એમેસી (હરીદ શાસ્ત્ર) પણ શીખ્યા હતા. બંધિય જેવા વીક્ષુ સુદિવાળા માધુસ માટે થોડા વખતમાં શરીરશાસ્ત્ર શીખી તેનું એ કંઈ અપાર નહતું તેઓ શરીરશાસ્ત્રમાં નિખ્યાત થતા ખરી ધેર એમ એમ, જીમની સદાપના સિવાય બીજા મિત્રિભાસા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા સામ્ય, અને પૂરેપૂરું શીખ્યા પછીજ બંધિય તેમને અપારે ઠોઠાં નરો વિવધ શીખવાની હચ્છા મળી હતી. આને તેઓ તે વિવધ મધુર્ષ શીખી તેવા છાંટે અપીય થઈ જતા હતા અને અર્ધાધી તે વિવધ સારી રીતે શીખી તેના નહિ તર્કમુખી તેમને ઠોઠાં વળતી નહિ. મિત્રિભાસાએ શીખ્યા પછી તેમણે વૈદ્યાશાસ્ત્ર લગત મથો મથાયા હતા.

બંધિયદ્રવ્ય જેવા સહજ અને હાલ હતા તે જાણવવા માટે અને એક પાના નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કલમવાન પાસે મારીશ વાખતું એક માત્ર હતું ત્યારે એ મુશ્કવનો છેકો લક્ષ્ય માટે સમુદયાર પરદેશ મથો હતો. પાછો આવ્યા પછી તેને મમાને નાતવદ્વ મુશ્કવનો કરાર હતો છે એમ તેમણે જાણ્યું તે વખતે બાણુ સ્વામયદ્રવ્ય અને બાણુ મુશ્કવન સમજના તેમ હતા. તે હજી હોઠારાએ બાણુ સ્વામયદ્રવ્યનો અજીરો લીધો સ્વામયદ્રવ્યે અમ્ય નહિ કેતાં કહ્યું કે- 'મારી પેલાની મમ્બા પ્રમાણે કીને સામ્ય હોત કુ અત્યાચાર કરી શકો નથી તમે તમારી નાતવાળા પાસે જાઓ, અને જો તેઓ વચને નાતમાં લે તો મને કંઈ અકમલ નથી.'

અને તે હજી મધુર્ષે સમુદયારનું પ્રત્યક્ષ પણ હતું, પણ નાત કે

સમાજે તેને દાખલ કર્યો નહિ. છેવટે તે નિકપાવ મંજૂર બકિમને રસરૂ આપ્યો. બકિમને તેના હિપર દયા આવી. તેમણે સ્વિચાર કરીને એક હિપાવ કાઢ્યો. તે ભક્તિ આશુસને કહ્યું “ તમે કોઈ રવિવારે મને આમંત્રણ આપો, હું તમારે ત્યાં આવીને મોજબા કરી બઈશ. તે ભક્તિ આશુસે તે પ્રમાણે કહ્યું અને બકિમ બાકુ રવિવારે તેમને ઘેર ગયા. કાલકાપાલના કોઈ પણ આશુસને આ વાતની ખબર ન પડી. તે ભક્તિ આશુસને ઘેર મોજબા કરી આવીને તેઓ પોતાના શામને મળ્યા. બકિમે પ્રથમ આદી અવળી બે એક વાતો કરીને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું—“ મોટાભાઈ ! હું એક કામ કરી આવ્યો છું.”

સ્વામચરણે પૂછ્યું “ શું કરી આવ્યો છે ? ”

બકિમે ખૂબ હસતાં હસતાં કહ્યું “ રાવ-કુદુનમાં મોજબા કરી આવ્યો છું.”

સ્વામચરણે સ્તબ્ધ થઈ મના રાવ મદાસપ પાસે પાછળ હિમા દત્તા. અવસર જોઈને તેઓ પણ આવ્યા. એટલે સ્વામચરણે બાળુ બીલું શું કહે ! તરતજ તે ભક્તિ આશુસને સમાજમાં ભેગામાં આવ્યો. તે ભદ્ર પુરુષ જીવનપર્યંત બકિમબાહુનો ફાલ રહેલ.

બકિમબાહુની પ્રતિજ્ઞા વિષે તેમના એક ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે—

“બકિમબાહુની સ્થાપક પણ વાતનીત સંલગ્નને કોઈ પણ તેમની પ્રતિજ્ઞાને ભણી શકતું ન હતું; પણ જ્યારે તેઓ કોઈ વિષયની ચર્ચામાં હિતરતા ત્યારે તેમનું રૂપ બદલાઈ જતું. તેમની ચળકતી આંખો વધુ મજબૂત થઈ જતી, અને વખતો વખત હાથપગ વગેરે અંગ પણ ચોક્કસ ચોક્કસ હાલતાં હતાં. પ્રતિજ્ઞાની કોઈ જોરશ છતાં તેમના મુખ-મંડળ હિપર પ્રગટી જાય. તે વખતે આંખોની અંધતા, વાક્યોની અસંબદ્ધ ભાષ, તેમજ મનની અસ્થિરતા કોણે જાણે હમાલ જતાં રહેતાં. જ્યારે પાંચ વર્ષનો કોઈ છોકરો એકએક પ્રોંદ બની જઈને રંગબ્રુમિ હિપર આવ્યો હોય તે! એમ લાગતું હતું.”

બકિમચંદ્ર બહુ કોપી હતા. તેઓ કોપના અવેશમાં આવતા ત્યારે મૂંઝવે હિંતા, પણ કોઈને મારતા કરતા નહિ. બકિમબાહુથી ધરનાં નાનાં મોટાં બધાંય હરતા હતાં. પરંતુ તેમનો કોપ બહુ વાર રહેતો નહિ. પરીવારમાં તેમનો કોપ ચાલ થઈ જતો; પણ કોપની સરખાત બહુ આકરી થતી. તે વખતે તેઓ આત્મસંયમ અને શિલ્પ બધું જૂઠું જતા હતા.

બકિમે કલકત્તામાં એક વર ખરીદીને જીવનની આખરનાં કેટલાંક વર્ષ તેમાં જીવ્યાં હતાં. સન ૧૮૮૭ થી તે ધરમાં તેઓ રહેવા આવ્યા હતા. તે ઘર પાટલ-ગાંધી મેડિકલ કોલેજની સામે છે. હાલ બકિમ-અભિમન્યા નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે. પાંચધરાય હોર્ડ કર્ઝનના અમલમાં સરકાર તરફથી ત્યાં એક ખચર કેતરણીને ચોડવામાં આવ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે—“ આ જગ્યામાં નવલકથાકાર બકિમચંદ્ર જોતા હતા. જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૬; મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૮૯૪.”

બાઈશનમાં બકિમબાણએ સામ્યવાદ ઉપર તેમજ વિધવાવિવાહ ઉપર જે લેખો લખ્યા હતા, તેમાં ચોડા ચોડા આજ અને આપણના આગે છે.

રામ મોટો માણસ કહેવાય છે, અને છોકો નાનો માણસ આમ કામચોંદ છે ! છોકો નારી નથી બનતો, છેલરપટ્ટી નથી બનતો, બીજાનું સર્વસ્વ પૂતી લેવાનું નથી બનતો, તેથીજ છોકો નાનો માણસ છે ! રામે ચોરી કરીને છેલરપટ્ટી કરીને, દમનકા કરી પૈસા એકા કર્યા છે, તેથી રામ મોટો માણસ છે અથવા રામ પોતે જ કારથીજ બનેો માણસ છે, પણ તેના વડાદા ચોરી, છેલરપટ્ટી વગેરેમાં અત્યંત નિપુણ હતા તેઓ પોતાના કૌતુકસર્વસ્વ કરી લાંબી જીવીને પૈસા એકા કરી ગયા છે અર્થાત્ રામ છુપારી અને ચોરનો પુત્ર છે તેથી તે મોટો માણસ છે અને કાલાના કાલમાં જીવે કમાવે બાપુ છે માટે તે નાનો માણસ છે અથવા રામે મોઢ કમાવાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો છે, તેથી તે મોટો માણસ છે નહીં ! રામના માહાત્મ્ય ઉપર પુત્રના વરમાદ વરસાવે.

વિગમતા સંસ્કારનો નિગમ છે જન્મતા સપાયા પદાર્થોમાં વિગમતા છે, પરંતુ બાહ્યજી અને દાંતમાં તે બહુજ અસ્થાયી વિગમતા દેખાય છે જેમ કે બાહ્યજીનો વધ કર્યો એ મહા પાપ છે, ત્યારે જીવનો વધ કર્યો એ નહુ પાપ છે, પરંતુ આ વાત કહતો નિગમનુસાર બાહ્યજી તો નથીજ બાહ્યજી કામચોંદ આપ્યો છે ! શુદ્ધ કામચોંદ છે ! જેકવ કાલા છે તે પછી બાહ્યજી કામચોંદ હતા નથી ! તેને બારે એવેજ નિગમ કામચોંદ ન થયો કે જેને આપણની રક્તિ છે તેમ હતા છે અને તેને લેવાની જરૂર છે તે કોનાર છે ? ”

બાંધના ખેતા ધનની વિગમતા બદલે છે એ વિગમતાના પ્રતાપે કેમ મોઢ માણસોને ફૂંકીયા ખુદાયા ખુદતા નથી ત્યારે બીજા બાણુ લાયકો માણસો અત્યંત અધાવે મરણ અને રાજના શિકાર થઈ પડે છે ! ”

બધી માતાની ઉત્ક્રાંતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉત્ક્રાંતિ છે પશુપ્રાણિના જેવી ઉદ્વિગ તમિ સિવાયનું બીજું મોઢ પણ એવું સખ તમે નહિ જાણો છો ! કેવું મૂળ જ્ઞાનની ઉત્ક્રાંતિમાં એકું ન હોય જતાં પણ શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રમાણે અધિકારી નથી ! બધું જ્ઞાનનો તો અધિકાર જ્ઞાન બાહ્યજીનેજ ! અને જ્ઞાનનો મધ્ય ખરા ભેદ બાહ્યજીના જાતિના હોવાથી તે વળી ખરા ભેદોનો તો બધું જ્ઞાન રહેતું જોઈએ ! ”

‘વિધવાવિવાહ’ ના આ સૌથી મોટા અને વિચારણીય તથા ગદન વિષય ઉપર બાઈશનના ચોખા બકિમ બકિમચંદ્રે ત્રીયે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો :-

“ વિધવા-વિવાહ સારો પણ નથી ને નયથે પણ નથી બધી વિધવાઓના વિવાહ કરવા એ કદાપિ સારું નથી પણ જો વિધવાની કૃષ્ણાનુસાર તેને વિવાહની છટ આપવી એ તો સારીજ વાત છે જે બી સારી છે, જે પોતાના પ્રથમ પતિને

હાથપૂર્વક ચાહે છે, તે કદિ પુનર્જન્ન કરશે નહિ. ને નાતોમાં વિધવા-વિવાહનો ચાંસ છે તેમાં પણ પવિત્ર સ્વભાવવાળી, રત્નકાળ અને સાચી વિધવાએ પુનર્જન્ન કરતી નથી; પણ જો કોઈ વિધવા-ગમે તો તે હિંદુ દોષ કે ગમે તે જાતની હોય-તોપણ પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જો તે પુનર્જન્ન કરવા ઇચ્છે તો તેને જરૂર તેણે અધિકાર છે, જો પુરુષને પત્નીના મરણ પછી વિવાહ કરવાનો અધિકારી ગણી શકાય છે, તો સામ્પ્રવાદ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પતિના મરણ પછી કૃત્રિમ યત્નાં પુનર્જન્નની અધિકારિણી છે. મતુલ્યભાગનો અધિકાર છે કે જેમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ ન થવું હોય એવું દરેક કાર્ય તે કરી શકે છે. તેથી પત્નીવિયોગી પતિ, અથવા પતિવિયોગિની પત્ની બન્ને ક્રમશઃ યત્નાં પુનર્જન્નનાં અધિકારી છે. આ પ્રમાણે જોતાં વિધવાને પુનઃ વિવાહ કરવાનો જરૂર અધિકાર છે, પણ આ નૈતિક તત્ત્વનો હલુસુધી આ દેશમાં સામાન્ય જનતાએ સ્વીકાર્યો નથી. જે ભૈષ્ઠી અગ્રેષ્ઠ શિવજીને લીધે, અથવા વિદ્યાસાગર મહાસવના વા અલસમાજના કહેવા પ્રમાણે આ નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ પણ તેને વર્તનમાં ઉતારી શકતા નથી. જે મહાશયો સ્વીકાર કરે છે કે વિધવાને વિવાહનો અધિકાર છે, તેમનાજ ધરની વિધવાઓ વિવાહ કરવાને બાતુર દોષ છે છતાં પણ તેઓ એવા વિવાહ કરવાનું સાકસ કરતા નથી. એનું કારણ સમાજનો ભય છે. એજ ભયના કારણે આ સામ્પ્રવાદ જનસમાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. અન્યાય પ્રકારનો સામ્પ્રવાદ જનમમાજમાં દાખલ થઈ શક્યો નથી તેનું કારણ તો એમ સમજાય છે કે પુરુષવર્ગે તે પ્રકારના પ્રચારમાં પોતાનું અનિષ્ટ મનજે છે; પણ આ વાત જરા પણ સમજાતી નથી કે આ પુનર્જન્નનો સામ્પ્રવાદ સમાજમાં કેમ દાખલ થયો નથી ? એ કાંઈ કટકાળ પણ નથી; કોઈનું અનિષ્ટ કરનાર પણ નથી; જલ્દે જોડોને માટે સુખ-સમૃદ્ધિના કારણરૂપ મર્ધ શકે તેમ છે. છતાંયે સમાજમાં તેનો સ્વીકાર થવામાં ચિન્હ જણાતું નથી; તેનું કારણ એજ છે કે સમાજમાં લોકાચારની ઉપરવટ થતી એ તદ્દન અશક્યજ થઈ પડ્યું છે."

"બીજી એક વાત છે. ઘણાં માણસો એમ માને છે કે મિત્ર વૈધવ્યના રિવાજને લીધે હિંદુ-સમતાઓનું પાતિમત્ત એવું દંડ જાણવું છે કે તેને માટે બીજી જાતનો વિચાર કરવો પણ ઠીક નથી. અર્થાત્ત જાણી હિંદુ સ્ત્રીઓ જાણે છે કે તેના એક પતિની સાથેજ તેનું સંપૂર્ણ સુખ ચાલ્યું જશે, તેથી તે પતિ ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવ રાખે છે. આ સંપ્રદાયના લોકોની સમજણ પ્રમાણે એજ કારણથી હિંદુઓનાં ઘરોમાં દાંપત્યસુખ આટલું વધારે છે; તો કલે એ વાતને આપણે સત્યજ માનીએ. પણ જો એમજ છે તો પછી જેની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તે પુરુષને પણ આટલું જ વિધુર રહેવાનું વિધાન શાચો નથી ? તમારા મરણ પછી તમારી સ્ત્રીને માટે

ખીને માર્ગ નથી તેથી તમારી સી તમારા ઉપર વધારે પ્રેમ રાખે છે તે પછી તમારી પણ જોના મરણ પછી નીચી જઈ ન શકે પણ જો એને ને નિયમ શૂન્ય છે તે તો તમે પણ કોઈ નરક અધિક પ્રેમ સમજો એ વાત ખુબીય છે, અને તેમ છે તે પછી તમારી-પ્રમોદી-આ પદમાં પણ તે નિયમ કેમ લાગુ નથી પડતો ? મારે કેવળ અવગણા જોએને ખાતેજ જોયો નિયમ સમાપ્ત છે ? તમે ગાંધીના કાનો હો તેથી તમારે સહેર છે તમારાજ વાદના છે તેથી તમે અમાર કોઈ કોઈ હો પણ માત્ર રાખવે કે તે અમાર પ્રેમ છે આ મર્મવિદ્ય માર્ગ છે ।

બહિષ્કાર પણ આ સમાધેયક હતો તેના રહી સારિત્યને જેથી તોજ બંધપૂર્ણ સમાધેયના કરતા હતા તેજ પ્રમાણે ઉપચારી સહિ પની સુવિસ્તૃત અને મર્મરૂપી સમાધેયના કરવામાં પણ પાછા જતા ન હતા. સમાધેયના કરતાં તેમજ પોતાના પાસના વિચાર નહોતા કરતા હોતાં એ સો વર્ષના તે જમાનામાં બહિષ્કાર જેવો વિદ્વાન સમાધેયક કોઈ પેદા થયો નથી તેમજ સમાધેયક પદ હજુએ ખાલી જોઈને શીલુન સ્વીકાર્યું છે બહુ પેદા થયું : સાધન પદમાં હજુ હતું કે-

આરથી બહિષ્કાર સમાધેયક પદથી દૂર થતા તે દિવસથી આખરમાં તે કોઈ તે પદનો અધિકારી પેદા થયો નથી તે સરવરી સહિ સમાધેયકી સમાધેયકી સિત્ત ઉપરમાં અધિકાર કરવાની શક્તિ રહી સમાપ્ત થઈ કે અમારો સારિત્ય સમાપ્ત થયું હતો કે અને તેના અમા પછી અમાર પ્રેમ કરવા પોતે કોઈ પણ અધિકાર હામર નથી

બહિષ્કારને તોજ સમાધેયક તરીકે લેવાનું અધિકારકાર પનીને પેલી મારો ખાલી પાછો હતો તેનું એક સારિત્ય અધિકાર

એક નાટક બહિષ્કારના સમાધેયકના કોઈ કોઈને લેવાનું બહિષ્કાર બહિષ્કારના તે નાટકની જગ્યા તોજ સમાધેયક કરી લેવું નાટક હજુ હતું તે ખાલીપૂરકે માનવો હતો કે તેનું નાટક અત્યંત મુશ્કેલ છે તેથી બહિષ્કાર કરી સમાધેયકનાથી તે નાટક થયો બહિષ્કારને જગ્યા લેવાનું હજુ પછી તે પોતાના એક સમાધેયક થયો તે સમાધેયક એક પ્રાપ્તિ પદ થાયું હતું અને તેણે જગ્યા પ્રાપ્તિ મેળવી હતી તેમાં વિશ્વપતિના પદ જેવા અવાજમાં મિત્રો પણ અમારો હતો. વસ તમારો સ પાસે રહતા સમાધેયક બહિષ્કાર હજુ વસ તમારો એક વિત્ત હજુ તેનું નામ સહિત્યજેવું હજુ હતું તે સહિત્યજેવનાં એક અમાર દુર્ગતિવર્ણ સાદ અને શો । પેલા સીતમાં હતો, સાદની નીચે બહિષ્કારનું નામ હજુ અને તે સહિ એક જાના પેદ ની જાતીમાં બિરોધ લીધા ઉપર બહિષ્કારના હજુ હતું આ રીતે બહુ સમાધેયક બહિષ્કાર કરી અમારો રાજ્ય ખાલી પાછો હતો

સમાધેયકી સિત્ત રહી-કર્યો સમાધેયક પદમાં હજુ હતું કે- બહિષ્કારના

ઉપર એક પહોળો ખાસ રોપ હતો. તે પણ તેમના પર જૂન દેખ રાખતો હતો. જે છુદ્ડ લેખોએ તેમના અતુરભૂતો તથા પ્રયત્ન કરતા હતા તેઓજ પોતાનું સાધુ હુપાવવા માટે તેમને ઝેરી વધારે ગળે આપવા હતા. મને વદ છે કે આપે બંદિત ગાણુ મંથદર્શનમાં સમાલેખના કરતા હતા, ત્યારે તેમના એવા છુદ્ડ ઇતુઓની સંખ્યા એકાદી નહોતી. સેંકડો અલેખ સાલુસો તેમની પ્રત્યા કરતા હતા. તેમના છુદ્ડ દંડો બંદિતને જરૂર ફાળે રહેતા હતા; પણ તેઓ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યવિમુખ થવા નથી તેઓમાં અજ્ઞેય બળ, કર્તવ્યવિદ્યા અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો.”

બંધદર્શનમાં તકસાદી સંકલિતની કેવી વીત સમાલેખના થતી હતી, તે દર્શાવવા માટે અમે તેમની યોદ્ધા સમાલેખનાઓને આવાર્થ અપવામાં આવે છે:—

“પહેલાંના સમયમાં અગ્નિપરીક્ષા મહાન પરીક્ષક હતા, મતુરના ચરિત્રનીએ પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા થતી હતી. જેના સ્વભાવ કે ચરિત્રમાં જરા પણ મહિતતા હોય તો તે અગ્નિપરીક્ષામાં જલુપ્ત થતી. ઘનર-પતિ રામચંદ્રે અગ્નિદ્વારા સીનાની પરીક્ષા કરી હતી. અત્યારપૂર્વી અનેક ચરિત્રવળીઓ એજ રીતે સાંકુલની પરીક્ષા કર્યા કરે છે. બધા યોદ્ધા હમેશાં ભુલે છે કે સીનાની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા બહુ સારી થાય છે. તેથી અમારે પણ કેટલાક બંધાણી મંથોની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા કરવી એજ ચોખ્ખું છે. એવામાં એકાદી નાટક, પ્રકસન, ઉપકસન વગેરે અધુનિક રસિક-રંજક મંથોની તો એવીજ રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે તે ઠીક છે. મંથોની આવી પરીક્ષા નથી પણ નથી. સામાન્ય છે કે રાત્રિ ચિકિત્સાકલ્પના સમયમાં આ પરીક્ષા પ્રગળાવી મચલિત હતી. મંથને અગ્નિમાં નાખતાં જો તે સળગી જતો તો રાત્રિચિકિત્સાકલ્પના માનતા કે મંથ જરૂર નાશો હતો; તદિ તો તે સળગી ચામરે તપ ! અમે પણ તેજ દર્શાવતું અતુરભૂત કરીને એ પ્રકસનની પરીક્ષા કરી. પરિણામે મંથ સળગી ગયો. અમે શુ કરીએ. લેખક જતાપે બેઠું ન જણાડે લેખકનું નામ દરિદરનહી છે.”

“માધવિકા નાટક—આ નાટકની પણ એવીજ પરીક્ષા કરવાની અમારી બહુ ઇચ્છા હતી; પણ કોઇ ખાસ જિનના આગ્રહથી અને અમારો પિયાર પડતો નૂરપો. હાલનાં નાટકમાત્રની જે આવી રીતેજ પરીક્ષા થાય તો કંઈ બહુ નુકસાન નહિ થાય. જેટલાં નાટક જેવામાં આવે છે તે બધાંમાં હવેલા એકજ જાતના કારીગરોનો હાથ છે. બધા નાટક-લેખકોની એવી ધારણા છે કે નાટકમાં આવતાં પાત્રોની વાતચીત લખી શકવાથીજ નાટક રચવાનું કામ પૂરું થાય છે. કલ્પ્ય વાચકોમાં પણ એવીજ સંસ્કાર છે કે એવા સ્વાલ-અવાજ વગિરે લેખકની નાટકનું વાંચન પૂરું થઇ જાય છે. મને તેમ છે પણ હવેથી અમે તો એજ મંથો માટે અગ્નિ-પરીક્ષા કરવાનું કરાવું છે.”

“બંગાળી ચિકિત્સુ—બાળુ સિદ્ધેશ્વર રામે અમારા ઉપર ઉપકાર કરીને

તેમના સનેલા બંગાળી-શિષ્યુ નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમાવેશના માટે મોકલ્યો છે. પહેલા પૃષ્ઠા ક્ષેત્રીય સુધીના બધા અક્ષરો કમ્પેટ ટાઇપમાં છાપેલા છે. બીજા પાનામાં ૫ અને ત્રીજા પાનામાં ૫ ના લોપ્સ્ટરો વચ્ચે છે. જરા પણ ખૂલ નથી. લેખકની કુશળતા અદ્ભુત છે. બાપુએ વિદ્યાર્થીઓ લખ્યું છે કે “આવા પુસ્તકોના અભાવથી કલ્પા માણસોએ અને આ ખેડ પૂરી પાડવાનો આમદ કર્યો.” અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે એ ખેડ પૂરી પાડવા માટે “શીવત મીયાન્સન” રહેમાન મદદારે બધી સાચમીનો સંપદ કર્યો છે.” હિન્દુ મુસલમાનના જોડા ચલાથી બહારની ડેલ્લી ઉભતિ થઈ રહી છે તેવું આ એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે.”

“એક પુરાણન મય—૭ વર્ષ થયાં ૩૯૬ દેશરેખાં મંચરે દાન—૧૫થી બંગાળી જાપાને મનવિદિત કર્યો માટે એક ચાર આઠની શિંમતનું પુસ્તક છપાવ્યું હતું. બંગાળને કમનસીમે દેશને આ પુસ્તક ખરીદ્યું નહિ એટલે સર્વે મહેરબાનની મદદ થઈ છે અમારા જલ્દવાચાં આવ્યું છે કે તેવું મર્થ બચાવવા માટે તે મદદારે તે પુસ્તક અમારી પાસ સમાવેશના માટે મોકલ્યું છે. ખજા મોકલો નહિ છે કે સમાવેશનાથી મહેરબાનુ ક્રમ થય છે, તેથી મયાદારને અમે એવી વધે આપવા કમ્પતા નથી આથી કરીને બહુ માણસો બગાડેલા છે. બંધનનના પૂર્વ મ પાસે જરા વધારે છુદિમાન દેવાથી તેમણે બંધનનમાં સમાવેશના કરવાનું બંધ કરી દીધું હતું. જે દિવસે તેમણે કહ્યું કે હવે બંને પુસ્તકોની સમાવેશના નથી કરવાના, તેજ દિવસથી બંધનનન પ્રજાસવધા પેથી સાથ, લીલા, પીળા, વાઘા, જુદાં પૂર્ણાંગ, સુચોક્તિ, નાની, મોટી, જાડા, પાતળા, હાથે યોગ્યોનેની આવક બધે થઈ ગઈ. x x x ભોળાં કરી રહ્યા પછી ભોળાનમૂઢની ભેલી રિયતિ થઈ જાય છે એવી રિયતિ બંધનનન પુસ્તકાસવની થઈ ગઈ. અહમોજન સમાધ થઈ ગયેનું ભવ્યુને-એમિક નિર્મિતિ બધા માણસો સિવાયના—બીજા સિવારીએ તે કાનુની અપાવ સંભાળીને જાણ મળે હોત બે એક પુસ્તક કુપરોએ કરવાને હોયો નહિ સહિત મસાનન ક્રમસરે. છેવે બીજા ઉપર ભેલીને એક મગજ બધે થવાને લીધે-ધા, ધા, કરવા લાગ્યા અને કેટલાક રૂતરાઓએ પણ બસવાનું નારી રાખ્યું, અને શાંતિ ફેલાઈ.”

“ભાગ-વિજયનામાં પડીને વર્તમાન સપાડે સમાવેશના પુનઃ કરી બંધ-સહિત્ય કમાળમાં પુનઃ લેવાયું થઈ કે રહે મેર જાતુ અહમોજન કરે થઈ ગયું છે. એટલે આપાવકાર, વર્તમાનકાર, વિચારત, વિદ્યાર્થી, વિદ્યાર્થીસ, વિદ્યાર્થીક, વિદ્યાર્થીક, વચેરે બધા મોટથી ઉપર મેલવન બંધીને સમાવેશનાના અહમોજનમાં પડેલો ગયો! ભોલુ તે તેજ સિવારીએ અપવચાનના બળમાં

આચાર્યો કેવળા પાને પેઢને મહત્ત્વી જિજ્ઞાસની આશાથી દરવાજા આરોંધે હતા છે' એવીજ અને કહ્યું છે કે જદુ માણસો જળી લેવા છે "

બાળુ જવા છૂટે અને કહી શક્યો કે સદ્ગુણોની સમાલોચના કરતા વધુ સુખ બીજું નથી પણ જે દુઃખાના દુઃખ સરી પુસ્તકો દ્વારા મારફતે અમારા અર્થાવધા આવે છે તેમની સમાલોચના તે અમારે માટે જદુજ દુ ખદાયક છે તેમને વાચવા કરતાં વધારે દુ ખદ બીજું કશું નથી"

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી જે સમયે બકિમચંદ્રે મયો લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે અંગ્રેજ કેળવણીને પ્રચાર જદુ ભેરવી પડેો હતો કલકત્તામાં યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ હતી, અને નવે નવે જાહેર સ્કૂલો ઉઘડી હતી ધર્મોપાર્જન માટે તથા રાજકીય સન્માન માટે પ્રખરો સામાન્ય વર્ગ અંગ્રેજી ભાષા જણવા તરફ દોરાયેો હતો અને ધનવાન વર્ગ પણ ઉપાધિધારી બનવા તથા રાજપુરુષોથી સન્માનિત થવા અંગ્રેજી ભાષા જણવા લાગેો હતો એ રીતે જો સેકેશનું અંગ્રેજી ભાષા તરફ પ્રવેશ મદ્ય હતું અને અંગ્રેજી ભાષા ન જણનાર આલુસ શિક્ષિતજ સજ્જાતો નહિ' અંગ્રેજી ભાષાની પ્રચલતાને લીધે માતૃભાષા તે દમ્ભજ વર્ગ હતી જે અંગ્રેજી ભાષા જણનારે તેને માટે સાહિત્ય રિચાજ ક્ષેત્ર ખુલ્લુ હતું માહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જે વિષયો જણવાની તેને હમ્મજ થાય તે વિષયો અંગ્રેજી ભાષામાં મળી શકતા હોવાથી અંગ્રેજી જણનાર વર્ગ તેના નિસામાં મગ્નુર રહેો અને માતૃભાષાની હમ્મજ દશ ઉપર દુ ખી લવાને બહુ હારવ કરેો આવી રિયતિમાં પોતાની માતૃભાષાની કિત્કતા તથા સ્વદેશકિત્કતાની મહત્તા કેપાદી અંગ્રેજના અભિમાને અથ અનેવા બચાવોમાને વાસ્તવિક રત્નો દોરવાને માટે બકિમચંદ્રને હાર કરી.

જણાય છે કે બકિમચંદ્રે જન્મ જલ્લે જણાથી લાપાની રેવાને માટેજ મયો હતો' આમાં છવનર્પત તેમજે અત્ત આગ્રહપૂર્ક જણામાળાની સેવા કરી તેમની અપાધારણ સકિતથી જણાજણાની અપાધારણ કિન્નતિ થઈ એમનો એ મહામત્ત હતો કે "માતૃભાષામાં રિચિત્ત જ્ઞાન અપનારો અધેનો પ્રચાર થવા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉત્તતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય-ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ રેજાવી શકતી નથી" આ મહામત્તને સતત જાળ જળી તેમજે જણાજણાના કહરમાં અપરલેટો વધારે કરવા પુષ્કલ અમ ક્યો એમનાં અપાધારણ કિત્કાદ તથા અપાધારણ વિદ્યાથી બચાવના મા જલ્લે યુગજ ફેલાઈ મયો' બકિમચંદ્રે સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ અપાર હતાં એ યુક્તિને લીધેજ આજે ઘણો ઓપુલ્કે તેમનાપર મદા અને ભક્તિ ધરાવે છે બકિમચંદ્ર કહેતા કે, "પુસ્તકો લખવાનો હિંદુ સ્વદેશવાસીઓને

સંબોધ અને શુભ વિચારો આપવા એ છે જે લખાણ દેશમંદુરો સમજી શકે તેવું ન હોય અથવા જે લખાણથી દેશને કંટા ઉપસાર થાય તેમ ન હોય તે સમજવું નકારું છે "

બકિમચંદ્રે અચળેષનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે સમયે બંગાળી સાપ્તાહી દશા તદ્દન કળાજ દની પરણુ તેમના સતત પ્રયત્ન અને ઉત્સાહનું પરિણામ એ યશું કે જ્ઞાતવર્ષની તરૂં મ બાપુઓમાં બંગાળી બાપા સર્વોત્કૃષ્ટ ૧૬ પામી । બકિમ ચંદ્રની બાપા સરજી સ્થપૂર્ણ અને મર્મને સ્પર્શ કરનારી હતી તેઓ પોતાના મેખમા નવીનતા, સ્વાધીનતા અને સ્વદેશપ્રેમ હલોહલ ભરી દેતા બકિમચંદ્ર સૌદર્યના ૧૫ ઉપાસક હતા પોતાના મંથોમાં બાપાઓનંદ્ય તથા બાવમૈનંદ્ય જરવા ઉપરાંત તેઓ પોતાના પાત્રોના હૃદયે નુ સૌદર્ય પણ બહુ ઉત્તમતાથી અંકિત કરતા

ઈ. સં ૧૮૬૪ માં તેમની 'દુર્જેશનદિની' નામની નવનકશા પ્રગટ થઈ માત્ર એ એક જ પુસ્તકથી તેમની ચોચાતા અને વિચારશીલતાઓ સ્પષ્ટ રીતે પ્ખાત બની શકે છે, એ નવલકથાની અગ્રણી જ્ઞાતવર્ષની તે સમયની અવસિત બાપુઓમાં એવી સરસ નવલકથા એક પણ લખાણ નહોતી જે કે તે વખતે જ પુસ્તકને એટલી બધા આદર થયો નહોતો પણ તેનું મહત્વ તે સમયના સમાજની અવેગમતાજ હતું અને પશુ એવી નવલકથાઓ મળી મારીજ મળી આવશે કે જે દુર્જેશનદિનીના જેટલી શોધમિપતા પામી હોય ।

સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માણી ચલાવું સુકાન્ત અને પ્રાપ્ત યશુ છે અથવા તેનું મન સદૈવ સાહિત્ય-સરોવરના કમલોની ચતુર સુખધીથી મરત મનવા લાગ્યું છે, તેને તો સાહિત્ય સિવાયની સ્વર્ચીય સુખો પણ ઘુમ્મળ થાય છે આ નિયમ પ્રમાણે બકિમચંદ્ર પણ સરમટી નોકરીથી સદૈવ ઉત્સાહ રજા કરતા તેઓ વાર વાર કહેતા કે 'સુખપૂર્વક નિર્વાહ થાયે એકલી સવર જતાજ હું નોકરી છોડી દઉં' છેવટે તેમને પોતાની દીર્ઘજાગની યોગવાંછના પૂર્ણ કરવાનો યોગ મળ્યો સરમટી નોકરીમાંથી જેનજ લઇ તેમણે પોતાનો પ્રચિત વિવશ હાથમાં લીધો

ઈ. સં ૧૮૭૨ માં બંગાળીઓનું હાનનવર્ષ 'નવદર્શન' બકિમચંદ્ર તરફથી પ્રકટ થતાજ બંગાળીઓની મોહનિનાયે લગ મયો હતો અંગ્રેજ બાપુ ભણતાર જે જે બંગાળીઓને ચાલુઆવામાં જિતને વિનાદ આપે એવી સામગ્રી મળતી નહોતી, તેમજ એઓ આત્મબાપાની ઉપેક્ષા કરતા હતા તે બધા 'નવદર્શન' નું સરસ મનમેહક સ્વરૂપ જોઈ દન ધર્મ થયા, અને પોતાના મિત્રાલિમાન પર તેમને જવાબદાર થવા લાગ્યો 'નવદર્શન' માં આજ્ઞા દર્શન વિદ્યાન ઇતિહાસ વાર્તા વગેરે વિવિધ પ્રકરણ વિષયો વર્ત્તાનિજ રસે બુલેશ અનેક મોઝા માતબાપામાં અવસાનથી વધારવા-માનુબાપાની સેવા કરવા તરફર થવા હતા

બંદિમે પોતાની નવલકથાઓની સુચણી ઐતિહાસિક જનાલોપર કરેલી હોવા છતાં તેમાં સ્વતંત્ર કલ્પનાનું આધાન્ય છે. તેમનામાં કલ્પનાસંકિત પ્રબળ હોવાથીજ નવલકથાનાં પાત્રોનાં વિવિધ ચિત્રો ચીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. ઉત્તમ નવલકથા-દાર પોતાની કલ્પનાસંકિતના બળે સત્યનું મહત્ત્વનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેવુંજ બંદિમચંદ્રની નવલકથાઓ વાંચતાં આપણે આભેદુષ્ણ અનુભવીએ છીએ. ટાઈમ ચતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આભેદુષ્ણ સહજ જેવું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનસ્વભાવનું ખરેખર ચિત્ર પાડી ઉત્તમ સિદ્ધાંતની મારગ સારે છે. ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારું હોય છે. જે વાર્તાલેખક આ કહેવ સૂઝી જાય છે તે સમાજનો સિદ્ધાંત ખોલી શકે છે નથી. માધુસોદનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખકે કહેતાં એટલું સ્પષ્ટરૂપે નાખવું જોઈએ કે "આપણે દહાંતદારા શુભ કાર્યોનો ઉત્કર્ષ પ્રાર્થિત કરવો છે." બસ, આદલ રમ-રહુમાં રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરી તો તેને યમ સફળ થશે. કદિ ભૂલેથી પણ બંદિમચંદ્રે પોતાની નવલકથાઓનું ઉચ્ચ લક્ષ્યમાન વિસ્મૃત કરેલું નથી; અને તેથીજ તેમનો લેખકતરિકો યમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળમાં 'સાહિત્યસમ્રાટ' ને નામે અમર થયા છે.

તેમનું હૃદય સહકૃપતા, સત્યવાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્ભયતાથી ભરપૂર હતું. આથીજ તેમનો ઉપદેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઈ રહેતો.

બંદિમચંદ્રને હિંદુધર્મ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુજ ઉત્સાહ દર્શાવતા. જમરાન કૃષ્ણચંદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇશ્વરેવ માનતા. ગોપીઓની પ્રેમચર્ચાને તે માત્ર કવિકલ્પના માનતા. છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુજ વધ્યો હતો, અને એટલે જાણે ધાર્મિક કાર્યોના પંડિતપાંડિતમર્મજ સમય ગાળતા.

તેમનું હૃદય અત્યંત કામળ અને સરળ હતું. તે કહેતાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહકૃપતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે જોને પ્રિય લાગતા. તેમની પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માધુસો આવી પોતાની રામકલાણી ગ્રામ જતાવતાં. બંદિમચંદ્ર ખ્યાનપૂર્વક તે સાંભળતા, કદિ ગદગદ જનતા અને પછી તેનું દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ પનાદિથી પત્ન કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહભરે મંચેશ્વ નવયુવકોને રસ્તો દર્શાવ્યો છે, તથા અનેક નિરત્રિઓને આશ્રય આપેલો છે.

બંગાળી લોકો આધુનિક સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના જન્મદાતા બંદિમ બાબુને વણીને તેમના તરફ બહુજ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બંદિમના પહેલાંથી લખાણ

છે, પણ તેને સુંદર રૂપ આપનાર, શિર્ષ સ્વચ્છ કરીને તેમાં ઉચ્ચ સાદિત્ય લખા તેને સૌક્યિય બનાવનાર તો મહાત્મા બકિમચંદ્ર છે, જેથી બચાળી લોકો બચાળી સાદિત્ય- માં બકિમને સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે. બકિમના હાથમાં પડીને બચાળી ભાષાએ નવું જ રૂપ પામ્યું હતું છે જે સુંદર બાણમાં દાખ બચાળાએ પેતાનું સાદિત્ય વધારી રચા છે, અને બચાળી ભેખો જેવું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે બાણ બકિમેજ સ્વેચ્છી છે આપિને ભગવત્સિદ્ધ કરિવર રસીકનાથ હાપર 'સાધના' પત્રમાં લખે છે કે —

"બચારી બચાળી ભાષા માત્ર એકાદાનું પેઠે એ તારથી બધાથી હતી, નીત સદા 'સરલા' પર્યંતકીર્તન કરવાના ઉપયોગમાં લેવાતી બકિમે પેતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચઢવીને આજ તેને વીણતુ રૂપ આપી દીધું તેથી પહેલાં જેવાથી માત્ર રચાનિઃ કાવ્ય સુજા વાગતો હતો, તેવાથી આજ વિવેકભાષાં સબજાવવાયેઅ મુખાની કાવ્યવતી રચિણી ગર્ભ કાવ્ય છે. ■ ■ ■ માત્રબચાળી વખાત્ય કાળને જેમણે તેને એવી શૈરવણી બનાવી છે, તેમણે બચાળાઓ ઉપર કેટલે મહાન અને ચિરસ્થાયી ઉપકાર કર્યો છે, એ વાત પણ નોંધવને સમજાવવાની જરૂર હોય તો તેમથી વધારે દુર્લાભ બીજું હોઈ શકે નહિ."

બકિમ બાણના સમગ્ર બધા બચાળા ગ્રંથોના અનુવાદ છબ્રમતી, હિન્દી તેમજ મરાઠીમાં થઈ ચુક્યા છે, અને તેથી તે તે ભાષાઓ વાચકોમાં બકિમ બાણના પ્રચલ પાંદિય, ચક્રોર સંસ્કૃત્ય સંકિત અપ્રતિય હાથના અને લેખનપ્રતિયો પુરિચિત થયેલો છે. એટલે વિશેષણે જતાવવાની જરૂર નથી કે સાદિત્યસભાદ બકિમ બાણનું સ્થાન સમગ્ર જ્ઞાતમાં પણ કેટલું ઉચ્ચ છે.

બકિમ બાણના સમગ્રાલીન, સહયોથી, હિતમ ભેખોમાં એનાદરમ કાવ્યના રચનાર બાણ મહુસદન દત્ત, નીમદર્પણ વાલ્કાન્ત લેખક સુચિ બાણ દિનપત્ર મિત્ર, 'માસીકુ કુદ, પ્રકાશ, રેવતક કુસેર, કુદ વગેરે મન્દસ્ત્રોતના ભેખ પ્રતિભાસણી કવિ બાણ નવીનચંદ્ર સેન, લેખ લેખક બાણ દેવચંદ્ર બેનરજ, લેખ સમભોષા મદ- નાથ પણ અને અણવપુનાર દત્ત, એ મુખ્ય હતા એ વિદ્યોએ પણ પેતાની માતૃ- ભાષાને જે લેખ મથરતો નોટ કર્યા છે તે પણ બચાળી સાદિત્યની અદ્યત્ત અને ચિરસ્થાયી સંપત્તિ છે.

બકિમ બાણ પછી તેમનું સ્થાન તો નજ પૂરતું પણ જાણ્ય રસીકનાથ હાપર અને દિગ્ગંજનાથ રોયે તેમની મહી જણી એટ પૂરી પડી છે.

બકિમચંદ્રનો કયો અય ક્યારે પ્રચલ થયો તેનું નીચે એક સ્ત્રીપત્ર આપવામાં આવે છે, જેથી વચ્ચેને તેમના કવિતા પ્રચલાર્જિતો વખત અને બકિમના જીવનપર્યંત તેની કેટલી આવૃત્તિ નીકળી હતી તેવી સખ્ત માહત્ત મળે.

“ધર્મતરંગ” પુસ્તક બહિમચંદ્રનો મીઠો કાર્તિકચંદ્ર છે, અને ત્રીજા ભગ-વદગીતાનો રીઝા, પણ આ રીઝા તેઓ સંપૂર્ણ ન કરી શક્યા અને અને આપણુ દુર્લભ મિત્રની જેમ એવા અખ્યાત સુધી જઈ શક્યા હતા. સંપૂર્ણ થઈ હોત તો આજ તે પણ બહિમના સર્વોત્તમ કાર્તિકચંદ્રરૂપ બન્યાત.

આ રીતે માનુષ્યાણ તથા માનુષ્યમિત્રી સેવા કરતા દરમિયાન ૧૮૬૪ માં ૫૬ વર્ષની ઉંમરે બંગાળી સાહિત્ય-સંપ્રદાના સમાદ બહિમચંદ્ર ચંદ્રોપાધ્યાયે પોતાની માનવહીના સમાધ કરી હતી.

મહારાજા વિક્રમાદિત્યનો રાજવૈભવ બધારે જુલુસ ગંગા જે લો પણ હલુ જેમ કાવિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ ‘રઘુવંશ’ ‘મત્સ્ય’ પુરાણ અમર છે, અને તે નિત્ય નવા નવા લાવેલી વાચકોનાં મન રમન કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદેહ વ્યસના મહાશય બહિમચંદ્રના પ્રવેશ અને લેખે પણ ચિરમ્ભવ રહેશે અને વાચકોનાં મનને આનંદ આપી ઉન્નતિના માર્ગે ઝેરશે.



ધર્મતત્ત્વ

અધ્યાય ૧ લો-દુઃસ્વ દટલે શું?

શુરુઃ—વાયરપતિ મહારાજના શુ સચાચાર છે ? તેમની વેળા કાંઈ ચાંત થઈ નહિ ?

શિષ્ય—તેઓ તો કશી તરફ ગયા.

શુરુઃ—પાછા ક્યારે આવશે ?

શિષ્ય:—હવે આવે એમ લાગતું નથી, પણ કરીને કાલમને મારેજ થયા છે.

શુરુઃ—એમ કરવાનું કારણ ?

શિષ્ય—એવું તે શું સુખ છે કે બહીઆ રહેવાને તેઓ ચાહુ થયા ?

શુરુઃ—તેમને શું દુઃખ હતું ?

શિષ્ય.—એમને ગિવારને ચોતરફ દુઃખ હતું. દુઃખમાં કાંઈ માફી નહોતી એમ કહી તોપણ બોલું નથી આપ મહારાજ કશા કારણે છે કે ધર્મમાંજ સુખ છે તોપણ વાયરપતિ મહારાજ જેવા પરમ ધાર્મિક મનુષ્યો આવું દુઃખોથી કેમ રીખાતા હશે ? બગવાં વાયરપતિ મહારાજ જેવા ધાર્મિક મનુષ્ય મોઝાજ હશે, છતાં તેમના જેવે દુઃખી મનુષ્ય પણ બીજા કોઈ નહિ હોય ?

શુરુઃ—તેઓ કાં તો દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય:—તેમને કાંઈ દુઃખજ નહિ હોય એમ શું આપ કહેવા મગી છે ? વસ્તુત તેઓ એટલા બધા કમાલ અને દમ્દિ છે કે પૂરું ખાવાનું પણ મળતું નથી. તે ઉપરાંત સરીર ઉપર પણ લહેણ નહિ. સર્વદા કાર્મિકને કાર્મિક રોગ દોહાજ ! અધુરામાં પૂરું તેમનું થઈ પણ સળગી મરું. આવે બો દુઃખ ન કહેવાય તો પછી દુઃખ બીજું કેવું હોય ?

શુરુઃ—ત્યારે તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય—એમ કેમ કહેવાય ? શુ આજ એમ કહેવા માગો છો કે દારિદ્ર્ય-કામગણ, રોગ અને ધર મળવું, એ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે ?

ગુરુ—હા હું એમજ કહેવા માગુ છું

શિષ્ય—પૂર્વજન્મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુ—પૂર્વજન્મને વચમાં છાગાટે નામો છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ ?

શિષ્ય—નાથ શુ એમ માનો છો કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેના ફળપેજ રોગસાધાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ—હજ નહિ પણ તારે પણ માનવું પડશે જ્યારે કહી દામે તો કાઠી થાય અને જ્યારે બોલવું જ્યારે પ્રમાણમાં લેવાય તો અણર્થ થાય તેમ તું તથી માનતો ?

શિષ્ય—કહી લાગવી એ શુ અધર્મ છે ?

ગુરુ—બીજા અનેક ધર્મો પૈકી શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે. તુજાન મારા કહી લાગવા તેની એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે

શિષ્ય—આથે તો અદિસા ધર્મને શારીરિક અધર્મમાં સ્થ લીધે

ગુરુ—તે શરીરસખથી નિયમેથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ લેખાય

શિષ્ય—ત્યારે શુ સ્વામાનિક નિયમેને અનુસરવું એવું નામ ધર્મ, અને એ નિયમેનો ભંગ કરી અન્યથા ચાલવું તેવું નામ અધર્મ ?

ગુરુ—ધર્મ અને અધર્મને સમજો વિષય એવો છે કે એટલી બધી સરળતાથી તેને નિર્ણય થઈ શકે નહિ એ તેમ કહેત તો ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેદાદિનાજ્ઞ લાગ્યાં રહેવા પામત એમ છતાં કહી લાગવા સમયે ક્યારે તે કયું છે તે બોલું તથી

શિષ્ય—ધારો કે એ વાત માની લીધી પણ મારો પ્રશ્ન એજ છે કે વાયુ સ્પતિ મહાશયવું દારિદ્ર્ય-દુઃખ એ ક્યા પ્રાપ્ત ફળ ?

ગુરુ—દારિદ્ર્ય-દુઃખ એટલે શું ? એ વાત પ્રથમ મગજર સમજી લે, બના, તેમને શુ ફળ હશે ?

શિષ્ય—પહેલું તો એજ કે પૂરૂ ખાવાનું ખવું તેમને મળતું નહોતું

ગુરુ—સાચાંપણી મહાશયને તે દુઃખ તો નહિજ હોય એમ તું ખાવાપીણે કહી શકું છું, કરજી કે એ લેકને ખાવાનુંજ મળતું ન હોય, તો તેઓ આત્મચે મરી નવા હોય

શિષ્ય—તેજા વખત મનન થઈત કે કોઈ વખત માત્ર જાત ક્યારે વ્યાખ્યા કુદ- અને નિજાવડું પડે એ શુ સુખ નવાય ?

ગુરુ — શરીરરક્ષામાં અને પોષણમાં જે તે પુરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય. શારીરિક અને માનસિક બુદ્ધિને માટે ચોખ્ખા પ્રમાણમાં અન્ન મળવા છતાં વધારે સારા અન્નમાંટે બળાપી ક્યારેક હરેલો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાસ્થ્ય મોટા મેળવવા પાછળ તો પેટભગમોગ હોય હોય કરે; અને એવા-પોતાનું પેટજ શરવાની લાલસાવાળાઓ ધાર્મિક નથી.

શિષ્ય — ફાર્લા-ફૂલા કપડાં મને તેનું કેમ ?

ગુરુ :—જો વસ્ત્રોનું લભનનું નિવારણ વધુ સહે તેવાં વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં ચતોષ્જ માને છે. સીતકાળમાં ચરદીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોના ખામ હોય છે, અને તે હોય તમે તેવી જાડી-પાતળા કે ફાગી-ટૂંગી કામળથી પણ મિદ્ધ મગ્ધ રહો છો એવું એકે વજ્ર શું વાચખતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્ય :—એ તો મને પણ નિચાણ છવને પોતાનેજ પાણી ધરવું પડે, હાથેજ ચામણ મળવા પડે તથા પરભાંભી ઝડુ પણ હાથેજ ધરવું પડે એ આપણ શું યોછી કહેવાય ?

ગુરુ — શારીરિક પરિભ્રમ કરવો એ ઈશ્વરી નિયમ છે. ને કોઈ મનુષ્ય એવો પરિભ્રમ કરવા નથી ચાહતો તે અધાર્મિક છે કુ એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું સંકલ્પ પ્રયોગન નથી. માગ કહેવાનો સારસ એ છે કે જગતમાં જેઓ પોતાને દીન-દુઃખી અને હનિ માને છે તે તેઓની પોતાની કુરિદેશ અને કૃપાસનાતુંજ કુળ ભોગરે છે. અર્થાત્ અધર્મના સરસરોજ તેમને માટે ઝટના કારણમૂલ બને છે. અતુચિત ભોગ-લાલસાજ અનેકોને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્ય :—ત્યારે શું જેને માટે હારિદ્ર્ય એ વધાર્યોતે દુઃખમય નિગડે એવું કોઈ પૃથ્વીમા નહિ હોય ?

ગુરુ :—કેહોડો છે જેમને શરીરરક્ષા પૂરતાં વસ્ત્રો મળ્યાં સહે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર હનિ હોવા થટે છે. તેમને માટે હારિદ્ર્ય એ દુઃખના કારણમૂલ છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્ય :—ત્યારે એ હારિદ્ર્યને પણ શું તેમણે આ જન્મમાંજ કરેલા અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુ X—હાજ તો

X મનુષ્યો ને સુખ-દુઃખ ભોગવે છે તેમા પેલે કરેલાં કર્મોજ ધણેખરે અરી કારણમૂલ હોય છે, પરંતુ તે સિવાય બીજાં કારણો પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કોઈ રચાનમાં મુશ્કતી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય — ક્યા અર્થમાં એ કહ્યું ?

ગુરુ — એ ઉપાસના કરવામાં તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં જે કેટલીક સારીરિક તથા માનસિક સક્રિયતા અપણામાં રહેલી છે, તેને જેઓ અધાર્મિક રીતે રૂળવતા નથી અથવા તો ખાસપણ નથી તેઓ દર્શિ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય — હું ધાર છું કે આપણે આપણી સમસ્ત સારીરિક તથા માનસિક સક્રિયતાને રૂળવવી તથા મીલવવી એજ ધર્મ, અને તેવાથી વિરહ વર્તણુ એ અધર્મ, એમજ આપ રહેવા માગો છો.

ગુરુ — હા હા બાપો છું કે ધર્મનો વિષય બીજા સર્વ વિષયો કરતા બહુ જ મહત્ત્વ અને દૃઢિ છે તે આપે વિષા કંઈ એક-એ વાતો ઉપરથી જ સમજી શકાય નહિ છતાં ગાંતી લે કે ને ધર્મ-અધર્મની જે ભાવના કરીતેજ એ સૂણું દોષ તે તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય — એ તો વિદ્યાપતના 'કેટલીક એક દરજ્જે (અતુલીયનવા) નેજુ શુદ્ધ'.

ગુરુ — અતુલીયન વસ્તુ એ કેઈ વિશેષી નથી હિન્દુધર્મનો સાદાશ પણ તેજ છે.

શિષ્ય — વાદ 'કેટલે સંખેરે સર્વ દરજે એજે યુગસાતી ભાષામાં મંદિ સમજા નથી હું ધાર છું કે આપણે કેટલી કેઈ પણ ભાષામાં એના અર્થને સમજે એજે કેઈ સંખેર નહિ દોષ.

ગુરુ — આપણે ખાલી વાતોજ કરીએ છીએ મજ વાતની તો કેઈ તપાસે કરવું નથી એને કીધેજ આજે આપણી આંતરની નથી અધોગતિ થઈ છે આપ હાથ ને ચાર આંધળો પ્રજા છે તેજ દેહ તુ બસે છે ?

શિષ્ય — 'સીરકા નાદ કમર' ? (અતુલીયનવાદ ?)

ગુરુ — એ તત્ત્વ તમારા મૈત્રુ અધરેકા જેવા સામાન્ય અતુલીયનવાદીઓ પણ સપૂર્ણ રીતે સમજવા દો. તે વિષેજ અને તો શું છે સંવેદ્યોની પતિભક્તિ, વિદ્યાઓનું પ્રકાશન, અને તે સિવાયનાં સમસ્ત વસ્તુ-નિષ્ક્રિયતા માત્ર અતુલીયન તત્ત્વજ એક માત્ર સમાચેતુ છે ત્યારે આ તત્ત્વ હું તને વરાળર સમજવાનું ત્યારે તારી ખાતી થઈ કે શીમક બળવડીતામાં ને પરમ પવિત્ર અમૃતમય ધર્મ પ્રજ્ઞે મનમાં આવ્યો છે તે શુદ્ધ આ અતુલીયનતત્ત્વ ઉપરજ નિર્ભર રહેલો છે.

શિષ્ય — આપની અગતી વાતો સાંભળ્યા પછી આપની પાસેથી અતુલીયનતત્ત્વ સજાની કાંઈક સંસ્થાપનાની કન્યા થયે છે. અતુલીયનવાદ એ કેવળ પ્રાચીન નારિત કેલિજ માત્ર છે, એજ હું અત્યાર સુધી માનતો હતો એટલુજ નહિ પણ કેમના સિદ્ધાંતો અતુલીયનની એક પ્રકરણી અતુલીયનવાદિ સિવાય બીજુ કંઈ સમજવા નથી એવીજ મારી માન્યતા હતી.

ગુરુ — એ તારી વાત ખોટી નથી. વિદ્યાપતી અતુલીયનવાદ નિરીશર દોષાથી

તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામવિનાશી છે, કે પછી તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામ રહિત છે એટલાજ માટે તે નિરીક્ષર છે, જે એમથી શુ કહેવું તે હું સમજી શકતો નથી. હિન્દુઓ પરમ ભક્ત છે, અને તેથી તેમનો અનુશીલનવાદ અનદીય-રના અંશુક્રમણાજ સુચાસ ચાર છે

શિષ્ય:—સમજ્યો પણ તેનું અર્થ શુતુજ છે આપણે ઉદ્દેશ મુક્તિ મેળવવાનો હોય છે, ત્યારે વિષાવતી અનુશીલનવાદીઓનો સિદ્ધાંત સુખપ્રાપ્તિનો હોય છે એમજ કે નહિ ?

ગુરુ:—સુખ અને મુક્તિને ૧૫૨ ૧૫૨ સામાટે લેખવાં, એટલાજ આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ મુક્તિ એ શુ સુખ નથી ?

શિષ્ય —પ્રથમ તો મુક્તિ એ સુખ નથી-મુક્તિમા સુખ-દુઃખ માત્રનો અભાવ હોય છે, એમ કહીએ તોપણ સાચી રીતે બીજી વાત એ કે મુક્તિને એક પ્રકારની સુખમુક્તિ અવસ્થા માનો તોપણ માત્ર સુખી થવું એને કદાં મુક્તિ કહી શકાય નહિ મીઠાઈના એક બે દડા ખાવાથી અને સુખ વાર નેથી કંઈ અને મુક્તિ મળી ગઈ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તે વાતને યોદાએ ગાળી દીધી સુખ અને મુક્તિ એ બે વાતો સૈ પહેલાં બરાબર સમજી લે. નહિતર અનુશીલનવાદમાં તને બરાબર સમજાવ્યું પછી નહિ. આજે હવે વખત નથી સાજ પડી ગઈ છે ચાપ, જાન આ કૂનના રોખા એને ૧૫૨ી સીચીએ આવતી કાને એ વિરે ચર્ચા કરીશું

અંધાય ૨ જો—સુખ એટલે શું ?

શિષ્ય:—પ્રથમે અમે કહ્યું હતું કે આપણી શારીરિક અને માનસિક સર્વ શક્તિઓનું બરાબર અનુશીલન માત્ર તો દુઃખ બેગરવું પડે એ સ્વાભાવિક છે માત્રમજ કે શક્તિઓના અનુશીલનનો અભાવ એજ આપણા દુઃખમાં કારણપૂત છે. એમજ ને ?

ગુરુ:—તાર પછી ?

શિષ્ય:—મે કહ્યું હતું કે વાયરપતિ મદાશય દેહાશય કરી નવા તેનું એક કારણ જા પણ હતું કે તેમનું પર અગ્નિ લાગવાથી સગાની ચર્ચું હતું. હવે એ જાગે કોની લુહથી લાગવા પછી અને કેવી રીતે લાગી તે કોઈના અનુભવમાં નથી જતાં વાયરપતિ મદાશયના દોષથી તો નથીજ લાગી, એ વાતની અમને સર્વને ખાતરી છે. પ્રશ્ન એ છે કે તેમની એવી તે કઈ શક્તિનું અનુશીલન નહોતું કે તેથી એ આગ લાગવા પામી ?

શુદ્ધિ:—અનુશીલન એ શું વસ્તુ છે તે સમજના વિના આગે ઉતર શું કોરીતે મમલ સકશે ? સુખ અને દુઃખ એ બંને માત્ર માનસિક અવસ્થા સિવાય બીજાં કશું નથી. સુખ-દુઃખ એ કાર્મ ખાસ જાણ વસ્તુ નથી, અને માનસિક અવસ્થા એ તો કેવળ અનુશીલનને જ આધીન હોય છે, એ વાત સ્વીકારવામાં પણ તને કોઈ દરખાત નહિ હોય. આટલી વાત તો તું બરાબર સમજી સકશે તો પછી માનસિક ક્રિયાઓનું નિયંત્રણ અનુશીલન થતું હોય તો વાસ્તવિક પદ્ધતિનું પણ દુઃખ કે ન લાગે, એ વાત તારા લક્ષ્યમાં આવી જશે.

શિષ્ય:—અર્થાત્ વેદાંત એવ તો દુઃખ ન થાય એમ આપને કહેવાતું છે કે બીજું કંઈ ? કેવી ભાવેરે વાત ?

શુદ્ધિ:—આજકાલ જેને વેદાંત કહેવામાં આવે છે તેને તારે ભાવે કહેવો હોય તો કહે પરંતુ હું તો તે વિશે કશી જાતજ કરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તો સિવાય આપને બીજું કહેવા જોવાનું શું છે ? આપ તો શું પણ સમજ દિદુધર્મનો એક એ દિશામાં છે સંખ્યકાર કહે છે કે જલ્પ પ્રકારના દુષ્ટોની નિર્ણય અત્યંત નિર્ણય તેનું નાશન પરમ પુરુષાર્થ. ત્યારબાદ આગળ વર્ણનાં તે કહે છે કે સુખ એટલું જલ્પ અર્થ છે કે તેને દુઃખમાંથી રાહી મળે તો પણ જોઈ નથી. સતતન કે સુખ-દુઃખને ત્યાં કશી ભાવ-પ્રકાર જેવા બનાવો એમ કહે વાત દિદુધર્મ નિરતર રવા કરે છે. આપનો ગીતાધર્મ પણ તે વિના બીજું શું પ્રયોગ છે ? તાર-ભાષામાં તથા સુખ-દુઃખમાં દંડોમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી એજ એક વાત ગીતાધર્મને કહેવાની છે કે બીજું કંઈ ? હું કહું છું કે જે સુખથી આપણે સુખી ન બનીએ તો પછી જીવનથી ભરેલ શું છે ? સુખનો ત્યાગ કરી દેવો એજ જે ધર્મનો ઉદ્દેશ હોય તો હું તો એ ધર્મને કશીજ નમસ્કાર કહું છું. આપના અનુશીલનવાદનો પણ જે એવોજ કંઈક ઉદ્દેશ હોય તો હું તે પણ સંમતિના માગતો નથી.

શુદ્ધિ:—એટલા જલ્પ ઉદ્દેશો જવાની જરૂર નથી. અમારો અનુશીલનવાદ તને મીઠામના એક-એ કદમ ખાવા દેવામાં મમલ જાતનો વાધો નહિ લે-ઉપરાંત જો તો મીઠામ ખાવાની વિધિ જાતાવો. માત્રાદર્શનને ધર્મરૂપે સિદ્ધ કરી તેનો સ્વીકાર કરવાનું હું તને કહાવું કશીજ નહિ, એ વાતની ખાસી રાખજો. સીત-ઉષ્ણ તથા સુખ-દુઃખનાં દંડોમાં તુલ્યશુદ્ધિ રાખવા સંભવી જે ઉપદેશ ગીતા વિગેરેમાં કહ્યો છે તેનો એવો અર્થ બીજાનું નથી કે મનુષ્યોએ શુદ્ધ સુખ જોયવતું નહિ તેનો સાચો અર્થ કરવા જોઈએ. અત્યારે સમય નથી તે જઈ કાલ કયું કયું કે વિશા-મતી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ સુખ અને જાતવર્તમાન અનુશીલનનો ઉદ્દેશ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. હું તેના ઉપરાંત કહું છું કે મુક્તિ પણ એ સુખની એક

અરથા વિશેષ જ છે. સુખની સંપૂર્ણ માત્રા અથવા સુખની સદૃશી ઉપરથી એનું જ નામ મુકિત. જો આ વાત ખરી હોય તો પછી ભારતવર્ષીય અનુસીલનો કહેવ પછ સુખ જ એમ કહીએ તો તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય:—અર્થાત્ આ કાલે દુઃખ અને પરકાલે સુખ ?

શુદ્ધ:—નહિ. આ કાલે પણ સુખ અને પરકાલે પણ સુખ.

શિષ્ય:—પરંતુ યાત્ર પ્રકારે ઉપર ન જાયો. યાત્રા પારવા પ્રમાણે જીવ મુકા-યવા પછી સુખ-દુઃખારિ દંડોને ઓળંગીને જત વાલ્યો. અથા છે; અને જો તેમજ હોય તો 'પછી એવી સુખરહિત અવસ્થાને સુખ કેમ કહી શકાય ?

શુદ્ધ:—તેના ઉપર આશુ તે પહેલાં તારે સુખ એટલે શું અને મુકિત એટલે શું એ વાત અત્યંત સમજા લેવી જોઈએ. હમણાં મુકિતની વાતને એક બાજુ રહેવા છતાં પ્રથમ સુખ એટલે શું તેજ વાતને નિર્ણય કરી લે.

શિષ્ય:—કહો, ત્યારે.

શુદ્ધ:—તે કાલે કશું કશું કે મીઠાઈના એક-એ કાકા તને જણે તો તેથી તું સુખી થાય; પરંતુ જાગ્રતે સુખી થાય, તે કાંઈ સમજા શકે છે ?

શિષ્ય:—જારી સુખાની નિશ્ચિ થાય, તેથી.

શુદ્ધ:—એક દુઃખી મણામણના ખાવાથી જય સુખની તો નિશ્ચિત થઈ શકે. તો તેનાથી અને મીઠાઈના એક દુઃખથી શું તને સમાન સુખ થશે ?

શિષ્ય:—ના, મીઠાઈ ખાવા મને તો વધારે સુખી થઈ, એ વાત નકી છે.

શુદ્ધ:—તેનું શું કારણ ?

શિષ્ય:—મીઠાઈમાં રહેલા પદાર્થો સાથે અનુભવીની જીભને એવો ઝાઝ નિત્ય સંબંધ છે કે તેથી તે મિષ્ટ લાગવીજ જોઈએ.

શુદ્ધ:—મિષ્ટ કાલે તે તો કું સમજ્યો. પણ મારો પ્રશ્ન એ નથી. કું એમ 'પણું કું કે મીઠાઈ ખાવાથી તને સુખ થાય છે તે સાચી ? મિષ્ટવાથી કાંઈ સર્વને સુખ થતું નથી. કું એક જસલ વિલાસી માણસને તારા કદાઈની મીઠાઈ તારા જોડલી સમજતાથી ખવરાવી નહિ શકે. તેમજ કું પણ રોજ કે બીજો એકાદ દુઃખો ખાઈસા વો સુખી નહિ થઈ શકે. " રાણી-સન કુજો " નામના મંથમાં કાંઈકે નામકે ને વંચણીકું વર્ણન છે તે વાદ છે કે ? કહી છે કે તેને કાચું માંસજ લાકણ કરવામાં આનંદ મળતો. જો કાંઈ મીઠું વગેરે નાખીને પકારેકું માંસ તેને આપતું તો તેને તે બીજકુલ મળતું નહિ. આટલાં વૈજિયો ઉપરથી કું સમજા શકશે કે તેને મીઠાઈ ખાવાથી ને સુખ થાય છે તે વાતી જીભને વી-સાકર સાથે અમુક પ્રકારનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી નહિ, પણ તે સિવાય બીજું કાંઈ કારણ છે. કું જ કહે કે તે કું કારણ ?

શિષ્ય—અન્નવાસને લીધે

ગરુ —અન્નવાસને ખાલી અનુસીલન છે

શિષ્ય—અન્નવાસ અને અનુસીલન એ બંને શું પુષ્ટ પુષ્ટ છે ?

ગરુ —એટલાજ માટે તો કહું છું કે તેને અન્નવાસ કહેવાને બે અનુસીલન કરે

શિષ્ય—એ પેઠાં શું ભેદ છે તે જણાવતાવશે ?

ગરુ —અત્યારે તે સમગ્રવ્યાપી એટલે વખત નથી. અનુસીલનનો આખો વિષય ત્યાંસુધી તારી શુદ્ધિમાં નહિ ઉતરે ત્યાંસુધી તેમાંનાં એકે વાત તારાથી જણ થાય સમજા થાય નહિ. જતાં હવે શુદ્ધિમાં આટલું મુલુ કે તે રાજા ખીના જન ખાતે તેને કવીશક્તિ કેવું લાગે ?

શિષ્ય—હું પાર છું કે કવીશક્તિ મિટ થો નજ લાગે હું વખત જતાં તેની પ્રવાસ અસહ્ય ન લાગે.

ગરુ —એ પ્રગરે સદન યતુ એ અભ્યસન રૂળ છે. દુઝાર્માં અનુસીલન એ કામિને અનુરૂપ હોય છે અને અન્નવાસ એ સમિતિ પ્રતિકુલ રોગ છે. અનુસીલનથી શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે ત્યારે અન્નવાસથી શક્તિઓનો વિનાશ થાય છે. અનુસીલનથી પરિણામે સુખ ત્રણ થાય છે અને અન્નવાસથી પરિણામે મહિપ્પતા (સદનશીલતા) પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક પત્ની મીઠાઈવાળી. ચાલ વાદ કરે ત્યાં તારા પ્રાત્ન વારી તસ આનંદમાં રચાયેલો કુચિને અનુરૂપ હોય છે તેથી તારી તે શક્તિ અનુસીલન થાય છે અને એને લેધે જેમાં તને સુખ લાગે એ પણ તારા ખાતવા રોગ છે. આ રીતે અનુસીલનના જગથી વખત જતાં દરેક રોગ વિરે પશ્ચાત્ત આશ્વામાં પણ આનંદ મળી શો ખીલ અનુસીલનથી સર્વવર્માં પણ તેજસ સમજા લેવું.

એ ઉપાત્ત ખીલ ઉદિયેલા અનુસીલનથી પણ સુખની અપતિ થઈ શકે. સમીલના ધરણથી ને આનંદ થાય છે તે પણ આપણા શરીરની અમુક ઉદિયના એકમ કે અમુક શરીરિક રમિતના અનુસીલનથીજ થાય છે. ગુરોરોપ પમિતેએ તેને અકકુલ એ સંજે નામ આપેલું છે એજ પ્રમણે ખીલ અનેક શરીરિક શક્તિએ પ્રાણસમાં રહેલી. અને તે સર્વના અનુસીલનથી સુખસે અનુલભ થાય છે.

શરીર સમયે વાનને જાણ્યે મુજે દરે આપણે આજન વિચાર કરીએ આપણા એટલીક માનસિક શક્તિએ પણ રહેલી છે. અને તે શક્તિઓના અનુસીલનથી ને રૂળ પ્રાપ્ત થાય તેને પણ સુખની પમિતિના નહીં યદ્યપ શક્તિ ઓના અનુસીલનમાં અજ લેતાં ને સુખ છે તેવું સુખ ખીલ કયામાં નથી. અનુસીલનનો અભાવ એજ દુઃખ દુઃખ એ મંદ બુદ્ધિ પદાર્થ નથી સમજીતો ?

શિષ્ય—ના. ત્યજ તો રમિત એને શું એજ હું એકેયે તેવું સમજીતો

નથી. મારો કે દયા એ આપણા મનની એક અવસ્થા છે. તેના અનુસીદનથી મુખ
અથ એ પણ હું સંકલ્પે છું, છતાં "આપણે કર્યેએ ધ્યારણિયનું અનુસીદન
મરુ" નોંધએ "એમ કહી સમજાવ ખરું ?

મુરુ.—"સકિ" કળ્યાં બરા શુંવણુ જેવું છે, એ વાત ખરી છે. તેને
મરુને તારે બીજે કાંઈ છાંદ મરુએ હોય એ ને સમજે મારે કમી વધી નથી.
એ પરેલા મુખ જાણે સમજાવે, ત્યાર પછી સમજાવાની ખાતર તેને અને તે
નામ આપીશ તે માંથી બીજી જાણુમને કરીરે પણ એક હોય છે અને મન પણ
એકામ હોય છે, પરંતુ તે એકે જાણે પણ તે દેહમાં જુદા જુદા પ્રાણની
એકે કિપાએ ભેદમાં આવે છે, અને તેથી કહીને તે સર્વ જુદી જુદી કિપાએ
મરુની સકિઓને જુદાં જુદાં નામ આપવાં જ્યોગ્ય નથી એ પ્રયોગ સકિતું
મુખ પરંતુના એકામ હોવા જાણે કિપાએમાં તેનું જુદાંખરું સ્વરૂપ રીતે ભેદમાં
આવે છે. આથી મરુખ નોંધ દક્ષતા નથી, પરંતુ સંબંધી રહે છે ખરો, મરુએ
માણસ હાને સંબંધી રાખે નથી, પણ ભેદ થો રહે છે ખરો. વાચકજિન વિનાનો
માણસ ખરીવાર હાંસે કમળા કરવો સર્વે હોય છે, વળી એક માણસ કમળા
કરવામાં મરુ અક્ષત હોય છે, પણ વૃદ્ધિમાં મરુ અપર હોય છે તેમ અપરમાં
અક્ષિતજન હોય છે, પણ એમાં કોઈ જુદી દયા સમજાવે હોય છે. એવામાં
નિર્ભય હોય જાણે પણ ઉપરમાં સદેવજાન અક્ષિતજાન પરાક્રમ હોય છે.
અનન્ય તે એ અને મનની સિન્ન સિન્ન સકિઓની સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ થોપ
જેવું નથી જાણે એવું પણ અન કમી રેવું નોંધએ કે એક-દયા વિગેરે તેથી
એવી સકિઓ છે કે જેને "સકિ" નામ આપવું યોગ્ય નથી લાગતું; પરંતુ
તેને મારે બીજે કમી કળા મુખે હોય તે કિત ?

સિન્ન.—અક્ષિત કળા-દેહની 'તે માર્ગ' અને ભેદો સકિ કળાથી કરે છે
તે કળાને બચ્ચાર કરે હોય તે ?

મુરુ.—પ્રત્યક્ષ કરેરે દર્શનસાક્ષમાં શ્રુતિ કળા છેજ સિન્ન અર્થમાં વપરાયો છે.

સિન્ન.—પરંતુ, આપણી ભાષામાં તે કળાને એક અર્થ પ્રચલિત રહ્યો
પણુમને તપાને સમાન્ય અર્થમાં 'શ્રુતિ' કળાને નીલાની ભેદમાં આવે છે.

મુરુ.—તો ખરી 'શ્રુતિ' જ કહે જન સમજાવનું કામ છે ને ? તમે
એમાં જવાને 'એવલ' ને અર્થ "શ્રુતિ" અને 'અવલ' ને અર્થ "કિ-
વાન" કહે છે તો ખરી 'દેહની' ને અર્થ "શ્રુતિ" કળાથી કરો તે તેમાં
કાંઈ ખેડ નથી જાણુ.

સિન્ન.—હરે મારો બીજે એક ખેડે આપને 'જણુ' છું. અને કહું છું કે
શ્રુતિના અનુસીદનમાં મુખ છે, પરંતુ જાણુ નિશ્ચ રીતનું અનુસીદન મરુ એમાં

દુઃખ x વાચસ્પતિ મહાશયનું ધર સળગી ગયું અને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તથા એમના કરતાં પણ વધારે કમનસીબ મજાસને પુત્રમૃત્યુથી જે દુઃખ યાજ તે પણ ઉત્તર વિષમમીઝ આવી ગયું છે, એ વિષે હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે સમજાવું પાડીશ. મારે જે કોઈ કહેવાનું છે તે તું બરાબર ઘણપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા રજા વિના પણ તું સમજી જાઈશ.

શિષ્ય:—ધારો કે એ તો સમજી ગયો તથાપિ મૂળ વાત તો રહીજ નહીં. આપણે જે વાત ચાલતી હતી તે એજ હતી કે વાચસ્પતિ મહાશય પોને ધાર્મિક બ્રહ્મા છે, જતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપની વાત સિદ્ધ કરવા મુખ્ય એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને સુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાવું. જરૂર, આટલી વાત ઉપરથી હું જે કંઈ સમજી શકે એવું તે માત્ર એટલુંજ કે વાચસ્પતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતા; અથવા તેમને દુઃખી અનુવામાં આવે લોપણ તેઓ પોતાનાજ દોષથી અર્થાત્ પોતાની ચારીશિ અને માનસિક ક્ષતિઓનું અનુસીલન બરાબર રીતે ન કરી શક્યા તેથીજ દુઃખી થયા; પરંતુ એથી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કદી શક્ય નહિ. આપના અનુસીલન તરફ સાચે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કોઈ હૃદયમાં ઉતરતું નથી. અનુસીલન એજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કોઈ મને સમજાવું નથી.

ગુરુ:—અત્યારે તો એટલું પણ જણ છે. નો કે તે સિવાય બીજી એક વંચીર વાત પણ સમજવા ચોખ્ખી છે; કારણ કે ત્યાંસુધી એ વાત તારા સમજવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અનુસીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું બરાબર સમજી શકશે નહિ; પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા સૌ પછી કરીશ; કારણ કે અનુસીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજવાની જરૂર છે. ત્યાંસુધી તે સમજાય નહિ ત્યાંસુધી વધારે કહેવું નિરર્થક સાચ તેમ છે.

શિષ્ય:—અનુસીલનને વળી ધર્મ સાથે સંબંધ કે જલ્દી નવાજી જેવી વાત છે !

ગુરુ:—નવાજી જેવું તેમાં કશુંજ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેવુંજ માત્ર સમજાવું છું.

અધ્યાય ૩ જો-ધર્મ એટલે શું ?

શિષ્ય:—અનુસીલનને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય એ ત્યાંસુધી સમજાવું નથી. અનુસીલનનું રૂળ તો સુખરૂપે મળે છે પણ શું ધર્મનું રૂળ પણ સુખ હોય ?

x કર્મના ફળારૂપ સંજયી વાતને એક બાજુએ મૂકી છોડેજ આ વાત ચર્ચાની પડે છે; કારણ કે તેજ કરવા બતાવે આ વિષય જલ્દી સુચવણકર્મો ધ્યાનપાત્રનો ભાગ રહે છે.

મુદ્દે —તદિ તેા ધર્મનું ફળ શું કુ ખાપ હોય ? એ તેમ હોત તેા કું પેને જન્મતા સર્વ મનુષ્યેનો ધર્મનો પરિણામ કરવાનીજ લક્ષણજી કરત.

શિષ્ય:—ધર્મનું ફળ પરકામે સુખ હોઇ શકે, પરન્તુ આ કામે પણ શું સુખ સહારે ?

મુદ્દે —ત્યારે અત્યાર સુધી મેં શુ સમજાવ્યું ? ધર્મનું ફળ આ મને તેા સુખ હેજ, પરન્તુ એ પરકામે હેમ તેા પરકામે પણ સુખજ હોય. 'ધર્મ' એજ સુખનો એક માત્ર અદ્વિતીય ઉપાય છે. આ કામે કે પરકામે ધર્મ સિવાય સુખનો બીજો એક ઉપાય નથી.

શિષ્ય:—તથાપિ શાઇ સમાધાન થતુ નથી. આપણે જેને કિંચિત્ત ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈનુધર્મ' કહીએ છીએ તેને બાદે તેમનો કિંચિત્ત અનુસીધન, બૌદ્ધ અનુસીધન અને જૈનુધર્મ અનુસીધન એમ કદી સકાય ખરું ?

મુદ્દે —ધર્મ શબ્દને ધર્મજ તે બહીબા તેા ઉપરાવી નાખ્યો. ધર્મ શબ્દ વિવિધ ગર્થોમાં વપરાય છે. પણ આપણે તે સર્વ ગર્થો સાથે આને કંઇ સમર્થ નથી + તે બત્યારે ધર્મ શબ્દનો જે ગર્થ કોનો તે અગ્રેષ્ઠ 'રીક્ષીક્રમન' શબ્દનો તરહુમે માત્ર છે, અને એ શબ્દ ખિસી હોઇ તેમજ અપણા દેહીય જાવ નથી.

+ધર્મ શબ્દના આધુનિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવેના કેટલાક કિત્ત કિત્ત ગર્થો તેના અગ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠાદાસ પદ્ધિત બાધુના 'ધર્મનિઝમ' ગ્રન્થમાંથી નીચે આપ્યા છે.

૧ અગ્રેષ્ઠમાં જેને 'રિલિજીયન' કહે છે, તેને અપણે ધર્મ' કહીએ છીએ જેમાં:—'દિગ્ધુધર્મ', 'બૌદ્ધધર્મ' અને 'ખ્રિસ્તીધર્મ' ૨ જેને 'મૌરેલીટી' કહે છે, તેને પણ આપણે ધર્મ' કહીએ છીએ. જેમાં વ્યક્ત કર્યું 'ધર્મ-વિરહ' 'માનવધર્મસાધ' 'ધર્મધૂત' દત્તાદિ વગી, 'નીતિ,' આ શબ્દ પણ 'ધર્મ' શબ્દને યોગ્ય કેટલીકવાર વપરાય છે. ૩ 'ધર્મ' શબ્દથી 'વરન્તુની' ગેય પણ થાય છે, 'વરન્તુ' એટલે સમચાર. વગી આપણે કહીએ છીએ કે અધુકા ભક્તિ 'ધાર્મિક' છે અને અધુકા ભક્તિ 'અધાર્મિક' છે. અહીં અધર્મ'ને અગ્રેષ્ઠમાં 'જાઇસ' કહે છે. ૪ રિલિજીયન અધરા નીતિને અનુ-કૂળ ને કાર, તેને પણ ધર્મ' કહે છે, અને તેથી વિપરીતને અધર્મ' કહે છે જેમને—'દાન પરમ ધર્મ' છે,' 'અદિયા પરમધર્મ' છે,' 'આનિદ્ય સદાન અધર્મ' છે' અનેજ સર્વ કાંઈ પણ પુણ્ય પણ કહે છે. અગ્રેષ્ઠમાં આ અધર્મનું ગામ 'સીત' કહેવામાં આવે છે એકજ માત્રમાં પુણ્ય શબ્દનો વ્યવહાર પણ અનેક ગામથી થાય છે. ૫ ધર્મ' શબ્દનો મુશ્કેનો પણ બોલે થાય છે જેમને 'લેહનુગતો ધર્મ' હોતા: 'પણ છે' બીજા ગર્થમાં અધર્મ'ને પણ ધર્મ' શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. જેમને 'પરિનિદ્ય સદ વિતત્ત્વાઓનો ધર્મ' છે.' લગભગ ચતુમે પણ તે આ અર્થ-આજ પાખડ ધર્મની વાત લખેલી છે જેમાં:—'દિગ્ધાર્દસે મુદ્દુરે ધર્માધર્મા

શિષ્ય—ત્યારે ‘રીલીજિયન’ એટલે શું ? તેજ સમજાવો

ગુરુ — ‘રીલીજિયન’ શબ્દ પાશ્ચાત્ય ખ્રીસ્તી તથા પંડિતો પણ તેનો વિવિધ અર્થોમાં વ્યવહાર કરે છે અને તેના અર્થ સુગંધે એકમત નથી.

વૃતાન્તે । ચદસ્ય સોઽદધાતુ સર્ગે તત્તસ્ય સ્વયમાવિરોત્ ॥ અપોત-સૃષ્ટિમાં હિસક અને અદિસક, સદ્ અને દુર, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય, આમાનાં જે કાંઈ કર્મ જે જે પ્રજા કરે છે તે તે કર્મો પોતાપ્રતી મેળે તે તે કર્મોમાં પ્રવેશ કરે છે વળી પણ “પરબ્રહ્મણ્યધર્મોઽસ્ય દાસોઽસ્મિન્નુલ્લાસવાન્મતુ ।” ભગવાન્ મનુએ આ શાસ્ત્રમાં પાખડીઓના ધર્મ-સુલુ-સ્વભાવો-દેશો છે કે ધર્મ શબ્દ ક્યારેક ક્યારેક આચાર્ય અથવા વ્યવહારના અર્થમાં પણ વપરાય છે ભગવાન્ મનુએ આજ અર્થમાં કહ્યું છે કે—

‘દેશધર્મોઽસ્ય જાતિધર્મોઽસ્ય વૃક્ષધર્મોઽસ્ય શાસ્ત્રતાન્ ।’

ધર્મશબ્દના આ ૭ અર્થ મતા હોયને આપણા લોકો તેના ઉપયોગમાં મહુજ અવ્યવસ્થા કરી દે છે તેઓ ધર્મ શબ્દનો એક અર્થમાં ઉપયોગ કરીને બીજા કશુંક તેનો બીજા અર્થમાં ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી અમુત યાવ છે આ પ્રમાણે અનિર્ધારિત પ્રયોગો કરવા હોવાથી ધર્મસંબંધી કોઈ પણ તત્ત્વની મુદર રીતે કીમોસા ચર્ચ થઈતી નથી. એ અવ્યવસ્થા આજ નવીન નથી જે મર્યાદા દિદુશાઓના નામથી કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ એ અવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં મનુ સંહિતાના પ્રથમ આશ્રય છે. ૭ એકે આના ઉત્તમ ઉદ્દેશ્યારૂપ છે ધર્મ શબ્દનો ક્યારેક રિલિજિયનના અર્થમાં, ક્યારેક નીતિના અર્થમાં, ક્યારેક સદ્ ગુણના અર્થમાં, ક્યારેક અવ્યવસ્થાના અર્થમાં અને ક્યારેક પુણ્યકર્મના અર્થમાં પ્રયોગ થવાથી નીતિનું લક્ષણ રિલિજિયનમાં અને રિલિજિયનનું લક્ષણ નીતિમાં, સદ્ગુણનું લક્ષણ કર્મમાં અને કર્મનું લક્ષણ સદ્ગુણમાં આવી જવાને લીધે એક મહાન અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે તેનું એ પરિણામ આનું છે કે ધર્મ (રિલિજિયન) ગોણધર્મોથી મિશ્રિત, નીતિ ભાતિદુષ્ટા, અભ્યાસ કામિ અને પુણ્ય દુષ્કામક થઈ પડેલ છે દિદુધર્મની અને દિદુ નીતિનો આધુનિક અવનતિ અને ધર્મનીતિમતિ આધુનિક અનારચાતું મહાન કારણ ઉપર વલુવેલી અવ્યવસ્થા પણ છે

* ગુરુ —રિલિજિયન શું છે ?

શિષ્ય —તે તો બાઈબીલી વાત છે પાશ્ચાત્યિક વ્યવહારમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ —પ્રાચીન મહાદેવો પશ્ચિમને માનતા નહિ તો મહાદેવોનો પ્રાચીન ધર્મ તે શું ધર્મ નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે દેવેશોમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ—કરલામ, ખિસ્તી અને મહાદેવ આદિ ધર્મમાં હોય નથી તે સર્વ ધર્મોમાં

શિષ્ય —પરંતુ 'રીલીજીઅન' શબ્દમાં કંઈ નિયમ વસ્તુ નથી સમાઈ
જતી કે એ દેવે ધર્મમાં મળી આવે ?

ગુરુ —હો પરંતુ તે નિત્ય પદાર્થને રીલીજીઅન શબ્દથી સંબોધવાનો કાર્ય બહાર
નથી તેને આપણે ધર્મ શબ્દથીજ અવલોકીએ તે તે યામ્ય ધર્મ પડશે.

શિષ્ય —તે કેવી રીતે ?

તેવ પશુ એક ઈશ્વરજ છે તો તેથી શું તે સમજા મળે નહિ ?

શિષ્ય —ત્યારે શું ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ ?

ગુરુ —એવા અનેક સુદર ધર્મો છે કે જેઓ ઈશ્વરને પણ માનતા નથી
જાનવંદસકિતાના અત્યંત પ્રાચીન મનોની સ્વલોકાયના કરતાં સમગ્ર રાકાવ છે કે
તે મનોની રચનાના કાળમાં અનેક દેવદેવિઓ મનાતા હતાં પરંતુ તે વેળા ઈશ્વર
દેને માનતા નહોતા. વિશ્વકર્મા પ્રભુપતિ બ્રહ્મા ઇત્યાદિ ઈશ્વરવાચક શબ્દો જાહેર
હતા તે પ્રાચીન મનોમાં નથી પણ એ મનો પ્રાચીન મનોની અવેક્ષાએ આધુનિક
કેવી સમજ તેમાં છે પ્રાચીન સાખ્યે પણ અનીશ્વરવાદી હતા અને તે છતાં પણ
તેઓ ધર્મહીન નહોતા કેમકે તેઓ કૌમોનાં દુષ્ટને માનતા હતા, અને નિ દેવમને પણ
ઈશ્વર હતા પૈાદધર્મ પણ નિરીશ્વરવાદ છે ત્યારી ઈશ્વરવાદ એજ ધર્મનું સ્વરૂપ
છે એમ કેમ કહી શકાય ? માટે તારા કહેવા પ્રમાણે તે કંઈ સ્વપ્રીકરણ થતુ નથી.

શિષ્ય —ત્યારે શાકાલ તર્કિકોની સ્થાનતુ અવલમન કરીને હું છું કે એજ
તીલ ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ

ગુરુ —અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે તે સુધરનેશ્વરશિલ્પ —નુકરતથી અતીતપણું
—પણ પરંતુ તેને સ્વીકાર કરતાં તું ક્યા કાચી પદોએ તે ને પ્રેતતત્ત્વોના
સ પ્રદાપરિવાય આધુનિક વિદ્યાનવત્ત્વોના અતર્થ લોભાતીત ચૈતન્ય તું કંઈ પણ
પ્રમાણ નથી આમ તરી રીતે તો ધર્મ પણ રચી અને ધર્મનું પ્રયોગન પણ નથી
મારી માન્યતા પ્રમાણે તો હું રિલિજીઅનને ધર્મ કહું છું.

શિષ્ય —ત્યારે તે રીતે પણ વિદ્યાનવત્ત્વોમાં પણ ધર્મ તો છેજ જેમકે —
રિલિજીઅન એજ ધુએનિટિ-માનવધર્મ

ગુરુ —તો પછી ભોક્તાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એ ધર્મ નહિ

શિષ્ય —ત્યારે આખજ કહો કે ધર્મ કેને કહેવો ?

ગુરુ —પ્રજા અત્યંત પ્રાચીન છે અચાલો ધર્મજિજ્ઞાસા ' એ પૂર્વમાં
ચારત્રનતુ પ્રથમ ચત્ર છે આ પ્રસંગે ઉત્તર અપવાદ મારેજ મીમાંસાદર્શનની પ્રતિ
છે તેના સર્વાશય ઉત્તર અધાપિપર્વત મળી રાકાયે નથી હું પણ તેના પરત્વે
ઉત્તર આપવા માટે સમર્થ મદદશ એવે સક્ષમ નથી તેપણુ પ્રાચીન પાત્રોના
અભિપ્રાય તને સુકળાવી રાખી પ્રથમ મીમાંસાકારનો ઉત્તર સર્વજા તેમજે મધુ

શુદ્ધિ:—સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે અર્થાત્ ક્રિસ્તિયનો-મૌલો-હિન્દુઓ અને મુસ્-લમાનો એ સર્વને માટે એ ધર્મ હોય તેજ 'ધર્મ' નામને યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—એવો સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાટેનો ધર્મ કેવી રીતે ઓળખી શકાય ?

શુદ્ધિ:—મનુષ્યનો ધર્મ શું એ એકજ વાતનો વિચાર કરવાથી સમસ્ત મનુષ્ય-જાતિને માટે ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકે તેજ છે.

શિષ્ય:—મારી છતાસા પણ એજ છે કે મનુષ્યનો ધર્મ શું હોઈ શકે ?

શુદ્ધિ:—એનો હિતર વફા સરળ અને હૃદિમાં હતરી શકે તેવો છે. જેના અસ્તિ-ત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય

છે કે—" નોદના હક્ષણો ધર્મઃ" નોદના એટલે કિવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં વાક્ય. એ પ્રમાણે હક્ષણ માનવામાં તો વિશેષ નથી; પરંતુ ન્યાયે તદુપરાંત કહેવામાં આ-વેશું છે કે " નોદના પ્રવર્તકો વેદવિધિરૂપઃ" આજ 'વેદવિધિરૂપ' એવું વિશેષણ અવવાથી અને મોટો સંકપ ઉપજે છે કે તું જોને ધર્મ માનીને સ્વીકારીશ કે નહિ.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો હું ક્યારેય ન સ્વીકારું. બે તેજ સ્વીકાર કરું તો જેટલા સિન્ન સિન્ન મથો છે તેટલા સવળા ધર્મ માનવા પડે. ખિસ્તીઓ કહેશે કે 'ભાઈમને કહેશે વિધિ તે ધર્મ' મુસલમાનો પણ એ પ્રમાણે 'કુરાનમાં કહેશે વિધિ તે ધર્મ' એમ કહેશે. ધર્મની પદ્ધતિ જાણે સિન્ન સિન્ન હો; પરંતુ ધર્મ એ એકજ વસ્તુ નથી શું ? ધર્મ એટલે 'વિશિષ્ટજન્ય' અને તે એક સર્વ માધારણુ વસ્તુ નહિ ?

શુદ્ધિ:—હા. એક સમજાવતો એવો પણ મત છે. 'લૌભાક્ષિમારકર' આદિ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—" વેદપ્રાસિવાદપ્રયોજનવદ્યર્થો ધર્મઃ " (વેદપડે પ્રતિપા-દન કરવા યોગ્ય પ્રવેશનયણો વિષય તે ધર્મ.) આ સર્વ વાતનું પરિણામ એ આવેશું છે કે ધર્મ સંસ્કૃતે યોગ્યાદિ અને સત્ત્વચરનેજ યોગ્ય થાય છે. જેમ મહા-જ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે—

" ધ્વજાકર્મ તપશ્ચૈવ સત્ત્વમજોષ વચ ચ ।

સ્વેષુ દારેષુ સંતોષઃ શૌચં વિશાનભૂષિતા ॥

જાત્મકાનં સિદ્ધિશ્ચ ચ ધર્મો સાધારણો નૃપ ॥

અર્થાત્ હે રાજન ! શ્રદ્ધા, કર્મ અને તપ, તથા સત્ત્વ અને મજોષ, પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ, પવિત્રતા, વિશા, કૃપ્યોના અગ્રાવ, આત્મચાન અને તિતિદ્ધા-મહાન-શીલતા-અ સર્વ નિશ્ચ સાધારણુ ધર્મરૂપ છે.

અથવા કેટલાક કહે છે કે " દ્રવ્યક્રિયાણુનાદીનાં ધર્મસ્ત્વં । (દ્રવ્ય, ક્રિયા અને ગુણ આદિનું ધર્મપણું છે.) કાઠ કહે છે કે " અદૃષ્ટ વિશેષ તે ધર્મ. " પરિણામે આપોતો સાધારણુ અભિપ્રાય એવો છે કે ' વેદ અથવા લોકાચારમાં જે

“મનુષ્ય” નામને ચાહે જામે-૧ લેખાપ, તેજા જામ મનુષ્યને ધર્મ,

સમત હોય તે ધર્મ. ‘જેમ વિચારિય તપિએ ક્ષુ છે -

યમાર્થઃ ક્રિયમાર્ગ દિ શંકત્યાગમોપદિતઃ ।

સ ધર્મો ચં વિગર્હન્તિ તમધર્મ પ્રવક્ષતે ॥

વેદવેદા આપ પુરોહ જે ધર્મની પ્રવક્ષા કરે છે તે ધર્મ, અને જેના વિદ્ય હરે છે તે અધર્મ કહેવાય છે

પરંતુ દિદુશાએમાં પણ સિન્ન સિન્ન થતો નથી એવ નથી.

“હે વિદ્યેયેદિતએ રતિ દ્વસ્મ યદ્મદ્વાનિદો વદન્તિ પરા લેખાપરા સ ॥”
અર્થાત પ્રસિદ્ધ વક્ષવેતા પુરોહ પણ અને અપરા એમ બે વિદ્યા અધ્યાયોગ્ય છે એમ કહે છે આ અને આવા અર્થવાચી બીજી યુતિઓપરથી સ્થિત થાય છે ૧ વૈદિક જ્ઞાન અને હેને અનુસરતા યાગદિક નિષ્કૃષ્ઠ ધર્મ છે, અને વક્ષવેતાનજ પરમધર્મ-ધર્મ છે જમવ,ગીતાનુ સ્પષ્ટ તત્ત્વર્થ કર્માત્મક વૈદિકાદિ અનુપાનિતી નિષ્કૃષ્ટ કહેવામાં છે, અને ગીતામાં કહેવ સદ્ગત ધર્મની કિન્નૃષ્ટતા કહેવામાં સદ્ગત તત્ત્વર્થ છે. દિદુધર્મમાં વિશેષે કરીને એક એવો પરમ રમણીય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે ૨ જે સાધારણરીતે પૂર્વોક્ત મીમાંસા અને તેમાં કહેવ દિદુધર્મવાદનો વિરોધી છે. આ ધર્મ મીના,યદ્વાક્યાદત અને સ્થાવરધર્મ સર્વ ને જોઈમાં આવે છે. તેના વક્ષા મીનુષ્ય છે, એવા મારજ દિદુશાએમાં કહેતા કિન્નૃષ્ટતર ધર્મને આપણે મીનુષ્યીકા ધર્મ કહીએ છીએ. યદ્વાક્યાદતના કહ્યું પર્વમાથી એક વાક્ય લખે એવું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે

દેવતાક યુતિએને ધર્મની આત્મતા પ્રમાણરે કહે છે, તેમાં ૬ દેવતાના આરોપ કરતા નથી પરંતુ યુતિમાં પણ સમરત ધર્મોત્તર કહેવ નથી, અને એવા ચાહે દેવેક રથને અનુમાનદ્વારા ધર્મનો નિર્દેશ કરવો પડે છે ‘પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિષ્કેત ધર્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે ‘ ‘અદિસામુગ્રા ગર્ભ કરવામાં આવે એટલે ધર્માચરણ કહ્યું કહેવાય છે.’ ‘દિસા કરવાસએની દિસાના નિવાસુ માગજ ધર્મની રમણ થયેલી છે ‘ ‘ધર્મ પ્રાણીએને ધારણ કરે છે માગજ તેવ નામ ધર્મ છે ‘ ‘જેને પ્રાણીઓની રક્ષા થાય તેવ નામ ધર્મ છે ‘ એમ સંકૃષ્ટના વચન છે, આ પછી વન પર્વમાંથી ધર્મોત્તરે કહેલી ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. “જેનાથી સર્વ શુદ્ધ હિન થાય તેમ સત્, સત્ત્વ લેખપ્રતિ યાદે અદિતીય ઉપાય રૂપ છે સત્ત્વના પ્રભાવવેળે રથાચં જ્ઞાન થવ છે અને તેવેળે રથાચ દિત સંધાન છે. ” અદિ સત્ત્વ શબ્દનો ધર્મના અર્થમાં જ્ઞાનધાર થયે છે.

વિશ્વ —આ દેવતા લેખેએ ધર્મનો ને વ્યાખ્યા કરી છે, તે નીચેની અપરા પુણ્યની વ્યાખ્યા છે, તે વિશિષ્ટધર્મની વ્યાખ્યા સી :

શિષ્ય—તેનું ખાસ નામ શું ? કાલક જુદું નામ તો હોય ને ?

ગુરુ—હા તેનું નામ 'મનુષ્યત્વ.'

અધ્યાય ૪ થો- મનુષ્યત્વ એટલે શું ?

શિષ્ય—કાલે આપે કશું હક કે જેના અન્વિતવધી મનુષ્ય "મનુષ્ય" ના નામને યોગ્ય લેખાય અને જેના અભાવે મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય ન

ગુરુ—'રિતિજ્ઞાન' સંબંધે જે વિષયનો બોધ થાય છે, તે વિષયના ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્વતંત્રતા ક્યારેય થતી નથી આપણા મનમાં જે વિષયનો વિચાર મરણીય આવતો નથી, તેને આપણે આપણા કયા પરિચિત સંબંધે કહી શકીએ?

x x x x x
x x x x x

તને ધર્મની જેટલી વ્યાખ્યાઓ સંભળાવી તે સર્વમાં હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા સર્વોત્કૃષ્ટ છે, અને જો એ વ્યાખ્યા ધર્માર્થ હોય તો હું કહું છું કે સર્વ ધર્મોમાં હિંદુધર્મ એક ધર્મ છે.

શિષ્ય—પ્રથમ તો ધર્મ શું છે એ તું સમજાવે, તોજ પછી હિંદુધર્મને સમજું. આ સર્વ પંડિતોએ કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યા માંભળાને મરે તો એમ લાગે છે કે 'મેં સાત કાનવાળો દાદો ભેળો.'

ગુરુ—તારે કહેવું જરૂર છે એવો કયો મનુષ્ય જન્મ્યો છે કે જેણે ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવ્યું હોય? જેમ સમગ્ર વિશ્વને કાંઈ મનુષ્ય પોતાની આંખે જોઈ શકતો નથી, તેમ સમગ્ર ધર્મને કાંઈ પણ મનુષ્ય અનુભવી શકતો નથી અન્યની જાત તો બાલુએ મૂકીએ; પણ જુદાંજુદા, ઇન્દ્રિય-વિત્ત, મદ્યમદ અથવા ચૈતન્ય દેવ એવાના કાંઈ પણ ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવી શક્યા હતા, એમ હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી હા, અન્ય મનુષ્યો કસતાં તો તેમણે સારી રીતે અનુભવ કર્યો હતો, પણ સપૂર્ણ તો નહોતા અનુભવી શક્યા જો મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને કોઈએ પણ હૃદયમાં અનુભવ્યું તેમ અને મનુષ્યવૈકલ્ય તેના પ્રચાર કરી શક્યા હોય, તો તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના કર્તાજી. ભગવદ્ગીતાના વચનો ઇશ્વરાવતા શ્રીકૃષ્ણના છે કે કાંઈ મનુષ્યના છે તે હું બાંધતો નથી, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે જો ધર્મનું સપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત અને વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શક્યું હોય તો તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જ થયું છે.

(પંડિતશ્રી "ધર્મવિજ્ઞાતા" માધી)

લેખાપ તેનુંજ નામ મનુષ્યનો. ધર્મ. આ સિદ્ધાંત સમજવામાં કાંઈક કઠિન જણાય છે, કારણ કે મહુ કોઈ જાણે છે કે મનુષ્યે જન્મ લીધો ત્યારથીજ તે મનુષ્ય ગણાય, અને તે માત્ર પ્રાપ્તો એટલે મનુષ્ય નમને યોગ્ય નહિ રહેતાં રાખ કે પૂજાને યોગ્ય બની રહે છે. એટલા માટે એમ ગ્રહણાર્થી આવે કે જ્ઞાતિથી કવન દોષ જાણીથીજ મનુષ્ય “મનુષ્ય” છે અને કવન ચાલુ મહુ એટલે મનુષ્ય “મનુષ્ય” મની જાય છે, તો તેમાં શું ભૂલ છે ? આપણે ઉદેશ એવી બીજી છે કે શું ?

ગુરુ.—સતપાત્ર કરનાર એક નામ જાણમાં પણ કવન તે છે. તેને શું મનુષ્ય કહેવાય ?

શિષ્ય.—એમ નહિ ? માત્ર વળ નથી એટલુજ, અને તેને નાનો મનુષ્ય કહો.

ગુરુ.—મનુષ્યો એ એ કાંઈક કરી શકે તે એ કાંઈક શું તે પાળક કરી શકે ?

શિષ્ય.—એક મનુષ્ય પણ મનુષ્યજાતિના સમસ્ત કાંઈક પોતે એકલો કાંઈક કરી શકે છે ? અનેક પ્રાણીને કરારે વખતના ચોખ્ખો ઉગ્રાઈ જાય છે, અનેક મનુષ્યોએ મહાન સમસંમર્શમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને અનેક મનુષ્યો કામ લીધર અથવા કુમારકલ્પ જેવી અદ્યુત નાદો સખી અચર કર્તાર પ્રાપ્ત કરી ચયા છે. આપ પોતે પણ મનુષ્ય છો, પરંતુ શું આપ એ મર્વ કાંઈક કરી ચાયા સમર્થ છો ? અથવા બીજા એવા કાંઈ મનુષ્યનું નામ આપી શકીશ કે એ પોતે એકલો ઉત્ત સર્વ કાંઈક કરી શકે ?

ગુરુ.—તું ન કરી શકુ તેમજ એવા કાંઈ મનુષ્યનું નામ પણ અત્યારે આપી શકુ તેમ નથી કે જે પોતે એ સર્વ કાંઈક કરી ચાયા હોય. જાં એક મનુષ્ય કે જેણે હજા સવર્ગ કાંઈક એક કાંઈક કર્યા હોય એવો કાંઈ મનુષ્ય જન્મ્યોજ નથી, એમ માનવાને તો હું કાંઈ રીતે તૈયાર નથી. તેમજ કહે પછી એવો કાંઈ મનુષ્ય નહિ જન્મે એમ પણ માની શકતો નથી.

શિષ્ય.—મનુષ્યથી જનવા યોગ્ય સર્વ કાંઈક એક મનુષ્યથી બની શકતાં હોય તો કેમ કાંઈ એવાં મર્વો કરવું જિવામાં આવતું નથી ?

ગુરુ.—જોનાની સક્રિયતાની ખીલવણી સપૂર્ણ રીતે કાંઈ કરવું નથી, તેજાજ માટે એવી સક્રિયતાજ ગુણો જિવામાં આવતા નથી.

શિષ્ય.—પણ મૂળ વાત તો રહીજ ચલ. કાંઈ વસ્તુના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામનો યોગ્ય લેખાપ એવો તે કાંઈ ખુલાસો થયોજ નહિ. શું આપ એમ કહેવા માલો છો કે પોતાની સક્રિયતાની ખીલવણી માત્ર અર્થાત્ સક્રિયતાજ અનુચીતન માત્ર તેજાજ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? જો એમજ હોય તો જન્મથી પ્રાણીઓ કે જોમની એકે સક્રિય ખીલવી નથી તેમજો મનુષ્યનું નામ આપી શકાય કે નહિ ?

ગુરુ.—જોની કાંઈ પણ સક્રિય ખીલવી ન હોય (અનુસંચિત વાત ન હોય) એવો

કેમ જંગલી માણસ તું જોઈ શકો નહિ. પણ જૂના વખતમાં પણ મનુષ્યોની અમુક શક્તિઓ વિદ્યમાન પામ્યા વિના રહેતી નહિ. જે તેમ ન હોય તો તેઓ પશ્ચ-રતી બનીઓ. વિગેરે કેવી રીતે જાણવી શકે ? હવે પ્રશ્ન એ કે તેમને મનુષ્ય કહી શકાય કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો સ્વાર્થ કિતર મેળવતા પહેલાં જણાવ એટલે શું એ વાત બરાબર સમજી લે. અહીંનાં તું એક માનવ તુલ્ય જુએ છે અને સામે એક વ્યક્તિ જુએ છે તે બન્નેને તુ એકબીજીય કહી શકે છે કે નહિ ?

શિષ્ય :—હા, એક રીતે તેઓ બન્ને એકબીજીય તો ખરું, કારણ કે બન્ને વનસ્પતિની વ્યવસ્થા છે.

ગુરુ :—પણ બન્નેને જણ કહી શકાય ?

શિષ્ય :—ના. વસ્તુ તો વડોજા કહી શકાય આ તો તુલ્યમાન છે.

ગુરુ :—એવો ભેદ શામાં ?

શિષ્ય :—ફળ-ફૂલ-ચાખા-પાન-જોડેને લાંબે વડ 'વડ'ના નામને ધોતર છે. તુલ્યમાં એ સર્વ વિભાગો નથી એટલે તેને જણ કહી-શકાય નહિ.

ગુરુ :—માનમાં પણ એ સર્વ છે. અમનન, તે જનુ મુદ્દ છે તેથી તેની ચાખા-ગાંઠ કે ફળ-ફૂલ તને દષ્ટિઓએ મતા નથી મતલબ કે તે અપરિણત એટલે સક્ષમ અવસ્થામાં છે. તારાજા કહેવા પ્રમાણે જો જાસને જણ ન કહેવાય તો પછી ને મનુષ્યની સર્વળી શક્તિઓ અનુસૂચિત ન થઈ હોય અને ને ખોટા વિનાની અવસ્થામાં પડી પડી હોય, તેને મનુષ્ય કેમ કહેવાય ? માત્ર જેમ વનસ્પતિ તરીકે એકબીજીય છે, તેવીજ રીતે જગતી મનુષ્યોને પણ એકબીજીય કહી શકાય ખરું પણ દરેક વનસ્પતિમાંથી જેમ જલત્વ હોય એવું નથી તેવીજ રીતે મનુષ્યોનો 'દમ' ને મનુષ્યત્વ તે જોનામાં ન હોય તેને મનુષ્ય કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય :—વંદા અથવા ખીજને કારણશૂદ્ધ લેખીએ તો ?

ગુરુ :—ને વિષય હમણાં એક બાજુએ રહેવા દે જે વાત સરળ બને શોધના વખતની છે તેજ પ્રથમ સમજી લે. ત્યારપછી વસ્તુ અને ખીજ વિગેરેની દાકાદમા પડતુ હોય તો પડજો. સ્વતંત્ર વિદ્યારણ સૂચીત નહિ કારણ કે સમજવાને માટે તે બહુ કંપેક્ષી છે. અહીંના જે વાંસ જુએ છે તેને જણ કહી શકે કે નહિ ?

શિષ્ય :—મારા ખરવા પ્રમાણે તેને પણ જણ તો કહી શકાય નહિ. અમનન, તેને માઠે, ચાખા અને પલકન વિગેરે તો છે, પણ ફળફૂલ ક્યાં ? તેનામાં ન પૂર્ણ ખીનવણી (પરિણતિ) થય નથી, માટે તેને જણ કહી શકાય નહિ.

ગુરુ :—તે ખરું નથી. પચ્ચમ-સાડ વર્ષ પછી તેને પણ એક વખત ફળ-ફૂલ આવે છે. તેને જે ફળ આવે છે તે દેશકે અહીં યોગ્યાને મળનાં આવે છે.

શિષ્ય :—તો પછી વાંસને પણ જણ કહેવામાં હકકન નથી.

ગુરુ:—નહિ તેમ જતા પણ વાંસ તુલુમ્બીજ લેખાય છે તુ એક પાસતુ તુલુ પાસે ગખીને વાંસની સાથે મુઝાનલો કરી જો. જાને મુઝાનલાર્મા સરખા જણાય છે તેથીજ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પશ્ચિમોએ વાસને તુલુની જણીયાં મૂક્યો છે આ ઉપરથી તુ જોઈ શકશે કે તુલુ જેવા પત્તયોર્મા પણ એક માત્ર શુદ્ધિના મુશુને લઈને કેટલો જાણો એક પડી જાય છે. પાસ જેમ તુલુ છે તેમ વાંસ પણ તુલુ છે જતાં શુદ્ધિશુદ્ધને લીધે જાણને રજા માનવાનુ મન માં આપશે. તોપણ એક વાત સદામા રાખજો કે વાંસની સપાઈ પછીનવણી અથવા જોને સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ કહે છે તે વાસમાં થઈ નથી જે અનરસામા મનુષ્યની સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ (વિગ્રહ) સપાઈ થાય તે અવસ્થાને હુ મનુષ્યત્વ કહુ છુ.

શિષ્ય:—કેવળ પરિસ્થિતિને ધર્મની સાથે શુ સંબંધ છે ?

ગુરુ:—વનસ્પતિની પરિસ્થિતિ મિત્ર ઉત્કર્ષ કેટલેક અંશે પ્રખલસાધ્ય હોય છે સ્વપારણુ રીતે જોને અપણે ખેતી કરીએ છીએ તે ખેતી કાઢ જગ્યાએ મનુષ્યોદ્ધાર થાય છે તો કાઢ જગ્યાએ કુદરતકારણ (કુદરતી રીતે) થાય છે એક સામાન્ય ઉદાહરણ આપુ તને કેઈ કેવલા આવીને એમ કહે કે— જલ અને ધાસને એક સાથે હુ પૃથ્વીમા રાખવા માનલો નથી. મારે તુ કહે તો સર્વ જ્યોતિષ નાશ કર અને કહે તો સર્વ ધાસનો નાશ કર. મારે જોલ તને શુ પસંદ છે ? ” તો તુ તેનો શુ જવાબ દે ? જલનુ રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે કે પાસતુ રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે ?

શિષ્ય:—રક્ષણેજ સમવાયુ કહુ તેમા પૂછજા જેવુંજ શુ ? પાસ જ રહે તો કદાચ માત્ર-એક વિગેરેને કષ્ટ ખમતુ પડે પરંતુ જલ ન હોય તો પાછી જાત જાતના રૂઝા-મેવાઓ વિગેરે માર્મી મને ? કળ-કૂલના અણાને મનુષ્યોને કેટલુ ખર્ચ કષ્ટ થાય ?

ગુરુ:—ધર્મ ! તુલુમ્બીજ જગ્યામા ન રહે તો અથવા અજારે લેએ મરતુ પડે તેની કાઢ ખખર પડે છે. પાન પણ તુલુમ્બીજજ છે. ખેતી કરવાથી તુલુમા પણ ખેતી જીવનદાયિની સક્રિત આવવા પામે છે. તેનો કષ્ટ ખ્યાલ કરી શકે છે. આપાને જે વસ્તુઓ તને મિષ્ટ અને મધુર લાગે છે તે વસ્તુઓ એક કાલે પશુની કમી અને રવાદરદિત હતી એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો સિદ્ધ કરે છે. દુધિ વિગેરેથી એજ વસ્તુઓ આજે મિષ્ટ અને ખાવાયોગ્ય જાતવા થઈ છે. ખેતીથી જેમ વનસ્પતિમા ઉદ્દૃષ્ટતા આવે છે તેથીજ રીતે મનુષ્યે પોતાની જીવિઓના અનુવીક્ષનથી હિત અથવા મહત્ત્વ મનુષ્ય જાની શો છે. જાણેજમા તો ખેતીને અને અનુવીક્ષનને ઉલખને કમર ? જેવુંજ નામ આપવામા આવે છે એટલજ મારે કહેવામાં આવ્યું છે ? III સખરત-સ આર રી-સિધ્ધવન કષ્ટ કમર અર્થોદ માનવરતિનો ઉત્કર્ષ જેવુંજ નામ ધર્મ.

શિષ્ય:—તે થયે તેમ હો પણ મુજ વાતને તો કોઈજ છુલોએ મયો નહિ મનુષ્યોની

મર્તાંમૃત પરિવૃત્તિ કેને કહેવાય ?

શુરુ:—એક વાતમાં અત્યુક્ત પરિણામ અભવ વિષય કે વસ્તુ, તેમ મદાન પદાર્થને દર્શિતિયા પણ છે, પણ એમ અત્યુક્તને જો તુ તેથી અપ્રમિત દર્શનથી ઉપરથી માગી ખોલેલી તુએ તો વેને તે લક્ષણ અલગ એકે કિવા અત્યલ મુદ એક માત્ર વિના નહિ એ વખત નતાં એ મુદ અંતરમ મદાન પદાર્થને સ્વીકાર વક્ષમાં પરિવૃત્તિ યાવ છે. એવા, તેને માટે એકી-પાણી-ખાતર વિગેરે દો ભોળાએ, સરખ ખાતી, ચોખ પ્રવાલમાં પાણી અને નિર્ધારિત મુર્ચનો તાપ, વિગેરે જો એ અત્યુક્ત ન મને તે અત્યુક્ત માર્ક કામે પરિવૃત્તિ-કેવલ અવશ્યકે પહેલો કો નહિ. એટલુ નહિ પણ એ વસ્તુથી વસ્તુવિત્તે ચેષ્ટા મને એવાં વસ્તુવાતુ ખાતર પણ આપણે તેને પડે પાણુ એકલે, અને પડુ કે માણુસો તુકલન ન હરે તેને માટે અવશ્યક વાત પણ નથી લેવી ભેદએ, આ પ્રવાલની જો સમસ-ભાગ એવામાં જાને તેમ વે નાનકેય અત્યુક્ત વખત નતાં મદાન પદાર્થને પરિવૃત્તિ, એવીજ રીતે મનુષ્યોના સમસમાં પણ સમજા લેતુ. જે જાણના સમસમાં તે આજના વાત કરી, તે પણ એક પ્રકારનો અત્યુક્ત છે. વ્યાપેય મુર્ચકથી અથવા અત્યુક્તવત્થી તે જાણક વધાર્થ મનુષ્યના પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલુ નહિ પણ તે જાણક અત્યુક્તવત્ના પ્રતાપે એક વખત સર્વ મુખોપક્રમ અને સર્વ મુખસપ્ત મનુષ્ય પણ ખરી શકે. મનુષ્યોની જે પરિવૃત્તિ કુ કહેવા યાગુ જુ વે એમ પ્રકારનો

શિષ્ય:—અત્યુક્ત માર્ક મનુષ્ય નહિ સર્વ પ્રકારે મુર્ચક અને સર્વ પ્રકારે અત્યુક્ત તુ પ્રત્યે મનુષ્ય ખરી શકે ?

શુરુ:—સર્વ મનુષ્યો સર્વ કુલકુળના ખરી નરે કે નહિ અને ખરે તો ક્યારે ખરી શકે એ વિષયની મર્તાંમૃત નતાં મદાન માર્ક નીકળી જવ દેશ છે મારજુ કે તેમાં મદુ વિસ્તારથી એવાવાની બહાર છે તથાપિ કુ એટલો સ્વીકાર કરે જુ કે સમજા સમજાં કાઠ એવો મનુષ્ય માર્ક એવો દેશ એમ ખાતર માણુવામાં નથી, તેમજ નીકળના સ્વિચ્છમાં કાઠ એવો પુણ સદસા નીકળી જાને એવો પણ મહાવ નથી, હવ મર્ચકી કુ જે જાણના ક્રમમાં જુ તેના વ્યાપેય અવશ્યકથી સમસ મનુષ્યે સર્વ કુલકુળના જાણનો પ્રાપ્ત કરે તો ક્યાંકે તેવો જદુ મુખ-મુખ તો ખરી શકે એવા અને જગ પણ સંકા નથી. મનુષ્યો જો સર્વ પ્રકારના મુખો પ્રાપ્ત કરવાનો લન-ચત્થી પ્રયત્ન કરે તો અનેક પ્રકારનાં મુખો તેઓ મેળવી શકે એ વાત નિસરખ છે.

શિષ્ય:—અનિયમ ચલે દેશ જે દેશ કલેશ પણ મનુષ્યોની સર્વાંમૃત પરિવૃત્તિ કેને કહેવાય તે તો દેશ કુ મવજ કામે નથી.

શુરુ:—જો, જાન અપ મનુષ્યને મુખ્ય બે અવ છે એક સ્વીકાર અને બીજું

મન સરીરને કેટલાંક પેદા અગ છે—જેમ કે હાથ-પગ વિગેરે હર્ષે દિધો, આખ-મન વિગેરે કારે દિધો, મનિતક-હૃદય-વાયુકોષ વિગેરે કૃત્તનસચ્ચાત્ પ્રત્યજો, અદિય મનન-મેદ-માસ-રમિર વિગેરે સારીરિક ઉપાદાનો, અને મુઘ-નૃલ વિગેરે સારીરિક ગતિઓ આ સર્વ પ્રત્ય જોની વચ્ચેય પરિવૃત્તિ (પ્રાવરણ) મત્રી લેછેજો સરીરનાં પેદા અગ જેમ મે અસૂણ્યા તેમ મનને પણ કેટલાંક પેદા અગ ॥ જેમ કે—

શિષ્ય:—પ્રત્યજાપી વાત હવે પછીને મારે રહેવા તે અત્યારે તે સારીરિક પરિવૃત્તિઓના સમયમાંજ અર્થા સ્વા છે મરણ કે પ્રથમ જો તે અમનન તે પછી આચળ જતા મનના વિવર્તમાં મનિતા જેવું કોઈ અસૂણ નહિ આપે જે સારીરિક પ્રત્યજો અજાણ્યા તેની કેવી રીતે પરિવૃત્તિ થઈ શકે? બાળકના, સૂત્રાત્મક નાના અને દુર્બળ અજ્ઞાતા બાદુઓ, વગ વધવાની સાથે પોતાની કેવળ બાલ્યમ અને પરિવૃત્તિ થતા જ્યા છે એવા વળી જન્ય પ્રવાનનો અવસરજા ઉપા રહે છે.

શુદ્ધ:—ને જે સ્વભાવિક પરિવૃત્તિની વાત કરી તેનાં બે સારણો છે. ૧. પશુ તેજ બે સારણો ઉપર ભાર મૂકવા માયુ 'હુ' આ બે સારણોના પ્રથમ કામ્યુ સોપણ અને બીજું કારણ મત્રી અથવા કીલ્પમાત્ર જો એક બાળકના બાદુને તેના અજ્ઞાતી સાથે નાનપણથીજ બની રાખવામાં આવે અને બાદુના કોઈ હરીફરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તે એ બાદુ વધારે પુષ્ટ થઈ શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ અવસર તે દુખ જ અને નિર્ધર્ત પણ બની જાય કારણ કે બાદુની પુષ્ટિ થઈ જે લોકો જેઓ તે બાદુ મેળવી શકે નહિ બાદુને બાંધવામાં ન આવે તે એક બાળક પાતાને હાથ કોઈ પણ સમયે હથાકી શકે નહિ એવો વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તેપણુ હજારો વિનાયો-નિષ્ક્રિય પરી રહેશે હાથ નિર્ધર્ત અને પાતળ પરી મયા વિના રહેશે નહિ કદાચ તે એટલો જાણ નિર્ધર્ત ન બનવા પામે તેપણુ કેવળે હાથમાં જે કદમ આવવી લેછેજો તેવી કદમ તે કોઈ કોઈ નહિજ આવે કેટલાંકો બાવાઓ હાથને નિરતર ઉપા સખી તપરવાનો કેમ્બ કર છે તેમને જોવા છે.

શિષ્ય —સહજો અતુલીયનવરે એક બાળકના કોમળ અને નાના બાદુ પામે પામે પુષ્ટા વધવા મુખ્યના બાદુ જેટલા વિસ્તારવાળા-મજબાજા અને કદમ વાળા બની શકે છે, પરંતુ માત્ર મારવા પ્રમાણે એ ક્રિયા તે સદાજ રીતે થવા કરે છે તેને મારે અપલની શુ જવર છે.

નૃ —તારા વાદુની સાથે જા બાલ્યન-માળીના બાદુની સરખામણી કરી જો તે તારા બાદુની અંતર્યામીને જેવી રીતે કેળવી છે કે અત્યારે તારે પત્ર મીનીટમાં એક બે કલાક કમળા લખવા દેવા તે પુત્રીથી હુ લખી નાખી શકે અને આ બાલ્યન વિચારે રૂઠું દિવસ સુધી મહેનત કરે તેપણુ તારા

જેવો “ક” અક્ષર પણ લખી શકે નહિ. તારે ત્યારે અમુક પાત કામમાં લાખવાની હોય છે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના કે પાત કર્યા વિના ગમતાં રમતાં જે રમાને જે અધારવાળા અક્ષરો લેઈએ તે તુ લખી નાખી શકે છે, પણ માણીને તો બહુજ નવાઈ જેવું લાગે છે. તે નિચારો કે આ બધુ કેવી રીતે બનતુ રહ્યું તે કદાપી પણ સમજે નથી. જગતમાં અનેક માણસો અત્યારે લેખનકળા બાજુ છે તેથીજ તેમને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું લાગતું નથી જાણી વસ્તુતઃ તો એ સિધ્ધિવિદ્યા એક બહુમુશ્કળ કળા કરતા પણ અધિક આશ્ચર્યજનક છે, કામજુ કે તેમાં બહુજ અનુશીલનની જરૂર પડે છે હાજવાતરીકે તુ એક સબ્દ વખતનો પ્રયત્ન કરે છે, ધાર કે આ “અનુશીલન” શબ્દજ તારે લખવાનો છે. પ્રથમ તો તારે એ શબ્દનું પૃથક્કારજુ કરી તેમાં કયા કયા વર્ણો રહેવા છે તેમાં નિર્ણય કરવો જોઈએ “અનુશીલન” તુ પૃથક્કારજુ કરવાથી “અ, ન, ઈ, ય, ઈ, ઈ, ઈ, અ, ન, અ” આ પ્રમાણે એક ચિત્ર તારા માનસપટ ઉપર અંકિત થાય, પછી એ પ્રત્યેક વર્ણનો આકાર જોવા છે તેતુ તારે ગ્રંથજુ કરવું પડે અને તેમાં કયો સ્વર મળે તો ઈકે એ વાતનો પણ નિર્ણય કરવો જોઈએ. અહતુ નહીં ધયા પછી ત્યારે એક એક વર્ણને યાદ કરી કરીને કાગળમાં લખે ત્યારેજ માંક માંક “અનુશીલન” એ એક સબ્દ લખાવ છતાં તુ ત્યારે એ સબ્દ લખવા જોઈ છે ત્યારે એટલી જાણી સકપથી લખી નાખે છે કે તારે તેમાં ઓછ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કરતી પછી હોય તેમ જણાવ નથી એક માત્ર અનુશીલનના કારણે લેખનજ આવી અમર્યાજજુ કુદગતતા અવગ્યા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અનુશીલનને એક બીજો બેદ પણ મહત્વવાળેલ છે. તુ આ માણસ બાહુ સાથે તારા બાહુની સરખામણી કરી જો જેવી રીતે પાંચ મીનીટમાં એક-બે લાખા કાગળો તુ પોતે લખી નાખી શકે છે, તેવી રીતે આ માણ પાંચ મીનીટમાં બે-ત્રણ કુદ માટી ખોદી કાઢવી હોય તો છંદોથી ખોદી શકે. તુ બે કલાક સુધી તો તુ પણ બે પહેર સુધી કહેનવ કર્યા કરે તોપણ લગભગ એ કામ પાર પડે નહિ, કારણ કે તે તાના બાહુએને એ વિષયમાં જરાબર કળગ્યા કે અનુશીલિત કર્યા નથી, અને તેથી જાડની જે વજ્રવેગ પર્જિતિ પરી જોઈએ તે સમ સકી નથી. એટલા માટે એમ કહેવામાં હવે ઓછ જીવની હરકત નથી કે તારા પોતાના અને આ માણસના હિલ્લના હાથો કેટલેક અંશે અપરિણતજ રહી ગયા છે-તમારે બનને એ હાથની જે મર્ચાંગીન પરિણતિ કરવા જોઈએ તે તમો કરી શક્યા નથી. એક બીજો હાથનો આગુ. એક સિધ્ધિત મેવેશના મઝે તારી પોતાની મુઝગા કરી જો બાહ્યાવરમામ્ તારા કંઠમાં જે સ્વેશના કંઠમાં વધુ કરીને પછો વધાવત નહિ હોય, પરંતુ મેવેશો અનુશીલનના પ્રતાપે પોતાના કંઠને મધુર તમા આશ્ચર્યક

જનની રહે છે, અર્થાત્ પોતાના કહની સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ દરી રહે છે, જ્યારે તમે તેવું કંઈ કરી શકતા નથી અને એને લાગે તમારે કંઈ અટકીશ્વર થવા વિનાનો રહી જાય છે. હવે, પગે ચાલીને જનુ દોષ તો તુ કેટલા પ્રકાર સુધી જઈ શકે ?

શિષ્ય:—મારાથી જ્યારે આવી શકાય નહિ જનુ જનુ તો બે ત્રણ કોસ ચાલી શકું.

ગુરુ:—એનું કારણ માન એટલુંજ છે કે તારા જન્મે પચેતી સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ થવા પામી નથી નિઃસંસાર તારા હાથની, પગની અને ગળાની સહેજસાજ હુદ્દિ અને પરિસ્થિતિ થઈ છે, તોજણ જેને સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ તો પ્રાપ્ત રીતે કરી શકાયજ નહિ, એજ પ્રમાણે જન્મ શારીરિક પ્રત્યયોના સળધેમાં પણ સમજાશેવું. જ્યાંસુધી શારીરિક સમસ્ત પ્રત્યયોનો સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા શરીરનો સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ થઈ છે એમ દલીલ કરાયજ નહિ; કારણ કે જ્યાંસુધી સોળ આત્મામાં એક આત્મા પણ અધુરો હોય ત્યાંસુધી પૂરો રૂપિયો હોય એમ કહેવાય નહિ. એક આત્મામાં એક પાર્શ્વ ધરાવી હોય ત્યાંસુધી રૂપિયો પણ અપૂર્ણજ રહે શરીરના સળધેમાં જેમ આ વાત લાગુ પડે છે તેજ રીતે મનના સળધેમાં પણ એજ નિયમ સમજાશેવો. મનના પણ અનેક પ્રત્યયો છે, અને તેને “જાતિ” એવું નામ આપણે આપી મઠા છીએ. મનની કેટલીક જાતિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું તથા વિચાર કરવાનું કામ કરે છે. કેટલીક જાતિઓ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું કામ કરે છે. જેમકે ભક્તિ-પ્રાપ્તિ-દયા વગેરે. તે સિવાય કેટલીક જાતિઓ આનંદને ઉપભોગ કરાવવાનું કામ કરે છે. હાજીરાતરીઠે હલવેને સૌદર્યમાં ભેડી, રસપ્રદણ કરાવવો અને ચિત્તને વિદોષ કરાવવો એ આ જાતિનો મુખ્ય હેતુ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની માનસિક જાતિઓની સપૂર્ણ હુદ્દિ તથા સપૂર્ણ વિકાસ એતુજ નામ માનસિક સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પ્રાપ્તિ, વિચારમાં રક્ષા, કાર્યમાં તત્પરતા, ચિત્તમાં ધાર્મિકતા, અને સૌદર્યમાં રસિકતા એ સર્વ હોય તો જ મનુષ્યના મનની સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ થઈ શકુજ તે ઉપરાંત, વળી શારીરિક સર્વાંગીન પરિસ્થિતિ પણ થવી જોઈએ એમ આપણું કહેવું છે. અર્થાત્ મનની સાથે શરીર પણ જળવાન, નીરોગ અને સર્વ પ્રકારની શારીરિક કિંમતો કરવામાં યોગ્યતાવળું જનું જોઈએ. આવી એ અવસ્થામાં રૂપુ અને અર્જુન અપ્રજ્ઞ રામ અને લક્ષ્મણ સિવાય બીજા કોઈ થવા દોષ એમ હું તો ધારતો નથી.

ગુરુ:—મનુષ્યજાતિમાં ઉદ્ભૂત લેખાતી પ્રજ્ઞ પ્રપાત્ન કરે તો સપૂર્ણ રીતે મનુષ્યજાતી પ્રાપ્તિ ન કરી શકે એમ હું તો કદાપિ માનતો નથી. મુશ્કેલીને જ્યારે મનુષ્યજાતિ સ્વાર્થ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ આકર્ષાઈ ત્યારે અનેક મનુષ્યો ઉન્નતિ આદર્શનું અનુકરણ અવગમ કરશે, એમ પણ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું સંસ્કૃત

મધોર્ધા પ્રાચીન ભારતવર્ષના જે રાજ્યોનું વર્ણન છે, તે વાચવાથી જણાય છે કે પૂર્વે ગળાઓએ સપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવું જોઈએ અન્યથા તે વર્ણનોના મોટો ભાગ ઇતિહાસ તથા પુરાણકથાઓ કલ્પનાક્રમિત છે, પરંતુ એ ઉપરથી આટલી વાત સમજવા જેવી છે કે જે સ્થળે આવા રાજ્યોનું વર્ણન થતું હોય તે સ્થળે એક કાંઈ જાદાશુ અને સુત્રિયોની સન્મુખ મેં હતી તેવો એક ખામ આદર્શ રહેતો હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન અલોચન નથી હું પણ આને તેજ આદર્શ સમયે ઇર્ષ્ટ રહેવા માગું છું. સામાન્ય રીતે એક એવો નિયમ છે કે જે મનુષ્ય પોને જ્યેષ્ઠ જનતા માંગે છે તેવી જાને તેના પ્રશ્નરો મર્જાનમય એક આદર્શ તો રહેવો જ જોઈએ. જાણે, કદાચ તે સપૂર્ણરીતે તે આદર્શના જ્યેષ્ઠ ન થઈ શકે તોપણ તેનું અનુકરણ કરવાથી અનેક અસરો તે આદર્શની પાછે તો રહેવાથી શક્ય. સોળ આનાનું જાન હોય તો મનુષ્ય જેવો વ્યક્તિ આના પણ પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ એક માણસ કે જેને રૂપિયાના-સોળ આનાનું જાન ન હોય તે માણસ રૂપિયાના આર પૈયા જાને પણ મનોવર્તક પાછો આવે તો અશર્મ નથી

શિષ્ય:-પણ એવો આદર્શ ક્યાં ? આજ કાલ તો ગ્રામ એવો મનુષ્ય હોય એમ જણાતું નથી.

ગુરુ —મનુષ્ય ન હોય તેવી શું ચય ? ઈશ્વર તો છે ને ? ઈશ્વર પોતેજ મર્મ ગુણોની સર્વાંગીત સ્ફુર્તિ તથા ઉદ્વિગ્ન પરિસ્થિતિ એકમાત્ર ઉદાહરણ છે. વેદાન્તનો નિર્ણય ઈશ્વર ધર્મત્વની પ્રાપ્તિમાં જરાયર સહાયક થઈ શકતો નથી; કારણ કે તે નિર્ણય દોષથી આપણા આદર્શરૂપે આપણી મન્મુખ રહી શકતો નથી. અદૈતવાદિઓનું વક્તવ્યમાદિતીયમ્ ચૈતન્ય અથવા દર્જર્દ રમેન્સરે જેને " ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ધાવર હન નેચર " હું નામ આપું છે, અર્થાત્ જે કેવળ માત્ર દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક ઈશ્વર છે તેની ઉપાસના કરવાથી સપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આપણાં પુરાણો જેનું વર્ણન કરે છે, ઇતિહાસ જેનો મદિમા ગાય છે તે ઈશ્વર અથવા તો ક્રિષ્ણનેના ધર્મપુસ્તકમાંનો સચાલુ ઈશ્વર-તેની ઉપાસના કરવી એજ ધર્મતું મળે છે; કારણ કે એવો સચાલુ ઈશ્વરજ આપણા આદર્શસ્થાનને માટે યોગ્ય છે. જેને ' ઇમ્પર્સનલ ગોડ ' નિર્ણય ઈશ્વર-કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના નિષ્ફળ છે. જેને ' પર્સનલ ગોડ '—સચાલુ ઈશ્વર-કહેવાય તેનીજ ઉપાસના સાર્થક છે.

શિષ્ય:-મનુષ્ય ઈશ્વરને આદર્શરૂપે માનવા જોઈએ એ તો જાણે કે કીક, પણ તેની ઉપાસના શક્ય છે કે ?

ગુરુ —ઈશ્વરને આપણે જોઈ શકતા નથી, તેથી તેમનું વર્તન નીચળીને તે પ્રમાણે આપણે જ્યાં શકીએ એવો બીજાનું સંભવ નથી. આપણે જે કાંઈ કરી શકીએ તે માત્ર એટલુંજ કે મનવરે તેનું પ્થાન કરી શકીએ. એ રીતે પ્થાન

કરતુ તેનું જ બીજું નામ ઉપાસના છે. એણે ઉપાસનાને ને ને બોલે ગાળી ૪૮૫૪
પતાણી દેતી તેના તો કાંઈ અથવા નથી. માટે સચરે મત્ર સુખાનુ ૨૮૭૩
નવુ એ તો વિદેષ રૂળમ્ નથીજ ઈશ ના સર્વશુભસખના-વિશુદ્ધ-સ્વભાવ ઉપ
ચિત્તને સિધા એકામ કરતુ લોકએ અને સંપૂર્ણ અભિભવથી તેનું પ્યાન ૧૨૩
લોકએ પ્રીતિપૂર્વક વદાતે તેના સ્વરૂપચિત્તન કાલે વાળતુ લોકએ હજગના સ્વ
ભાવ અનુસાર આપણે. પણ સ્વભાવ પાસાએ બધા એવી પ્યાનકે ૬૬ બાવના
સેવથી લોકએ આ રીતે ઉપસનાદિ ક્રમે થાય તેજા ઈશિરના મદાન પવિત્ર ગુણોની
વિમલ તયોરિતિ આપણા કવના પડે. આટે પરમપ્રભાવની નિર્મળતા આપણા કવ
નમાં પ્રવેશ કરે અને તેના ભેદીજ સર્વત્ર મજામજર સભિ આપણા અસ્થિમા
રહુરે, તેથી ૬૬ ક્રમનો ભાવે નાખતી લોકએ તથા સવદા તે આપણી પોતાની પમે
જ રહેતો છે એમ ખાતી તેજા સ્વભાવની સાથે તરીકન બાવના નિદલર સતત
પ્રવાસ નાહુ સખવા લોકએ દુઃકાર, તેના સમીપથી સ્થાપાયતી, મજામજની અને
સાધુત્વની લાવના સેવથી લોકએ આમ આપ તેજા આપણે પીમે પીમે ઈશિરની
પાસે પદોષ્ઠા કાગ્ધસાળી બનીએ. આર્ચાપિએ વિશ્વસપૂર્વક પ્રવેશી ગયા છે
કે ઉપાસનાથી મનુષ્યો કમે કમે હજગના સાર્થ નન સાવજને માત્ર કરી રીકે છે,
હજગમાં તરીકીન થક રીકે છે અને હજગજ મળી જક રીકે છે બાદ થતુ એનું
જ નામ મોક્ષ. એણે ૬૬ કે ૬૭ ની ૧૨૩ નથી હજગી નાદકને અનુસરી
હજગી સ્વભાવ માત્ર કરવે તેનું જ નામ મેક્ષ. એઓ મુખ થક રીકે છે તેઓ સર્વ
મજામજ કુમેથી મુક્ત થક સર્વ ગુણોના અધિભારી નથી રીકે છે.

શિષ્ય — આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે ઈશિર મદાન સમુદ મમાન
છે અને તેની ગુણનામા આપણ એક નિદુમાન પણ નથી.

શુદ્ધ — ઉપાસનાનો મમ જેવો દિદુઓ સમજી હકા છે તેવે મમ કાઈ બીજી
પ્રમ સમજી હકી નથી. આજનાત એ પરમ સમજી અને તારિય ઉપાસના પુરે
વગલાત અત્રાપીડનાને તમા મુજાસુપે અપણુમાં ફેરવાઈ ગઈ છે.

શિષ્ય — મને એક વાત સમજાવો. મનુષ્યોમાં ચાર્ય મનુષ્યત્વનો અર્થાત મવા મ
મ પન્ન સ્વભાવનો. આદર્શ મળી આવતો નથી તેથી ઈશિરનું પ્યાન ૧૨૩ લોકએ
એ વાત દુઃખી કરે છુ પરતુ ઈશિર તો અનતપ્રદૂતિમજ છે આપણી શુદ્ધ મહીતિ
તેને કેવી રીતે સપર્શ રીકે ? આપણી અપેક્ષાએ તેના શુદ્ધ પશુ અનત અને પિ
સ્તાર પશુ અનત છે, તો પછી કુન પરતુનો આદર્શ અનતભાવમજ હજગ કેવી
રીતે બની રીકે ? એ તો અનત સમુ ને એજા પછી તજાવની ખાજ તોડી નાખવા
જેનું નમજા અનત આદર્શને એજા પછી વરજા મદરવાને હકી નામજા જેનું
સદસ સ્વરૂપ એમ કુ પાડે છું.

શુદ્ધ — ધર્મના કવિદાસની બુદ્ધે દર્શવજા આવે છે તે કીરવાજ માટે. ધર્મના

કૃતિદાસમા-(રીશીજીવસ લીલરી) મા મયાર્થ પ્રાથમિક પુરપોના જીવનચરિત્રો અપ-
વામાં આવે છે અને તપસ્વૃત્તમય ધર્મ, ઉપાસોમની પ્રાથમિક અવસ્થામાં આદર્શરૂપ ન
બની શકે એ તારી વાત સત્ય છે, પરંતુ ધર્મને અનુસરનારા મહાત્માઓ અર્થાત
જે મહાપુરુષોના મુદ્દા જોઈને તેમને પ્રવૃત્તિઓ માનવાતુ આપણને થત શર્ષ આવે
તેઓજ પ્રાથમિક અવસ્થામાં આપણા આદર્શરૂપ બનવાને યોગ્ય છે એટલાજ માટે
કૃતિદાસ એક વખત કિમિવતોના આદર્શરૂપને વિરાજ્યા હતા, એટલાજ માટે
ગૌડોએ શાકવનિદને આદર્શ પુરુષનું એક કાલે પવિત્ર સ્થાન અર્પણ કર્યું હતું એટલું
જતા હિંદુસાહચર્ય ધર્મપ્રવાસક આદર્શ પુરુષોને જોડુ બહુ માન મળ્યું છે તેવું
ગૃંનીના બીજા કોષ્ટ ધર્મપુસ્તકમાં બીજા કોષ્ટ પુરપને મળુ નથી જનમદિ શુભર્ષિ,
નારદકિ દેવર્ષિ, અને વનિમદિ લક્ષર્ષિઓ એક કાલે આર્ષપ્રજામાં અનુશીનના
જીવન ત આદર્શરૂપે પ્રકાશી રજ્યા હતા તે ઉપરાંત શ્રી રામચંદ્રજી, કૃષ્ણજી, અર્જુન,
કૃષ્ણજી અને દેવીપત ધારણ કરનાર ભીષ્મ વિગેરે કૃતિવપુત્રો પણ આદર્શ પુરપતુ
સુદર સ્થાન મેળાવી વળ્ય છે હમુખિત તથા શાકવનિદ વિગેરે તો માત્ર ઉદા
મીન, રૂપીનધારી, સ્વર્ગ ધર્મવેતઓ હતા એટલુંજ આપણુ હિંદુધર્મના આદર્શ
પુરુષો તેથી ભૂદાન પ્રકારના હતા તેઓનામાં કેવળ એક-જે ગુણોજ નહોતા, પણ
એકા સાથે ઘણા ગુણો પ્રકાશી નીકળ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની સર્વ કૃતિઓને
મર્વાગીન પરિણત તથા શુભિવળી બનાવી હતી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો હિંદુ
ઓના આદર્શ પુરુષો સિદ્ધાસન ઉપર વિરાજ્યા હતા પણ અતરમાં ઉદાસીન (તદ
સ્થ-રાગોપરકિત) હતા, હાથમાં ધનુષ્ય-ચાણુ ધારણ કરવા હતા પણ હાથથી
અદિસા ધર્મના મર્મને ભણનારા હતા, રાગ હોવા હતા પકિત પણ હતા, અને
કૃતિમાન હોવા છતાં સર્વ ભૂતમાં પ્રેમભાવ રાખનારા હતા તમાપિ કૃત સર્વ
આદર્શોના શિખરે વિરાજ્યા અવસ્થાન સ્થ શકે એવો એક બીજો આદર્શ પણ હિંદુ
ઓને માટે છે એ આદર્શ એવો છે કે જેની પાસે બીજા આદર્શો શીકા પડી નવ.
શુભિદરે જેમની પાસેથી ધર્મતુ ગિદ્ધણુ લીધું હતું, સ્વયં અર્જુન જેમને
શિષ્ય હતા, રામ અને ભદ્રમણુ જેમના અરોમાત્ર હતા, અને જેમના
જીવનચરિત્ર રામાન બીજા મહામહિમામય જીવનચરિત્ર કોઈ કાળે મહુધ્યા
લાપામાં લખાયું નથી, ચાલ આજે તને તેની ઉપાસનાથી કલિત ક

સિષ્ય —તે કોણ ? કૃષ્ણ :

ગુરુ —તમે લોખ માત્ર જન્મદેવના કૃષ્ણને અર્થાત્ જીવનવાળા કૃષ્ણનેજ ઓળખો
છો અને તેથીજ કૃષ્ણનું નામ સાલજાતની મુઠે આમ ચમકી ઉઠે છે કૃષ્ણનું

* જન્મદેવે “ગીત-ગોવિંદ” નામનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ગ્રન્થ ગ્રંથ લખ્યો
છે તેમાં મુખ્યત્વે તથાવિક કાવ્યો છે

અવન દશ તમે મળતા નથી. નવેસરના ડુંગરી પાછા રવે ઇશીગુપ્તપુત્ર
 ને ડુંગરવિત શ્રમણે રહ્યું છે તેને દશ તમે યોગ્ય એવું કામ્ય થયું. ને ડુંગરી
 પાસનાથી તમે હું જાને સંકિત મેલ્યો માયુ. હું તે જીમ્મણની શાસિતિ કૃતિએ
 સર્વ-ગીતરૂપિ પાત્રી, આપણે જેની કલ્પના પશ્ચ ન કરી શકીએ તેવા સંકલ્પના
 ઐકસ્ય થયું, અતુલનીય જાતનાથી જની ચુપી હતી, એટલુજ નહિ પણ તેની માન-
 સિદ્ધિ કૃતિએ પણ એના પ્રાર્થ સર્વ-ગીત રૂપિ પાત્રી અને અવતાર પ્રાર્થ તેનાથી
 સો એવી વિદ્ય-સિદ્ધિ અને ચીર્વકુલ નથી સુધી હતી તેની સાથે જેની પ્રીતિ-દયા
 વિશેષ કૃતિએ પણ જન્મલુ દિત સાધવાનું કામ રીતિ જલત પરી નહોતી એટલા
 માટે તેને પોતાને પણ કહેયું પો છે ૧ —

વરિયાણાવ સાધુના વિનાશાય ન દુષ્કૃતાય ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થેન સંમત્યામિ પુણેપુણે ॥

સારાંશ એવું કે પોતાના જાતુજાથી દુષેલુ જન મુદ્ધું હર્ષ, કુદિનનારો
 ભારતવર્ષને એકતાના સ્વરૂપે જાતી રાખતુ હર્ષ જનપદથી એણે અર્પણ નિશ્ચય
 થયેની પ્રમાણ કરી હતો તેને હું નવસર ૨૦ હું તેના પ્રેમવચન યોગથી એણે
 વિશ્વાસથી સર્વ જનુષ્કેશ દુષ્કર માર્ગે પણ કરી જાત્રાં હતા એણે બાદુનજથી
 સર્વજન વિભવ ક્રોધ કરી હતો, એટલુજ નહિ પણ જીમ્મને માટે સુપ્રાત્નથી રોપવા
 કરવામાં પોતે મુખ્ય જાણિયાન હોવા છતાં એણે સિદ્ધાસન ઉપર વિરાજવાનું વેગ
 પાછું નહોતું, એણે કિમુખળના સેકાં અજરસિને કુશા જાતી હમાદુકુત્રે પ્રયત્ન
 કરી છે, અને તેના હા જાત્રાની જાતર એણે હાં જાત્રાવાચા પણ જવાય સંકેત
 મેલ્યો નથી, એણે જેની પ્રમત્તવાચા જાત્રાવાચા વિશ્વરૂપે જાહેર મુદ્ધું હતું કે
 'વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ એકાંત હોય તો એકદિત એ' તે પુરુષ અને ધર્મ
 હોય ના ન હોય તેખ્યુ હું કરી નવસર ૩૦ છું. જેનાથી એનાથી એકાંત, ધર્મ
 ધર્મશિરત અને સંચય-નવ સર્વ કુણે સંધ્યાર્થે પ્રાર્થની રચી હતી, તે પુરુષ એ
 નથી અવસાનના જાત્રા અધ્યક્ષ હોય, નસામના કુલના આજારીય હોય, ને
 સર્વ ધર્મોના વેતા હોય, એટલુજ નહિ પણ તેની માથે ને સર્વ પ્રેમવચ હોય, તે
 અધર્મપુરુષ માટે ઉપર દોષ કે ન હોય, હું કરી નવસર ૪૦ છું —

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સદસઃકલ્પ પુત્રાય મૂલોઽપિ નમો નમસ્તે ।

અધ્યાય ૫ મો-અનુશીલન

નિબંધ—જાતી રહેલી વચ આને કહો તો સંકલ્પની જુદા ઇચ્છા છે
 મુદ્ધું—દશ જોખાની વચ તો રીત ॥ છે. અત્યારસુધીમાં આપણે મળ

એજ વાતોનો વિચાર કરો. (૧) મનુષ્યોનું વર્ણન સુખ મનુષ્યત્વમાં છે, અને (૨) આ મનુષ્યત્વ તે બીજું કંઈજ નહિ પણ સર્વ જ્ઞાતિઓની વધારાગત સ્થિતિ, પરિસ્થિતિ અને સામંજસ્ય થવા તેનું તેનું નામ છે. હવે જ્ઞાતિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે વિષે કંઈક વિચાર કરીએ.

જ્ઞાતિઓને સાધારણરૂપે બે લાગેલી વહેંચી દઈ સકાય. એક તે ધારીરિક જ્ઞાતિ અને બીજી માનસિક જ્ઞાતિ. માનસિક જ્ઞાતિઓમાં કેટલીક જ્ઞાતિઓ યાન મેળવવાનું કાર્ય કરે છે, કેટલીક જ્ઞાતિઓ સ્ત્રીર પાસે માત્ર કાર્ય બચવા તો પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને કેટલીક જ્ઞાતિઓ એમાંનું એકે નહિ કરતાં માત્ર અર્ધદેશન અનુભવ કરાવે છે. હવે જે જ્ઞાતિઓ યાન ઉપાર્જન કરે છે તેને આપણે જાનસંપાદક જ્ઞાતિઓ કહીશું. જે જ્ઞાતિઓ માત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવીને જ બેસી રહે છે તેને કાર્યકારિણી જ્ઞાતિ કહીશું, અને જે જ્ઞાતિઓ કેવળ આનંદ આપે છે તેને આનંદકારિણી અથવા ચિત્તરંજિતી જ્ઞાતિ કહીશું. યાન, કાર્ય અને આનંદ એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ જ્ઞાતિઓનું ફળ શું હોય છે એમ એ પ્રશ્ન પૂછે તો તેના ઉત્તર માત્ર એકલેખ કે “સમ્મિદાનંદ” ની પ્રાપ્તિ એજ એ ત્રિવિધ જ્ઞાતિઓને ઉદ્દેશ અથવા લક્ષ્ય છે.

શિષ્ય:—આપે જે ત્રણ વિભાગો પાઠ્યા તે શું નિર્દેશ છે ? મારા માનવક પ્રમાણે તો સર્વ જ્ઞાતિઓની પરિવૃત્તિમાં આનંદ સિવાય બીજું કંઈ હોયજ શકે નહિ.

ગુરુ:—અલપત એ વાત સત્ય છે, પરંતુ જાનસંપાદક જ્ઞાતિનું મુખ્ય ફળ યાન પ્રાપ્તિ હોય છે, અને જોઈ ફળ આનંદ હોય છે. કાર્યકારિણી જ્ઞાતિનું મુખ્ય ફળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે, અને જોઈ ફળ આનંદ હોય છે; પરંતુ કેટલીક જ્ઞાતિઓનું મુખ્ય ફળ પણ આનંદ અને જોઈ ફળ પણ આનંદ હોય છે. પાશાત્ય પદ્ધતિ તેને ‘એથેટિક ફેક્ટરી’ કહે છે.

શિષ્ય:—પાશાત્ય વિદ્વાનો તો આ એવી જ્ઞાતિઓ પણ ‘ઇન્ડેસ્ટ્રિયુઅલ’ અને ‘ઇમેલનલ’માં સમાવેશ કરી દે છે. આપ તો તેને ચિત્તરંજિતી જ્ઞાતિનું નામ આપી બૂઠી પાડો છો તેનું કેમ ?

ગુરુ:—કારણ કે હું અહીંનાં માત્ર પાશાત્યનેજ અનુસરતો નથી, તેમજ તેને અનુસરવાને બંધારણે પણ નથી મને વિચાર્યું છે કે સત્યને અનુસરવાથી મારે ઉદ્દેશ ફળજૂત મક્કા વિના રહેશે નહિ. હવે સજ્ઞ વાત ઉપર આવીએ. મનુષ્યોની સમગ્ર શક્તિઓને ચાર લાગેલી વહેંચી નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરી સકાય—

(૧) ધારીરિક જ્ઞાતિ. (૨) જાનસંપાદક જ્ઞાતિ. (૩) કાર્યકારિણી જ્ઞાતિ, અને (૪) ચિત્તરંજિતી જ્ઞાતિ.

આ ચારે પ્રકારની જ્ઞાતિઓનું વધારાગત સુરણ, પરિસ્થિતિ તથા સામંજસ્ય, એનું નામ મનુષ્યત્વ; એ વાત હવે પુનઃ કહેવાની બકર નથી.

શિષ્ય — કોય વિગેરે ને કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને ઘમ વિગેરે ને શરીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ ખસખસ રહુતિ તથા પરિણતિ, અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ માટે શુ જરૂરી છે ?

ગુરુ — કૃત્ત આર પ્રકરની વૃત્તિઓના અનુષ્ઠાનસત્ત્વે માટે એક-એ વાનો મહેવાનો જે તે કરી લેવા દે ત્યારપછી વારી ચક્રનુ સમાધાન કરીશ.

ગિ ૨ — તેની સાથે એક બીજી પણ ચક્ર છે જ્યારે ને કાંઈ કંઈ તેમાં મને નવ જાણવા જેવું કશું જાણતું નથી બ્યામમ અથવા આરતથી શરીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ એ કહે છે અને અનેકો તેમ કરે પણ છે એઓ સારી સમજદોષ કરે છે તેઓ જે તાત્કાલ પુત્રો તથા અશિલોને મારી કેલવણી આપી તેજની જાન અપાદક વૃત્તિઓ ખીપવવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે આજ્ઞામ જેવા વિદ્યાલયો બુઝો છે ત્યાં જાનમ પાદ વૃત્તિઓને ખીવવચ સિવાય ખીલુ ઘમજી મુચ્ચાવ છે ? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિ ને કે જસનર અનુષ્ઠાનન મતુ નથી એમ માટે સ્ત્રીમણુ બેઠાએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આજ્ઞા કરજ છે એમ એ કોઈ માને છે બોધો-ચિદરજિની વૃત્તિનુ રહુચ્ચ હ્યજ્યજ્ય છે એ વાત તો સદ્વિત્ત-સદ્વિતમ્બા અને ચક્ષુમ તિ પવિષા ઉપરથી સિદ્ધ મધ શકે તેમ છે, અને સદ્વિત્તર્થા પણ તેમાં સેકો પ્રમાણે મળી આવે છે એમાં આવે નવી વાત શુ મ્હી ?

ગુરુ — આ સસારમાં ખડ પુઠે તો જાગેજી કોઈ નરી વાત કરો ખામ રવર્મમાં જન્મ ત્યાંથી કોઈ નવો સદેશ તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હુ લાગ્યો નથી વસ્તુતઃ મારી સર્વ વાતો પુરાતનીજ છે મને પેતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી, અને તેમાં પણ હુ જાગારે તો જામ કહીને ધર્મની વાત્ખ્યા કરવા બેરો છુ ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સજવે ? જાન ધર્મ કાંઈથી સારવો, એજ હુ તો સમજી શકતો નથી

શિષ્ય — છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અવરૂપે માની લીધા એવા અને નૃત્તવત્તિના બાસ થાય

ગુરુ — નહિ તે નત્ત સિદ્ધાત તથી શિક્ષણને ધર્મન જોઈ અચરતરિક દિદુ ધર્મમાં મૂળથીજ મોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે પ્રત્યેક દિદુધર્મ શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી જસનર સુધી રાખવામાં આવી છે જામથા વરીક દિદુઓનો અભ્યર્ચાયમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો ખીલુ શુ છે ? કેટલાં નવોં મુધી અખ્યાન કરવુ, કેવી રીતે અખ્યાન કરવુ અને કાં કયા વિધાનો અખ્યાન કરવુ એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક દિદુધર્મશાસ્ત્રમાં જ્ઞાવવામાં આવ્યું છે અભ્યર્ચની પછી મુદ્દસાધમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિભાગ છે અભ્યર્ચાયમમાં જનસ પાદ વૃત્તિઓનુ મયાયોગ અનુષ્ઠાનન મધ રહે જે ત્યાર પછી મુદ્દસાધમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનુ અનુષ્ઠાનન કરવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

માય છે આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં દિદુધર્મશાસ્ત્રે
 ને મહાન હોયો આપ્યો છે, તે જગતના સહિત્તવમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર
 નથી. હું પણ તેજ આર્થ-સંવિજોના મરણક્રમમાં પડન કરી તેમણે પ્રાર્થિત કરેલી
 પદ્ધતિનો તને કાઢક ખ્યાલ આપવા માગુ છું. તેની માથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી
 જોઈએ અને તે એજ કે આખી જગત-ચાર દુન્યો વર્ષો પૂર્વે કારતવર્ષને માટે ને
 વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અહીં અલગ અલગના
 કાળમાં બદલેસતા ચાલે રહે નહિ અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની દિગ્મત હતી
 છું કે જો તે સંવિપદાતમાજો અહીં જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી
 દેત કે —“ ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી રહે તેમ નથી. જો
 તે નિયમોને અત્યારે પણ અહીં અહીં વળગી ગઈ હોય તો અમરજ દશવિધા ધર્મોનો
 તમે ખોટો અર્થ કરી શો એમ અમને લાગે વિના રહેતે નહિ. ” દિદુધર્મના
 આજ નિયમો અને વિધિઓમાં જો તેટલો ફેરફાર થય તો પણ તેનો મર્મ જાણ
 તો સર્વકા અમરજ રહેવા જોગ્ય છે તે મર્મજાણ સદા-સર્વકા જીવંત રહી મનુષ્યોનું
 હિત સાધવાને સર્વકા સમર્થ છે, તરફથી કે તે નિયમોનો મૂળ પાલોજ માનવ-પ્રકૃતિ
 ઉપર રક્ષાપાલે છે કાલ કાલ વિધિ ફેર-કાળમેદે ફરતાર પામે તો તેથી જલજા
 વાત નથી જોમ ખીજ વસ્તુઓના સમયમાં અને છે તેમ નિયમો પણ સમયજતા
 જોગ્યકા ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. દિદુધર્મમાં પ્રસંગપાત ને સુધારા-વધા
 નાઓ થતા રહ્યા છે, તેનો એ સહિત્ત પ્રતિદાસ છે

મિત્ર — આપ પણ કહીને વિનામતી પદાને અનુમરતા હોય એવો અને મરેદ
 રહે છે, કારણ કે સહિત્ત એ ધર્મનો અર્થ છે એ વાત કાઢના સિદ્ધાંત મિત્રજ
 ખીજે ક્યાંક મામળો નથી

સુરે—દિદુધર્મના કોઈ એકદ અટની માલે મોટનો મિદાંત મળતો આવે
 તેથી જ આપણે આપણે આર્થમત તથા ફેરે ? કિંચિત્-તર્મમાં કમરની ઉપાસના
 કરવાનું કયું છે તેથી શું આપણે દિદુધર્મને કથિરોપામનાને તિવાર્તસિ આપી ફેરી
 નોહોએ ? એક પ્રમંતે “ નાદીન્ય સેચુરી ” પચર્મ દન દરપે-સુરે કાઢના સિદ્ધા-
 તેની સાથે વધી હપતતા કથિર-ગમપે પોતાના ને વિચારે જણાવના હતા તે
 ધણાપરા આપણા વેદાન્તના અદ્વિતવાદ તથા અધ્યાત્મ માથે મળતા આવે છે
 રિપોનાના વિચારો માથે પણ વેદાન્તમતલુ સાદરજ જોવામાં આવે છે હવે વેદા-
 ન્તની સાથે દર્પે-દરપે-સુરે અને રિપોનાનો મન મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે
 આપણુ વેદાન્ત તથા ફેરે એ કથાની નાચ કહેવાય ? માથે પોતાનો અસિપ્રાય
 જણવા માગતો હોય, વો હું વો વેદાન્ત મવનો ત્યાજ કરવાને બદલે રિપોના અપવા
 રપે-મગેજ પૂરોપીવન દિ-દુ વરીકે નથી લઈ દિદુધર્મના સ્વૂર અગોને પૂરોપ

સદેવસાગર રપર્ણી શમ્ભો તે ઉપરથી દિદુધર્મ ઠરશે વ્યવસ્થા તથા એક દોષો નેહ્યો વેનો તુ ઠર્મ વિચાર કરી શકે છે ?

શિષ્ય—આપના કહેવા અનુસાર તો એકે વસ્તુ ધર્મની જાહેર હોય એમ માન્ય નથી ધર્મ એજ ને મહાર્થ સુખનો એક માત્ર ઉપાય હોય તો સમસ્ત મનુષ્યજન ઉપર કેવળ ધર્મનાજ વ્યવસ્થા કરવું જોઈએ. દિદુધર્મનો પણ એજ ઉદ્દેશ હોય. આજ કાલે એટલા ગણ લોકપુત્રક એ વિધાનો ઉપદેશ કરી શકતા નથી એમ પણ હું જોઈ શકું છું અને એટલા માટે જીવન ધર્મો અપૂર્ણ છે એમ માન્ય ને કારણે મળી આવે છે દિદુધર્મની પાસે જ્યાં કાલ કે પગલ મનુષ્ય કે પૃથ્વી સમસ્ત જન કે સમસ્ત જગત એ સર્વ ધર્મમયજ બની રહે છે એવો સર્વવ્યાપી-સર્વસુખદાય અને પવિત્ર ધર્મ જીવે ત્યો દોષ શરે ?

અધ્યાય ૬ દ્વે-સામજસ્ય

શિષ્ય—વૃત્તિનુ અનુલીનન તુ એ વે કાલક સમજ્યો કવ કો રથને કરી દત્તિને ખીલવરી અને કરે રથને કરે વૃત્તિનુ કવન કરવું ને મનસ્વલે અર્થાત્ વૃત્તિઓનુ સામજસ્ય કેવી રીતે જળવાવું જોઈએ તે વિ. આપના સુખથી સજા જવાની કાલ છે હું જાણુ છું મનુષ્ય જ કે જે રાસીસિ રુચિઓ વિશેષુ અને વર્ણન કર્યું તે સર્વ વૃત્તિઓ તુ એક સમી રીતે ખીલવી હોય તો મનુષ્યજન પ્રાપ્ત કરી શકાય કે મમ કોષ-નોમ આદિ વૃત્તિઓનુ જે રીતે અનુલીનન થાય છે તેમ પ્રમાણે શુ ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિશેષુ પણ અનુલીનન કરવું ? પૂર્વ પુત્રોએ પ્રચીન ધર્મવેદાએએ કાલકોપદિશુ દયન કરવાનો અને ભક્તિ-પ્રીતિ-નયને ખીલવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તેને અર્થ તુ ? જો એ જ ને પ્રમાણી વૃત્તિઓનુ એકસરખુ અનુલીનન થાય તો પછી સામજસ્ય ક્યાં રથ ?

શુદ્ધે—ધર્મવેદા મહાપુત્રા જે કીર્તિ કરી મળે છે તેમ તેને કારે પુરણ છે મારણ કે વિચાર કરવાથી તેહુ મદત્ત અને ઉપેચિતા સમજા શાય તેમ છે ભક્તિ-પ્રીતિ વિશેરે સજા વૃત્તિઓ નેની સંપ્રસારણુ સકિત્-અર્થાત્ વિસ્તાર ધર્મ જાની ખીલવાની સકિત એા પ્રતા અધિક છે તે વૃત્તિઓને અધિક પ્રમાણમા પાલવા ફરી તેનો અધિક વિસ્તાર થવા દેવો એજ રેખ છે અને એમ થાય તોજ વૃત્તિઓનુ સામજસ્ય સચવાઈ રહે છે મે સદાજા વૃત્તિઓની સ્મૃતિ તથા સામજસ્ય ચરિ ને ઉપદેશ કર્યો છે તેને અર્થ એવા નથી કે અલેક વૃત્તિને સ્વ-કલ્યાણપૂર્વક આગળ ને અગાજ વધારી કરવી તુ જાણે છે કે બગીચામા ને ને રક્ષો અને રોપાએ હોય તેને ખેતખેતની રમિત પ્રયાણે ખીલવા દેએ

તેના બગીચાની શોભામાં મનોહરતા આવે. એક તો અવધ નારીચેષીના વસ્ત્રને ખૂબ હોયે ચડતું બેઠું મુદ્રાન અવધ મહિલાના રોપને પણ તેની પેઠે હોયે ને હોયે ચાલતા જઈએ તો બગીચામાં અવધરસા કિવા બેઠેલપણું મધુલા વિના રહે નહિ; કારણ કે ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાવો નથી. ચતુર્થ કે જે જ્ઞાની જેની સંપ્રસારણ શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ખીણવા દેવું એજ સુચોચ માણતું જાય છે. બે એક જ્ઞાની જુદીથી બીજા વચ્ચે બીજાકલ રોપણ મળી શકતું ન હોય, અથવા બીજા સ્થળેમાં કહું તો આંખથી કિવા નારીચેષીની જુદીથી શુભામતો રોપે સુમધ જતો હોય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાવો નથી એવો આપણે નિષ્કર્ષ કરવો જોઈએ. જ્યોત્સના સંપદમાં આ નિયમ જેમ ઉપયોગી છે તેવીજ, રીતે મધુભોના સંબંધમાં પણ સમજાવેલું. કુંડલી મયો કુંડ કે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા ક્યા વિગેરે જ્ઞાતિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેને ખૂબ જુદા પામવાનો આપણે અવકાશ આપવોજ જોઈએ, અને જો એમ થાય, એટલે કે બીજા જ્ઞાતિઓ કરતાં તેને અધિક રહેતી તથા વિસ્તાર મળી શકે તોજ બાકીની સર્વ જ્ઞાતિઓ સામંજસ્ય સુરક્ષિત રહે. કેટલીક શારીરિક જ્ઞાતિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ મૂળથીજ અધિક હોય છે. હવે જો કે શારીરિક જ્ઞાતિઓને બે તેટલી છુટથી આજળ વધવા છએ તો તેણી બીજા જ્ઞાતિઓની ચેત્ત્વ સ્ફુર્તિને ધક્કો હાનિ પહેચે જો તદ્દન સંભવિત છે, અને એટલા માટે શારીરિક જ્ઞાતિઓને સ્વચ્છંદસ પૂર્વક ઉછેરવી એ યોગ્ય છે. આંખથીના તથા પાસે શુભા મળા રોપાઓ વાગ્યા હોય તો શુભામતો રસ આંખથી ચૂકી લે એવો એક નિયમ છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજાવેલાનું નથી કે એવાં જ્યોત્સના બગીચામાંથી છેક ઉગેદેલ કરી નાખવો જોઈએ; કારણ કે જીવનમાં અનેકવાર ખરાઈની પણ જરૂર તો પડે છેજ. તેવી રીતે નિમૂઠ જ્ઞાતિઓનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરી નાખવો કો પણ યોગ્ય છે; કારણ કે જીવનમાં તેની પણ જરૂર પડે છે, પરંતુ એ વિગે બીજો કોઈ પ્રસંગે વિસ્તારથી બોલીશ. આંખથીના જ્ઞાતિ ઉચ્છેદ તો નજર કરવો, પણ જગીર માના એક ખૂણામાં તેને ઉછરવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ. ત્યાં રહીને પણ તે બહુ જોર કરી ન જાય અને બીજા રોપાઓને શુભામત ન કરે તેની સાચવેલી રાખવી જોઈએ. તેજ સમજાવેલ જીવનમાં એવાં જ્યોત્સના બે-ત્રણથી વધુ ન હોયે તે માટે પણ હજી રાખવું જોઈએ; કારણ કે એક બગીચામાં આંખથીના બે ત્રણ જ્યોત્સના સેખાય. તેજ રીતે નિમૂઠ-જ્ઞાતિઓદ્વારા સાંત્તારિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેટલે જ અમે તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારી; અને તેને તેટલેજ અમે ખીણવા દેવી જોઈએ. જરૂર કરતાં વિશેષ જોર કરી જમ એમ બનવા દેવું નહિ ચેત્ત્વ જુદા અને મોઝ સામંજસ્ય એમ જો મેં કહ્યું તે એનુંજ નામ.

શિષ્ય:—હવે મરજનો કે કેલ્લેનિક એવી ક્ષતિઓ છે, કે એનુ દમન કરવાથીન બીજી ક્ષતિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી રહે

ગુરુ:—પણ ભે 'દમન' શબ્દનો અર્થ 'પરિત' એવો કરતો હોય તો તે ઠી નથી કમનો ખસ કરવાથી તો મનુષ્યભૂતિએજ ખસ થાય એટલા માટે અને તેથી દલગી ક્ષતિને પણ ખસ કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ છે—અર્થાત્ ઉ આપણા પરમ સમક્ષીય દિદુષર્થમાં પણ એજ વાત મહેવામાં આવી છે દિદુષ્ટાભાસને તેનો ખસ કરવાનો કદાપિ ઉપદેશ કોઈ નથી, એટલુજ નહિ પણ ધર્મોર્થે તેની આપ સ્પષ્ટતા પણ રસીકારી છે દિદુષ્ટાત્ત પ્રમાણે પુરોહર્ષિજી અથવા વહરજી એ પણ એક ધર્મનુજ અમ મનાવ છે તેજા એક વાત મૂલી બધાની નથી અને તે એજ કે ધર્મના પ્રયોજન સિવાય કોઈ ક્ષતિઓની સુધિ થવા તેની એ નિષિદ્ધ વાત છે કે જે જે ધર્મવ્યાખ્યા તને આજે સમજાવવા માત્રુ છુ તેમાં પણ મારે એની એજ વાત મુન મહેવાનો છે અમણ કે વહરજી કિવા સ્વચ્છરજી સિવાય એવી નિમ્ન ક્ષતિને અધિક પ્રમાણમાં ખીલી દષ્ટને તો બીજી ઉચ્ચતર ક્ષતિઓની ક્ષતિમાં તે બાકે આપ્તા વિના રહે નહિ અને તેથી જાણનારનો ભગ મામ અયોગ્ય અને અનુચિતક્ષતિઓનો નિરોધ કરવો એનેજ ભે દમન મહેવામાં આવે તો મે ઉપર કહી તેની મૂર્તિ ક્ષતિએનુ દમન કરવુ એને અનુલીન મહેવામાં કરકત નથી એમાં અર્જમાં ઉદ્ધિએનુ દમન કરવુ એ પરમ ધર્મ છે, એજ મહ વાની જરૂર નથી

શિષ્ય:—વહરજી અર્થે કામદત્તિની મહેલસાજ જરૂર છે, એ વાત ઠી છે અને એને મહે એની આપસપાયા સ્વીકારની ભેઠએ પણ તે સિવાય એવી બીજી અનેક નિમ્ન ક્ષતિઓ છે, તેની સુધિ મારે આપણ ઉપા અપર કેવી રીતે મધ્યમેસદુ મહ શકે ?

ગુરુ:—અ પેક ક્ષતિને મારે માત્ર ઉપરો ઉપરો જાતુ પડી શકે તેમ છે દુન કહે કે એવી ક્ષતિ ઈન છે કે જેને મારે કોઈ ઉપદેશ મધ્યમેસદુ ન ધર્મ શી ?

શિષ્ય:—કમવત્તરિક કોષ કોષકાતો અમળાથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે તો તિતી છુ કાંઈ અનિષ્ટ નોજા નથી

ગુરુ:—આત્મરજા અથવા સમાજવશાને મારે કોષ થવો ઉપરોથી છે સમ કરવાનો અથવા દા કરવાનો મળે એ વિધિવિરુદ્ધ સામકાંત કોષ નથી તે બીજુ છુ જા 'કોષ'ના ઉચ્છેદ થાય તો તેનો સમયે કમલ-કમળનો ૧૫ ઉચ્છેદ મહત્તર, અને કમલ મહત્તર ઉચ્છેદ થાય તો ખલી સમજાનો પણ ઉચ્છેદ કર્યા પાર માત્રે નહિ

શિષ્ય:—દ નીકિને છુ મોષપ્રકાર મહી કહેવો નથી તેને તો ક્ષાત્કરજી મહત્તર એકમે, કાણુ કે દાનતિનો પ્રચાર કરનાર અથવા તે પ્રમાણે કિયા કરનાર ગુરુ

પોતો ઉદ્દેશ જનસમાજજી કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કંઈ મંતવતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-પ્રાપ્તિ એજ રાજદાની પ્રજોત્થાનો મુખ્ય મિદ્દાત હોય છે.

શુદ્ધિ:—એ આશરણની પાત કને કહી તેવિધે જાણતાથી વિચાર કરી ને. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો જાણ કરવાની લાચરી તેનુજ નામ કોષ. એવો કોષ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરોની સામે આપણે યત્ન કરીએ; અને દેહની સામે શત્રુ એજ આશરણનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અધોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી જવતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા શુદ્ધિજળથી કરી રાખીએ તેમ છીએ તો ખરી કોષની શુ જરૂર છે ? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જો કેવળ શુદ્ધિજળથીજ આપણે આપણો જાણ કરી શકતા હોઈએ તો આપણામાં એટલો જલો આમક કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટોનુ દમન કરવા માટે આપણામાં જે આમક, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ કોષનેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે અપાર મનુષ્યો બીજાને પોતાના જેવાજ-અર્થાત્ આશરણનેજ જોતા ચીખતો ત્યારે તેજ કોષ આશરણ તથા પરસ્પરમાં એકબીજા ઉપરથી જતો રહેશે, બીજાઓનુ રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-બદ્ધ ને કોષ તેને કહીતી કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય—અરુ, પરંતુ લોકમાં તો મને ધર્મ નેવું કંઈ લાગતું નથી.

શુદ્ધિ:—જે મનોરત્તિની અનુચિત સ્થિતિને “લોભ” એવુ નામ આપવામાં આવ્યુ છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત ક્રિયા થોડા સ્ફુર્તિને ધર્મસંગત અર્જનરૂપકા (મેજાવવાની ઇચ્છા) કહી સમજાવ આપણી પોતાની હવનવાત્રા સહીસહ્યામત રીતે અક્ષાવવાને માટે, તેમજ જેઓની હવનવાત્રા નિલાવવાનો જાર આપણા ઉપર આવી પડ્યો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ કારણ છે. આ પ્રમાણે થોડા સીમામાં રહીને જે કંઈ કમલુ તેને હુ કોષવાન લેખતો નથી, પણ જે ઉપરથી માત્ર થનજ પ્રાપ્ત કરવુ જોઈએ એમ હું કહેવા નથી માનતો. લોભ વસ્તુવાત્રાની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મકુલ છે. હરે નેમા જો થોડા સીમાનુ ઉત્સવન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ દુનતજ અમુલવૃત્તિમાં-લોભમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જે શ્વિનુ થોડા સ્ફુર્તુ એક કાળે ધર્મસંગત હતુ તેજ શ્વિનુ અધોગ્ય સ્ફુર્તુ મહાપાપરૂપ જતી જાય છે. મારો કહેવાનો આશય જનજર મચ્છ લે જેને આપણે નિષ્કર્ષવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત લક્ષમાં જાણવા લેવી તેનુ નામ ધર્મ અને તેનું ઉત્સવન થવા હેતુ તેનુ નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી વેગવૃત્તિ છે કે જે આપણે શાવચેતી ન રાખીએ તો તે આરોગ્યપ પણ બળવાન થઈ જાય અને આપણા ઉપર અધિકાર જમાવી જેને એટલા માટે તેનું વશાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુચીતન

માર્ગનો મુળ ઉદ્દેશ છેલ્લન બને ઉન્નત એ એ સમી છે જુદા અને જિન્ન અર્થ
વાચક છે એ બધી જાણ નહિ. મહાત્મે જન્મકરને હદથી વધારે બગવાન મનને જોઈ
તેનો એક સમયે ઉન્નત કર્યો હતો, પણ વેગક્રિયાથી તેને જાણે દરિયા કરી સિવાય
આશુ નહિ. x શ્રીયત્, બચવડથીતમા કૃષ્ણે એ ઉન્નત કર્યો છે તેમા પણ ઉદ્ધિ
શેનો ઉન્નત કરવાનું આપ મુનુ નથી લખત કાચાનુજ સર્વન પ્રત્યેષુ છે, કેડે
ઉદ્ધિ મમમમાં રહે તેજ હદથી રહીતો લગ થવ નહિ. છતાંરે —

રાગદેવવિયુષેતુ વિપયાનોન્દ્રિયમરુ ।

નાતમવસ્થાવિશેષાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

શિષ્ય—આશુ હવે એ માત્ર ઉપર જુદા વખત આગવાની જડ નથી હવે
અનુભવ જમિ-પ્રતિ-લગા વિગરે તારતિએના અનુસીધર સમયે માત્ર ઉપરેત નરે

શુદ્ધ—એ વિષય ઉપર મને પણ એટલા બધા વિસ્તારથી મોશવાની હજી
નહોતી પરંતુ કેટલાએક માર્ગો લઈને તેમ કરવું પણ પ્રથમ તો એ કે તારી
સકાત નિવારણ આ સિવાય આજ વધવાનું મને થેગ આશુ નહિ અને બીજું
એ કે આજેક વેગક્રિયાની જે પેલા લોકોમા રાખવ થરા પામી ॥ તેના
પ્રત્યે મને એવો વિચાર છે કે પ્રસન્નતાત તેવે મોજા રિત રી લાપે નહિ
પોવાની પણ થેરા જેવા બનેલા કેટલાક મનુષ્યોને અભિપ્રાય એવો છે કે કેટલીક
ગતિઓનો સમૂહ ઉન્નત કરી નાખવો અને કેટલીક ગતિઓને હદ ઉપરાંત બગવાન
મનાવી દેવી આ અભિપ્રાય મનુ જૂલમરેસો છે રતિઓનું વધારે અનુસીધન
માવ નહિ અને એક ગતિની ખીચણી બીજી રતિને વિપ્લવ થાય તે ત્યા સામ-
જન્યનો નિયમ સમજાવો નથી અને એથી કરીને થમ પણ અધર્મરૂપે પરિક્રમે છે
નિમ્નગતિ કે ઉન્નતગતિ એ ઉલ્લખવાથી એકે રતિનો છેક ઉન્નત કરી નાખવો એ
અધર્મ છે વિત્ત વ્યવસ્થા રવાઈ જોલસને આપણે નવઈ કરીએ છીએ તે ગા
મારે મારજુ કે તેની તે નિમ્નગતિએ ઉન્નતગતિએને આડે જાત એ ઉન્નતગતિએને
લોકોને તેમજ પ્રમાણમા ખીચવા દેવી નથી તેજ પ્રમાણે એક મોગી પણ અધા
મિત્ર છે કે પણ કે તે બીજી બધી રતિઓ તરફ ઉપેક્ષા કરી પોતાની ઉન્નતગતિએને
રહી અધિ- પ્રમાણમા જાળવા કર છે અજાત એટલું છે કે હવે અને તીય

x મ-મથનો ઉન્નત થવા છતાં મનુષ્યો ત્રિવી પોતાનો બચાવ કરી કમ્પા
નહિ એટલા માટે જન્મકરને પુન સજવર કરવો પાયો આ ઉપરથી જેમનુ મન
જવાનું છે કે રતિઓના ઉન્નત કરેક જેમ છટ નથી તેજ પ્રમાણે રતિઓને નદેમરી દેવી
એ પણ હજીવાયો નથી પોતાની આજોએ આ રીતે અર્થ કરવામાં આવે
તે / તે સાર્થક થવ, એક-એ પ્રેમક્રિયા વાર્તાઓને અર્થ અજા નિયમમા હવે
પછી અને આપીશ

જીતના બેઠોને લઈને સ્વાર્થા તથા વિષયી માણસને હલ્લી ફેડીનેા. અધાર્મિક, અને યોગી તથા ક્રોર તપસ્વીને હન્ય ફેડીનેા અધાર્મિક દલીએ તો કાઠ ખેડુ નથી. અધાર્મિક તો ખન્નેવ છે. જો ખરે ખર પડે તો કું તો એટલે સુધી કહું છું કે વસ્તુત એકે જીત નિષ્ટ કે અનિષ્ટર નથી. અપણા પોતાના ધોષને લઈને કોઈ જીત અનિષ્ટર થાય તો તેમાં જો જીતને સાચાં નિષ્ઠી નિષ્ટ જેવી કાઠ વસ્તુજ પરમાત્માએ આપણને આપી નથી. તેની પાસે નિષ્ટ કે હિંસ્ર એવો કંઈ ભેદજ નથી તેણે જે જે કાંઈ કર્યું છે તે કેવળ અમુક ઉપયોગ પરંતુ કર્યું છે, અને ત્યાંસુધી અમુક વસ્તુ ઉપયોગી થાય ત્યાંસુધી તે હિંસ્રજ રહે છે ખરું છે કે અમર્યા કેટલુંક અમર્યા જેવું પણ છે, પરંતુ એ અમર્યા મનજની માથે એવા તો માદ સમયથી જોડાવતું છે કે તેને મનજનેા. એક અસવિશેષ લેખીએ તો તે કાઠ રીતે અયોગ્ય નથી આપણી સર્વ જીતએા મનજમય છે જ્યારે તેનાથી કાઠ અમર્યા થઈ જાય ત્યારે સમજવું કે તે આપણા પોતાના દુકપયોગ અમર્યા થોવતું જ પરિણામ છે જમતમયથી સાત રીતે તુ વિચારો કરશે તો તને અધુરું કે આપણું મનજ કરવા સિવાય જગત રચનારો ખીજો કહેજા નથી નિષ્પિય વિષયના સર્વ અરેા મનુષ્યોની જીતને કેવળ અનુકૂળતાજ આપી રહ્યા છે એટલાજ માટે જુઓના મુઠ્ઠે વીતવાની સાથે મનુષ્ય-જાતિની એકદરે હનનિજ થતી રહી છે-એકદરે અવનતિ તો મનજ નથી, તરણ કે ધર્મ સિવાય હનનિજ ખીજું એકો કારણ નથી જે નારિતક વૈરાનિધર્મકું ઉપદાસ્ય કરી વિદ્યાનેજ જગતની હનનિજા પ્રવૃત્તિ અને છે તે નિચારો એટલું સમજી શકતો નથી કે તેતુ વિદ્યાન એ પણ ધર્મનોજ એક અંશ-ભાગ છે, અને પોતેજ તે અરેા ધર્માચાર્ય છે તે વૈજ્ઞનિક જ્યારે "લેખ" "ત્રી માકમા માવ છે, અને આપણે જ્યારે પ્રણના નામતુ ઉચ્ચાંચુ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સર્વ માન એકાંકે કિયા છીએ છીએ-એજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. જન્મેની વાસુરે કેવળ વિષેધરતુજ કીર્તન કરે છે મનુષ્યો ધર્મનો જાણ જાણ ઉપદાસ્યો તથા કપેક-વકાસો સાચાં કંતી હો તો તેતુ કારણજ કુ સચાં થકો નથી.

અધ્યાય ૭ મો-સામંજસ્ય અને સુખ

શુરે —નિષ્ટ જીતએા મનખી વાત રહેવા દઈ કવે હિંસ્ર કીનજેાના સમ-ધર્મા જે કાંઈ કરું તે લક્ષ્યવંક માંજા.

શિષ્ય —અપ કહી ગયા હો કે જીતિ વિગેરે કેટલીક સર્વકારિણી જીતએા ખૂન આમજ વધી શકે તેવી છે, અને તેથી તેને ફિત્વાર પામવા દઈએ તોજ સર્વ જીતએાનું સામંજસ્ય જગતજ રહે. એવી હમી રીતે પ્રમાદિ જીતએા એવી છે કે

તો જો વિસ્તાર જાગતી અંદાજવામાં ન આવે તો સામન્સનો ભાગ પણ વિના રહે નહિ જાને પ્રગતી રૂતિઓ વિસ્તાર પામવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત તો આપ પણ કહી શકો છો. જો ઉલ્લેખિત રૂતિમાં વિસ્તાર પામવાની એક સરખી શક્તિ રહેતી છે તો પછી સક્તિ વિગેરે આગળ વધવા દેવી અને મગાદિ રૂતિને અત્યુક સીમાથી આવળ વધવા ન દેવી તેનું શું કારણ ? આપ કહી શકો છો કે જો મગાદિ રૂતિ જળવાન વળી જાય તો સક્તિ પ્રીતિ અને દર્શન રૂતિઓ ભરા જાય પછી શકે નહિ પરંતુ સક્તિ-પ્રીતિ અદિ રૂતિ એ જળવાન વધે જાય તો કામ-ક્રોધદિની કલમ રીતે ખીચવડી શકે છે નહિ અને તેથી સામન્સનો ભાગ આપ, તેમ કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન આપ તેવી રીતે કયો !

શુદ્ધ — સારીરિક રૂતિઓ કે જેને પ્રસવરૂતિ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જે રૂતિ ખુલ્લોમા પણ છે, અને આપણમાં પણ છે તે રૂતિ આપણા કુવનની દ્વારા મારે અથવા તો વંશની રક્ષાને મારે કરેલી છે એમ આપ કહી શકો છો પરંતુ આ પ્રસવરૂતિ પોતાની મેલેજ રૂપી શકે એવી હોવાથી તેને ખીચવાને મારે અત્યુક સીમાની કે પ્રમાણની બંદર રહેતી નથી સામાન્યરૂતિ ક્રોધ અને તુષ્ટા મારે આપણે કંઈ ખાસ પ્રમાણ કર્યો પાતો નથી તેમજ ઉપવાસી સક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પણ કંઈ ખાસ પ્રકારની પ્રગતિ કરી જોવામાં આવતી નથી અહીંયાં એક વાત બહુજ મહત્ત્વા સમજાવી છે સ્વતંત્રરૂતિ રૂતિ અને સદાચ રૂતિ એ બે છે. કિન્ન કિન્ન વસ્તુઓ છે જે રૂતિ જાગતી અથવા આપણા ઉતરી જાય છે તેને સદાચ કહી શકાય અને સર્વ રૂતિ સદાચ નેહની સાથે જીવન ધરેલી છે પરંતુ સર્વ રૂતિને સ્વતંત્રરૂતિ (પોતાની મેલેજ રૂપવાવાળા) ની સહાય નહિ જે સ્વતંત્ર રૂતિનીવાળી રૂતિ છે તેને બીજી રૂતિનું અનુશીલન થઈ દરમત કરી શકાય નથી

નિર્ણય — કંઈ સમજાયું નહિ જે રૂતિ સ્વતંત્રરૂતિ નથી તે બીજી રૂતિના અનુશીલનથી શામતે હુમ થાય ?

શુદ્ધ — અનુશીલનને માટે અત્યુક વસ્તુ કરેલી છે (૧) સમય (૨) સક્તિ અને (૩) અનુશીલનનું ઉપાદાન-અર્થાત્ જે વડે રૂતિનું અનુશીલન થાય તે અસાધ્ય કાળમાં આપણી શક્તિ અને સમય અત્યંત પરિમિત છે શુદ્ધરૂપના અત્યુક વર્ષ કરતાં વધારે લગભગ સમય નથી ભરણુ-પોષણ અર્થે વખતનો જે ભાગ આપણે પડે છે, તેના વિશાળ રૂતિઓને ખીચવાનો સમય આપણને બહુજ અપ્ય રહે છે એ વાત નિર્વિવાદિત છે હવે જો આ અવકાશના સમયનો કોઈ પણ રીતે સદુપયોગ ન થાય તો કૃત્તિઓના અનુશીલનને મારે બીજો સમય મળી શકે નહિ. સમયને દુરુપયોગ ન થાય તેટલું માટે જેને નિયમ કરવો જોઈએ છે તે રૂતિને માટે અનુશીલનથી ભર નથી અર્થાત્ જે સ્વતંત્રરૂતિ છે તેના અત્યુક

શીશનને માટે હું વધારે વખત આવીશ નહિ; અને જે જ્ઞાતિને અનુશીલનની જરૂર છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવાથીજ જે જ્ઞાતિ ખીલી છે તેમ છે તેની પાછળજ હું બાકીના સમયનો ઉપયોગ કરીશ. "એવો નિયમ જો ન કરવામાં આવે અને સ્વતંત્ર રહુર્ત જ્ઞાતિના નિરર્થક અનુશીલન પાછલજ સમયો સમય વીતાવી દેવામાં આવે તો સમયના મંડાલને લાંબી અને જ્ઞાતિઓનું આવરણ ઘસા મોઝ અનુશીલન ન થાય એ લાઠન સ્વાભાવિક છે, અને એજ ચાલ તો બાકીની જ્ઞાતિઓ અપકવ અવસ્થામાં પડી રહે એમ કહેવાની જરૂર નથી. સમયના સમયમાં જેમ ઉપજી વાત સત્ય કરે છે તેથીજ રીતે શક્તિના સમયમાં પણ જેમ વાત લાગુ પાડી શકાય, આપણુમા કાંઈ કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે એટલે લાગે ખર્ચિત છે, અને આજીવિકા ચલાવવા માટે તેનો ધણો ખર્ચ ભોજ આપવો પડે છે. આથી કરીને સ્વતંત્ર રહુર્ત જ્ઞાતિઓને કેળવવા માટે જે શક્તિ અર્થથી નોંધએ તે આપણુથી ખર્ચી શકાતી નથી. તેમાં પણ પાશ્વજ્ઞાતિઓને અધિક પોષણ આપવાથી શક્તિનો ધણો ક્ષય થાય છે એ વાત પણ લઘુમા સખી નોંધએ. મોટા વાત એ પણ મમજવાયોગ્ય છે કે સ્વતંત્ર રહુર્ત પાશ્વજ્ઞાતિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં અને માનસિક જ્ઞાતિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં પરસ્પર ભારે વિરોધ રસા કરે છે. વધારે સ્પષ્ટરીતે કહું તો બધા પાશ્વજ્ઞાતિ જળવાન હોય ત્યાં માનસિક જ્ઞાતિ સર્વજ્ઞ બનવી ખીલી શકતી નથી, જે મનુષ્ય વેશ્યાઓના મંડળમા ચતુર્ધિવસ વસતો હોય તેના હૃદયમાં ઉપરસજળથી વિચારો આવવા માલ અસંભવિતજ છે, કાંઈ ભયજન શુભાશયના કશકરી માલુસ પાસે જેમ દીન શિશુક ભતા યરધરે છે તેમ વિદ્યાસની પાસે જતા વિદ્યાર્થી પણ કમકમે છે ! હુકમાં કહેવાનો અશય એટલોજ છે કે પાશ્વજ્ઞાતિઓ શરીરની રક્ષાને માટે અમરજા ભાતિની રક્ષાને માટે ઉપયોગી છે તેને લાંબી હો, કે વરપરપરથી તેની ખીલવણી થતી આવે છે તેને લાંબી હો કે પછી આહાર, વિહાર, રીતરીવાજના દોષોને લીધે માલુસો નબળા બનતા ગાંધીને પાશ્વજ્ઞાતિઓના દુરુપયોગને કાંઈ શકતા નથી તેને લાંબી હો-અમે તેમ હો-પણ એ જ્ઞાતિઓ એટલી બધી જળવાન હોય છે કે તેની ખીલવણી કરતી વખતે સમસ્તા હલવ હપર તેની સત્તા વર્તવા લાગે છે, અને બીજા કાંઈ જ્ઞાતિને ખીલવાનો અવકાશ મળતો નથી.

હવે જે જ્ઞાતિઓ સ્વતંત્રરહુર્ત નથી તેને કેળવવાને માટે આપણે આપણા અવધારાના અવસરો ઉપયોગ કરીએ અથવા આજીવિકાના નિહર્વામાંથી બાકી રહે તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો તેથી સ્વતંત્ર રહુર્ત જ્ઞાતિને કાંઈ પણ મહારતું

x ઉપાદાન એટલે વસ્તુની ઉત્પત્તિના અનિવાર્ય સાધન જેમકે માટી વિના ઘડો બનજ શકે નહિ માટે માટી એ પાતું ઉપાદાન કાંઈક કહેવાય, ઉપાદાનને અંગ્રેજીમાં " મટિરીયલ કોલ " કહેવામાં આવે છે.

અનુવાદક.

જિન્ન મનુ નથી મનુ કે તે જિન્નો જેવે સ્વદરુદ્ધ હોય છે, તેની બાંધ
હીને માટે કાઢીને કોઈ પ્રવાસ કરવો પડે નથી એ વાત હું કોને બતાવ મૂંઝવે
છે નિઃસંશય એટલુ થાય કે જેમ જેમ માનસિક રીતિઓ કેળવવા લેમ તેમ
વારવરતિઓ દ્વારાથી જીવ અર્થાત્ જન્મેનાં લક્ષણોનાં સિન્ન સિન્ન દોષથી પાશ
વરતિઓનું દમન થાય એ સ્વભાવિક છે પરંતુ જિન્નોનું કાલોગ્ન દમન એજ
વસ્તુ જિન્નોનું ધર્મ્ય અનુભવ છે

શિષ્ય — પરંતુ ચેતીએ જ ન જિન્નોને પૂજ કેળવીને અથવા તો ખીળ
કાઢ ઉપાસવો પાશવરતિનો છે ખરા હશે નહીં છે તે સેવ્ય કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ — પ્રથમ ન રસ્થાથી માનસિક રીતિનો ઉત્પેદ ન થાય એવું મનુ નથી
પરંતુ તે અવસ્થા અવાસ અનુભવના ધર્મના નથી સન્ધ્ય મધ્યને મળે તે
રેખા કે કાલુ કે સન્ધ્ય એ નિર્ગુણો થાય છે અને અનુભવના એ પ્રકારનો
માર્ગ છે

શિષ્ય — આપણા સામાજિકજીવનનો સામાન્ય નિયમ સમગ્ર હોય છે
અપાત્ તે સ્વાસ્થ્ય રીતિ છે તેને મનુ વધવા ન દેવી અને ને રીતિ સ્વદરુદ્ધ
નથી તેને ખીપવવા અપાત્ કરવો એ વત લે જાણ સમજાવ, પરંતુ તેમાં
એક વાત છે પ્રતિજ્ઞા—એને અગ્રજીમાં કુદીરજ્ઞ કહેવાય આને છે તે કુ
સ્વદરુદ્ધ નથી ? પ્રતિજ્ઞા એ કાંઈ એક જ સ્વભાવ રીતિ નથી એ વાત માથા
ભાંજવામાં છે પરંતુ કાંઈ કે માર્ગ માનસિકરતિ એવી હોય કે ને પેલાની રેખ
બધા હશે અર્થાત્ વધવા માંજથી હોય તો હું તેને વધવા ન દેવી ? હું માનુ છું
કે એવી રીતિને દાખલની લેવા કરતા નામક થા કરવી એજ વધારે મોખ છે

ગુરુ — તાર કહેવું બરાબર છે

શિષ્ય — ને ઉપાત્ જીવન વધાર્યું હોય તો હવે પ્રજા એ છે કે અધિક રીતિને
વધવા દેવી અને અધિકને ન વધવા દેવી એના નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અધિક
વરંતુ પોતજાની ॥ ૧ સુવર્ણની છે એનો નિર્ણય કરવા માટે કાંઈ કસોટી તો નોંધ
એને ? આપની ધારે એવો કાંઈ કસોટીનો પથાર છે ?

ગુરુ — હું કહી રહ્યો છું કે રૂબરૂ ઉપાત્ ધર્મ છે, અને અનુભવની પ્રાપ્તિ
એજ સુખ છે એટલા માટે સુખ એજ આજ્ઞા કસોટી

શિષ્ય — તુ બરાબર વાત ! હું એમ કહું કે હાલિયેની પરિસ્થિતિ એજ માં
સુખ છે તો આપ કેવી રીતે કેવી રીતે વાંધા લઈ રહ્યો ?

ગુરુ — નહિ કરે તારાથી એજ કહી શકાય નહિ સરખું કે સુખ એટલે શું એ
વિના હું કોને અગ્રજી સમજાવી શકે છું આપણી સમાજ રીતિઓનું સ્વદરુદ્ધ સમજાવ
રિતિઓ પરંપરા સામાજિક અને તેમની વચ્ચે પરિસ્થિતિ એજ વધાર્યું સુખ છે

ગ્રંથ — ત્યારે એ વિષય મારાથી જરાનર મગજથી નથી સમસ્ત શ્રુતિઓની એકી સાથે શ્રુતિ અને પવિત્રિ થવા દેવી તેમાં વધાર્થ સુખ હશે કે પ્રત્યેક સિદ્ધિ સિદ્ધિ શ્રુતિની શ્રુતિ તથા પવિત્રિ થવા દેવી તેમાં વધાર્થ સુખ હશે ?

શુરે — સમસ્ત શ્રુતિઓની એકીસાથે વધાર્થ શ્રુતિ થવા દેવી તેજ વધાર્થ સુખ. સિદ્ધિ અને શ્રુતિની શ્રુતિ તથા પવિત્રિ એ વો સુખનો વ્યાસાય અથવા અસમાય છે

ગ્રંથ — ત્યારે એની કેવી રીતે કરવી ? સુખનો અસમાય પ્રાપ્ત થવો હોય તો તે શ્રુતિને ખીનવા દેવી કે એકીસાથે સમસ્ત શ્રુતિઓને ખીનવા દેવી ?

શુરે — સમસ્ત શ્રુતિઓને એકીસાથે ખીનવા દેવી અને તેથી નો સુખ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ વધાર્થ સુખ લેખવું

ગ્રંથ — એ વાત જરાનર મગજથી નથી. ધારે કે કુ ચિત્રવિદ્યામાં કુરુગ પુત્ર કેટલીક આનંદિશ્રુતિઓ સારી રીતે દેખવાય ત્યારેજ એની ચિદાઓમાં કુરુગ દવાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અહીં આ સ્વાભાવિકરિતિ એવો પ્રશ્ન છે કે મારે મારી ચિત્રવિદ્યાસખથી શ્રુતિઓની ખીનવણીમાં વસ્તીનતાપૂર્વક સામા રહેવું કે નહિ ? આપ તેના ઉત્તરમાં એક જ વાત કહેજો કે “ સમસ્ત શ્રુતિઓની વધાર્થ શ્રુતિ એકીસાથે થઈ શકે અને કોઈપણ એક શ્રુતિને ખીન શ્રુતિ દાખિ ન કરે એ પ્રમાણે તમારે તમારી શ્રુતિને ખીનવણી ” અર્થાત્ કુ એક ચિત્ર આકાશને માટે લાગણી પીછી પાકુ તે પહેલાં મારે આટલી વાતો ઉપર વિચાર કરી લેવો નોંધએ કે ‘ આ ચિત્ર તો કુ આકાશ, પરંતુ એથી મારી સારંગિક શ્રુતિઓને કોઈ વિન નહીં કે નહિ ? મારી આપ અને અન્યની શ્રુતિને કોઈ સહન કરવું પડી કે નહિ ? ઉપર પ્રત્યેની મારી ભક્તિ તથા અનુભવ પ્રત્યેની મારી પ્રીતિમાં કોઈ અકલ અવરો કે નહિ ? હીનકરિતો પ્રત્યેની મારી લગામ, કલ્પ પ્રત્યેના અનુભવમાં પુત્રો પ્રત્યેના કોઈકાં, અનુ પ્રત્યેના કોઈકાં, કિંવા સંબંધભણી મારી રૂપનામાં અને સાદિત્વસખથી મારી સમાલોચનામાં કોઈ વિન આવડે કે નહિ ? એક સામાન્ય શ્રુતિને જગતમાં પહેલાં આટલી બધી જાગતો ઉપર વિચાર કરી લેવો એ જ અનવચોગ્ય છે ?

શુરે — જનન એ કામ કામ છે પરંતુ એટલું ચોક્કસ મમજ રાખવું કે ધર્મમાં જુ એ કોઈ નાનાં કોઈકાંની રમત નથી ધર્મચરણ અમત કામિ વ્યાપાર છે જરાતમાં વધાર્થ ધાર્મિક પુરુષોનો બહુધા ગણાવ સ્થા કરે છે તેવું પણ એજ કાવ્ય છે ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, પરંતુ એજ એજ કોઈ કામ સુખ મળી જતું નથી સુખને પ્રાપ્ત કરવાને માટે જામ પ્રવળ કરવો નોંધએ એ પ્રવળ કામિ વો છે, પરંતુ અસાધ્ય છે નથીજ

શિષ્ય:—પરંતુ માતા ધારવા પ્રમાણે ધર્મ સમસ્ત જનસમાજને ઉપયોગી થઇ શકે એવો હોય તોજ તે હિતિ લેખાય.

ગુરુ:—માતાથી કે તાતાથી ધર્મ ઉત્પન્ન કરી સમસ્તો હોય તો આપણે જન-સમાજને ઉપયોગી બની શકે એવી રીતનો ધર્મ તૈયાર કરી આપવ—મોડોનો "એડર્સ" સજાત તે પ્રમાણે ધર્મને તૈયાર કરી ચોકલી આપી શકત, પરંતુ ધર્મ એ વસ્તુ કદાચ એવી નથી કે આપણી હિમ્મતમાં આવે તે પ્રમાણે તેને બદલી તાપી ગયાંએ ધર્મ તો હિંદીની નિયમોને આધાર છે ધર્મના પ્રણેતાઓએ જે રીતે તેનું બંધારણ કર્યું છે તેજ રીતે આપણે તેને સમજવો જોઈએ. છતાં ધર્મ જનસમાજને આટે નિરુપયોગી કિંવા અનુપયોગી છે એમ તો કહી શકાય નહિ. પ્રપત્ત કરવાથી અનુચીલનદારા સર્વે કોઈ ધર્મને માટે અધિકારી થઈ શકે છે એક વખતે સમસ્ત અનુબળાતિ ધર્મને માટે પોગ્ય બની શકશે, એમ પણ હું હદ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું. ગયાંમુધી તમને પદમ ધાર્મિક બની ગયો નહિ ત્યાંમુધી તમારે તમારા આદર્શનું અનુકરણ કરવામાં કોઈ બાતનો પ્રમાણ કરવો પડે નહિ. આદર્શસત્યને મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે એકવાર પુનઃ પાઠ કરી લે. આદર્શ યુરોપો કેવા હોય તેનું બરાબર સ્મરણ કરી શકશે તો તરી શકાય સમાધાન તું પોતેજ કરી શકશે.

શિષ્ય:—પરંતુ જો હું એમ કહું કે મને વચારા એ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા કે દુઃખાપ્ત સુખની જરૂર નથી, મને તો ધર્મિયોની પરિવૃત્તિમાં સુખ મળે એજ હિમ્મત છે તો આપ શું કહેશો ?

ગુરુ:—બીજું શું કહું ? મારા એટલુજ જીવ છે તેં જે સુખ કહું તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધર્મની જરૂર નથી, અધર્મ એજ એક માત્ર એવા-ઈદિય મુખનો ઉપાય છે.

શિષ્ય:—ઈદિયોની પરિવૃત્તિમાં શું સુખ નથી ? ત્યાં પણ ઈદિયશક્તિનું સ્કુ-રણ તથા સાર્થક્ય તો હેજ તો જરૂર ઈદિયના વિષયોને નિર્ભય કરી નાખી પ્યા-પ્રીતિ-અક્રિત આદિ રત્તિઓને વિક્ષેપ જગવાનું સામ્રાટે જનાવની તેનું કારણ સમ-જાતુ નથી. ઈદિયના વિષયોને વધારે પ્રચલનમાં પોષણ આપીએ તો દયા-દાક્ષિણ્ય આદિ રત્તિઓને ખસેડી યઈ જાય એવો ભય રહે છે, એમ આપે જમાઉં કહું છે. હું તેજ ઉત્તરમાં કહું છું કે ખસેડે યતો હોય તો કાતે યાય, મારે ઈદિય-સુખેથી સામારે દૂર રહેવું ?

ગુરુ:—વારી એ કલ્પના જલુ જૂનકારેલી છે. વોપણ હું તેને ઉત્તર આપરા થત કરીશ તને ધર્મિય-વિષયોની પરિવૃત્તિમાં સુખ વાચવું હોય તો બધે હું ધર્મિય-રિષયો બોગવવાની સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ આપુ છું, એટલુજ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ સુદાં સખી

આપું છું કે તને કેઈ ધારા વિષયજીવમાં કેઈપણ પ્રકારની હરજત કરતો નહિ-તારી નિંદા પણ ઠાઠ કરતો નહિ. જ્યાં કાંઈ હરજત કરે કે નિંદા કરે તો તેને માટે હું તને તુકડાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા સ્તવાવેશના બદલામાં તારે પણ એક સ્તવાવેશ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— "હવે આમાં કોઈ સુખ શક્યતું નથી, એમ કહીને હું વિષયોગોષી કેઈ કામે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિતુષ્ટિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કામો ખમવાં પડે, ગમે તેટલા સેવના કુમંઘલો સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો ક્ષય થાય તોપણ વિષયોગોષી નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરું." કેમ. આવો સ્તવાવેશ લખી આપવાને તું તૈયાર છે ?

શિષ્ય:—મહેરબાની આપની, હું એવા સ્તવાવેશનો બંધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું બહુવા આપું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઈશ્વિના વિષયો ઝોગવા પાછળજી યુધ્ધની રીતું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમાં નહિ હોય ? હું ધારું છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

શુદ્ધિ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કોઈ બાધ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખબર ચાપીએ છીએ; તેમના અંતઃકરણમાં શું શું થતું હશે તેની કંપન્ય કાણ કરી શકે તેમ છે ? વસ્તુતઃ જો વિષયો મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં કિતરિને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવે કે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ હોય કે ઈન્દ્રિયોની પરિતુષ્ટિ અર્થે જે પ્રયત્ન પ્રયાત્ન કરે છે તેના પ્રયાત્નમાં તેઓ પરિતુષ્ટિ સુખ હોવા પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોમાં જો તુષ્ટિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવેજા જોઈએ; પરંતુ વાતનાઓની મંપૂર્ણ પરિતુષ્ટિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ મરો તે ઈશ્વરપરાયણ મનુષ્યોના પ્રયત્ન વત્ત સદત આધુ રહ્યા કરે છે, તેમના અંતઃકરણમાં સતતિવસ બહારિતનો અગ્નિ સંક્રમણો હોય છે, જે અગ્નિ ચાલ કરવાને તે જિવારા ચાતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચેતસે સખી કરીને અશાંતિમાં હલો વધારેજા કરે છે; પણ જો વાત તેમને કાણ સમજાવે ?

શિષ્ય:—જ્યાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ શત-શિવસ કશ્વિનસ વિષયોમાં રમ્યા પમ્યા રહે છે તોપણ તેમથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. ઘણકાતરફે જરૂરીયાઓનેજ લ્યે કેટલાક ઘરૂલીયા માણસો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ અત્યેા વિષય હરૂ પીવા કરે છે, અને ધેનમાં તે ધેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, જ્યાં તેઓ જરૂરી કંટાળી મળા હોય એમ ડોઈ દિવસ જણાવું નથી. પરિતુષ્ટિના અતિ કટાંબો આવજો હોય તો પછી સામારે તેઓ ઘર તજ દેતા નથી-સામારે ઘર તજ દેવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી ?

શુરે—“શામારે તજ દેવા નથી” એવો બચો સમજાવે છે “તજ દેવા નથી” તેનું કારણપણ એક જ છે અને તે એક કે તજ કાઢતા નથી; કારણ કે વખત જતાં દારૂ પીવાની લાલચ એક વ્યર્થિ સમાન જતી જાય છે. કોઈકે તેને ‘કિષોરેશીઆ’ કહે છે તેને માટે દવા અને ચિકિત્સા છે રોગીની એકથી કશું માન્યો તે નેવે ■ ■ ■ થઈ જાયે ત્યારે રોગીએ એક દુર કરે એ રોગના દાવામાં છે દવા નિષ્ફળ જાય તે રોગનું અનિવાર્ય પરિણામ રોગીને મદન કર્યા વિના આલે નહિ-અર્થાત્ મરતોય પોતે આપને રોગીએ હૃદય કરે દારૂગ્રીએ માનુસ દારૂ છોડી દેવા માગે એ નથી, એમ જાણણી કહી સમજ નહિ, પણ છોડી જી શકતો નથી એમ કહેવું એમ શક્યની છે લેખો. મને તેમ કહે, પરંતુ હું તે બાબતે પૂર્વે માત્ર હું કે દારૂગ્રીયાની રોગીયાઓના દારૂ છોડી દેવાની ઉત્કાંષાના અન્યેક શાસ્ત્રો તને મળી આવશે જે દારૂગ્રીએ માનુસ અંતઃકાંડામાં એકવાર દારૂ પીએ છે તે આજે એમ કહી શકે કે-“દારૂ પીએ શામારે તજ હશે” ■ ■ ■ કારણ કે તે વખતે તેની દારૂ પીવાની ક્રમશઃ જયત જયવાનપણે તેનામાં વર્તતી હોય છે જયવાન જોની દારૂની તૃષ્ણા તેના મુખમાંથી ઉઠતી જાયે બહાર દારૂ છે પરંતુ જે મનુષ્યની દારૂ પીવાની તૃષ્ણા પતિસ યાય છે તે મનુષ્ય પોતેજ પોતને જયવાન સર્વ મનુષ્યો કરતાં વિશેષ દુ ખી મનવા જાયે છે કેવલ દારૂ પીવાના સમયમાં જ આ વાત લાગે પડે છે એમ નથી વસ્તુતઃ સર્વ પ્રકારની ઉદિરવા મનાઓવું એ પરિણામ અનિવાર્ય છે. એક બલિયારી મનુષ્ય પોતાની વિવચના-સત્તાને બેઠારી દે તે તેનું કશું એક ખાસ પ્રકારના રોગરો તેને મદન કરવું પડે તેને માટે પણ કોઈપણ છે અને કોઈપણ નિષ્ફળ વાય છે મનુષ્ય જેને બલિયારી આપીને તેને રોગમાંથી મુક્ત કરે છે. અને મારા એક ગ્રાહક મિત્રે એક રોગીના સમયમાં એવી વાત મી હતી કે “જનક રોગી મનુષ્ય એટલે જો બલિયારી હશે કે ઉપર તેને દાવા-પદ્ધતિ બાધીને ક્રમશઃક્રમમાં લવશે પડશે અને ત્યાં તેના દાવા-પદ્ધતિ ઉપર વધુ બીજા બચ-મનને ઉપર છરી અને સર્ક વડી કેટલાક જાણે કહ્યાં ત્યાં તે કાંત થશે” ■ ■ ■ બહુ ભોળા કરનારા પેટલજીઓની વાત તે તે સાક્ષાત્ જોઈ એક એવા માણસને અને રોગ વખત ઉપર પરિચય થયો હતો તે માણસ ભોળા વખતે એટલું જુદું કશું કશુંને ખાતો કે ઉપર તેને સંમતીથી એમ લાગુ પડ્યો મુખાઈને હા ઉપરત પોતજ આપણથી કેમ બચાર પરિણામો આવે છે તે સર્વને પરિચય છે. તે માણસ પોતે જર્મ પણ ન હતો તે સારી રીતે સમજતો હતો કે વધારે પડતું ભોળા કરવાથી તેમ રીતે લાગ નથી, અને તે માટે ખાવાના લેણને સમયમાં સમયનો પણ પ્રયત્ન કરતો. પરંતુ મુખાઈનું બોલે એવું મનુષ્યને તેનામાં એટલું જુદું જયવાન થઈ મનુષ્ય

કે તે પોતે પોતાનો સકલ નિદ્રા કરી શકે નહિ જેણે તે ગિચાને અડાને મરણને ધરણુ થયો ! તુમ કહે કે એને તુ "સુખ" કહેવું હિમિત છે ?

શિષ્ય:—આપની સુખસુખથી બાબ્યા હવે સમજાય છે. જે સુખ હલિક દોષ તેને સુખ કહી શકાય નહિ એજ આપના કમનો આચય છે ને ?

ગુરુ:—હલિક સુખ દોષ તોપણ તેને સુખ શામરે ન કહેવાય ? ધાર કે મને એક મુદ્દા યુવાનુ કુલ મલે છે, અને તેની સુખધર્મે આનંદ હલે હું. આ યુધ્ધ તથા તેની સુખધે હલિક છે તોપણ તેનીથી સુખધર્મિ નથી કહી એમ કેમ કહેવાય ? એક કિસ્સા અર્થે આપણને એક મુદ્દા ચાલન મરુગાવીને માલ્યો તથા ત્યારે ચાલનથી મળતો આનંદ પણ બધા કલ તથા, જે રચનાવિદ છે પુણ એ હલિક મુખને સુખ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? મલકન કે મને તે સુખ મને તેલું હલિક દોષ તોપણ તેને સુખ તો કહેવું જ એમ છે

શિષ્ય:—હવે સમજાયો. જે સુખ હલિક દોષ અને એના પરિણામે ધણા ધાના વખત મુખી કુલ બોલવતુ પડે તેને સુખ ન કહેવાય એવા પ્રકારનું સુખ તે કુલની પ્રત્યાવશ્યક છે, એમ કહીએ તોપણ બેદુ નથી કેમ ? એમને ?

ગુરુ:—હવે મારું કંપર આપ્યો. પરંતુ એ બાબ્યા બાબની હલિકે હિમિત છે એટલા માટે સુખના બે બેદ પાડીએ તો કિં (૧) સ્થાન અને (૨) હલિક, તેમ—

મિલ્ય—સ્થાન સુખ કહે કહેવું ? ધાર કે કોઈ એક વિપાસકતા બકિલ પાચ વર્ષ સુધી હિંદિસુખ બોલવે છે પાંચ વર્ષ મુખી સુખ બોલવવાનો પ્રસંગ મલ્યો એ આ બજારના અસ્વાભાવિક પણ નથી હવે એટલી યુક્તતા સુખને હલિક સુખ કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પરંતુ વાન તો એ કે મલકત કલનની મરુગાવીમાં પાંચ વર્ષ એ એક મુદ્દા જેટલા પણ નથી તુ પરમાત્મા માન્યો હો વા ન માન્યો હો પણ કુ તો મલુ હું, અને એટલા માટે હલુ હું કે અનતકલની મલે મારામલુ કના પાચ વર્ષ કાળી બીસાતમાં લેખાય નહિ અને પ્રસંગપાત મારે કહી તેવું લેખએ કે પરલનો લવ બતાવી હું તને ધાર્મિક બલવત્ર મારતો નથી, કારણ કે અનિદ મુદ્દો પરલને માનતા નથી—વાલીમાનથી લવે માનતા દોષ પણ હલ-યથી પાખને માનકાની સમજા મલુ અલ છે ધણા મલુઓ તો એમજ માની એમ છે કે પરલનો લવ એ બીજુ કુમલ નથી, પણ લુ વળતા માગકોને ડાવવા માટે જેને વાલો લવ બતાવવામાં આવે છે, તેના જેવોજ એક પ્રકારનો કિંયા લવચાર છે ધણા ખરા મલુઓ અલકલન પરલને માનતા નથી તેવું પણ એજ લખુ છે જે ધર્મનો જાયો "પરલવના લા" કંપર મલુવામા આવે

છે તે ધર્મ અત્યારે જનમમાનવ દૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી એ ભય એક મને આપણા દેશમાં પ્રવળપણે વર્તતો હતો અને એ ભયને લીધે એક ઠોંગે દુરે પમાં પણ ધર્મના સરકારો દાખલ થવા પામ્યા હતા તે પરભરતો ભય આ “વીસમી સદી” એ વિદ્વાન્સુ જય જવાથી દૂર કર્યો છે સોગ-વિદ્વાસમાંજ હવનની સાર્થકતા સમજાવનારી કાળા મુખવાળી આ વીસમી સદી-ખિએ એક હાથમાં તોપ-ખંડુક અને બીજા હાથમાં દળ-કારખાનાઓને વાતણ કરી સેક્ટરો શિક્ષિત-અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિન્દી મુલકોને ધર્મસંસ્કારની બ્રહ્મ કૃપા છે-પ્રકાશની ચાનીનતા એ કેવળ ભ્રમ છે એમ માનવા કરી દોષા છે કે પણ આપણી ધર્મચર્યામાં પડાવને એક બાલુએજ મળી ચામીલ, કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હૃદયસ્થેરમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મને પાપો નાખવામાં આવે તો તે બીડમુલ દહી ચો નહિ પડાવને ગાદ કરવાથી આપણી ધર્મચર્યામાં કોઈ પણ પ્રગતી મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી તેમજ આ કાળે પણ મુખને ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરમને પણ મુખને ઉપાય ધર્મજ છે દુઃકમાં મુખને ઉપાય ધર્મ અને દુઃખને ઉપાય અધર્મ એમ મે. જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે સત્ય છે તેવીજ રીતે પરમજને માટે પણ અમાધિન ગત્ય છે. આ કાળે દુઃખના નામમાવણે પણ સૌ કોઈ ચરમરે છે, અને મુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે, એટલા માટે આ કાળનાજ મુખ-દુઃખ ઉપર તારા હૃદયમાં ધર્મની સ્થાપના કરીશ તો તે સપૂર્ણ હાલથી ચિરમજને માટે દહી રહેશે, એમાં શક નથી. આ જે કારણેને કારણે એટલે કે આ કાળ સર્વસમત દોષાથી અને બીલુ પરકાળ સર્વસમત નહિ દોષાથી કે કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મજ પાપો નાખવા માયુ છું. પરંતુ “સ્થાપી મુખ કેને કહેવાય ?” એવો પ્રશ્ન ત્યારે રજુ કરવામાં આવ ત્યારે તો ચાર રહેલુ ભેદજે કે અનતકાળપર્વત દહી રહેવારે જે મુખ-આ કાળ અને પરકાળ (કરીર પડવા પડીને સમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેવારે જે મુખ તેજ “સ્થાપી મુખ” કહેવાય. એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્ય:—આપનો બીજો ઉત્તર પ્રાચીનથી સાક્ષ્યીત અત્યારે એક વાતનો નિર્લેપ થઈ જવો જોઈએ હજુભરને માટે પરમજનો સ્વીકર કરવામાં મને દરકત નથી, પરંતુ કે જલણા માયુ છું કે જે મુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થય તેજ મુખ મુખ પરજને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? તેવીજ રીતે જે દુઃખ આ કાળે પ્રાપ્ત થય તેજ દુઃખ મુખ પરજને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? આપે કહ્યું કે “જે મુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયમજ પ્રાપ્ત હોય તેજ સાચુ મુખ કહેવાય.” એક

* શિષ્ય દિ માનુષે લોકે સિદ્ધિમંયતિ કર્મજા-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૪-૧૭.

પ્રમાણ સુખ શું બનને કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

શુદ્ધ —પરકાળને સ્વીકાર કર્યા વિના એ વિષય એવી રીત અર્થને લેવી અને સમજાવું પડતી નથી પરંતુ જે-તેના પ્રકારો ઉત્તર અર્થમાં પહેલાં મારે જે માનવો નાશી લેશે એટલે મરણ કે જન્મનારને મારે એના ઉદ્ધારમાં મહા હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જોઈ છે અને જન્મનારને મારે જેને મહા ન હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જોઈ છે એના, છ જન્મનાર માટે ॥ ૧

શિષ્ય —ના

શુદ્ધ —જો પરકાળને જો તું સ્વીકાર કરે છે અને જન્મનારને માનવો નથી તો તારે જે વાતને સ્વીકાર મરણ પછે પહેલી વાત તો એજ કે આ સારી આપણી સાથે કાલમ રહેવું નથી, અને તેને લીધે આર્થિક હિતઓદ્ધાર પ્રાપ્ત કરેલું સુખનું જ એ માર્ગ પરકાળે આપણી સાથે આવી રહે નહિ, બીજી વાત એ કે આર્થિક સુખે કાલમ આપણી સાથે પરકાળમાં ન આવે તોપણ જશું પ્રાપ્તી માનસિક હિતઓ તો કાલમને મારે સાથે ને સાથેજ રહેવાની અને તેને લીધે માનસિક હિતઓદ્ધાર પ્રાપ્ત થવા એવું સુખ-દુઃખ તો પરકાળે પણ રહેવાનું જ આ પ્રકારના માનસિક સુખો નવા જનિત પ્રમાણમાં અનુભવવા તેને સ્વર્ગ મહી સમજ, અને નવા માનસિક દુઃખો જનિત પ્રમાણમાં અનુભવવા તેને નરક નહીં ના ॥

શિષ્ય —પરકાળ જો હોય તો પર્યાવરણમાં તેને એક અનુભવ રચાવ આપણે આપણુ નેરકની બીજી અનેક ધર્મ આપનાઓમાં પરકાળ કાળ બહુ ખર્ચ વાળન કરવામાં આવ્યું છે આપ પણ પોતે પરકાળને માનવા છતાં ધર્મવ્યાખ્યા માણી લેતા નદિબાર ઝરણા તો આપની વ્યાખ્યા અત્યુર્ણ લેમજ ભૂતકાલેથી થઈ પડી એમ અને માને છે

શુદ્ધ —અત્યુર્ણ થઈ પડે એમાં લો તો મદદ નથી પરંતુ સુલભરેલી થઈ પડે એમ માનવાને કશું મરણ નથી મરણ કે સુખએ ઉપાય નો એજ સંગ ધર્મ હોય અને આ માનવ સુખ પરકાળે પણ કરી શકે એમ હોય તો પછી ॥ કાળને ધર્મ લેજ ધર્મ પરકાળે મારે પણ હોવા એવું છે એજ માનવુ અત્યુર્ણ નહિ એવાય પરંતુ જો ન માનતા હોય તે સુખ પણ આ કાળનેજ સર્વેશ્વર માની અત્યુર્ણને પરિમિત નથી શકે વર્ગ નિત્ય છે, એટલું જ નહિ પણ ધર્મ આ મને જેમ સુખ્ય છે તેજ રીતે પરકાળે પણ સુખ્ય છે છ પરકાળને માનવા ન માન તોપણ ધર્મને માન આવી ધર્મવિચારણ કરવામાં પ્રયાસ કરીશ નહિ એજ મારી તને પુન પુન સહમજ છે સમજાવણી સુખ્ય આ છતાં પણ સુખી થઈ શકે છે અને પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખી થઈ શકે છે

શિષ્ય —આપ કોલે પરકાળ માને છે ને માર્ગ પ્રમાણને આધારે કે પરકાળની

માનીતા હીક કામે છે એટલાજ ખૂતર ?

બુર — પ્રમાણ વિના એ કું કેમ વાતજ માનતો નથી

ગિરિ — જો પરમાત્મે માટે આપની પાસે પૂરતા પ્રમાણે દોષ અને ચાપ પોતે પરમાત્મે માનતા હો, તો પછી અને વિશ્વાસ ઉપભવવા આપ શાથી કહ દેશ આપતા નથી ? આપની પાસે જે પ્રમાણે દોષ વે અને કેમ સમજાવતા નથી ?

બુર — તે પ્રમાણો બહુધા વિવાદાત્મક છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ પણ એ સર્વ વિવાદોત્તે નિર્ણય થશે નથી તેમજ ધર્મ શકે તેમ નથી એમ કું માનતો નથી આજ્ઞામાં એ વિવાદોત્તે બરાબર સમજાવ્યાનું થતું નથી, તેટલું એમ મારણ છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ કુસંસ્કારથી અનેકન્યાં ચિત્તોત્તે મક્કિન બનાવી લીધા છે, વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની મારી સુદૃઢ ધ્રુવજ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની મને જરૂર પણ નથી "જરૂર નથી" એમ કું હું તે એટલાજ માટે કે પવિત્ર બનવાનો, સુદક્ષિત બનવાનો અને ધર્માત્મા બનવાજે જે ઉપદેશ કું આપુ છું તેમાજ સંપત્તિ રહસ્ય સમાપ્ત નવ્ય છે અને તેથી ખાસ ભૂત પ્રકારના વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની મને જરૂર નથી પછી આપણે આ ધર્મઆખ્યામાં જેમ જેમ આચાર્ય પ્રવેશ કરતા જઈશું તેમ તેમ કહે કહે સર્વ વાતો સ્પષ્ટ થતી જશે સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓની સ્વોચ્છા સુધાર્તે અને પરિણતિરિપે જે જે ઉપદેશ તને હજી હમ-જાણ આપે છે તેટલું ઉપન્યુ રૂબ ચિત્તવૃત્તિ-ક્રિયા પવિત્રતા સિવાય બીજું કોમળ નથી, એ વાત પણ તને હવે પછી સમજાવે જરૂરમને માટે હું મહા શખે કે ન રાખે તે માટે મારો બહુ આગ્રહ નથી, તથાપિ જો તું વાત ચિત્તે શુદ્ધ કરી શકશે તારા આત્માને પવિત્ર બનશે શકશે, તો હું જા કહિ અને પરમાણે પણ સુખી થઈ શકશે, એમ કું ક્ષિપ્રાત્પૂર્વક કહી શકુ છું. ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી આ કાળેજ સર્વજનું સુખ ભોજવી શકાય તેમ છે જો આ કાળેજ સ્વર્ગ સમાન સુખ મળે, તો પછી પરમાણે સર્વ મળશે કે નહિ એ સમજા નિર્ણય છે જો મારી આટલી વાત હું બરાબર સમજી શકી તો પરમાણ માનવા માટે હું તને કામરે આગ્રહ નથી કરતો તેટલું રહસ્ય પણ વાતથી સહેજે સમજાઈ જશે મારી આ ધર્મઆખ્યા પર કાળ માનનારાઓને માટે તેમજ પરમાણ ન માનનારાઓને માટે-ગમને માટે એક સરખા ઉપયોગી છે જેઓ પરમાણ નથી માનતા તેમને આ હજો વધાર્થ સુખી થતું હોય તેપણ ધર્મનો અધિક લેશે જોઈએ અને જેઓ પરમાણ માનતા હોય તેઓ પણ ધર્મનો આગ્રહ લેશે જોઈએ જો આજ છે તો પછી આ કાળ કે પરમાણ માટે કોઈને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરવાની જ જરૂર છે ? પરમાણ માનનારાઓ વિશ્વાસ પ્રતિષ્ઠિત રહ્યાર થશે નવ્ય એવી પ્રબુધાર્થના કહી આપણે હવે મગ વિષય વાત જણુ જોઈએ

ગિણ્ય—આપે કહ્યું હતું કે આ પ્રાણ અને પરપ્રાણ-ઉભય કાળગ્રાપી ને સુખ તેજ પદાર્થ સુખ છે ને લોકો જન્મ-માતર માનતા નથી તેમને માટે આપે એક ભત્તરું સુખ ઉભય પ્રાણમાં હોય છે એ વાત સિદ્ધ કરી પણ ને લોકો જન્મ-માતર માનતા હોય તેમને માટે આપ કુ કહી શકો ?

ગુરુ—મારા પ્રથમના સ્ખંધે વાદ કર મેં કહ્યું છે કે અતુલીયનની સપૂર્ણતા એજ મેં કહ્યું અતુલીયન પૂરેપૂરું જાય તો પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી અર્થાત તરવરો વિષય જ્યારે તને સમન્વિત થાય ત્યારે મારા આ કથનનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ તારી તને જણાવીશ

ગિણ્ય—અમતમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અતુલીયનની સપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ મદદ નથી અને તેઓ સપૂર્ણ અતુલીયન કરી ન શકે તેઓને પુન જન્મ લેવો પડે એ તે સ્વાભાવિક છે હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેઓએ આ બવમા શેકુ થાય અતુલીયન કહ્યું હોય તેઓએ તે મત જન્મતા અતુલીયનનું સુખરૂપી રૂપ પરજન્મે મળી શકે ખરું ?

ગુરુ—આ જન્મના કર્મનું રૂપ પરજન્મમાં મળવું જ નોંધાએ, એવો જન્મ તરવારનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે સમગ્ર કર્મોના સમચય-ઓશીકત્વ એજ અતુલીયન અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અતુલીયનનું સુખ રૂપ પરજન્મમાં આવસ્ય એવ મળવું નોંધાએ ધી કૃષ્ણ પૌરોજ અર્જુનને એ વાત કહી છે—“જ્ઞ સં સુદિસંયોગં હમતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

વિનય—શ્રી વાતથી જાપણે બહુ રીકળા મ્યા હીએ ‘સ્થાયી સુખ’ કેને કહેવાય એ વાત તો રહી જ મઠ આપે કહ્યું હતું કે ને સુખ આ કાને અને પરમાણે પણ સ્થાયી રહી શકે તેજ પદાર્થ—સ્થાયી સુખ કહેવાય તે સિવાય બીજો પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યું હતું એ બીજો ઉત્તર શું છે તે કૃપા કરીને જણાવશો ?

ગુરુ—મારો બીજો ઉત્તર પરમાણ ન માનવાસ્યોને માટે છે ‘આ જીવન એજ સર્વસ્વ છે જનુ જામ્યા પડી જીવન જેવું કાલજ રહેતું નથી’ એમ નેઓ માની લેવા છે તેમને માટે તે આ જીવનના ને સુખ અતમાણસુધી દહી રહી શકે એજ સ્થાયી સુખ કહેવાય કમલ કે નેઓ પરમાણ ન માનતા હોય તેમને તો અખી જીવનની સુધી ને સુખ વાલે તેજ સ્થાયી સુખ એજ કહેવા સિવાય બીજો શું ઉપાય છે ? તે કહ્યું હતું કે બનેલ મનુષ્યો પાવ-પાવ અને દહ-દહ વર્ષ સુધી મન્દિર સુખોમાં નિમગ્ન રહે છે, પરંતુ પાવ-સાવ કે દહ વર્ષ એ કંઈ બહુ લાંબુ જીવન ન કહેવાય બહુ કરીને એક મનુષ્યેનું મન્દિરસુખ જીવનના અત સુધી દહી જાયું નથી, મરણ કે મન્દિર-પર્યાણ મનુષ્યેનું સુખસ્વમ વધુ પ્રકારે કાળ વધ છે પ્રથમ તો અતિભોગપ્રભોગ ભોજનવાને લીધે ને આત્મિક અથવા વિરમ ઉપર તેને

લાઇને, બીજી હિન્દીવાસીઓને લીધે ને તેમ જિવા અસહ્ય એવસ્યનેવ આપતું જ્યેષ્ઠએ તેને લાઇને, અને બીજી વ્યોત્કલિને લાઇને એક મનુષ્ય હિન્દીવાસીઓનાં ગમે તેટલો સ્વીકૃતી રહે તેમજ પણ તથા પ્રકારમાંથી કાઢી એક પ્રકારે તેનું સુખ-વજા ઉઠી જતાથી એ વાત ચોક્કસ છે, અને તેથી હિન્દીવાસીઓ કહીએ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન સ્વચ્છ છે.

શિષ્ય — સારે ને શતિઓને કલ્પ શતિઓ કહેવામાં આવે છે તે શતિઓના અનુશીલનથી ને સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સુખ સુ ખા કલ્યાણ વિસ્તરણથી રહી શો ?

ગુરુ — એમાં તો અલ્પમાત્ર સદેવ નથી એક સામાન્ય કલ્યાણરસથી આ વાત જો સમજવું પ્રથમ સ્વાદશિને લાગે પદોપાસથી સ્વરૂપિ ખોલી શો છે આ વૃત્તિમાં માત્ર એક જ દેશ છે, અને તે એક કે ને મનુષ્ય પદોપાસથી સ્વાવૃત્તિને એક પ્રકારમાં ખીનતી કડકો નથી તે મનુષ્ય સ્વરૂપિના અનુશીલનમાંથી પ્રાપ્ત સુખ માત્ર સુખ રહેતું છે તેમજ તે પિતે અનુભવ કરી શકેતો નથી તેઓએ જાણ શતિ અનુશીલન કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે જ્ઞાના અનુશીલનમાં અથવા તો પદોપાસમાં એક પ્રકારે એવું લોક સુખ રહેતું છે કે નિમ્ન વર્ગના મનુષ્યો તેની રક્ષણ પણ કરી શકે નહિ પદોપાસ કરવાથી હૃદયમાં ને સુખ થાય ■ તે સુખ જગતની મર્યાદા સુધી જોના સદવાસમાં પણ મળી શકતું નથી. પણ તેમાં બીજી પુણી એ છે કે એ સ્વાવૃત્તિને જેમ વિશેષ વિશેષ પ્રીતિપાત્ર બધાએ તેમ તેમ તેની સુખ-અનુભવ વધતી જાય છે. ત્યજી શતિઓના અનુશીલનથી અર્થનિ ઉપજાવતો ને ભવ સ્વાભાવિક રીતે રહેતો લોક છે તેણે જાણે તો આ સ્વાવૃત્તિના અનુશીલનમાં જાણ સરખો પણ રહેતો નથી તેમ પ્રમાણે અતિશયો ને વિરાગ તથા દુર્ગમતા ઉપજાવવાથી જાણ દોષ છે તે પણ ઉત્કૃષ્ટ શતિઓના અનુશીલનમાં રહેતો નથી; એમજ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ શતિઓ જેમ જેમ વિદ્યારૂપે ખીનતી જાય છે તેમ તેમ તેનું પણ અને સામર્થ્ય ઘટી પામતું જાય છે તે સિવાય તેજ નિર્માત્ર અનુશીલનમાં પણ પ્રાપ્ત વિવિધ વિધ નાતું નથી એક પેટલો મનુષ્ય જનુ મનુષ્યો વિવિધમાં ને વાર, પણ વાર કે વાર વાર ઠાસી ઠાસીને પાછા શકે તેમ રીતે બીજા હિન્દીવાસીઓ મનુષ્યોના મોમની પણ અમુક દર દોષ છે પરંતુ પદોપાસથી શતિ તો એજ પ્રકારે છે કે જ્ઞાને ને કલ્પે જિવા કલ્પે કલ્પે તેનું અનુશીલન કરવામાં અને તેમજ પ્રાપ્ત વિવિધ કલ્પ-વિચાર કે રાગ ઉત્પન્ન થવાનો જાણ રહે નહિ ને પ્રાપ્ત થારે તો કલ્પે કલ્પના અતિમ સમયપર તો તે કલ્પ અનુભવ નિભાવી શકે. એક મનુષ્યે મરતી મરતાં પણ અમુક વાતોથી કે અમુક કલ્પનાથી લોક-પ્રમાણનાં પ્રાપ્ત રહેતો જાય છે, એમને મરતાં મરતાં એક કલ્પની કુમારે એમણેની રજુ કરું કે- ને પાંચે મનુષ્ય

કેવા આનંદથી મરી સો છે ?”

હવે પરજાગવિષે બોલીશ. હાથે, જન્માંતર માનવામાં ન આવે અને પરજાગ નોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આપણી માનસિક વૃત્તિએ પરજાગે પણ વિશ્વાસ મળી શકે છે, મતલબ કે દયાવૃત્તિ પણ પરજાગે દોષ છે-પરજાગે કે તે એક પ્રકારની માનસિકવૃત્તિ છે. આપણે આ જીવનમાંથી જે પ્રકારની માનસિક અવસ્થા સાથે લડીને જઈશું તેજ અવસ્થા પરજાગની પ્રાથમિક અવસ્થા લેખાશે. કેમકે જ્યાં સુધી કોઈ એક ખાસ શરૂ નથી મળતું ત્યાંસુધી કોઈ પણ અવસ્થામાં આકસ્મિક ફેરફાર થવા પામતો નથી એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણે આપણી માનસિકવૃત્તિને ઉત્તમરૂપે આ અવસ્થામાં ખીલવી શકીએ તો તે જ અવસ્થામાં સુખપ્રદ થાય એટલું જ નહિ પણ પરજાગે પણ તે સુખપ્રદ થઈ શકે. જો આપણે ધારીએ તો પરજાગે પણ એ પ્રાથમિક અવસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવી અધિક સુખી બની શકીએ.

શિષ્ય—એ સર્વ સુખે કેવળ સ્વપ્નવત્ હોય એમ મને લાગે છે, અને તેથી મારા મત કરજીમાં તે વાત ઉતરતી નથી તથા મનુષીલન અને સાધકોએ કર્મ-નેજ આધારી છે. આપણે જ્યારે આ દેહને ત્યાગ કરી જઈશું ત્યારે દેહની સાથે આપણી કર્મે દિયો પણ અદિ આજ રહી જવાની, તો પછી પરજાગમાં કર્મ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુ—તારો આ પ્રશ્ન ખુબ જુદો છે તું એટલું પણ નથી જાણતો કે જે ચૈતન્ય આ દેહમાં બાંધી રહ્યું છે તેજ ચૈતન્ય કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા પોતાનું કામ કરે જાય છે, પરંતુ જે ચૈતન્ય દેહથી બંધાયેલું હોય નથી તે ચૈતન્યને કામ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોની જરૂર પડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, અને તે મુક્તિસમય પણ નથી.

શિષ્ય—કેમ હકિતસત્ય નથી ? અન્યથા સિદ્ધિચિન્ત્યસ્ય નિવૃત્તિ પૂર્વચર્ચિતા કારણમ્ ॥ મતલબ કે કર્મેન્દ્રિયો વિના કર્મ કામ કામ શકે નહિ. જે મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયરહિત હોય તે મનુષ્ય કર્મ કરી શકતો હોય એવું તો મેં ક્યાંક જોયું નથી.

ગુરુ—ઈશ્વરમાં નથી જોઈ શકતો ? અગર તું એમ કહેવા માગતો દો કે “હું ઈશ્વરને માનતો નથી” તો આપણી વાત અગળ માની શકી નહિ પરજાગને ધર્મથી જુદો પાડી તારી સાથે ધર્મવર્ણ કરવા હું તૈયાર છું, પરંતુ ઈશ્વર વિના ધર્મની બાબત મારાથી કેઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. અગર તું એમ માનતો દો કે “ઈશ્વર સાકાર છે, અને તેથી તેણે એક ક્ષત્રીવરની રાજક આ જગત તૈયાર કર્યું છે” તોપણ હું તારી સાથે અગળ વાત ચલાવવા માનતો નથી. હું આજ સંજુ છું કે તું ઈશ્વરને તો માનતો હોઈશ, તેમજ તે નિરાશર છે એમ પણ સ્વીકારતો હોઈશ. જો આટલી વાત તું સ્વીકારી શકતો તો ઈશ્વર પોતે કર્મેન્દ્રિયરહિત હોવા

છતાં કર્મનો કર્તા જની શકે છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં વને કનિતા જેવું નહિ જણાય, કારણ કે ધર્મા પોતેજ સર્વકર્તા અને સર્વસૃષ્ટા છે.

પરનોક્રમા ઇચ્છનની અવસ્થા જૂદાજ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેમની જરૂરીયાતો પણ જૂદાજ પ્રકારની હોય છે ત્યાં તેમને ક્રિદ્યોત્તરી જરૂર ન પડતી હોય તે તે તદ્દન સ્વાભાવિક ■

શિષ્ય —ક્રદાય તેમ હેઠળ રહે, પરંતુ એ મર્વ વાતો માત્ર અનુમાનવાળી છે અનુમાન અથવા કપોલકલ્પના ઉપર મને વિશ્વાસ નથી.

ગુરુ —કપોલકલ્પના નહિ, પણ અનુમાનવાળી વાત છે, એમ તો હું પણ સ્વીકારું છું પરંતુ તેનો તારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે તારી ઇચ્છાને આધીન છે હું પરપોષ પ્રત્યક્ષ જોઈ આવ્યો છું અને વને તે સંજયી વિશ્વાસ કરવાનું કદું છે, એમ તો કાંઈજ નથી એ સર્વ વાતો જોઈ છે કે તેને માટે અનુમાન મિથ્યા બીજું એક પ્રમાણ મળી આવતું નથી, તેમ છતાં અનુમાનવાળી વાતોનો પણ કોઈએક ખાસ પાત્રો અવસ્ય હોય છે પાવા વચ્ચે અનુમાન સ્થી થયું નથી હવે જો પરકાળ હોય અને તું “લો યોઃ કન્ની-ધુષ્ટી”-અર્થાત્ માનસિક અવસ્થાનો કમાન્વય માનતો હો તો પરકાળસત્યથી મેં જે અનુમાન કર્યું તે સિવાય બીજું કોઈપણ પ્રકારનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી મેં જે “લો યોઃ કન્ની-ધુષ્ટી”-કમાતુમન બાવ સત્યથી ઇસારો કર્યો તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો ■ કિન્દુઓનું, કિંચીઓનું અને ઇન્દ્રામીઓનું સ્વર્ગ-નરક કલ્પન નિયમથી વિરુદ્ધ છે.

શિષ્ય —પરકાળનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છું તો પછી આખો એ નિયમ સ્વીકારવામાં બહુ આનાહાની કરવી એ બર્ષ છે આપુ કોણ મને ઉતારી જાય તેને એક છું, બીજા મળી જવું કાંઈજ મુશ્કેલ નથી પણ હું જાણુવા માગું છું કે એ પરકાળની રાજ્યની લગામ કેના હાથમાં હશે ?

ગુરુ —જેણે સ્વર્ગ-નરકની સ્થાપના કરી છે તેણેજ પરકાળથી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં રાખી છે, ચાલ તારું જેવાથી એ રાજ્યની બાવસ્થા કે સ્થાપના થઈ શકે નહિ હું તો માત્ર મનુષ્ય-ઇવનની સમાસોચના કર્યા પછી ધર્મનો જે સ્પૂર્ણ મર્મ સમજી રાખ્યો છું તેજ વને સમજાવવાનો પ્રયત્ન રૂં છે, છતાં એક વાત વને કહી રાખું છું વિદ્યાર્થી પાંચાળાગાથી જહાર પડ્યા પછી તુરંતજ જો કે મહામહોપાધ્યાય જની શકતો નથી, પરંતુ મળાકમે તે એક મહાન પંડિત જની શકે એવો સંભવ રાખીએ તો તે બોહું નથી એવી ઉચ્છી રીતે જોઈએ તો જે વિદ્યાર્થી પાંચાળમાં ભણ્યો નથી, તેજજ જોન સ્ટુડન્ટ મૌનની ગાફક પિતાના શિક્ષક તથા પણ ઉછર્યો નથી એવો વિદ્યાર્થી વખત જર્વા કુરુધર પંડિત જની શકે એવી સંભાવના રહેતી નથી આ લોકને હું એક પાંચાળની વૃથા આપું છું જે મનુષ્ય

જીવનકાળમાં પોતાની સફલતિઓને કેળવી-સ્વચ્છ કરીને પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે મનુષ્ય પરમજીવસામાન્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે જીવિઓ ત્યાં તેને જનન-સુખના શતશુદ્ધ બની રહે છે, જ્યારે અનુમાન કરવું એ કોઈ રીતે અસુભ્ય નથી. એજ પ્રમાણે જેની સફલતિઓ અનુશીલનના મજાવે અપકવ અવસ્થામાં પડી રહે છે, અને એવી અપકવ જીવિઓને સાથે લઈને પરલોક જતુ પડે, તેને પરલોકમાં કોઈપણ પ્રકારનું સુખ મળવા મલબ રહેલું નથી જે મનુષ્ય આ લોકમાં પોતાની અસફલતિઓને ઉછેરી છઈ તેવી જીવિઓને પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે મનુષ્ય પરમજીવ સામાન્ય જીવ બોલવે છે જનમાંતર માનવામાં ન આવે, તોપણ ઉપર કલા તેવા સ્વર્ગ-નરક તો માનવાજ્ઞાનેષ્ટએ, ધરણ કે તે બનાવાસે સુહિગમ્ય થઈ શકે તેમ છે.

શિષ્ય -- હવે આપ પરમજીવનો ચર્ચાને તથા હઈ આ કાળ સબધી જે સુખની વ્યાખ્યા કરતા હતા તે વિષય પુનઃ હાથમાં લ્યો.

શુરે. -- તુ હવે એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે પરમજીવના વિષયને એક બાજુએ મુકી સુખીએ તોપણ ક્યા સુખને સ્થાપી સુખ કહી શકાય અને ક્યા સુખને દુષ્ટિક સુખ કહી શકાય ?

શિષ્ય -- હજીશુધી એ વાત અરણી બરાબર મનબલ નથી પારો કે કું એકાદ મહત્ત કે નાદખો એકાદ અભિનય લેઈ આવ્યો, અને તેથી મને સહેજસાજ બાનદ થયો. હવે એ બાનદને સ્થાપી સુખ કહી શકાય કે દુષ્ટિક સુખ કહી શકાય ?

શુરે -- માત્ર મજાવના પ્રમાણે એ તો દુષ્ટિક સુખજ છે મિહરજીની જીવિઓનું જે પોતપોતા અનુશીલન થાય અને તેના પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ આપી સુખવરીકે એવી સમય એ સ્થાપી સુખના એક અલ અલના સાધન વરીકે તે જે મનુષ્ય અથવા અભિનયનું સુખ કહ્યું તેને લેખી શકાય. હવે કેટલીએક જીવિઓ એવી છે કે તેના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને અરણી સુખ કહેવામાં આવે છે. આ અરણી સુખના કું બે ભેદ પાડું છું :-

(૧) એક સુખ એવા પ્રકારનું છે કે જેનું પરિણામ દુઃખરૂપ હોય, અને (૨) એક સુખ એવા પ્રકારનું કે જે દુષ્ટિક હોવા છતાં પરિણામે દુઃખરૂપ હોય. ઇન્દ્રિયાદિ નિમ્નજીવિઓના સંબંધે ચર્ચા કરવી વખતે મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે ઉપરથી તુ એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે નિમ્નજીવિઓનું પણ જે ચોગ્ર અને પરિમિત અનુશીલન થાય તો દુઃખરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય અને એજ જીવિઓને જે સ્વચ્છ હતાપૂર્વક બહેકવી દેવામાં આવે તો તેવી દુઃખરૂપી ફળવાળું સુખ પ્રાપ્ત થાય આ પ્રમાણે એકાદરે સુખના ત્રણ પ્રકાર જીવિ શકાય.

(૧) સ્થાપી સુખ.

(૨) દુષ્ટિક, પરંતુ પરિણામે દુઃખરૂપ સુખ.

(૩) દક્ષિણ, પરન્તુ પરિણામે દુ ખના કારણરૂપ સુખ.

એમાના ઉત્તર પ્રશ્નના સુખને તો ' સુખ ' કહેવું ઘટિતજ નથી માટે આપણે એ પ્રકારનુંજ સુખ માનીશું. એક તો સ્વાધી સુખ અને બીજું અસ્વાધી સુખ અસ્વાધી સુખનો અર્થ અહીંના ' દુ ખઘન્ય સુખ ' એવો કરવાનો છે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે એમ એ ને તને આગળ કહ્યું હતું ત્યાં આ પ્રકારનુંજ સુખ સમજવું ને સુખતુ પરિણામ દુ ખમય હોય તેને સુખ કહેવું એ તો સમજીને દુઃખ યોગજ કરવા જેવું છે કારણ કે દુ ખના પરિણામવાળું સુખ એ વસ્તુજ સુખ નથી, પરંતુ દુ ખની પ્રથમાવસ્થાજ છે દુ ખના પરિણામવાળા સુખને તો ધર્મ મનુષ્યો કિંવા પશુઓજ સુખ માની લે છે ને આપણી પાણીમા-દૂધી મરે તેને પાણીની શીતળતા થોડો વખત તો આનંદ થા સુખ આપી રહે, પણ પરિણામે તે પ્રાણુ જાય તો તે સુખનો સુખ " એવું નામજ શી રીતે પડે ? પાણીમાં દૂધતા મનુષ્યને પાણીની શીતળતાથી ને સુખ થાય તે મથાઈ સુખ નથી પણ દૂધી મરવાના દુ ખની પ્રથમ અવસ્થામાજ છે તેવીજ રીતે દુ ખના પરિણામવાળું એ તે સુખ કેને સુખતુ નામ આપી શકાય નહિ.

હવે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું તે સાક્ષ્ય તે પૂછવું હતું કે " અમુક જ્ઞાતિનેજ વધવા દેવી અને અમુક જ્ઞાતિને તો સમયમાજ રાખવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અર્થાત્ એવું કાંઈ લક્ષણ હશે કે ને લક્ષણને લઈને તેનો નિર્ણય થઈ શકે ? " હવે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તું મતભરે સમજી શકશે ને જ્ઞાતિના અનુસીલનથી સ્વાધી સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેનેજ મથાઈતિ આશય વધવા દેવી એ આપણું કર્તવ્ય છે સામસાતરીકે ભક્તિ-મીતિ-દયા વિગેરે અને ને જ્ઞાતિના અનુસીલનથી દક્ષિણ સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેને સમયમા રાખી આશય વધવા ન દેવી એજ આપણે માટે ઈષ્ટ છે, કારણ કે દક્ષિણ સુખ આપનારી જ્ઞાતિઓતું પરિણામ દુ ખમય હોય છે એ વાત કુ તને આગળ જણાવી ગયો હતું ત્યાંસુધી તેલું અનુસીલન અમુક પરિમિત હદમાં રહીને થાય ત્યાંસુધી તો કાંઈ વિન નથી કરવું કે જેમ પ્રમાણમાં જોવાયેલી જ્ઞાતિ દુ ખના પરિણામવાળા હોય શકી નથી હવે એ સજધે માટે કાંઈ વિશેષ યોગદા જેવું રહેતું નથી અનુસીલનનો હિદય માત્ર સુખની પ્રાપ્તિ નિવાય બીજે કોઈજ સંભવતો નથી એટલા માટે ને અનુસીલનના પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય અને ને સુખમાં દુ ખનો લેણ પણ ન હોય તેજ અનુસીલન કર્તવ્ય છે, તેજ અનુ

સીલન વિહિત છે મતલબ કે સુખ એજ લક્ષણ અને સુખ એજ ક્ષેત્રી. સુખની ક્ષેત્રી ઉપર દરેક જ્ઞાતિને ક્ષતી નેવી, અને પરિણામે સ્વાધી કિંવા દુ ખઘન્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો સંભવ થાો તો તે જ્ઞાતિને આશય વધવા દેવી.

અધ્યાય-૮ મો શારીરિક વૃત્તિ

શિષ્ય — આપની આટલી વાત ઉપરથી “ અનુશીલન ” એટલે શું એ વિષય સમજાયો. “ સુખ ” એટલે શું એ પણ સમજાયું તેની સાથે સુખ એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ અને સામજ્ય એ તેની સીમા, એ વાત પણ હવેમાં આવી ગઈ, પરંતુ વૃત્તિઓના અનુશીલન મળ્યે આપે હજી સુધી કંઈ શું નથી અર્થાત્ વૃત્તિઓને ઝેરી રીતે ઈજાવવી તે વિષે આપે કંઈ ઉપદેશ આપ્યો નથી છતાં વૃત્તિને ઈવી રીતે ઈજાવવી તે વિષે કંઈ ઉપદેશ આપવાની જરૂર હોય એમ આપને નથી લાગતું ?

ગુરુ — એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે પરંતુ આજની આપણી અર્થમાં એને માટે સ્થાન નથી આપણે ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલોજ છે કે ધર્મ એટલે શું એ વિષય જરાજર સમજી લેવો. વિષય તો ન થાય તેટલા માટે શિક્ષણસભ્યે નેરતુ કરેલા યોગ્ય હશે તેજ હાથ તો કસીશ.

વૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે (૧) શારીરિકી, (૨) માનસિકી (૩) મર્મિકારિકી, અને (૪) ચિત્તારબિની સૌ પહેલાં શારીરિક વૃત્તિના સમૂહમાં બોધીશ, કારણ કે જીવનમાં એજ વૃત્તિનું સ્વરૂપ સૌ પ્રથમ અનુભવ્ય છે શારીરિક વૃત્તિની સંકુર્તિમાં અને પરિવૃત્તિમાં જે સુખ છે તે વિસ્તારથી સમજાવવાની આજેજ જરૂર છે પરંતુ ધર્મની સાથે તેના સમબંધ કેવા પ્રકારનો હોય છે એ વાત બહુ અગત્યની હોવાથી હું તેજ વિષય હાથમાં લઉં.

શિષ્ય — વૃત્તિને ઈજાવવી અને ખીનવવી એ ધર્મ છે એમ ધણીખણ માણ્યો. વિધાસપૂર્વક માનવા નથી તેટલાજ માટે આપને એ વિષય ચર્ચવાની જરૂર પડી છે ને ?

ગુરુ — કોઈ કોઈ યુરોપીયન અનુશીલનવાદી વૃત્તિના અનુશીલનને ધર્મ વ્યથા તો ધર્મનો જ સ્વ માનવાને તૈયાર જણાય છે, પરંતુ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની જરૂર હોય એવું તો તેમાના કોઈએ કંઈ નથી.

શિષ્ય — તો પછી આપનેજ એમ કહેવાની શામાટે જરૂર પડી ?

ગુરુ — જે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ ધર્મ હોય તો પછી શારીરિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ પણ ધર્મજાન આવી જતું નેહાએ, પરંતુ અત્યારે એ વાતને એક બાજુએ રહેવા દે. જગતમાં જોને સર્વે ધર્મ કરેલામાં આવે છે તેમાના તુ મને તે અત્યારે વિચાર કરશે તો તને જણાશે કે શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન માટે ક્યાંઈ ઉપેક્ષા કે મેદરકસી જતાવવામાં આવી નથી. યાગપત્ર, વ્રત-અનુશીલન, તથા ક્રિયાકથાન વગેરેને જે તુ ધર્મ કહેતો હો. જો દયા-શક્તિ, પરોપકાર વિગેરેને તુ ધર્મ લેખતો હો, અતઃ તો કેવળની ઉપાસના કેવા ઈશ્વરોપાસ

નાતેજ માત્ર ધર્મ કહેતો હો, એટલું જ નહિ પણ કિશિનધર્મ કે ઇસ્લામધર્મ-નેજ ધર્મ કહેતો હો તો તે દરેક ધર્મને માટે શારીરિકરૂઢિના અનુકૂળતાની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે. અન્યથા શારીરિકી રૂઢિએને જૂન કેળવણી એવો મુખ્ય અને ખુલ્લો ઉપદેશ ઠાઠ ધર્મમાં નથી, છતાં ધર્મમાં જે જિંદો નહે તે વિધોનો નાશ કરવા અર્થે તેની પણ ધણીજ જરૂર છે એમ તને ઘાઘા વિના રહેશે નહિ. આવાન કોઈ ધર્મ વેતાએ કદાચ રજાટરૂપે ઉપદેશી નથી, પરંતુ અત્યારનો કાળ એવો છે કે હવે તે વાત ખાસ કરીને રજાટરૂપે કલા સિદ્ધિ અનુભવી નથી.

શિષ્ય—ધર્મમાં વિધન હોયજ કેમ શકે ? અને કલ્પ વિધન આવતું હોય તો શારીરિકી રૂઢિતુ અનુકૂળતાને કેવી રીતે ફર કરી શકે તે સમજાવો.

શુરે—અખનાતરૂઢિ પ્રથમ રોગનેજ લે રોગ એ ધર્મમાં મોઢામાં મોટું વિષ છે જે મદાણુ દિન્દુ રોગના પાળમાં રૂપરૂપ જ્યાં તે મનુષ્ય વાગવઠ, નવ-નિપજ કે તીર્થદર્શન વિગેરે કાઈ કરી શકે નહિ એ તો રજાટ છે જે મદાણુ દિન્દુ પરા પક રાહિ સદ્ગુણોને ધર્મ માનતો હોય તેને માટે પણ રોગ એક મદાન વિમ્મરૂપ છે મનન કે રોગને લીધે જે મનુષ્ય પોતેજ અચક્ક હોય તે ખીનને કેવી રીતે જાણે યોગી થઈ શકે ? જે મનુષ્યો એમ માનતા હોય કે ધર્મને માટે હાથ-પગ દલાવવાની કાઠી જરૂર નથી—માત્ર ઈશ્વરનું પ્યાનજ ક્યાં જરૂર તેજ યથાર્થ ધર્મ છે તેને માટે પણ રોગ એ ધર્મમાં અત્યવશ્યક છે કારણ કે રોગી મનુષ્ય ઈશ્વરસુખથી જેવું જોઈએ તેવું પ્યાન કરી શકતો નથી રોગની વેળાને લીધે તેવું મન એકાદ મહા સજી નથી. શારીરિક વેદનાં પ્રાણજ્ય એટલું જરૂર છે કે ચિત્તને તે વિમ્મિત કે પરાણત ક્યાં વિના રહેતું નથી. રોગ એ કર્મબોધીએના કર્મમાં મદાન વિધન રૂપ છે. દાનયોગીએના દાનયોગમાં વિધનરૂપ છે, અને લક્ષ્મીની લક્ષિમાં પણ વિધનરૂપ છે. હુકમાં રોગ એ ધર્મનું પરમ વિધન છે.

સમસ્ત શારીરિકી રૂઢિએને બરાબર ખીનવવામાં ન આવે તેજ રોગ યાજ, એ વિષય હુ મારું છું કે તને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય—મા વિવતી સુશ્વેતમાંજ સરીરને વિશેષ સરદી લાગવા દેવી એને આપે અધર્મ કહ્યો હતો. સરદી લાગવા દેવી એને પણ શું અનુકૂળતાનો અભાવ હતી રામજ ?

શુરે—શારીરિક વસ્ત્રોનો તે અખચ્છ ક્યો હતો તો તું સમજી શકી કે સરદી એ તરફ ઈન્દ્રિયના સ્વાસ્થ્યકર અનુકૂળતામાં એક વિધન અથવા વ્યાપાત સમાન છે.

શિષ્ય—અખજા કહેવા ઉપરથી એટલું નિદ સાચ છે કે જાનાર્જની રૂઢિતુ જ્યાંસુધી બરાબર અનુકૂળતા થાય નહિ ત્યાંસુધી શારીરિક રૂઢિતુ પણ યથાપોગ્ય અનુકૂળતા થઈ શકે નહિ.

મુદ્ર — તોય નથી સમજત શ્વેતચોના મધ્યભાગ અનુચીલને પરપરના અનુચીલ સાથે જણે ગાદ સમય ત્રેલો છે કેવળ માત્ર જાન્યની શ્વેતચોના ચોગ અનુચીલ અનુચીલ ટોપ તેજ ચારીરિક કૃતિનુ . અનુચીલન ચર્ચ કરે એવુ તો છેજ નહિ એની સાથે કાર્યક્રમિણી શ્વેતચોનુ પણ એજ પ્રમાણમાં અનુચીલન અનુચીલને કહુ કાર્ય કેવી રીતે કરવા એજ છે, ક્યા કૃતિનુ કેવી રીતે અનુચીલન થઈ શકે, તેમજ અનુચીલનની અદે અવતા અવસ્થા કેવી રીતે દૂર કરી સ્વચ્છ નિગેર વિષયોનુ કાન એકાગ્રતા માટે રાજ્યની શ્વેતચો પણ અવગણના છે કાન વિના તો વુ કપરને પણ ન જોવાયો કરે પરવુ એ વાત કમણુ રહેવા દે

શિષ્ય:—તદિ એ વાતને એટલેથીજ સુદી કાન કમચ નહિ મારણ કે એક પ્રમાણની શ્વેતચો અનુચીલન બીજી શ્વેતચો અનુચીલન સાથે જણે ગાદ સમય પરાને છે તો પછી મે પ્રથમ કમ કૃતિનુ અનુચીલન કરવુ તેના નિર્ણય કેવી રીતે કરશે ?

મુદ્ર — સમજી શ્વેતચોનુ પ્રમાણમાં અનુચીલન એકાગ્ર સાથે એજ વખતે શરૂ કરી કેવુ તેજથી અર્થાત્-રેશ્વકચાર્યા

શિષ્ય:—એ તો બહુ નવકાની વાત ! હું કૃતિનુ કેવી રીતે અનુચીલન કરવુ તેની તો નિયમાવસ્થામાં કાઢીને જમરે પણ ન લેવ . તો પછી એકા સાથે મમમ શ્વેતચોનુ અનુચીલન કેવી રીતે કાઢ કરી શકે ?

મુદ્ર — એટલુંજ માટે શિષ્યની સલાવતા લેવી જરૂરી છે શિષ્યક અને શિષ્યક વિના જે પાત્રન વધાર્થ મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે સામયિકી કાર્ય કરે તદિ શિષ્યકને અવગ લેવો એ તો સર્વત્ર મુખ્ય કાર્ય છે માત્ર માસાવરમા માત્ર તદિ પણ વિચારવને માટે અવગે જાનની પાનેથી શિષ્યક લેવા તેવાં શેતુ લેવડે. દિદુલ્લખમા મુદ્રની પદ્ધતિ માટે તો પણ પદ્ધતિ અવગણના અવગ છે તે ઉકે નિર્ણય નથી, એટલુંજ તદિ પણ બહુ સ્વચ્છતા છે, એમ કહુ તો પણ વધારે પડતુ નથી આજે આપણી મુદ્ધમાં લેવા લોકો તેવા મુદ્ધમાં માત્રી અવગણ નથી, તેમજ શેતુ લેવડે તેવું મુદ્ધ સમજાન અનુચીલ તેજાન માટે આજે અવગણ સમાજની આદેથી નથી અવગણિત થઈ છે કમિશ્વેતચો અનુચીલનનિગે અવગે કુ ઉદ્ધેશ લીધે તે વખતે બા વિચાર વાદ કરો કમણુ તો મુદ્ર વાત ઉપરજ અગીચ

પ્રારંભ શ્વેતચો અવગ પ્રમાણની શ્વેતચો સાથે બહુ નજરેનો સમય હેતુથી શરીરિક કૃતિના અનુચીલની અવગ અવગ છે એ શરીરિક કૃતિને ચો ૫ પ્રમાણમાં અવગણના ન આવે તો રાજ્યપાદિ નિગે પર્વકાર્થમાં નાવા વિના ન રહે એ વાત કુ વને સમજની અગે હુ. જાન્યની શ્વેતચો પણ શરીરિક કૃતિની સલાવ સ્વચ્છતા વિના અવગ નથી કાલુ કે નો શરીર નેતુ લેવડે તેવુ મુદ્ધ ન લેવ

તો હાનાજની શક્તિને મોઝ પોપણ મળી શકે નહિ. સર્વ કાષ્ટ સારી રીતે ગતવું
 ■ કે નો શારીરિક શક્તિઓ બળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ
 પણ બળવાન અને પુષ્ટ થઈ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ.
 જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર
 છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે.
 યુરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિદ્યાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સમ્બંધ બહુ
 ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી કોલેજોમાં અને શાળાઓમાં અત્યારે જે શિક્ષક
 બંધાય છે તેમાં નો કાષ્ટ મુખ્ય અને મહાન દોષ હોય તો તે એજ છે કે તે
 વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ધટતું ઘણું અવગણે નથી. એ દોષને લીધે
 જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શાંચનીચ બનતી જાય છે, તેના સાથે માનસિક
 અવ પતન પણ થઈ શકે છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શક્તિ ઉપર રહેલો
 હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અપોચિતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજી વિનંત તો ઉક્ત ચિન્ત કરતા પણ અધિક મહત્વનું છે. જેની શારીરિક
 શક્તિઓ બરાબર કેળવતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતો
 નથી. હવે તું વિચાર કરી ને કે નો મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર
 કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિખે ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે? પ્રત્યેક વસ્તુનું
 પાછળ કંતુઓ તથા તંતરાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ પ્રસંગોપાત્ત
 ધર્માચરણમાં હરકત કરી વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાહ્ય
 બળથી 'દુષ્ટોનું' દમન કરી શકતા નથી તેઓને નિર્ભયતાને લક્ષણ
 આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનું અવસરબન પણ લીધા વિના ચાલતું નથી.
 આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ લીધે
 નહિ તો આક્રમક રીતે પણ દોષકીના વખતમાં અધર્મનું અવસરબન લીધા વિના
 રહેતોજ નથી. મહાભારતકાર "અશ્વત્થામા દત્ત इति गजः" એ વાતમાં તેનું બહુ
 ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરે પાડ્યું છે. જાહનગજને કોણાચાર્યનો પરાભવ કરવામાં
 અસમર્થ નીવડ્યા એટલે સુપિંચિર જેવા પરમ ધાર્મિક પુરુષને પણ મિથ્યા વાત
 કહીને તેમને હેતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્ય:—પ્રાચીનકાળમાં એવા પ્રસંગો આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમા
 નામાં તો રાજા પોતે સર્વનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલ છે. આત્મરક્ષા માટે અત્યા
 મર્વ કાષ્ટને બળવાન પાનવાની શુ જરૂર છે ?

ગુરુ:—રાજા સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરંતુ વસ્તુતઃ કાર્મ

* "અશ્વત્થામા દત્ત इति गजः" એવા સખે મહાભારતમાં નથી. "દત્ત કુંજઃ"
 એ પ્રસંગ છે.

તેમ બનેલુ જાણીતુ નથી એ તેનાથી તેમ થઈ શકતુ હોય તે અજ્ઞાન રોગ ને ક્રોધો-માનસાદીઓ-પુટકો-ચેરીઓ અને ખુનો શ્વાસ છે તે સ્વા પામત નહિ પોલીસના રીપોર્ટો વાંચવાથી જાણાય છે કે તેઓ પેલાની આત્મરક્ષા કરવાને અમમર્થ હોય છે તેઓના ઉપર મર્વન લુનમ મુખરવામાં આવ્યો હોય છે. જગવાન મનુષ્ય ઉપર ઘાત દુમલો કરી શકતુ નથી, પરંતુ મારી આ વાતનો જોડો અર્થ ન શ્વાસ તેલવા માટે શરે એ પણ સ્પષ્ટ કહી દેતુ જોઈએ કે આત્મ રક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ સરીસૃતી અને પોતાનાજ ધનની રક્ષા કરીને ખેંચી રહેતુ ૬ જ્યારે તને પ્રીતિરૂપના અતુલીયનવિષે કહીશ ત્યારે તું જોઈ શકશે કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણે મહત્વનું કર્તવ્ય છે, તેમ આપણાં ક્રી-પુત્રો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુંબ પાડેલાં તિરેનેલી રક્ષા કરવી એ પણ આપણુ પ્રધાન કર્તવ્ય છે પોતાની આત્મરક્ષા સાથે ને બીજા મનુષ્યોની રક્ષા ન કરે તેને પદ્ય અધાર્મિક સ્વભાવે અને એટલાજ માટે શે કયુ છે કે તેની રક્ષાને માટે ને જમ અથવા સારીરિક ચિકિત્સા જરૂરનું છે તે જાણ અને શિક્ષણ લેનારા ન હોય તેને પણ અધાર્મિક સ્વભાવે

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ બીજા એક વાત અધિક મહત્વની છે એટલુજ નહિ પણ ધર્મના એક પ્રધાન અંગરૂપ છે અને મહાત્માઓએ આ ધર્મનું પાલન કરવા જતા પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે અને અનેક પવિત્ર પુસ્તકોએ સર્વમુખનો ખરેખરા કરી આર્પવિમાન જીવન ગણાવતુ પત્ર ૬ પુ' છે ૬ બહીઆ કહે સ્વેચ્છાસ્થિતિને ભાવના ઇચ્છુ છુ.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ કો વર્ગ હોય તે પછી સ્વદેશરક્ષા પણ ધર્મમાજ સમાઈ જાય છે એમ તહેવાની જરૂર નથી એક મનુષ્ય જેમ બીજા મનુષ્ય ઉપર દુમનો કરી તેતુ સર્વસ્વ પથથી ભેગનો પ્રવલન કરે છે તેમ એક સમાજ અથવા દેશ પણ બીજા સમાજ અથવા દેશ ઉપર દુમનો કરી તેતુ મર્વસ્વ લુગી જવાનો વલન કરે છે ત્યાસુધી મનુષ્યોને સમજતા કુકમથી કિવા ધર્મનો આઠાધી અક્રમતા રાજવાર્તા ન આવે ત્યાસુધી મનુષ્યો પરપર-એક બીજા ઉપર દુમલાઓ કરી વિવા રહેતા નથી ને મહાત્મા સમજતી આગાતુ પાલન થતુ નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજ્યા આવે તેને હેરાન કરી શકે છે, અને મરજી મુજબ રાસ વર્તાવી શકે ■ મનુષ્યોના સમજમા જેમ આ વાત ખરી છે તેમ સમાજેના સમજમા પણ તેટલીજ ખરી છે એ વિવિધ મનુષ્ય સમાજો ઉપર એ સમજ અથવા એક સમજકર્તા ન હોય તે એક જગવાન સમાજ બીજા નિર્બળ સમાજને હેરાન કરી તેતુ સર્વસ્વ લુગી જાય, એ સ્વાભાવિક છે ૬ બહીઆ જ વહી-અસુખ્ય સમાજોના વિવાર્તા બેલકો નથી, સુધરેલા નજીક

જાલાલ પ્રદેશમાં પણ એ પ્રમાણે જનતા આપણે જોઈએ છીએ અને કાન્સ
જર્મની ઉપર હુમલો કરે છે તો ક્યારે જર્મની કાન્સને જર્મન યેલ્લા કરવા આગળ
વધે છે અને તુર્કી ઓસ ઉપર ચમ્પા લાઇ જાય છે તો ક્યારે રશીયા તુર્કીને
મળી જવાની હીનચાન કરે છે એવીજ રીતે અને પોલાંબો વારો તો ક્યારે બમ-
ગેરીઆનો વાયે, એ પ્રમાણે જુએપની સમજાવિએ પણ દૂતરની માફક ૧૨૨૫૨
કેટીઆ કરી રહી છે રેરનિય દુતરો ને મળે તે મોમાં નાખીને નાસી જાય છે
તેજ પ્રમાણે મધ્ય ભૂમિ અથવા અસમજાવિ પણ ખીટા ભૂમિ પાસેથી પડતી લઈ
જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે મતલબ કે દુનિયા સમાજને પગલે કયસી નાખવા
બળવાન સમાજ કમેસો વેચારજ હોય છે. એટલાજ માટે કહેવું પડે ॥ કે દેવ
રક્ષા સિવાય આત્મરક્ષા કોઈ ક્યારે થઈ શકે નહિ આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ
જો ધર્મ દેવ તો દેવરક્ષા એ પણ ધર્મ છે, એટલુજ નહિ પણ સૌથી અગવનો
અને સૌથી વધારે મહત્વનો ધર્મ છે કારણ કે જો દેવરક્ષા થઈ શકે તોજ સ્વ
પરંતુ બરાબર રક્ષણ જાતી રહે, અને તોજ ધર્મોન્નતિનો માર્ગ નિષ્કટક બની શકે.
પુનરુત્થિતતા કાવધી એ વિષે વધારે જોશ્વો નથી

કેટલીક સામાજિક અવસ્થાઓ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે તો કેટલીક નિરુપયોગી
હોય છે કેટલીક અવસ્થાઓ આપણી સમસ્ત રૂતિઓના અનુસીધનને માટે અનુકૂળ
હોય છે તો કાંઈ કાંઈ સામાજિક અવસ્થા પ્રતિજૂળ પણ હોય છે અનેક સમયે
જોતી પ્રતિજૂળતાઓ રાજ અથવા રાજપુરુષનેજ આભારી હોય છે પૂરોપમા એ-
સમયે પ્રોટેસ્ટન્ટ મતવાળાઓને કુરવાળી કવતા જાણી દેવામાં આવતા હતા. નૈર-
ચક્રેષના વખતમાં દિલ્હીમાં ઉપર ને જુવમેથ ચતા તે પણ તેના ઉદાહરણોએ ઉમેરી
શકાય ધર્મને માટે ને સામાજિક અવસ્થા અનુકૂળતાવાળી હોય તેને સ્વાધીનતા કહે
વામાં આવે છે “સ્વાધીનતા” એ દેશી વસ્તુ નથી વિનમતમાથીજ એ ચીજ આપણા
રેશમાં આવવા પામી છે મૂળ શબ્દ “લીયર્ગ” નો એ અનુવાદ માત્ર છે એ
સ્વાધીનતાનો અર્થ એવો નથી કે રાજ પોતે સ્વદેશીજ હોયે જોઈએ સ્વદેશી રાજ
પણ અનેક સમયે સ્વાધીનતાનો અનુ હોય છે અને વિદેશી રાજ અનેક પ્રસંગે
સ્વાધીનતાનો મિત્ર હોય છે. એને માટે દુ વાદ જુ કે ઉદાહરણ અપવાતી જરૂર નથી.

ધર્મોત્તરિને માટે સ્વાધીનતા આત્મવ જરૂરની વસ્તુ છે એટલાજ માટે પ્રત્યેક
મનુષ્યે આત્મરક્ષા-સ્વજનરક્ષા તથા સ્વદેશરક્ષાને માટે પોતાની સખરત છાદીરિક
રૂતિઓનું સંપર્ણ અનુસીધન કરવુંજ જોઈએ

રિત્થ — ત્યારે જોમજ કહી લો ને કે દરેકે ચોદા જનતા જોઈએ !

ગુર — નહિ, મધજાઓએ મુદનો ધધો કરવો એને મારો આરાધ નથી હા,
એટલું છે કે પ્રમત પ્રાપ્ત થયે જુદામાં હાથ આપી સહાય નેટલા માટે આગમચર્ચીજ

જળવાન બાનુ નોંઝે નાનાં ચાન્નોએ પણ પોતાના ચાન્નમાં કુવાન પુરુષોને કુદનું સિફત મને એવી બાવસા કરવી નોંઝે, નો તેઓ તેમ ન કરે તો ખીલું મેટું ચાન્ન અનાપણે નાનાં ચાન્નોને મરદી નાંખ્યા વિના રહે નહિ. પ્રાચીન ઝીક પ્રાન્ના પ્રાચ: સપગા ચતુષો કુદને ચારે સર્વદા વૈષાચ વહેતા મહાનચાન્નોમાં અથવા મહાન સમાન્નોમાં કુદનો ધંધે બહુક માણસો કરવા આવ્યા છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પ્રાન્ની વડી સ્ત્રીઓ કુદ કરતા, અને સપ્પાચીન ભારતવર્ષમાં પણ રાજપુતો દેશના પ્રતિનિધિરૂપે લકતા એ વાત સર્વે દેશિયા જાણુવામાં છે; પરંતુ એ રિવાજનું પરિણામ એવું આવતું કે નો પ્રાન્નો એ એકજ જામ રત્નની સાથે લકતાં પરાકર પામતા, તો સમગ્ર દેશને રત્નના પંજામાં લપાવતું થતું. ભારતવર્ષના રાજપુતો એવા પરાકિત થયા કે દુરતજ મુસલમાનોએ ભારતવર્ષને કપાળમાં લીધા. હવે રાજપુત મિલાયતી ભારતવર્ષની અન્ય અન્ય પ્રાન્નો પણ નો કુદને માટે તૈયાર હોત તો ભારતવર્ષની એવી દુર્દશા કેઈ કાળે થયા જમત નહિ. ઇ. સ. ના આશરમાં સૈફના અંદાજમાં ઇ-સના સમય કુરોએ તેરેકિપન બોનાપાર્ટની બાનેવાની નીચે બસે ધારણ કરીને એકસપીધા વૃદ્ધને મૂળખું હતું.

શિષ્ય:—શરીરને કેવી રીતે રાખવું હોય તો આપે કહો તે મારું જરૂર પાડી શકે ?

શુક્ર:—કેવળ ખાન્નીજ જરૂર નથી. જંગમી માણસો સાથે લકવામાં શારીરિક જળ ઉપયોગી થાય તેમજીજ. બાકી આ વીસમી સદીમાં તો શારીરિક જળ કરતાં શારીરિક કવાવતજ બહુ જરૂરની છે. અત્યવસા સમયમાં સૌ પ્રથમ શારીરિક ખજાની અને અસ્થિ તથા માંસપેશીની પરિરક્ષિતે ચારે આશય નોંઝે. આ દેશમાં પહેલાં ઇ-સની તથા મગજળ મિગરે અનેક પ્રકારની કસરો પ્રચલિત હતી; પરંતુ અંગ્રેજ સુધારાએ એ સર્વ આપણાં દાખલથી કાઢીધું છે. આપણે આપણી પૂર્વની કસર-તો અને રમતોને શાઓ તેમાંજી આપણે તેવું એકે જોઈ કસર મારા જાણુ-વામાં નથી આપણાં જાતજાણુવિચલા અથવા તે કુદિખમનું એ એક ઉદાહરણ છે.

બીલુ:—અત્યાંકને પ્રા-પા આપણું નોંઝે આપણાંમાંના પ્રત્યેકે અન્ન-ક-અના પ્રાપ્તિમાં પણ અત્યું નોંઝે.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યરો કાલે અન્ન ધારણ કરવાની આપણને મનાઇ કરે છે, તેવું કેમ કરવું ?

શુક્ર:—એ તો કાલે ખાંધાગામોની જૂલ છે. કાલેની એ જૂલ વખત બતાં કુલરી કરશે.

બીલુ:—અભરિયા ઉપરાંત કેટલીક શારીરિક કવાવતો પણ રાખવી નોંઝે, પ્રથમ કે શારીરિક મર્મતું સંપૂર્ણ પાલન કયા ચારે કેટલીક કવાવતો જાણુ નહ-તી છે, દાખલાતરીકે અધરોહણ, શરેખમાં ને ચંદુપ અધરોહણ કરી રહેતે

નથી, અને અભિરુચિ પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં જઈ ઉપદાસપાત્ર લેખાય છે વિવાયતની ઓએ પણ અધારોદય તથા અભિરુચિ કરવાને શક્તિવાન હોય છે આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ ?

તેવી રીતે અધારોદય શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવું, તથા તરતા શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જો મનુષ્ય પગે ચાલીને અત્યુત્ક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી-નાળું તરી શકે નહિ તે અર્થ મોઢો બની શકે નહિ. મેં કહ્યું તે સિદ્ધિ કેવળ પોતાઓતેજ માટે જરૂરનું છે એમ માની હર્ષિ નહિ જો મનુષ્યને તરતા ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. સુદના પ્રસંગે લાગેલાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતા શીખવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત કરીને એની રહીશ નહિ સામા પછ ઉપર દલોડો લઈ જવાને તેમજ સનુતા પાળવાની બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ કોસીના કોસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ ક્ષણપતો શીખવી જોઈએ.

શિષ્ય:—મતલબ કે શરીર પ્રુષ્ટ અને બળવાળું બને તેટલાંથીજ શારીરિકશક્તિનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થવું ન જાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—ક્રિયાવત વિચેરે—

શુર:—કસરત ક્રિયા બાબતમાં મલમલકનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ કારણ કે તે જનુ બળદાયક છે તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની પાણી જરૂર પડે છે.

શિષ્ય:—સામળ્યો દુકામાં શરીરની પ્રુષ્ટતા, વ્યાયામ, મનપ્રુદ્ધ, અભિરુચિ, અધારોદય, સતરણ તથા પગે ચાલતાં જી સુધી જવાની પણ દેવ પાડવી જોઈએ—

શુર:—એટલુંજ નહિ સદનશક્તિ પણ જોઈએ ટાંક-તડો તથા કુષા-તૂવા સદન કરતાં શીખવું જોઈએ અને તેટલો પરિશ્રમ થવો હોય તોપણ ચિત્તમાં બેઠ કે ગદાનિ ન ચાલ તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. તે સિવાય એક લાગેલાને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઈએ. સખલા તરીકે જરૂરના પ્રમંગે માગી જોડતા આવડવું જોઈએ, વર બધિતા શીખવું જોઈએ, વખન ઉચ્છરી જવાની દેવ પાડવી જોઈએ, વિચેરે અનેક સમયે મોઢાઓને દુઃખ-નાર દિવસ આસે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીડ ઉપર ઉચ્છરો લઈ જવો પડે છે. દુઃખમાં એક શરીરને પોતાના ઉપયોગી અસો પોતાની પાસે રાખી લેને બચાવવા ધારવાળાં બનાવીને સાથે લઈ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે આપણું દેહરૂપી સસુ તીક્ષ્ણ ધારવાળા શાસની માંડેક હમેશા તૈયાર રાખવું જોઈએ. શરીરને જેમ પોતાના સખલી રાખેલા અસોથી સર્વ પ્રવેશને તોડી-પોડી તથા રાંધી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેહ પણ

સર્વ કોર્મો કરી રો લેશે સજ્જન જનનયો બેઠએ

શિષ્ય—પણ એ કેમ જાતી સહે લેશે ઉપાય તે જાણે કાંઈ બહાન્યો નહિ

શુદ્ધ—તેના ઉપાયો (૧) બાળાશ, (૨) સિદ્ધિ, (૩) આહાર, (૪) કન્દિય

સજ્જન એ માર હજારો શરીરિક આવીતનને મટે પૂરતા છે

શિષ્ય—તેના આપે બાળાશ તથા સિદ્ધિ સજ્જનને કોઈ કષ્ટ તે મે બાળા-
પૂર્વક સંજ્ઞાનું છે, પણ આહાર સજ્જન કોઈ બુદ્ધિસો ક્યો નથી સરમાતમાન
વાચસ્પતિ મહાસરના જાનવાનસજ્જનને એ પ્રશ્ન હોયો હોય તે હવે મને માટે જાણે
છે વાચસ્પતિ મહાસર કેવળ જાત-દાશ ઉપાય છાત્રીનો નિર્ણય કરતા શુ ખાત્ર
કોઈક બાળને બેસી રહેવું તે ધર્મોત્તર છે 'તેનાથી વિશેષ પ્રકારના ક્યો આહાર
રજા લેવા એ શુ અધર્મ છે' કું ન જુવો દોષ છે આપણે કહેવાનો આશય તે
વખતે કોઈક એવાજ પ્રકારનો હતો

શુદ્ધ—મે કહ્યું હતું કે શરીરની રજા તથા પુષ્ટિને માટે ને કોઈકોજ બાળક
રહેલ દોષ તે તેથી અર્થિક આહારની જાનસા સજ્જન એ અધર્મ છે, શરીરની
રજા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે ■ વિષય દો વૈદાનિક
પરિચોના દામર્જાન રહેવા દેને જોઈએ ધર્મના ઉપોદેશોનું તે કામ નથી કું માનું
છું કે વૈદાનિક પરિચો દામર્જાનને શરીરસજ્જ તથા પુષ્ટિને માટે રહેલ લેખકો
નહિ પણ લેની સાથે વાચસ્પતિ મહાસરના સંયોજોને વિચારણામાં લખ્યો તે
તેમના જેવા શરીરસજ્જ વિજ્ઞાન માણ્યો માટે એવા સાદા ખોરાક રહેલ
પણુ હોખાવા લોકો, આપણે તે યોગ્ય અથુ મારવાની જાણને છાત્રી જરૂર નથી
વૈદાનિકોનું કામ વૈદાનિકો કરે જોન કૃષ્ણવોચ્ય છે આહારસજ્જનો એ
મહત્વનો ઉપોદેશ, કે જે રજા થીકુચના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી કું
તેને મળ્યાનું છું, એટલાથીજ સતોષ માની લેને—

માનુ-સત્વાગ્નિતોષ સુસપ્રીતિવિવર્દના ।

રજા સિન્ધિય સિન્ધિય દુધા આહારઃ સાત્ત્વિકાગ્રિયા ॥

અર્થાત્—જે આહાર ગુણુચર્મ, ઈલાકમા, ગળામાં સ્વાસ્થ્યમાં, મુખમાં અને
વિજ્ઞાન જાનદમા રહિ કરે, સંચિને પ્રદીપ કરે, જે આહાર રસપુષ્પ દોષ, સિન્ધિય
દોષ, અને જેનો કાન્દિય અથ શરીરમાં પાવન થાય તેનો અર્થાત્ "ન્યૂટ્રીટીવમ્"
હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના સર્જનકર્તાની જાતની પ્રત્યક્ષ રાજ તેજ આહાર
આવિર્ભાવે પ્રિય જાય પડે છે

શિષ્ય—પણ એવા મધ-ખાત્ર આહારયે લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કોઈ
માનુજ નહિ

શુદ્ધ—તે કામ વૈદાનિકોનું છે શરીર-લક્ષણોને જાણ્યું છે તેઓને પૂછી

ને કે મદ-માસ વિગેરે આધુન્ય સત્ત્વ જળ આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિરત્તિમા વદિ કરે છે કે નહિ ? મદ-માસમાં શા શા ગુણે તથા અવગુણે રહેલા છે તેનો ખુલાસો તેમનો પાસેથી મેળવી લે

શિષ્ય — હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તે તેનો નિષેધ કર્યો છે

ગુરુ — મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ મદ માસનો નિષેધ કે વામાં જોડું કર્યું નથી. અતુલીનન 'તત્ત્વ જોજ તેમના ધર્મોપદેશન મુજબ હવે મદ-માસ અનિષ્ટકારી અતુલીનને દર્શનકર તથા જોને તમે ધર્મ કહો છો તેને વિનંકર હોવાથી એનો નિષેધ કરવામાં તેઓએ વાજબીજ ક્યુ છે

શિષ્ય — કોઈ પણ અવરથામાં શુ મદનો વ્યવહાર નજ કરવો ?

ગુરુ — ને પીડિત બંધિતની પીડા મદ મિવાજ ખીજ કરાધી કાંત ન થાય એમ હાથ, તેને મારેજ તેનો હિપ્પોચ કરી સક્ષય તથાપિ એક અવરથા એવી પણ છે કે જે મમથે ચિકિત્સા કે વૈદ નિગાની આજ્ઞાની શક ન જોતાં પરિમિત મદપાન કર્તાવ્ય છે

શિષ્ય — એવી કયી અવરથા છે ?

ગુરુ — સુદ સમયની અવરથા જોજ મારો મહેવાતે આસવ છે સુદમણે મદ પાન ધર્માતુલ્ય લેખાય છે તેલુ કારણ માત્ર એટલુજ છે કે જે જે જીતિઓના જળથી સુદસ્યેતમા વિજળ મળી કહે તે તે જીતિ પરિમિત મદપાનથી વિશેષ જળ વાન જતે છે આ સિદ્ધાંતને હિંદુશાસ્ત્ર પણ યોગ્ય માન આપે છે મદાભ્યારતમાં લખ્યું છે કે જ્યદ્ધસવપના દિવસે એકલો અર્જુન રાત્રીની સેનાને બેઠાને રાત્રીએની મધ્યમાં જાહેને હોમો રહ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને આખા દિવસમાં અર્જુનસખથી મદ સમાચાર મળ્યા નહિ તેથી તેઓ આધુજ ચિત્તે બેસી રહ્યા હતા. તે સમયે પાંચ સેનામાં સાતકિ મિવાજ ખીજે એકે એવો વીર યોદ્ધો નહોતો કે જે રાત્રીએની મધ્યમાં જાહે અર્જુનના સમ્યા સમાચાર લઈ આવે યુધિષ્ઠિરે સાતકિને આ દુધર કાર્ગ કરવાની રજા આપી તેના ઉત્તરમાં સાતકિને ઉત્તમ પ્રકારના મદની પ્રાર્થના કરી. યુધિષ્ઠિરે પોતે તેને ઉત્તમ પ્રકારનો મદ આણી આપ્યો. માર્કેડેવ પુરાણમાં પણ જણાવ્યું છે કે રવિ મનિમને અસુરોનો વધ કરતાં પહેલાં સુરાપાન કરવું પડ્યું હતું

૧૮૫૭ નો મહાત્મ જળવો થયે તે વખતે ચિનહિરના સુદમાં અંગ્રેજ સેનાને હિંદુ તથા મુસલમાનોની સેનાએ પરાજિત કરી હતી સ્વયં સર હેનરી હોરેન્સ તે સુદમાં અંગ્રેજ સેનાનો નાવક હતો. જતા વેખને દાર ખાવી પડી હતી અંગ્રેજ પ્રતિદાસનેખક શર જોન કે તેના કારણે આપતાં એક કારણ એવું પણ જનાવ્યું છે કે તે દિવસે અંગ્રેજ સેનાને જરુરેએ મદ મળી શકે નહોતો એ કારણે એક અસહવિત નથી

તે મને તેમ હો. મલમેલનના સળધર્મા મારો મત દુઃકર્મા આ પ્રમાણે છે -
(૧) મુદ્ધમણે પરિમિત મલમેલન થઈ શકે, (૨) સ્વપોષ્ય ચિકિત્સાની આહવાનકાર
રેખાદિર્મા તેનો ઉપયોગ કરી શકાય, (૩) તે સિવાય મલમન કરવું અનુચિત છે

શિલ્પ — આમાદાસનળધે આપનો જ મત છે ?

મુર — મત્ય-મંત્રિ કરીરને ઉપમરી છે કે અપમરી છે તેને નિર્ણય કરવો
તે વૈદાનિકાનુ મમ જી x ધર્મદેવતા તો માન એટલુજ હતી શકે કે મત્ય-મંત્રિનો
આદાર કરવાથી અનુબની પ્રીતિશ્રિતિના અનુશીલનને ધર્મ પડેવે છે તેથી તે
નિષિદ્ધ છે જૂતમાવમા પ્રીતિ રાખતી એ દિદુધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અમારો
અનુશીલનવદ પશુ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે પણ આમ કરેલા ઉપરથી અનુ
શીલનવદ દિદુધર્મથી દોષ જુરેજા મતવાદ છે, એમ માની લેમશ નહિ. અનુશીલન-
વાદ પણ દિદુધર્મનેજ એક વિરુદ્ધ છે

શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનમળધે વિવેચન કરતી (૧) વ્યાયામ (૨) શિરશ્ચ
તથા (૩) આદારના વિષયમાં મે માત્ર વિચારો નજીવા દવ (૪) ઇન્દ્રિયસંય
મના સળધર્મા મારે જે જેલ કહેવા લેખએ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનને માટે
ઇન્દ્રિય-સંયમની અવરત જરૂર છે, એ વાત તને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની અગાધ
દુ ક્ષેત્રો નથી ઇન્દ્રિયસંયમના અભાવે શરીર યોગ્ય પ્રમાણમાં પરિપુષ્ટ થઈ શકતું
નથી વ્યાયામ દત્વા એટલી ધીરજ રહેતી નથી, ચિદ્ધનુની સાર્થકતા ધણ શકતી
નથી એટલુજ નહિ પણ જે આદાર દોઢરીમા જાય તે આદાર પણ સંપૂર્ણરિતિ
પછી શકે નથી, અને તેને લીધે શરીરમા જેવું લેખએ તેવું ખજ આવતું નથી
તે સિવાય ઇન્દ્રિયોને સયમમા રાખતી એમ ઇન્દ્રિયોતુ મેઅ અનુશીલન છે, એ વાત
દુ ન શકેનો દોષ તો તને આમજ મમજાવી મરો પણ જુ આટલે દૂર આવ્યા
પછી મારે તને માદ આપવું લેખએ કે ઇન્દ્રિયમવમ એ માનસિક વૃત્તિના અનુશી
લનને સંપૂર્ણ આધીન છે, મારણુ કે જે માનસિક વૃત્તિ નિર્જળ હોય તો શરીર
ઉપર જેવો લેખએ તેવો અક્રુર રહી શકે નહિ સારાંચરે મારે કેવું લેખએ ?
દુ આમજ નજીવી મરો તેમ માનમિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન, શારીરિક વૃત્તિના
અનુશીલનના ઉપર આધાર રાખે છે તેનીજ રીતિ દવે જુ લેખ રાખી કે શારીરિક
વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન પણ માનસિકવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે આ પ્રમાણે
શરીર તથા મન એમીજા સાથે જડીજ ગાદ સળધર્મી લેખએલા છે એમના
અનુશીલન મિવાય અન્યતુ અનુશીલન દોષ કાચે સલાવે નહિ. જે મોખેલોને કેવળ
માત્ર માનમિક વૃત્તિના અનુશીલન ઉપરજ જરૂર મૂકીને એમી રહે છે તેઓને

x આ મળી પ્રસ્તાવ ધણી વર્ષો સલાવતુ દોષને તે પછી મજાખમ રીતિ
માએ મામાદાર નુકસાનકારક હોવાતુજ જાહેર કરેલું છે

સ પાદક

ઉપરથી અમપૂર્ણ છે તાત્કાલ પ્રાપ્ત કરીને બેસી રહેતું જેનો ઉપરથી અમપૂર્ણ હોવાના કારણે ધર્મવિરુદ્ધ છે એવેજના સિદ્ધાંત માન્યો નિહ થઈએ. જેમ વધાર્થ મનુષ્ય બની શકના નથી, તેમ યોગ્ય ધણા પુસ્તકો કેટલેક કચ્છરથી પણ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પડિત બની શકતા નથી આ બન્ને અર્થો અપૂર્ણ અને વેધો અનિષ્કારી છે.

અધ્યાય ૧ મો-જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ

શિષ્ય — તાર્કિક વૃત્તિઓના સનધમાં તે આપનો ઉપરથી સાબળ્યો. હવે જ્ઞાનાર્જની (જ્ઞાન મેળવન રી) વૃત્તિઓના અનુસીદનસમયે કાંઈક કહેો તે જ્ઞાનાર્જની ઉપજા છે તારા સમજવા પ્રમાણે બીજા મારની વૃત્તિઓના અનુસીદનથી જે સુખ થયા શકે તે સુખ આ વૃત્તિના અનુસીદનથી પણ પ્રાપ્ત થયુજ નોંધ્યે અને હવે સુખ ત્યાં ધર્મ પણ હોયજ એટલે મારે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું અનુસીદન અથવા તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ માન્ય છે.

શુદ્ધ — અનન્ય તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે, મરતુ તે જ્ઞાન વિના અન્ય વૃત્તિઓનું મધ્યમ અનુસીદન થઈ શકે નહિ એ વાત તાર્કિક વૃત્તિના અનુસીદન સમયે દુ તને નશાબર સમજાવી ચૂંધો છું તે સિવાય બીજા એક જાગતને મારે પણ જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે જાગત થણી મદદરતી છે અને તે એ કે જાન સિવ પ કથાને એ જાણી શકાય નહિ તેમજ વિનિર્ણયક કચ્છરની ઉપમના પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય — જ્ઞાન હોય તેજ ઈશ્વરોપાસના થઈ શકે, એમ બે આપ કહેવા માનતા હો તે પછી મૂર્ખ અનુષ્ઠો કચ્છરની ઉપમાના જેવી રીતે કરી શકે કે ઈશ્વર મુ કેરજ પડિત પુરવાને માટે/ છે.

શુદ્ધ — મૂર્ખ મનુષ્યો મારે ઈશ્વરોપાસના નથી મૂખને મારે તે ધર્મ જેવી કે ઇ વસ્તુજ નથી એમ મુઠ્ઠે તોપણ બોલુ નથી જ્યતમાં જ્ઞાનપૂર્વક જોઈતા પાપો થાય છે તેમનાં ધણાખરાં પાપો પ્રાપ્ત મૂર્ખ મનુષ્યો દાસાજ થાય છે અને મારે એક રૂપીકરણ દરવું જોઈએ જેને લખતા વાચતા આવડતુ ન હોય તેનેજ મૂર્ખ મનુષ્ય માની જાણી નહિ તેમજ જેને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તેજ જ્ઞાની એમ પણ માની લેનારુ નથી પુસ્તકો વાંચ્યા વિના પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે જાદુજાનોએ અને નિત્યોમા શર્યા વિના પણ જ્ઞાનનો ઉદિ થઈ શકે છે અજણા દેશની પ્રસ્થાન સ્ત્રીઓએ તેના ઉત્તમ દખ્ખા આપણને પૂરા પાડ્યા છે તે સન્નારીઓના પ્રાપ્ત કાણે પણ લખતા વાંચતા આવડતું નહોતું છતાં તેમના જેવી ધાર્મિક વ્યક્તિઓ જુવીમાં યોગીજ થઈ હશે તે આદર્શ નારીઓએ પુરતોવું વાચના કરું નહોતુ તેથી તે સર્વ મૂર્ખ હતી, એમ કહેવાય કાઠનાથી

સાદસ થઈ શકે નહિ. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ને કેટલાક ખાન
માર્ગો હતા, તે સર્વ આજે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે. “કથા” અને હરિજીતનં એ
પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક સુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સંનારીઓ કથાશ્રોત્ર
સુખથી પુરાણ તથા ઈતિહાસની વાતો સાલજતી અને એથી કરીને પુરાણ-ઈતિહાસ-
માં જ્ઞાનનો ને હૃદયમાં ખંડાર છુલ્લખલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો.
કથાઓના શ્રવણથી તેમની જ્ઞાનાર્જની થતીઓ જલ્દી મારી રીતે સ્વચ્છ તથા પરિ-
તૃપ્ત થઈ શકતી હતી. તે જિવાય દિગ્દુર્ભવના પ્રતાપે આપણા દેશમાં વંશપરંપરાએ
ને જ્ઞાનપ્રવાહ સુતત વચ્ચા કરતો તે પ્રવાહ ઉપર પણ સંનારીઓનો અધિકાર
રહેલો હતો. આ સર્વ કારણોને લઈને અત્યારના આપણા મુશ્કિલિન યજ્ઞાત્મક
સુવેદો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સંનારીઓ જલ્દી મારી રીતે
સમજી શકતી હતી. રામચાલસીઁ અવિચિતકારતું માહાત્મ્ય જ્ઞાનવિના કોઈ
મને સમજી શકાય નહિ, તેમજ વિશ્વવ્યાપી સત્યની માથે અતિથિ-સત્કારને કેવા
પ્રકારનો સમય છે, તે પણ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના ભ્રમ સકાય નહિ. અત્યારનો આપણો
સુપરલો વર્ગ અતિથિતું નામ માલગીને પણ મળી જાય છે. અત્યારના સિદ્ધિ
વર્ગને ને જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન પૂર્વની અસિદ્ધિ સંનારીઓને હર્ષ, એજ વાત હું
કહેવા માગુ છું. તેઓએ અતિથિ-અકારતું માહાત્મ્ય જલ્દી મારી રીતે સમજી શકતી
હતી આ પ્રકારના એક નહિ પણ સંકોરો હસહસો આપી શકાય તેમ છે. એ
દરિદ્રો ભ્રમરો તો પ્રાચીન કાળની નિરક્ષર સીઓનેજ જ્ઞાની લેખથી ભ્રમરો, અને
અત્યારના આપણા સુધિસિદ્ધિ વર્ગને અજ્ઞાની લેખનો ભ્રમરો.

શિષ્ય —એમાં સિદ્ધિ વર્ગનો શો દોષ ? હંમેશ-વિદ્યની પદ્ધતિજ એવી
એમાં કોઈ શું કરે ?

ગુરુ —મહત્ત્વ, એ વાત ખરી છે. મેં ને અનુશીલનવાદ તને સમજાવ્યો,
અર્થાત્ મહત્ત્વ થતિઓતું યજ્ઞયોગ્ય અનુશીલન થતુ ભોલ્યે, એમ મેં ને હું તે
વાત અત્યારના શિક્ષકમા યોગ્યત્વ નથી, અને તેને લાભનેજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ
ફાલિત મહત્ત્વ છે. અંતેજ સત્યતા અધિકારીઓએ સિદ્ધાંત ક્યો-કે પાઠશાળામાં તો
એક યોગ્ય પ્રકારની રીતિતુજ અનુશીલન થતુ ભોલ્યે, અને એ પ્રમાણે કાર્યની
કરજાત થઈ ગઈ. મનસા કે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમના અધુક હરેલો અને
અવસ્થાકતાઓનેજ આકારી છે, અને તેથીજ તે સંલેપ રહી ગઈ છે. અજ્ઞાનજ્ઞાની
શિક્ષણપદ્ધતિમાં જલ્દી મારી રીતે કોઈ વિચાર કરવાથી સહેજે ટારી આવે છે.

શિષ્ય —એ દોષો કયા કયા ?

ગુરુ —પ્રથમ દોષ તો એજ છે કે જ્ઞાનાર્જની-રિતિઓપ્રત્યે જલ્દી વધારે
લજ આપવામાં આવે છે, અને કાર્યપ્રતિષ્ઠા અથવા ચિત્તરચની રિતિની ખીલવણી

માટે કાકળ પ્રપત્તિ થતો નથી, અને તેથી કરીને કેળવણીનું જોડાએ તેનું ઉત્તમ ફળ મળી શક્યું નથી. દિલ્હી કુવેરા મનુષ્યનથી બહુ વેળા પડી ગયા છે વધીય ડોક્ટર અથવા સરકારી નોકર બન્યું એને જ કવનનું પરમ લક્ષ્ય તેઓ માની મેળ છે બીજા તરફ યુરોપના એક ભાગની પ્રજા ન્યારે ઝિમ્મકુદાન તથા સપત્તિત્રિય બનવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે તો બીજા તરફ બીજા ભાગની પ્રજા કુદપ્રિય તથા લુભથી બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે. અચી દ્વિવિત શિક્ષણપદ્ધતિના પરિણામે યુરોપમાં ડેટકેટસાં કુદો તથા અભાચારો થતા છે તથા થાય છે તે કાષ્ઠથી અગવડ્યુ નથી શારીરિક શક્તિ, અર્થકારિણી શક્તિ તથા ચિત્તરચ્છની શક્તિની ખીનવણીની સાથે મોઝમ પ્રમાણમાં એ માનસિક શક્તિની પણ ખીનવણી થાય તેજ તે જગતને તથા જનસમાજને ઉપકારી અથવા અનુકારી થઈ શકે બીજા શક્તિઓને તિરસ્કાર કરી કેવળ માત્ર કુદિનેજ કેળવ્યા કરતી એ કેાઠ રીતે ઈંગ્લેન્ડમાં નથી અમારા જેવા સાધારણ મનુષ્યોની ધર્માનુકૂળ આનંદઓ કેવા પ્રકારની તે તુ જાણે છે ? દિલ્હીમાં માત્ર રૂપવાન્ ચદ્ર અથવા બજવાન્ ધર્તિ કેવળ પૂજનીય માનીને બેસી રહેતા નથી, માત્ર કુદિમાન કુદરપતિ તિવા જાની બહાની ઉપાસનાનેજ સર્વસ્વ માનીને તેદસેધીજ બટકી જતા નથી, એટલુજ નહિ પણ કેવળ રસદ મધર્વગજ અથવા સરસ્વદી દેવીનેજ અગાધરૂપે સ્વીકારી શાંત થતા નથી, પાન્ટુ દિલ્હીમાં શક્તિ, દિલ્હીમાં પૂજા, દિલ્હીમાં સર્વસ્વ તે સર્વાગમપત્ત-અર્થાત્ સર્વાંગીન પરિણતિપ્રકાર, છ પ્રકારના ઐશ્વર્યપ્રકાર વિષ્ય જરવાનત્રાજ ચરણમાં સમર્પિત થાય છે અનુશીનન-નીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત પણ એજ છે કે સર્વ પ્રકારની શક્તિઓને એવી પોષ્યતાપૂર્વક કેળવવી કે એક શક્તિ બીજા શક્તિને ઘણી દહ સ્વ-છેદતાપૂર્વક આગળ વધી શકે નહિ સાચા કે પ્રયેક શક્તિને પોતપોતાની સીમામાં રહેવા દઈ તેનું મોઝમ અનુશીલન કરવું એજ વિષ્ણુની આરાધનાનું મૂળ-પ્રધાન રહસ્ય છે

શિષ્ય — એ તો શિક્ષણના એક દોષની વાત થઈ બીજો દોષ તુ છે ?

ગુરુ — આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલીનો મીઠો દોષ એ છે કે તે પ્રયેક મનુષ્યને એક ખાસ વિષયમાં પરિપક્વ થવાની દરજ્જા પાડે છે. અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારના વિષયો અજાણતા અજાણત મળતો નથી અર્થાત્ એક મનુષ્ય પાસે તો વિદ્યાનશાસ્ત્રમાં ખૂબ પારગત જાતી રહે, પરંતુ તેને માટે સાહિત્યના દ્વાર તો બંધ રહેવાના એક મનુષ્ય પાસે તો સાહિત્યની શાખામાં પરમ વિદ્વાન જાતી રહે, પરંતુ વિદ્યાનશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાની તેને રજા મળતી નથી. અર્થાત્ રીતે એક મનુષ્ય જો એક ખાસ પ્રકારની શક્તિને કેળવીને ઉપચાર થાય તો પછી મનુષ્યની જાકીની શક્તિઓને ખીલવવાનો અવકાશ કયારે મળે ? પરિણામ એ આવે કે તમાં લુઓ તથા તમને અર્ધ મનુષ્યવચ્ચેના જાણુમ મળી આવે-અપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળા મનુષ્ય

તો દર્શન પણ જાણેજ તમને થવાનું ! એક મનુષ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, પણ જો તે કોઈ પરમાત્મા અસ્તિત્વની કમસીન હોય તો તે અર્થ મનુષ્યજ છે, એમ કહેતું જોઈએ એવીજ રીતે જે મનુષ્ય સૌંદર્યપ્રિય હોય અને સર્વ સૌંદર્યોમાંથી પોતાની રસકૃતિને પોષણ આપી શકે તો હોય, પરંતુ જ્યારેના અપૂર્વ વૈજ્ઞાનિક તત્વોથી જ્ઞાન હોય તો તે પણ અર્થ મનુષ્યજ છે હવે કહ્યા તે હિમય પ્રકારના મનુષ્યો મનુષ્યત્વરહિત છે, અને તેથી તેને અથો ધર્મભટ્ટ છે જે કૃત્રિમ-પુત્ર પેલે હૃદયવિગાર હોય છતાં સ્વભવમાંથી અનિષિત હોય, અથવા તો રાજધર્મ ભણવા છતાં 'શુરિલાભા' જ્ઞાન હોય તો તે હિંદુધર્માનુસાર ધર્મભટ્ટ છે હિંદુ-શાસ્ત્રોનાં સ્વાર્થ મર્યાદા એજ પ્રમાણે છે.

શિષ્ય:—આપની ધર્મજ્ઞાનના અનુસારે તો સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના વિરોધોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ

ગુરુ:—નહિ, સર્વ મનુષ્યોએ તેમજ દરેક જોઈએ એવી માર્ગ આપક નથી અનગત, એટલું છે કે ક્રમેકે મનુષ્યે પોતાની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓની કસોટી તેમજ ખોનવણી તો કરવીજ જોઈએ.

શિષ્ય:—તે અનગત છે, પરંતુ મર્મ મનુષ્યોથી તેમ જની કોઈ એવું આપને લાગે છે ખરું ? મર્મ મનુષ્યોની મર્મ કૃતિઓ એકમત્તમાં તેજસ્વી હોતી નથી મોઢી મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાનના અજસમમાં વધારે તેજસ્વી હોય છે તો મોઢી વૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અદ્વિત હોઈ કહી શકે તેવી હોય છે. સાહિત્યની વૃત્તિઓના મનુષ્ય વિજ્ઞાનની શાખામાં જ્યાં તો તેને પ્રાથમિક જાણ થતું પડે તેને બાકે વિજ્ઞાનની વૃત્તિઓના મનુષ્ય ખોળ કોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસન કરતા વિજ્ઞાનની પાછળના મતલ મધ્યો ગ્રહે તો વખત જતાં તે એક મહાન વૈજ્ઞાનિક બની શકે એજ મનુષ્ય સાહિત્યમાં અને વિજ્ઞાનમાં-ક્રમમાં કેવી રીતે પારખત બની શકે ?

ગુરુ:—તે ન જની શકે, પરંતુ “પ્રતિભા” વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરતા મેં જે વિચારો તમે જણાવ્યા હતા તે પુનઃ વાદ કર તારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારે જે કંઈ કહેતું જોઈએ તે સર્વ તેજ વખતે જણાવી મને જુ મુનકિતની અને જરૂર નથી હવે ત્રીજે દોષ સામળ

વતમાન શિશુશ્વપદ્ધતિમાં એક માધ્યમ હોય એ પણ છે કે તેમાં પાત્રા પાત્રોના સેધ પણ વિચાર કરવામાં નથી આવતો અર્થાત્ અમુક વિષય વિદ્યાર્થી-ઓના અતઃકરણમાં વિખસ પામે છે કે નહિ, તે જોવાની કોઈ તરફી લેતું નથી.

૧ આ વિષય પાઠમાં અધ્યાયમાં શિખના એક પ્રશ્નમાં મળી આવશે

એક વૈદ રાગીને મુશાનુર જોઈ જાવાની હુટ જાણે, પણ તે દહીં ખાધેનું અન્ન પાચન કરી શકે તેમ છે કે નહિ તેને વિગતુન વિચાર ન કરે તો તેને સુષોમ્ય ચિન્તિતક કહેવાય નહિ તેથીજ રીતે જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની શક્તિને તોન મ્માં સિવાય મરજમમાં બોલોજ લખી કરે તેને પણ સુષોમ્ય શિક્ષક લખી શકાય નહિ દહીંને બહુ અનાજ ખાવા બદલ જેમ અચ્છર્ણનું દર્દ બેઠાવવું પડે છે તેમ હા ઉપરાંત બોને વિદ્યાર્થીઓના મરજમમાં લરવાથી વિદ્યાર્થીઓને પણ માનસિક અચ્છર્ણને આપીન થવું પડે છે આથી કરીને કમે કમે વિદ્યાર્થીની રાત્રીની શુતિઓની અવનતિ થતી જાય છે 'યુખરથ ઝો, યાદ રૂચે, ચોખી નાજો, કોઈ કાઈ પૂડે તે' પોષકની મધુક એકદમ ઉત્તર આપતાં રીજો ' એજ પ્રમાણે શિક્ષક અજાણ્ય વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે, પરંતુ આજ શિક્ષકથી વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ તીવ્ર થતી જાય છે કે શુદ્ધિ થતી જાય છે, સ્વચ્છિત મુખ થતી જાય છે, કે પ્રાચીન પુસ્તકોનો પાન પકડી પાછળ પાછળ ચાલનારી થતી જાય છે, તેનો તો કોઈ જુલે પૂરે પણ વિચાર રહ્યું નથી અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને જે માનસિક આદાર આપવામાં આવે છે તે તેમનાથી પાચન થઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ તો કોઈ નજર પણ કરતું નથી ત્રિમાસ સિસિત મરજો રાત્રીનો જોર વધતું કરી મમારમાં ચેતરતું લટકીને આકુપ્ય પૂર કરે છે ઉપરો વિરમ્ભિત નામની કર જામથી રેતી આપીને તેમજો ભાર લઈ લે છે એટલે પછી તેઓ રોજામાં મગ્ગ જઈ રવચ્છદતાપર્વક ધાસ ખાવા લાગે છે

શિષ્ય—અમારા દેશના સિસિત વર્ષ પ્રત્યે આપની એટલી મધી કાપદશિ કેમ છે ?

ગુરુ—હું માત્ર આપણા દેશનાજ સિસિત વર્ષવિશે બોલતો નથી અહીંના અગ્રેને પણ એક મા બીજા પ્રકારે જોવાજ છે અપણે તેમને મહાપ્રતુ માની તેમજ અનુકરણ કરવા વનચાલએ છીએ, અને તેમના અનુકરણ માત્રથી મનુષ્ય જન્મ સાર્વક થયે જાનો લઈએ છીએ તેઓ પણ સગીર્ણ શુદ્ધિના છે, તેમજ રાત્ર પણ પીડાતવક છે

શિષ્ય—અમેજોની શુદ્ધિ સગીર્ણ છે ?

ગુરુ—હાં રહે સર્વ સમજશે જે જાતિ દોહતો વર્ષથી ભારતવર્ષ ઉપર આધિપત્ય જોગાયે ■ છતાં ભારતવર્ષીઓસગીર્ણ એક વાત પણ દેશધુધી સમજ રહી નથી, તેમનાજા બીજા લાગે ચુકે દશે તેપણ તેમનામાં વિશાળ શુદ્ધિ દોષ એમ તો હું હી રજીશ નહિ, પણ બીજા તરફ અગ્રેજોના, કરતાં પણ આપણા દિહીઓની શુદ્ધિ વિશેષ સગીર્ણ માગે પ્રવર્તે છે, એમ કહ્યા વિના આજનું નથી અગ્રેજોના શિક્ષક કરતાં આપણું શિક્ષક વિશેષ દરમ પ્રમથ છે

એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ, પરંતુ આજે એ કુમરશરણુ મૂળ જોવા અશક્ય
તો યુરોપના અનુકરણ સિવાય કશાએય નીલુ કંઈ હશે કેમ, તારી પટેલી રહી
હર ચાલે ?

સિદ્ધાન્ત:—પણ આપે જાનને પીઘાણવ કડું તેનો અર્થ શું સનજવો ?

ગુરુ:—તેની રીતે અહરે સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં અઘર્ણ યવાથી પીઘાણવ
થાય છે તેનીજ રીતે જ્ઞાન સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં જે તેને કુરુપયોગ થય તો તે
પણ પીઘાણવઃ થવા વિના રહે નહિ જ્ઞાનનું અઘર્ણ પીઘાણવક છે અર્થાત્
અમુક અમુક વાતો જાણી લીધા પછી તે પ્રત્યેકને પરસ્પર કેવો ભગવદ્ છે, અથવા
તો એ જ્ઞાનનું પરિણામ શું તેનો વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે નિર્ઘ
કમ છે કોઈ કહે કે મુદ્ધા તો ખૂબ પ્રહાર છે, મન સીધી ઉપરજ અધાઈ છે,
તો તેનો અર્થ શું ? રસોજ ન મુઝે ? ક્યાં થકને કર્યા જવું તેની કશી માહિતીજ
ન મળે । જ્ઞાનની પીઘામા ફસાવણા મણુએ અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો
કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ જાણુતા નથી એક સમયે એક અંગ્રેજે ઈંગ્લેન્ડની
દિલ્હા ખાતે એક જગતો ખરેક રૂપે તેને આ ફેરના રીતરિવાજોનું ખીનુવ
જ્ઞાન નહોતું એક દિવસે માળીએ આવીને તેને એક તાલુ નાળાએર મેટલામન
અર્પણ કર્યું સાહેબે તો નાળાએરની જ્ઞાન ઉતારી લીધી અને અદરનો ચોરો
ફેરી દીધો । માળીએ આ વાતની ખબર પડી એટલે તે માહેન પામે ગયો અને
કહ્યું કે " સાહેબ ! કાલ નહિ પણ તેને તો અદરનોજ ભાગ ખાવામાં થય
રાય છે " ત્યાર પછી માળીએ તેજ મહેનને મેટલીક ફેરીએ બસીઆમાંથી
લાવીને અર્પણ ફેરી માહેન તે માળીએ ઉપદેશ શ્રુતી ગયો નહોતો તેથી તેણે
ફેરીની કાલ-ગર્જ વિગેરે ફેરી દીધુ, અને મેટલીજ ખાવા માટે લઈ ગયો ।
માહેનને ખાતી થઈ કે આ દિલ્હીવાની ફેરમાં કંઈ રસજ હોતો નથી । માળીએ
પુનઃ આવીને સાહેબને કહ્યું કે— " માહેન, તેને તો ચૂસીને નથરા ચીરો કરીને
જ ખવાવ, અને મેટલી તો ફેરીજ લેવી જોઈએ " સાહેબે માળીને ઉપદેશ
સમજા રાખી લીધો હવે માળીએ એક દિવસ રતાણની એક માંડ મેટલી
સાહેન પેવા માળીનું શિલ્પન વિચરી ગયો નહોતો તેથી તે રતાણની ચીરો કરી
કરીને ખાઈ ગયો પણ રતાણને ચેટમા જઈને એવું તો હાં ઘર કર્યું કે
માહેન કોંપથી લાન-પાટા લઈ ગયો, અને માળીને ચારી-ચારીને મરજીતોલ ફેરી
નાખ્યો આને દુ અશ્વક જગતો પણ નહિ લેઈએ, એમ ધારીને અર્ધ દિવસે
જગતો પણ દેખી નાખ્યો અનેક મનુષ્યોના માનસક્રોએ આવી રીતે જગતોના
માફક ફેર-ફેરાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેના કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની

તેમને ખમર ન હોવાથી નિવારાણી દોષરતને જાહેર પ્રાચી અને રહસ્યે જાહેર જોડતી ખાકને દેનના વાવ છે અમુક પ્રધાન્યુ જાન પ્રાચી જ્યાં પછી તેનો કયા અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની સૂચના ન મળે તો એવું જાન પશુ હુ ખાત-પક પક પક છે.

વિખ્યા:—ત્યારે શું જાનાર્જની જ્ઞાતિએના અનુસીધનમદિ જાનાની કહી જરૂર નથી? શુરો—એવું હાં એક જાત સમયપુ હોય તો શું જાણી જમ્યામાં ફેરવાયોજ તે તેવું સિદ્ધ થઈ જાય. જેવું વસ્તુ સિવાય જાનાની ખીનવણી થઈ જાય કેવી રીતે કહે? જતા એવું કહ્યુંમાં તામતુ એકજે કે જાન પ્રાપ્ત કરવાની સમયે આપણી જાતેજા પણ વિદ્યા પામરીજા જોડકો અજારે ને ચિત્તવ્યવહારે આપણુમા પ્રચલિત છે તે તો આપણા પેટમાં કાસી કાસીને જોડકા જ્યાં કરે છે. આપણે તે જોડકાને પચારી રહીએ છીએ કે નહિ, અને પછી હુણ જમન થાય છે કે નહિ, પેટમાં વધારે જમન રહી સો તેમ છે કે નહિ, તેનો કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં, ખમ, કાસી કાસીને જોડકા જ્યાં કરે છે. કેટલીક સુખ માત્રાએ જાનાને ખૂબ ખમ-કારી ખમરાણીને ખાત્રીના કારીતુ સમજાવય ગયે છે, તેથીજ રીતે આપણા પિતાએ તથા સિદ્ધો પશુ પુત્રોની તથા વિદ્યા મેંજોની ઉત્તરિતે જાહેર અવતરિત કરે છે.

જાન પ્રાપ્ત કરવું તે ધર્મનો એક પ્રધાન વ્યવ છે, પરંતુ એને જાહેર માવારે જો જ્યાં જોડકો ત્યાં ઉત્તર વસ્તુ દેખે પ્રવર્તી રવા છે. ધર્મનો ધર્મધર્મ ધર્મ તથા રીતો મમજવા દાનરે તથાજ ના મુસિદ્ધારી ખાપ પશુ સમાજમાંથી દૂર થઈ રાહે

અધ્યાય ૧૦ મો—મનુષ્યમક્તિ

વિખ્યા—જ્ઞાતિએના ચોખ રુદુરણ, માનવરસ તથા સાર્થક્ય એજ સુખ અને એજ અનુભવ એ વાત જરામદ સમજાઈ જ્ઞાતિએ જણ પ્રકારની તે પણ સમજાવું જેમો (૧) શરીરિક, (૨) જાનાર્જની અને (૩) સર્વશક્તિથી અથવા પિપરકની તેમ કારીરિયા તત્તિ તથા જાનાર્જની જ્ઞાતિ અનુસીધનસમયે આવે ને ઉપદેશ કર્યો તે મે જરામદ સમજાવ્યો છે. નિરૂદ્ધ સર્વશક્તિથી જ્ઞાતિએના અનુસીધનની શુ જરૂર છે તે વાત પશુ આવે સામજ્યસ્થાને જિવિય સામજ્યથી વળતે સવ-કોષ-દોષ દરજા-કિના દર્શાવપૂર્વક કહી સમજાવી. હવે નિરૂદ્ધ સર્વશક્તિથી જ્ઞાતિસમયે આપને વિશેષ જોડવાનું દોષ એજ હુ ખારનો નથો કિરૂદ્ધ જ્ઞાતિએના અનુસીધનસમયે આપને કાંઈ કહેવાનું દોષ તો કહે.

શુરો—હવે સર્વશક્તિથી જ્ઞાતિએના જેને સર્વન કિરૂદ્ધ કહેવામાં આવે છે તે

જિવિને વિવેચન કરે તે લક્ષ્યપૂર્વક માલણ ને અર્થમાં જુનિને નિદ્રુષ્ટ દેહેવામાં આવે છે, તેથી છેક જુનિ અર્થમાં અમુક જિવિઓને ઉદ્દૃષ્ટિ દેહેવામાં આવે છે દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ વગેરે

ગ્રંથ — ભક્તિ અને પ્રીતિ એ ઉભય જિવિઓ સુ જુદી જુદી છે ? ઉદ્ધરમાં ને પ્રીતિનો આરાધ મામ તેને ભક્તિ દેહેવાય એમજ હું તો માનું છું

મુર — તારી એ માનીનાવિશે મારે વધો હાવવાની જરૂર નથી પરંતુ અતુ કીચન તરફ મગજતી વખતે તેને પુષ્ક પુષ્ક એ ગણવાથી નહીં સરજતા થાય તેમ છે. ખરૂં પછે તો ઉદ્ધરમાં ને પ્રીતિનું આરોપણ થાય તેમજ ભક્તિ દેહેવાય એવું પણ નથી. મનુષ્યો અર્થાત્ સગ, ગુરુ, પિતા, માતા તથા સ્વામી વિગેરે પણ ભક્તિને પાત્ર છે તે મિથ્યા એમ પણ બનતું નોંધએ છીએ કે બનેલાને ઉદ્ધર પ્રત્યે ખીતનું ભક્તિભાવ નથી હોતો, છતાં પ્રીતિ તો હોય છેજ.

ઉદ્ધરભક્તિની વાતને હાન ગુર્તમાં ગરૂ ? પ્રથમ મનુષ્યભક્તિવિષે ને ઉદ્ધર તે માનણા બે. આપણા કરતાં ને ઉદ્ધર હોય અને જેની ઉદ્ધરતા આપણને ઉપદેશ-પણ હોય તેમ આપણી ભક્તિને પાત્ર બની શકે છે, એવો ભક્તિનો એક મામાન્ય નિયમ છે ભક્તિની સામાજિક નાવસ્ય તા મુખ્ય બે કારણોને આધારી છે (૧) ભક્તિ સિવાય નિદ્રુષ્ટ મનુષ્ય ઉદ્ધર મનુષ્યનું અનુમગ્ધ કરી શકે નહિ અને (૨) ને નિદ્રુષ્ટ મનુષ્ય ઉદ્ધર મનુષ્યને અનુસરી શકે નહિ તો મમાન્યતા નેમ્મ હી શકે નહિ સમાજના બધાને વી જાવ તો મમાન્યની ઉન્નતિ યજ શકે નહિ એ વાત સદેલાક્ષી સમજાય તેમ છે.

હવે મનુષ્યોમાં કેલુ કેલુ ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે તેવિષે વિચાર કરીએ (૧) પિતામાના આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેઓ આપણા કરતાં ૨% છે, એ વાત સમ જાવવામાં બહુ સમય વીતાવવાની જરૂર નથી ગુરુ આપણા કરતાં જ્ઞાનમાં ભેદ છે, અર્થાત્ આપણને જ્ઞાન આપનાર છે, અને તેથી તેઓ પણ ભક્તિને પાત્ર ૭ વસ્તુત્ત ને ગુરુ ન હોય તો મનુષ્યો મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ શારીરિકી જિવિને વિવેચન સર્વતા પ્રસંગોપાત એ વાત ૮ તને સ્વી વધો છું, એટલા માટે ગુરુ તો ખામ કરીને ભક્તિને પાત્ર છે, એમ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી દિદુ-ધર્મ સર્વતરવર્ધમાં છે, એથી કરીને મુજબજિ હપ્ત બાર મુકામાં દિદુધર્મ નેરુ-અગિમાન હજ શકે તેટલું અભિમાન બીજે મહા ધર્મ લજ શકે તેમ નથી પુરોહિત અર્થાત્ આપણા કસ્ટાજીને અર્થ ઉદ્ધરની પાને ને નિત આર્યના કરે, આપણા કિતને માટે સર્વદા સર્વ પ્રસન્ના પ્રવતો કરે, અને આપણા કરતાં પણ ને અધિક પવિત્ર તથા ધર્માત્મા હોય તે પણ ભક્તિને પાત્ર છે ને મનુષ્ય કેવળ પેટની ખાત રજ પુરોહિતનો ધધો કરતો હોય તે ભક્તિને પાત્ર નથી સીન્ય કરતાં સ્વામી દરેક

રીતે કે જે એટલા માટે સ્વામી પણ સન્નિતે પાત્ર છે દિદુધર્મ એમ પણ મ્હે
છે કે સ્ત્રીઓએ પણ સ્વામીની સન્નિતે પાત્ર બનવું જોઈએ મારણ કે દિદુધર્મ
સ્પષ્ટ રીતે જ્યેષ્ઠ કરે છે કે સ્ત્રીને સાધ્યાદ્ય શરૂઆતથી માનવી જોઈએ બન્ની
મનુષ્યો એ સન્નિતે ચોખ્ખે એવા વહીવેતરી સન્નિત ન કરે નર્વાદ પ્રત્યક્ષ બધા
વધુ જો પેતાના માતા પિતાની સન્નિત ન કરે જો સ્ત્રી પેતાના સ્વામીપ્રત્યે સન્નિ
ભાવ ન રાખે જો સ્ત્રી પેતાના સ્વ મીને તિરસ્કાર કર્યા કરે વિચારીએ જે ગુપ્ત
અપમાન કર્યા કરે તે તે શુદ્ધ કેઈ મને હનનિત પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એવા શુદ્ધને
શુદ્ધ કહેવા કરતા નરકમાં કહેવું એ વધારે ચોખ્ખું છે જ્યાં વાત એવી દો સ્વમિદ
છે કે મ્હેપૂર્વક સમભવનની ભરૂં પડે તેમ નથી જોઈ રીતે સન્નિતે પાત્ર એવા
વહીવેતર પ્રત્યે ચોખ્ખું સન્નિતભાવ વહેવા દેશે એ પણ અનુભવીબનવાનો એક મુખ્ય
સિદ્ધાંત છે દિદુધર્મનો પણ દેશ ઉદ્ધાર છે એટલું જ નહિ પણ અન્યાયને ધર્મો
કરતા દિદુધર્મ એ વિષયને ધણું જ અગત્યનું સ્થાન આપે છે દિદુધર્મ જમણે
સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ સેવાય છે તેવું એ પણ એક મારણ છે

(૨) શુદ્ધ જોડુજ સમાજનું પણ જાણવું સમગ્ર જેવું શુદ્ધતા સ્વામીની આજ્ઞા
અમલ પિતામાતાની આજ્ઞા સાથે આપણા મમાજનો અધિષ્ઠિત છે તેના ધણુના પ્રતાપે
કિંમ્ તેના હકના પ્રતાપે સમાજ સર્વથા પોતાનું નક્કી કરી શકે છે સત્તાનોયડે પિતા
જેવી રીતે સન્નિતપાત્ર છે તેવીજ રીતે સાગ પણ પ્રજા તરફની સન્નિતે પાત્ર છે
ખરી રીતે તે પ્રજાની સન્નિત સાગને મળવાનું તથા સન્નિતમાન બનાવે છે નહિ
તર એક સમજના એ બાબત તે કેટલુંક ખમ રહી શકે !

નિષ્કલ્પ — તે પછી જોઈ શી રીતે જેના તથા જોરખેજેમ જેવા સામજીની વિર
દ્વા સહત ચલાવવી એ પાપપ્રત્યે સેવાય કે નહિ ?

ગુરુ — બાપિ નહિ સાગ અપાશુધી પ્રજાપત્ય હોય ત્યજીવીજ તે સાગ છે
જ્યાં તે પ્રજાપીડા અને ત્યારે તે સાગ તરી અને તેથી તે આપણી સન્નિતે ખમ
તરી આજ્ઞા સાગની સન્નિત મરવાને જાહે તેને પેલાને સ્ત્રી રીતે પત્નિ ચલાવવાની
રીત પડે તેવી રીતનું પર્વત ચલાવવું એમ દેશસતીઓનું કર્તવ્ય છે મરણ કે હાજ
સ્વજીવી હોય તે તેથી પ્રજાનું કાલ અને મજાનું વાપ નહિ જાનવું આ સર્વ વાતો
સન્નિતના વિષય સાથે અજાણ થવાથી નથી, તેથી તે જિજ્ઞે બીજીમાં સમયનો જ્યા
કરવો અનુચિત છે સ્ત્રીતોને વિષય નીકળે ત્યારે તે જિજ્ઞે વિરચતપૂર્વક દુ મોલીય
અત્યારે તે માત્ર એક જ વાતનો ઉદ્દેશ કરી સામજીતો વિષય સમાપ્ત થીય
સાગ જેવી રીતે આપણી સન્નિતે પાત્ર છે તેવીજ રીતે સાગના પ્રતિનિધિ, સાગ
પુરોહ પણ વધારે જ સન્માનને પાત્ર છે મરણ અપાશુધી તેઓ સમકર્મમાં નિપુ
કા હોય અને ધર્મપૂર્વક પોતાની ફરજ બજાવતા હોય તાંશુધી તેઓ સન્મા

ને પાત્ર છે તેમ ન હોય ત્યારે તો તેઓને પણ એક સાધારણ મનુષ્ય જોવા જોઈએ. રાજપુત્રોપાસ્રત્યે યોગ્ય લક્ષિત કરાવવો એ કીક છે, ખંડુ કોઈ પણ પાત્રતામાં હદ યોગ્યની જગ્યાએ કીક નથી, કાનથી કે શક્તિની ગાંઠ વધી જાય તો બીજી શક્તિઓને દાર્દન સહન કરવી પડે એ વાત છુ તને પ્રથમ કહી ચૂક્યો છુ. રાજાઓ મામાજના પ્રતિનિધિ સમાન છે અને રાજપુત્રો સમાજના તોકરા છે, એ વાત કોઈએ વિસરી જવી એકતી નથી. આપણા દેશી લેકા એ વાતને સૂઝી જાય, રાજપુત્રોની અપરિમિત પુણ્યમત કરે છે, તે મનુષ્ય છે.

(૩) રાજના કરતા પણ સમાજના શિક્ષણ અધિક ભક્તિને પાત્ર છે જેઓ વિદ્વાન અને શુદ્ધિમાન હોવાની સાથે સમાજને પણ પશ્ચિમપૂર્વિક શિક્ષણ આપવાના નિરતર પ્રયત્નો કરે છે તેઓજ સમાજના ધર્માર્થ નેતા છે-તેઓ જ સમાજના ધર્માર્થ નાજાઓ છે. મતલબ કે પરિવારો, વિદ્યાનંદો, નીતિ વેત્તાઓ, કલનિકા, પુરાણવેત્તાઓ, સાહિત્યકર્તા તથા કવિઓપ્રત્યે પદાધિષ્ઠિત લક્ષિત કરાવવી એ પણ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. અભારણુમાં પૂર્વોત્તી ને કોઈ ઉન્નતિ થય છે તે અજ્ઞ મહાપુરુષોને આભારી છે તેઓ ને પાર્શ્વે પૂર્વોત્તી હવે જ્યાં માને તેમ પાર્શ્વે પૂર્વોત્તી ગતિ કરવા હવે છે તેઓ રાજાઓના પણ ગુરુ છે કારણ કે રાજાઓ જ્યારે તેમની પાસેથી યોગ્ય શિક્ષણ લે છે, ત્યારેજ તેઓ સારી રીતે રાજા થવા વડાને યોગ્ય ખને છે. ભારતવર્ષમાં ભારતીય મહિ-મહર્ષિઓના ને કીર્તિ દજી સુધી મયદાર્દ રહી છે, અને બ્રાહ્મ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, મનુ વાલ્મીકિ, કપિલ તથા શૈલમ આદિ ભારતવર્ષના પૂજ્યપાદ મહર્ષિઓના ને કીર્તિસ્થભો અમર રહી ગયા છે, તે તેમના સામાજિક ગુરુપદનેજ આભારી છે. યુરોપમાં પણ એપિલીઓ ન્યૂટન, કોપર નેટ તથા વોલ્ટામીઅર વિગેરેએ એ મહત્વના આસનો એક કાને ટોકાવ્યા હતા.

શિબ્ધ —જેનો જોડણ પ્રમાણમાં આપણાપર ઉપકાર થાય તેનાપ્રત્યે તેટલોજ ભક્તિભાવ ધરાવવો, એવો આપનો કહેવાનો આશય છે. સુ.

ગુરુ —નહિ ઉપકારીપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો તેને ભક્તિ નહિ, પણ કૃતજ્ઞતા જ જોખવી જોઈએ. અનેક સમયે નિરૂદ્ધ મનુષ્યો પણ આપણાપર ઉપકાર કરી રહે છે ભક્તિ આપણી પોતાની ઉન્નતિને અર્થે છે. જેમના ભક્તિભાવ નથી હોતો તે પોતાના ચરિત્રની ઉન્નતિ કરી રાખતો નથી. લોકગુરુપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા વિષે મેં ને હમણાં તને ઉપદેશ કર્યો તે કુલ વાદ કર. ઘણવાતરીકે તુ કોઈ એક અધિકારનો અથ વાચવા બેઠો છે હવે જો તને તે લેખક કિવા અધિકારપ્રત્યે ભક્તિ ભાવ ન હોય તો તે અથ તારા ઉપર કોઈ પ્રકારનો ઉપકાર કરી રહે નહિ. અથ-મનો ઉપદેશ તારા ચરિત્ર ઉપર કહી અમર ઉપજાવી રહે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ

અભિમાન વિના જન્મપ્રત્યે અસવ પશુ તું વધારે રીતે સમજાવશે ભાગ્યના
મહ દોર નહિ અવધારની છાંયે તારી સદાપત્નિ ન હોય એ તેની કપડો તારે મારે
નિમ્નજાત માન એટલાજ મારે મે કવિ હવે કે મે જાગતા સિદ્ધિ પ્રત્યે આપણને
સાક્ષિ ન હોય એ તેમજ સિદ્ધિ પશુ આપણ મારે નિર્ધાર માં પડે છે મહત્ત્વ
નામજી સિદ્ધિ, અને અભિમાનપુત્રા વાન એજ આપણી ઉન્નતિનું ત્વ હવે છે
સાક્ષિ મિત્રના રીત પ્રત્યે ઉન્નતિ જઈ નથી તેજ કવિ એજે સમાન પશુ
નથી સિદ્ધિપ્રત્યે અભિમાન વખતે મે પશુ પાન પર્વ છે

શિષ્ય—જાણ એ ધર્મની અભિમાન પ્રત્યે કોર છે તે કિંદુર્ભવે તે એજ
પર્વનું સિદ્ધિ આપશે હોય એજ હું પામશે નથી

ગુરુ—એવી વાતે તે ધર્મ મહુપવન મુખમાં રહેશે કિંદુર્ભવે એકને બધે
એવી માનવેલું સિદ્ધિ આપે છે તેજ સિદ્ધિ આપશે અન્ય પ્રાણ ધર્મ આપશે
નથી કિંદુર્ભવે આપણે કર્મનું ફળ લેવામાં આપણ છે તેજ શું કમલ છે, તે તું
બાંધે છે તેજે કવિએજ વધારે એજ વધારે એજ વધારે એજ વધારે એજ વધારે
કર્મને માન લેખી છે તેજ એજ પ્રત્યે છે તે સ્વાતંત્ર્યનો એજ પ્રત્યે
સમાપ્ત સિદ્ધિ હતા પર્વનેજે પશુ તેજ, નિર્ધારનેજે પશુ તેજ, એજ
નહિ પશુ નિર્ધારનેજે, પુણ્યનેજે હવે નિષ વધારે અભિમાનનેજે અને
કવિએ પશુ તેજેજે હતા એટલાજમારે કિંદુર્ભવે અનવ વારી ઉપદેશોએ તેમની
સપૂર્ણ અભિમાનવત્ત લેખને કરમાવે છે સમાપ્ત મહુપે આપણેજે સપૂર્ણ
અભિમાન વધારેજે હતા એટલાજ માં અભિમાન ઉન્નતિ પ્રત્યે કરી કાપે હતા
સદાપત્નિનું વનમહાને માનજી સિદ્ધિની આપણેજે સદાપત્નિ તેજીને તેજે અન
કરે ઉન્નતિના શિષ્યને પડેજે હતા

શિષ્ય—અભારે તે પશુમાન એજે એજ છે તે જાણેજે પ્રાર્થ
કરીને પેતાનું પેટ ભરક મારેજે આપણેજે સદાપત્નિ પ્રત્યે કરે છે

ગુરુ—એજ પ્રત્યેજે પેતાની રૂપા હરિને લીધે અભિમાન વધારે
નહાર નિષ કમલ નથી, તેજીને તેજે આપણેજે કિરે પેટે આપણ મે છે તું
માનવ વિચાર કરી એજે છે તેને જાણને તે પૂર્વ આપણ સમાપ્ત કર્મ વિધિ
વિધોને તમા અપણાએ જાણણેજે હવેજે હતા આવી રીતે પેતાના હાથમાં
દેર પ્રત્યેજે કમા હોવા જતાં પશુ આપણેજે પેતાની અભિમાનવત્ત તેજી
અપણા હતા હતા તેજે એટલાજ વિચાર કરી એ આપણેજે સમાપ્ત અભિ
માની સમાપ્ત નહિ આપણેજેજે અભિમાન કે પેલીપણેજે તેજે પશુ માન
નહિ એજે અપણા પેટેજે પેતાને કહે આપણેજે સદાપત્નિ તેજીને પેતાની ઉપ
દેશન માં આપણેજે તેજે સદાપત્નિ અન કર્મ સદાપત્નિ અર્થે માન

કરી દારૂ ને એકજ માર્ગે પુણ્યો જાપ્યો તે એક માર્ગે ઈશ્વર સિદ્ધા, જિજ્ઞાના
 જેવો દુઃખદાયક અને દુર્લભ માર્ગ જાણેજ બીજો કોઈ દેશે જાણ નિરુપ્યો અને
 દેશરખિત મહુપ્પણે જાનતમણા સિવાય બીજી કશી ચાલ જન્મ જાણી શકે ?
 તેઓએ પોતાની બદ્ધાકૃતિ નાશવત્ત જણતા હોય તેમના સંચય કરવાના કેવળી
 એ સિદ્ધાન્તિને માર્ગે સ્વાધર્મી વહેતો, પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જો એવિધ-
 યાપ્તિમાં મન જાયે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિન નાથવા વિના રહેશે નહિ.
 તેમજ સમાજને પણ એવું ભ્રમજે તેવું ચિદ્ધુ મળી શકે નહિ. એકાદ મનથી
 જન્મ જાન પ્રાપ્ત કરવું અને એનિદ્યાર્થક યોગ્યિયજી અપાવું એજ કહેણ્યો
 તેઓએ મુર્ચ્ચનો ત્યાગ કરી સિદ્ધાન્તિને એ જાત માર્ગે પોતાને મારે પ્રમુદે
 રાખ્યો હતો. વધાર્યું નિષ્કામ કર્મ જેમના હાથેહાથમાં બાધે થઈ ગયો
 હોય તેઓજ આજ પશ્ચિમજાતની પ્રતિજ્ઞા લઈ સર્વત્યાગી બનવાની
 હિંમત કરી શકે. તેઓએ પોતાનું પ્રત્યે જન્મ નિતિ પ્રમુદવતું લેણેને કોપોમહું
 દહું તે પણ કાંઈ દેખતા પોતાના સ્વાર્મને મારે દિણું. તેઓ સમજતા હતા કે
 જો સામાજિક રિયોઝ પ્રત્યે લોપ્પણે સ્વિકારવા ન દેવ તે સવાજાની ગોઠ કાંઈ
 જિન્દગી રાજ નહિ, અને એકાદજ મારે તેમણે પશ્ચિમજાતિને જાનતવર્ષમાં
 પ્રચાર કર્યો હતો. બીજી રીતે તેમણે ને એક સવાજા તથા સમજાતની સદિ કરી
 હતી તે જાહેર પણ જગતમાં અત્યુચીત લેખાવ છે. હજારથી સુગ્રામ પણ એ
 અભ્યર્થનું અનુકરણ કરી જાયો નથી; અને કે હજારથી પણ શ્રીપદના શુદ્ધને
 એક માયાદર આજાગરના સમજાવ્યો અને છે. જરૂર દેવના જાનતવર્ષમાં મુદ્દવું
 જ્યારે દુ.ખ, હૃદયની વાજાર ખાનગરજાત તથા શુદ્ધને માયાદર ક્રિયાત પોતાના
 ચારિત્રમળથી રિ એકો હતો. પાશ્વરુની નીતિનું અજાગર દેવાથી સમાજને
 શુદ્ધ કરવાની કશી જાત રહેતી નથી. પૂર્વજ જાનતવર્ષના કલિરવભોજાંથી હજ એક
 કામી પણ ખરાગ થઈ નથી એજ તેમની અજાગર કલિરવ ભોજાંથી હજ એક
 જાગરમાં જે જે ઉત્તમ નીતિઓ અજાગરમુલ્યમાં થઈ ગઈ છે તેમાં પ્રતિ-
 જ્ઞાના લેવી પ્રતિભાસણી, અગ્રિયણી, સ્વામી તથા અગ્રિય કલિ પીજી
 કોઈ પણ નથી. પ્રતિજ્ઞા એવિ-સમો અજાગર મુલ્ય, મનગ્રહીત કરાણીમાં અજાગર
 વર્તમાન કલિના નર્મનીમાં કે કલિગ્રહીત મુલ્ય જેવી એક પણ જિન્દગ, પ્રતિજ્ઞા-
 સમો તથા સમજાવ્યો નીતિ થઈ નથી તેમજ પુણ્યિયો, ૧ જાગરના ચિત્તુઓ
 ૧ જાગર કોઈ સમજવાના થઈએજાંજાં પણ પાશ્વરુની જેવા જાતી કે વર્તિને હજ
 મુલ્યી થયા નથી.

નિષ્કા.—પરંતુ અજાગર તો જાનતવર્ષ પુણ્ય રીતે રેણુ-વધો કરવા લાગી
 ગયા છે, એકજ નહિ પણ ■■■ મોતના નામથી કરાણને પણ થઈ કરવા લાગ્યા

હે શુ તેમની પણ ભક્તિ અમારે કરી એકઠી ?

શુરે — સદાપિ નહિ ને શુકને માટે આપણે જેની ભક્તિ કરીએ તે શુકના તેમના ન હોય તો પછી આપણે શ્રદ્ધા ભક્તિ કરવી ? શુકવિના ભક્તિ કરવી એ તો અધર્મજ છે ભારતવર્ષના મનુષ્યો આ છેલ્લી વાત ન સમજી શક્યા તેથીજ તેમની જનનાંતિ મધ્ય ને શુકના પ્રતાપે બાલ્યે એકદાર ભક્તિને પાવ હતા તે શુકના જે તેમનામાં ન રહ્યો તો પછી તેમની ભક્તિ કરવાની જરૂર શુ હોય ? કુશલ્લી અને દુઃખચારી બાલ્યેની ભક્તિ કરવાથી લેખા ધામે ધામે મુશ્કેલીનાજ મસારો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા અને એ રીતે મમાજની અધોતિને આરણ થયો હવે આપણે સમજ્યા પછી તો એ રસેથી પાકુજ કરવું એકઠી

ગિન્ય — અર્થાત્ હવે બાલ્યેની ભક્તિ ન કરવી, એમજ ને ?

શુરે — નહિ, તેમ નહિ. જે બ્રાહ્મણમાં સદ્ગુણ હોય, અર્થાત્ જે માર્મિક, વિદ્વાન, નિષ્કામ અને લોકમેવક હોય તેની ભક્તિ કરવી, અને જેનામાં એવા ગુણ ન હોય તેની ભક્તિ ન કરવી તેને જલ્દી ને શ્રદ્ધામાં બાલ્યેના જેવા ગુણો હોય, અર્થાત્ જે બક્તિ જનમથી મદ્ હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન, માર્મિક, નિષ્કામ અને લોકમેવક હોય તો તેની ભક્તિ કરવામાં હવે કોઈએ સંકેચ રાખવો નહિ.

ગિન્ય — આપના સિદ્ધાંત સાથે મહા દિદુષર્માવનની એકમત થાય એમ મને તો લાગતું નથી

શુરે — કહે ન માય, તેથી શુ મધ્ય પરંતુ દિદુષર્મનો વધાર્યું મર્મ તો તેમજ છે મહાભારતના વનપર્વમાં માર્કેડેય સમસ્થ-પર્વાધ્યાય ૨૧૫ માં આ પ્રમાણે સ્તરિ વાક્ય છે — " પતિવ્રતવતઃ, શુકિવાસાત, અને દક્ષિણ બાલ્યુ વિદ્વાન હોય તો પણ તે શ્રદ્ધા સમાન છે અને જે શ્રદ્ધા સત્ય, દમ અને ધર્મમાં સતત અનુરક્ત હોય તેને બાલ્યુ સમાન કુ લેખુ છુ કારણ કે મનુષ્ય માત્ર અવદાર્થજ મનુષ્ય કે શ્રદ્ધા બની શકે છે " પુનઃ વનપર્વમાં અજનર પર્વાધ્યાય ૧૮૦ માં સ્તરિપિ નહુન આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે — " વેદમાં કહેલા ધર્મો જેવા કે — મત્ત, યજ્ઞ, દાન, અદિ આ અને કરણુ વિગેરે શ્રદ્ધામાં પણ લેવામાં આવે છે મત્તારિ બાલ્યેયિન ધર્મ જે શ્રદ્ધા લેવામાં આવે તો તે શ્રદ્ધા પણ શુ બાલ્યુજ નજીવ ? " તેના ઉત્તરમાં મુનિ બિર કહે છે કે — " અનેક શરોમાં બાલ્યેના જેવા લક્ષણો અને અનેક દિનેમાં શુભેના જેવા લક્ષણો લેવામાં આવે છે મારે બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મેલો બ્રાહ્મણ જણાય અને શદ્દ કૃષ્ણમાં જન્મેલો શદ્દજ મણાય એમ કહેવાય નહિ ને જે બક્તિઓમાં દૈનિક અવદારો લેવામાં આવે તેઓજ બાલ્યુ નામને વેળે છે, અને જેમના માં એ લક્ષણો લેવામાં ન આવે તેઓ શ્રદ્ધા નામને યોગ્ય છે " એવાં

એના અન્ન અનેક વાક્યો ઉદત કરી સમગ્ર ૨૬ ગોત્રમ સહિતાના ૨૧ મા અધ્યાયમાં ૨૫૫૨ રીતે જણાવ્યું છે કે -

ક્ષાન્તં દાન્તં જિતમેષં જિતાત્માનં જિતેન્દ્રિયમ્ ।

તમેષ પ્રાક્ષણં મન્યે શેષા શુદ્ધા રૂતિ સ્મૃતા ॥

અમિદોન્નગ્રતપરાન્ સ્વાધ્યાયનિરતાન્ ધુનીન્ ।

હવસરતાન્ દાન્વાસ્તાન્ દેવા પ્રાક્ષણાન્ વિદુઃ ॥

ન જાતિ પૂજ્યતે રાજન્ શુભા કલ્યાણકારકાઃ ।

અગ્રજાહમપિ શૃષ્ટસ્યં સં દેવા પ્રાક્ષણં વિદુઃ ॥

અર્થાત્—સમાધાન, પમશીય, જિતમેષ, અને જિતાત્મા તથા જિતેન્દ્રિયનેજ પ્રાક્ષણ કહેવાય તે સિવાયના સર્વને પ્રજા જાણવા જેઓ અમિદોન્ન વ્રતને વિષે તત્પર હોય, સ્વાધ્યાયમાં તકીન રહેતા હોય, પવિત્ર હોય, હવસરગત અર્થાત્ મન્યમ્ હોય તેઓનેજ દેવતાઓ પ્રાક્ષણના નામથી ઓળખે છે કે ગામન્ । જાતિ પૂજ્ય નથી, યુદ્ધમ ક્રમાશ્રમ કે છે, જન્મથી અગ્રજ હવા પણ બે મનશીલ હોય તો દેવતાઓ પણ તેને પ્રાક્ષણ સમાનજ માને છે

શિષ્ય —અર્થ મનુષ્ય-મમાન્માં ત્રણ વર્ગના મનુષ્યો પ્રતિ ભક્તિભાવ પ્રગટ કરવો એજ આપણ કહેવાનું તો થયું છે ને ? (પ્રથમ) શુદ્ધમાં વ્યવસ્થા મુરખીઓ પ્રતિ, (દ્વિતીય) રાજા પ્રતિ અને (તૃતીય) સમાજ સિદ્ધિ પ્રતિ તે સિવાય બીજો ગ્રાહ વર્ગ છે ?

શુર —(૪) જે ભક્તિ પામિક અથવા દાની હોય તેનો ઉદત તથા વર્ગમાના એકો વર્ગમાં ઉદનેજ કયો નથી, છતાં તે ભક્તિને પાત્ર છે પરિચિત મનુષ્ય ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય તોપણ તે ભક્તિપાત્ર છે.

(૫) તે મિત્રાય પણ કેટલાક એવા માણસો છે કે જે દેવના ભક્તિવિશેષરૂપેજ ભક્તિને પાત્ર હોય હોય, અથવા તો અવસ્થા વિશેષમાં તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવી સમય આ પ્રકારની ભક્તિને આગ્રહિતપણે અથવા મન્માન કહીએ તોપણ ચાલી શકે. પણ એક ખાસ યમ પાર પાડવા માટે આપણે બીજા ગ્રાહ મનુષ્યની આગ્રા પાળવી પડે તેમ હોય તો તે ભક્તિ પ્રત્યે આપણે આપણી ભક્તિ કિંવા સન્માન પ્રદર્શિત કરવું નોંધએ અગ્રેજીમાં તેનું એક બહુ મુદ્દ નામ છે, અને તે એજ કે 'મૅગેડનિશન' એ સબ્દ વાદ આવતાની આરંભ થને 'એન્ડ્રીયીયલ સૅગેડી નેશન' નું સ્મરણ થય આવે છે. આપણા દેશમાં એ વસ્તુ હેઠ નહોતી એમ કહી સમય નહિ, પરંતુ તે કમ્પ્લેક્ષાયેસ તો નહોતીજ આપણા દેશમાં ભક્તિને બહો પ્રથમ ભય હતો ભક્તિ એ મનુષ્યની પ્રેમ વૃત્તિ છે, જ્યારે ભય એ નિહટ વૃત્તિ છે ભક્તિશૂન્ય કમ જેવું માનસિક અવસ્થા મદાન ક્રમથી ભયને બીજું ગ્રાહ

હોયે દરેક માણસે પોતાના ઉપરિની જાણતું જાન કરતું, તેનું સન્માન કરતું, અને તેની ભક્તિ કરતી, પરંતુ ધરણ વિના તેનાથો પાછું પણ પ્રારે કરતું નહિ એક બીજા પ્રકારની અસાધિતતા પણ આપણા દેશમાં જરૂરની છે. આપણા ધર્મ-કર્મો તથા આચાર-અવહારો પ્રાપ્ત સમાજના દિવાર્યજ હોય છે. સમાજનું કામ માણસોએ એકસપીચી એકત્ર થઈને ચલાવવું જોઈએ. પાન માણસોમાં જે એકતા ન હોય તેો તેમજથી સામાજિક જિતલું કામ કામ થઈ શકે નહિ એટલા પારે પાંચ નહિમાંથી એક મનુષ્યે નાનક નહિ જોઈએ અને બાકીનાઓએ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરી પોતાનું ભવિષ્ય જાળવવું જોઈએ આ રથે પણ આજ્ઞાકિ તતાં (સુદાદી નેસન) ની જરૂર છે. કમસીમે આપણામાં અત્યારે એવું જાણી કિતપણું રહ્યું નથી. જો કાર્ય પ્રથમ દસ માણસો એકત્ર થઈને કરતાં તે કર્મ બાળે પ્રત્યેક મનુષ્ય પેટે એક તાજ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. બાળે કામ કોઈની આજ્ઞાને માન આપવું નથી તેથી અનેકના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે અનેક સમયે એમ પણ બને છે કે એક નિષ્ઠુર અક્તિ અધ્યેયનતરીકે નીમાય છે, અને કેટલાક એક મનુષ્યોને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. આવી રીતે સમાજના દિવને અર્થે એક મનુષ્યોએ નીચ જાણિયાનું સન્માન સ્વચ્ચરવું જોઈ શકાય છે. કારણ કે જો તે તે ન કરે તો કાર્યનો ઉદ્દેશ સફળ થાય નહિ, અને મમાજને દાનિ સદન કરવી પડે. આપણા દેશમાં આવી જિતરતા બતાવવામાં આવતી નથી, તેથી આપણી સામાજિક ઉન્નતિ સપૂર્ણરીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

(૧) એક મનુષ્ય જે વિપવમાં જહુ નિપુણતા ધરાવેલો હોય તે વિપવમાં રેતુ પૂન સન્માન કરવું જોઈ પણ ભક્તિનિવિ વિપવમાં આવી જાય છે. ઉચરમાં જેઓ મોટા હોય તેમને વચોત્કરે ભક્તિપાન લેવા.

(૭) સમાજપ્રથમે ભક્તિભાર રાખવો મનુષ્યમાં જોટલા મરો હોય તે મર્વ ગુણો સમાજમાં પણ હોવાજ, જે વાત જહુ સદમાં રાખવાયોગ્ય છે. સમાજ આપણને મોઝમ શિક્ષણ આપી આપણું હાલપોચાનું કરી આપણી રજા કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગેપત દડ કરીને આપણને અવોગર થાગે જતા રોકે છે. એટલા માટે સમાજ આપણા યુગ સમાન પણ છે અને આપણા રાગ સમાન પણ છે જે રીતે સમાજનું કલ્યાણ અથ તે રીતે સપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે નર્તવું જોઈએ આ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે કોમ્પર્મે " માનવ-દેવી " ની પૂજા કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે જહુ યોગ્ય છે.

આજકાલ ભક્તિના અભાવે આપણું દેશની કેટલી દુહતા થઈ છે. કોઈની બધી ઉચ્ચુખનતા આવી થઈ છે. પૂર્વે કોઈ પુરોઈ ભક્તિનો દેશમાં અભાવ નેવામાં આવતો નહોતો. હિંદુધર્મમાં અથવા હિંદુસાધનામાં ભક્તિ ઉપરજ મુખ્ય

વાર મુકવામાં આવ્યો છે, એમ કદું લોકજ્ઞ અત્યુક્તિ નથી; પરંતુ અત્યારે
 આપણા સુશિક્ષિત ચક્ષુતા વર્ગમાં તેમજ અસિક્ષિત વર્ગમાં લક્ષિતનો ખરો પશુ
 રહ્યો નથી. પાશાત્મ સામ્બાદ (સેચીગાલીક્રમ) નો મધ્યમ મર્મ નહિ સમજ
 શકવાને લીધે દિલ્હી સુવોના મનુષ્યમાં કંઈકે ઉધા ખ્યાલોજ ભરાઈ ગોા છે.
 જાત્રાગતા સુધરેલા સુવોજ એમ માને છે કે મનુષ્યમાત્ર સમાન છે-મનુષ્યમાં ઉચ્ચ-
 નીચના ભેદો પાડવા અત્યાચારિક છે, અને તેથી કે.સ.એ. કે.સ.ની લક્ષિત કરવાની
 કશી જરૂર નથી. મનુષ્યની સર્વવેધ જીતિ, જે લક્ષિત, તેને અત્યારના સજ્જેલા
 સુવોજ નીચતાનું મિન્દ મનજવા લાગ્યા છે, તે ખરેખર શ્રોત્રનીય છે. પિતાને
 અત્યારે “ માઈ ડીસર શધર ” કહેવામાં કે.સ.ને કશી શ્રદ્ધા થતો નથી, પણ
 એનો ખરો અર્થ તો એટલોજ થઈ શકે કે “ પુત્રો છાકરો. ” આજકાલ માતાને
 “ શધરના દુભીલી ” તરફ અર્થાત્-વિતાના પરિવાર તરીકે યોગબાવવામાં આવે
 છે, અને મોટા ભાજને તો પોતાની જાતિનો એક મનુષ્યજ લેખવામાં આવે છે.
 ગુરુને એક સાધારણ ભારતરતરીકે મણી શકવામાં આવે છે. પુરોહિતો તો જલ્દી
 કાંઈ કામનાજ નથી ! જે સ્વામીની એક કાળે દેવતા સમાન પૂજા થતી તે સ્વામીને
 આજકાલ એક સાધારણ મનુષ્ય સમાન લેખવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ
 કવચિત્ કવચિત્ તેની પાસેથી નોકરનું પણ કામ કરાવવામાં આવે છે, અને
 જાપણે જાપોનીસ્વાય માનવી જોઈએ એવું તો કે.સ.ના મનમાં પણ આવતું નથી,
 કારણ કે જાપોની માને છેજ ‘ ડાણુ ’ આ તો જલ્દી આપણા મુઠ્ઠની વાત યજ ! મુઠ્ઠની
 બહાર જઈને જોઈયું તો જણાશે કે રાજાને અનેક માન્યો પોતાના કદા શત્રુ
 સમાન માનવા લાગી ગયા છે. રાજપુત્રજ એ જલ્દી કે કે.સ. જુલમી રાસુસ દોષ
 એમજ સી. કે.સ.ને કશી મજ છે. સમાજના ગુરુઓ તો આપણી પામે ઉપદેશ-
 સ્પદજ બની ગયા છે, અને આપણી સમાજોચના લક્ષિત કેટલી તીક્ષ્ણ છે તે પ્રકટ
 કરવા માટે સમાજસિદ્ધાંતના વિષમ સિવાય બીજાને કોઈ વિવરજ આપણને મળતો
 નથી. જગતમાં કે.સ. પરિચિત કે જાતો દોષ એમ તો આપણા રવતમાં પણ
 આવતું નથી. જો કે.સ. પાર્થિક પુરુષનાં બનાવાને દર્શન થઈ જાય છે તો આપ-
 ÷ણને લક્ષિતલાય સ્ફુરવાને બદલે તેજ પ્રત્યે દયા દિવા તિરસ્કારજ સ્ફુરે છે !
 કે.સ. જાતી પુરુષ મન્યો તો તેને પરલક્ષિત કેવી રીતે કરવો તેનાજ ખ્યાલો આપણા
 મનમાં રમ્યા કરે છે ! હું કે.સ.ના કરતાં નિષ્કૃષ્ટ છું જ્યારા મારા કરતાં અમુક
 મહાન છે, એમ માનતું એ આ કાળે એક મહાન મૂર્ખતા નજાય છે. આથી કશીને
 આપણા જીવને ઉચ્ચ ઉદ્ધવપ્રતિ દોરી રહે એવો કે.સ. આદર્શ આપણને મળી
 શકતો નથી. આ મર્મનું પરિણામ એ જાણું છે કે કે.સ.પૂર્વકે આપણાથી જે
 મામાજીક દિનનાં કાર્યો થતાં જોઈએ તે આપણાથી જની શકતાં નથી. વિદાન

તથા ૧૬ પુરુષોની મરમરી મર્યાદા આપણને મળેલો સુદાય થતો નથી. સમાજના બધાથી ડરી ડરિને આસીએ છીએ પરંતુ ચમચ પ્રમે જે સર્વિન ભોજ્યને તે આપણા રહી નથી ના સર્વના પુરુષોમારે જ્યારે આપણે ૨૬ નાનપા બનવાને બાલો નરમજાત સમાન થઈ પામુ છે । સિદ્ધાન્ત અથવા ડેમરણી પત્ર એવી છે તે આપણ દિવ કાવાને જાને અકિલ રહી રહી છે । ઇત્યન્તિ પુરુષોમાં પણ નરેશ ૫ રરના મરમો પાયા દાખ્યા છે । સમાજમાં અધોર્ગતિ તથા ઉચ્ચ અલ્પાએ પ્રવેશ કર્યો છે આપણા ચિત્તમાં અનિવાર્ય તથા અમર્યાદિ અભિમાને ઉઠા શ્યા તાપ્પા છે

શિષ્ય — ઉત્તરિને માટે અકિલની અટલી નથી જરૂર દોષ એવ તો મે દાપિ થાઈ નહોતું

ગુરુ — એટલાજ શરિ સર્જિને કુ સવચ્છ શ્વિ કરેલો હતો હજી તો મે અવધ્યમનિતીના તત્ત્વ વાત મરી છે હવે પછી ઈશ્વરસર્જિતવિરે વિવેચન કરીશ તમારે પછી ઉકિલનો તપ્પા વિરોધરે તુ સવચ્છ રાશે

અધ્યાય ૧૧ મો-ઈશ્વરમક્ષિત

શિષ્ય — આજે ઈશ્વરમક્ષિતવિરે પ્રાદે ઉપરેશ આપે એવી ચારી માર્પના છે

ગુરુ — અત્યારે સુષીમાં તે જે ૨૪ ચાગી પસેથી સાગવુ છે અને હવે પછી જે મહા માલમી ને મિથામ હવરસર્જિતવચ્છે ખીજે પ્રાદે પ્રાદે ઉપરેશ નથી અમનજ સમજાવવા માટે તે વિષયુ અન્ય પ્રાદે વિવેચન કરવુ પડે એ જૂડી વાત છે દિદુષ્યમા ભક્તિ રમ્ય મહાન અર્થસૂચક ભોજન છે, અને તે હવે અપણામાં એટલો જુધા પ્રકિલ છે કે તેને માટે વિષય ભોજ્યુ અનાવસ્યક છે મિન્ય મિન્ય ધર્મવા એએ તની વિવિધ પ્રાદે અપ્યાઓ કરી છે વિવિધન થમ જના આરેતર થય પણ જર્મિને પ્રધાનજ આપે છે, તે કુ જાણુતો હવેચ મર ધર્મોના સિકાનોતુ જનન કયા પછી અને અતિ ઉન્નત ભકતે ના છપનાચરિતોને અભ્યાસ કર્યા પછી ઉત્તરના તપરૂપિય મે જે નિર્લુપ કર્યો છે તે કુ તને અજે જાણુવચ્છ હવે તુ જાણુ પાનપૂર્વકે એવામ મનથી ચારી પાત નહિ સામને લો તારે અને મારે ઉત્તરને પરિચય નિર્લુક જલે

શિષ્ય — રામાશે

ગુરુ — મનુષ્યની સવચ્છ શ્વિએ ઈશ્વરસર્જિતવચ્છે અન અર્થાત સામ શ્વિએઃ ઈશ્વર તરફ ૧૨ તેને ભક્તિ કરેશમા આવે છે

શિષ્ય—મનુષ્ય સમજાયું નહિ

ગુરુ—અર્થાત્ જ્યારે આપણી યાત્રાની જીતિઓ ઈશ્વરસમક્ષી અધ્યવન કરવામાં પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, અર્થઘટિણી જીતિઓ જ્યારે ઈશ્વરનેજ મમર્ષિત થાય, ચિત્તરજની જીતિઓ જ્યારે ઈશ્વરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિકી જીતિઓ જ્યારે ઈશ્વરનાં ગુણો જાળવવામાંજ વહીવટ રહ્યા કરે, અથવા ઈશ્વરની આગામી પાલન કરવા સામે, ત્યારે તે અવસ્થાને લક્ષિત કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરમાજ સમાઈ જાય, જેનું કર્મ પણ ઈશ્વરમાજ સમાઈ જાય, આનંદ પણ ઈશ્વરમાજ સમાઈ જાય અને જેનો દેહ પણ ઈશ્વરનેજ આધીન રહે તેનામાં ઈશ્વરમક્ષિત છે, એમ સમજવું. ઈશ્વરમક્ષિતનું ચેતન મુરુજ તથા બીજવણી પણ ત્યારેજ થવા મળ્યા.

શિષ્ય—આપના આ કથન સામે મારો પ્રશ્ન વધો તો એજ છે કે જ્યારે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ય જીતિઓ પૈકીની એક જીતિમાત્રજ જાણવી હતી, અને હવે મમજી જીતિની સમજણ—એકત્રીયને લક્ષિત કરો છો એને અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ—મક્ષિત નામની એકજ જીતિ છે મારો કહેવનો. આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘણી જીતિઓ એક માત્ર ભક્તિજીતિનેજ અનુભવે ત્યારેજ ભક્તિનું ધ્યાન સ્ફુરણ થયું ગણાય અનેક પ્રકારની જીતિઓમાં ભક્તિ જીતિની મે જોડતા તને જાણવી તેડ દારણ પણ એજ છે ભક્તિ જ્યારે ઈશ્વરમાં સમાર્પિત થાય ત્યારે ખીજી જીતિઓએ તેને આધીન થયુંજ નો, એ, ન્યે-સર્પિત ભક્તિ જે મગજ દર્શાવે તે માને અન્યતઃ જીતિઓએ મનુષ્યની જીતિએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે મરણ જીતિઓની મમજીમક્ષિત એક શક્તિ, એવો અર્થ હરેજો તદ્દન અભોધ છે.

શિષ્ય—તો પછી સામગ્ર્ય કયા રસુ? આપ જાણી હતી થયા છો કે સઘણી જીતિઓની સમાધેશ રજીતિ તેલુજ નામ મનુષ્યત્વ સમાધેશ મુરિતિ તે સધેજ આપે એવો અર્થ કોઈ હતો કે કેમજી જીતિને એટલી જાણી આમણ થયવા ન રેવી કે જેથી કરીને ખીજી જીતિઓની રજીતિને દાનિ પહેલે હવે નો સઘણી જીતિઓ એક માત્ર ભક્તિજીતિનેજ આધીન નહો તો પછી ખીજી જીતિઓને આગામીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થય તો જીતિઓનું પરસ્પરનું મારગસ્થ ક્યા રહુ ?

ગુરુ—મક્ષિતને અત્યારવાધી કોઈપણ જીતિની ઉત્કૃષ્ટ રજીતિને વિન નશ્વ નથી મનુષ્યની જીતિને એક ચોક્કસ પ્રકારનો કિંદા હોયોજ નોઈએ. તેમાં ઈશ્વર મમજી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે જીતિ પોતે આમણ થયવાની મક્ષિત થયવતી હોય તે જીતિ જે ઈશ્વરાનુવર્ત થાય તો તેનું અન્યથ વધવામાં મેષ્ટ

આવનું વિશ્વ નો નહિ કંપિત થવો જોઈએ જિંદગી હોય, અર્થાત્ અનંત મન
અનંત જ્ઞાન, અનંત ધર્મ, અનંત જોઈએ, અને અનંત શક્તિ જે જીવિતો
જિંદગી હોય, તેને આપણે પાલી કેમ જાણવી શકી? જો જીવિતોને
આપણે જોઈએ એમ મન જીવિતો પાસે સ્થાવર છે.

શિષ્ય—આપે જે સ્તુતિપાત્ર અને સ્તુતીમાન ધર્મ તપસ્યો તેનું સ્વર્ગ ભાગ્ય, મહા સમૃદ્ધિ પ્રસાદો એવું નીતો કે હિચકશબ્દ એમ તપસ્વિ મનુષ્યને, એવશ્યક તદિ જગત્ પ્રાપ્તિ એમ સ્તુતીપાત્રને એક માત્ર ઉદ્દેશ હોવાનો એ કે

ધુર — અનુસીતન પર્વને એકે નામય છે, એ વાત જાણી વરદત લખે
અનુસીત મહાત્મા કૃતિએ એમના સમર્પિત ન થાય ત્યામુખી સર્વુર્ણ મહા
શ્વાપર પ્રાપ્ત ન થઈ શકે કૃતિએ એ ઉપરને વર્ષક અથ તેજ કાચુ કૃષ્ણપર્ણ
એમ સામે નિશ્ચય કર્યો અને એમ સનુ હાથ । પ્રગટરે રહ્યો તે મિત
શુદ્ધિ પણ એનુજ નામ । પર્વ પશુ એલ । અને સદિય, પ્રીતિ, સતિ વિગેરે ને
વશરો રહ્યા છે તે પણ તેમ પર્વના । એ ઉપર ક્યો તે સિવાય ખીજે કાંઈ
પદાર્થ કમ નથી સારે એ ઝાંઝા રહેવાનું છે તેનુ મત હું તમેજ મનાવી મણે,
પશુ એટલા વિગતથી તું એમ જાણી સારું નહીં કે એટલી વાત સમજવા મનપ્રીય
અનુસીતનપર્વનું નામ પડ્યાનું હું ચમચ થયો ।

નિબંધ — વાલુભૂત દુ કાકરા સમયનો વણી એ વાલુનો દુ પોતેજ સીકાર છે
 દુ અનુકીન વર્તમા બહિષ્કાર સ્થળ ક્યા છે તેવો દુ હા વરન મહાન હું
 કારીરિઃ અનુકીનકરી વ્યવસ્થા આપે રહી મહાત્મા તારે કહી ખાસી થઈ હતી
 કે કારીરિઃ જાણાં રહી મહાત્મા તો કારીરિઃ મહાત્માએ મહાત્મા જાણાં
 વણી એ રહી છે દન મહાત્મા કે મહાત્મા તો મહાત્મા કે મહાત્મા મહાત્મા
 મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા
 મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા મહાત્મા

નુરે -મારે કોઈવતુ મારા જોડાણ છે કે નહીં અવશ્યમાં જુલખી સધાઈ જતિઓ ઉપરજાણુપણી જાણ તે અવશ્યને સંબંધ કહેવાનું જાણુકે બાંધનું યાદીગિત બળ અધિક ન્યૂન અવશ્ય અને વેદાંત દોષ પણ એ તે બાંધિત ઉપરજાણુપણી સ્થે અથવા જોતાજો સાર્વજનિક મનોરથ ઉપરજાણુપણી અર્થમાં કે તેજા તેની સાથે જોતાની બીજી સંબંધિતને પણ સમુદાય કરે તે તેજામાં ઉપરજાણુપણી છે, એમ કહી અમારે ને મનુષ્યના જોડાણ પણ ન્યૂન દોષ વેરે જાણે તેની હાલઅવશ્યતામાં જાણુકે આને જે વાત તે જુલખી છે અજુલખીની વાત જોડાણ છે કે હરીતમે કિવા મને વગર નહીં તેમજ ઉપરજાણુપણી (ઉપરે ઉપરજોડ) માર્ગમાં અત્ર ઉપરજોડ ઉપરજાણુપણી માર્ગે સામજિકતાને જોડાણે જોડાણમાં અત્ર અમારજોડ સમુદાય

દુરાન કરે છે. આ દેખાવ બે માણસો લુપ્ત છે. ધારી કે આ બન્ને પ્રેક્ષકો ઈશ્વર પ્રાપ્તિ લક્ષિતભાવદુક્ત છે; પરંતુ તેનાં એક જણ બળવાન અને બીજો નિર્બળ છે. બળવાન માણસે બહાર આવી પેલા હાંડરાખા દાસમાંથી પેલા નિર્બળ માણસને સુક્ત કર્યો, પરંતુ બીજો ફર્જણ મનુષ્ય પ્રથમ કરવા છતાં પણ તે દાર્પમાં વિલગી મૃત સહયો નહિ. આવા પ્રસંગે ઇતિવસેષના અનુસીધનના અભાવે દુર્બળ મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વની ખામી હતી, એમ આપણે ટીકી શકીએ; પરંતુ તેનામાં ઈશ્વરભક્તિનો કિંવા મનુષ્યભક્તિનો અભાવ હતો, એમ કહેવું જાણે નહિ. સારીરિક વિગેરે ઇતિ-એતદુ' ભવંશુધી યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુસીધન થાય નહિ ત્યાંશુધી કાઢી પણ બ્ધિત સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, તેની સાથે મનુષ્ય ચેતાની ઇતિએના સા-મર્થને ભવંશુધી ઈશ્વર-લક્ષિત પ્રતિ વહેવું ન કરે ત્યાંશુધી તેણે મનુષ્યત્વ મેળવેલું હોય તેાપણ તે નિર્બળ છે, એમ કહેવું જોઈએ. માટે એ ઉક્ત્ય યોગ્યતાએના સમાવેશ એજ મપૂર્ણ મનુષ્યત્વ. મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે જેમ ઇતિએતુ' સ્વા-તંત્ર્ય સુરક્ષિત રહેવું જોઈએ તેમ તેની સાથે લક્ષિતતું પણ પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ. એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે ઇતિએ ઈશ્વરને સમર્પિત કરવા માત્રથીજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ તેની સાથે ઇતિએતુ' સમુચિત અનુસીધન પણ અત્યાવશ્યક છે.

શિષ્ય:—હજી એક બીજો વાધો છે. જે ઉપરોક્ત પ્રમાણે કાર્ય પદ ટીકે એવું ન હોય, તેને કું ઉપરોક્ત કહેતો નથી. કું પૂકું છું કે આપના ઉપરોક્ત પ્રમાણે શું મર્ત ઇતિએને ઈશ્વરભિક્ષુષી ટીકી શકાય? કોષ પણ એક પ્રકારની ઇતિ છે. હવે કોષને ઈશ્વરાનુગામી કેવી રીતે કરી શકાય?

ગુરુ:—જગત્ની તે અદ્ભુત મહાકોષિવાણીતું તને સ્મરણ છે !

કોષં પ્રમો સંદર સંદેરેતિ ચાવહિરઃ રેઃ મરુતાં વરન્તિ ।

તાવન્ ॥ વહિર્મયનેવજન્મા મરમાવરોષં મદનં ચકાર ॥

આ કોષ મહા પવન કોષ મણાવ; કારણ કે યોગમાં ભંગ કરનારી મદનની કુપ્ર-વૃત્તિ તે કોષના પ્રતાપે વિનષ્ટ થઈ ગઈ ! આવા કોષને સ્વયં પ્રજુનેજ કોષ કહી શકાય. આવીજ એક નીચ ઇતિ કે જેને ઈશ્વરભિક્ષુષી કરવાથી બાસદેવ મહામા-રત જેવો અદ્વિતીય કાવ્યક્રમે જન્મતને અપતા થયા ! પણ કું છું છું. તારા જેવા નવા જમાનાની સેશની જાહેરા-વીસની સદીના સુવકાને આ વાત એકાએક મને હિતરશે નહિ. એટલા માટે મારું વિશેષ ધ્યાન તારા જેવાને માટે નિરર્થક છે.

શિષ્ય:—બીજો પણ એક વાધો છે—

ગુરુ:—તે સ્વાભાવિક છે. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની મુખ્ય ઇતિએ ઈશ્વરમુખી

અમવા ઈશ્વરાનુપતી દેવ તેને સ્મિત કહેવારુ. આ વાત એટલી બધી સખી છે, અને તેની અંદર એટલી બધી ચલતનની વાતેનો સમ્બંધ મઠ જાણ છે કે એક વાર કહેવા મુજબીજ તુ તે સમજી શકે એવી નિમનુસ સંજ્ઞાના નથી અનેક રાક્ષસો થાય અનેક રાધિઓ જાણાય અનેક છિદ્રો જાણાય એટલુજ નહિ પણ દેરો આ ઉપ દેશ તને અર્થશૂન્ય અપાપ જેવો લાગે છે તે પણ સર્વાર્પિત છે, પાંતુ મારી તને હું પુન એટલીજ લાલચુ છે કે એટલેથી નિરાશ ન થઈ જવું પ્રતિદિન, પ્રતિમાસ, અને પ્રતિવર્ષ એજ એક તત્ત્વસંનધી વિચારો ક્યાં કરવા અને એજ એક તત્ત્વને ક્રિયામાં મુકવાના હઠપૂર્વક થાનો કરી લેવા, એથી કમલ એ તત્ત્વ તારી હૃદય સંમુખ દીપકની આરક સપૂર્ણ વેળથી પ્રમથવા લાગે અને ત્યારે એમ થાય ત્યારે સમજાએ કે તારા જીવન માર્ગક થયું । તારો અનુભવનમ સફળ થયો । ઉત્તમ । બીજે તત્ત્વ સિવાય અન્ય એકે વાત મનુષ્યે હઠપૂર્વક ક્રીયમંત્રી નથી એક મનુષ્ય પેલાનું સમસ્ત જીવન સક્રિયાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાંજ વ્યતીત કરે અને છેવટે ઉત્તમ તરફ સમજી તેને ક્રિયામાં વૃદ્ધિએ પ્રવળ કરે તેજ તેનું જીવન સારું થયું વચાન

શિષ્ય — આનું દુઃખાપિ હાન જાપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ?

શુરે — જનિ તમજુ અનુભવમયીજ માયા મનમા આ એક પ્રભ સદા ઉત્ક્રમ્ય કરતો કે નહિ આ જીવન કેવી રીતે સ્વાર્થક થાય ? આ જીવન એનું મુ કર્તવ્ય કરવું જોઈએ કે મનુષ્યસત્ત્વ સફળ થાય ? સમસ્ત જીવન આ એમજ પ્રશ્નનો સંતોષકારે ઉત્તર મળવવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે અને તેજ ઉત્તમની શાખમજ જીવન પ્રાપ્ત પૂરે સવા આ પુ ૮ અને પ્રારભના લેખ પ્રચલિત ઉત્તરો અત્યાર મુખીમા અને મળી ચૂક્યા છે તેની સત્તા કિંજ અમત્તયતો નિશ્ચય કરવા માટે હું અનેક ભોલો પણ આપી ચૂક્યો છું અનેક કષ્ટે સહન કર્યા છે વચાસિનિ વચ વામ અને વિચારવામા પણ પ્રમાદ ક્યો નથી, અનેક પ્રમરના લેખો પણ લખી વાન્ય છું અનેક લોકોની સારી વર્ત્તાઓ અને ચર્ચાઓ કરવામાં પણ કવાય ગળી જાઉં એટલુજ નહિ પણ અનેક પ્રમરના પ્રતિઓ પણ કરી ચૂક્યો છું, ગારિય વિજાન હિતદાસ, દર્શન તથા દેશ-વિદેશી સારો પણ ઉપત્તવી લેખો છે હુમમા જીવન સફળ કરવા અર્થે પ્રચુરિત પરિશ્રમ કરી ચૂક્યો છું આ સર્વ પરિશ્રમે અને કષ્ટોના પરિણામે હું એટલું સમજી ગયો છું કે સત્ત્વની ગતિએને ઇંચ સનુપતી કરવી તેજ વચાર્થ સ્મિત અને એવી અસ્તિ વિના વચાર્થ મનુષ્યન કોઈ કાગે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ " આ જીવન કેવી રીતે સ્વાર્થક કરવું એ પ્રમના ઉત્તરમાં એ એકજ ઉત્તર મો જાઈ જાઉં અને સતોષકારક લખ્યો છે ખાતી સર્વ ઉત્તરો અને નિગમક લેખજ જાણાય છે વસ્તુતાએ મનુષ્યના સમસ્ત જીવન — સમસ્ત પરિ

અમતું એજ એક અતિથ દુષ્ટ, એજ એક છેલ્લું સુદુષ્ટ છે " આપે આતું તાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરું ? " તેના ઉત્તરમાં આરે તને માત્ર એટલુંજ જણાવવું નોંધ્યે કે સમસ્ત જીવન એ એકજ ચંભીર પ્રજ્ઞાનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા અર્થે મેં બલ્લીત કર્યું છે, અને તેનો જે ઉત્તર આટલા ધાંધા માટે મને પ્રાપ્ત થયો છે, તેજ હું તને સંભળાવવા માગું છું. મારા સમસ્ત જીવનના પરિણામેનું દુષ્ટ હું એકજ દિવસમાં કેવી રીતે સમજી શકે ?

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે ભક્તિનાં લક્ષણોમાંથી આપે મને જે ઉદ્દેશ આપ્યો તે આપનો પોતાનોજ એક ખાસ સિદ્ધાંત છે. આર્થ-ભરિઓ તે તરફ જન્યુતા નહોતા.

ગુરુ:—મૂર્ખ ! મારા જેવા ક્રુદ્ધ પ્રાણીમાં તે એવી શું શક્તિ છે કે આર્થ મદ-પિંચો ને વાત ન જાણી સમજા તે વાત હું જાણી કે સોધી શકું ? મારા કમનનો સારાંશ માત્ર એટલોજ છે કે સમસ્ત જીવન પર્વત તેમના સિદ્ધાંતોનો અન્તમાસ કરવાથીજ હું તેમના આશયો સમજી શક્યો છું. દા., એટલું છે કે જે જાપામાં હું તને આજે ભક્તિ તત્ત્વ સમજાવું છું તે જાપામાં તેઓએ તે વાત સમજાવી નથી. તમારા જેવા વીસમી સદીના નવયુવોને મારે વીસમી સદીની ભાષામાંજ આ વાત સમજાવવાની જરૂર પડી છે. જાપામાં મને તેટલો પ્રભેદ પડી નહય તોપણ સત્ય વસ્તુમાં કોઈ કાળે ફેરફાર થવા પામતો નથી. સત્ય વસ્તુ નિત્ય છે. તેમાં વિકાર કે પ્રભેદ કદાપિ પડતો નથી. શાસ્ત્રિકના સમયમાં ભક્તિનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ હજી આ કાળે પણ વર્તમાન છે. ભક્તિનું સ્વાર્થ સ્વરૂપ હજી પણ આર્થ મદપિંચોના કષ્ટોમાં અને ઉપદેશમાં મળી આવે છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં કુલકરી માખી વિના રતનનું સ્વાર્થ સ્વરૂપ જણાવું નથી; તેવીજ રીતે દિન-દુસાંખી અગાધ સમુદ્રમાં નિમજ્જન કરી વિના શક્તીય તત્ત્વરત્નોની સ્વાર્થ પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

શિષ્ય:—આર્થ મદપિંચોએ ભક્તિનો જે વ્યાખ્યા કરી છે તેજ વ્યાખ્યા આપની પાસેથી સાંભળવાની મારી નિતાયા છે.

ગુરુ:—એવી નિતાયા ખરેખર અવધારદાયક છે. ભક્તિ ઉપર દિન-દુસાંખીજ આરોપી છે, ડારણ કે ભક્તિ એ વસ્તુજ દિન-દુસાંખી છે. કિંચિત્ત ધર્મમાં પણ જો કે ભક્તિવાદ છે, પણ દિન-દુસર્થમાં જે ખુશીથી ભક્તિની સાર્થતા દર્શાવવામાં આવી છે, તેની ખુશી ખીજા યુદ્ધ ધર્મમાં નથી. એટલે માર એટલેજ છે કે આર્થ મદપિંચોએ ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાને તમા સંભળાવવાને નોંધ્યે તેટલો આજણુને અવગ્રહ નથી. આપણે મૂળ ઉદ્દેશ અતુશીલન ધર્મ સમજવાનો હતો, તે તને સ્વરૂપમાં હતો. જ્યાં ભક્તિસંબંધી સ્પૂળ વ્યાખ્યા હું તને પ્રસંગોપાત સંભળાવીશ.

શિષ્ય — પહેલા મને એ વાત કહો કે તુ વિદ્યાજીવીજ જાતિવાસ્તે હિ દુધર્મના એક અવસ્થાને માનવામાં આવે છે કે ?

ગુરુ — ના તેમ નથી વૈદિક ધર્મમાં લક્ષિત નથી કે પાઈ છુ કે વૈદિક ધર્મથી તુ પરિચિત હોઈશ્ય સમ્યક્ષુ ઉપાસોની સાથે ઉપાસ્ય દેવોનો જે સંબંધ આજ માસ આપણી નજરે પડે છે તેવોજ મળ્યો વૈદિક ધર્મમાં હશે ' હે પ્રભુ ! મારા અપશુ કરેલા આ સોમનસુ આપ પાન મેરા હવિ સોમન મેરા અને મને પન આપો સર્વત આપો પુત આપો મા ! આપો ધન્ય આપ તથા મારા સુમુએનો પરબવ કરો ' વિચેરે આમળ વધીને મહુ મહુ તે તેઓ એટલે સુધી પ્રપના કરતા કે— હે પ્રભુ મારા પાષેનો ખસ કરો આ પ્રજાલે દેવોને પ્રસન્ન કરવાની હચાળી વૈદિક ધર્મમાં સોમ વજા રિડેર કરતા એવી રીતે કામ્ય વસ્તુની પ્રશિક્ષા જે વ્યતિ મરવા લેને કામ્ય કર્મ કહેવાય આવ છે જે ઉપાસનમાં કામ્ય કર્મોની મુખ્યતા હોય તેને સમ્યક્ષુ રીતે કામ્ય કહેવામાં આવે છે ' તમે અમુક મમ કરો તો તમને અમુક ફળ મળશે મા' તથાજે અમુક કર્મ કરવું ' એવી રીતની ધર્મ કરવાની પરિચિત કામ્ય કહેવાય વદિક ધર્મમાં ઉત્તમ સમયમાં આવી રીતના કર્મક્રમક ધર્મનું જન જનુ વધી પડતુ હતુ ધર્મવદે ની અવગત એટલે સુધી વધી પડી હતી કે ધર્મના વ્યાય ધર્મનો ટેક લેવા થઈ જાય એવો પ્રસન્ન આવી પહોંચો હતો જરાગર એજ સમયે કેટલાક પ્રતિભાજાથી પવિત્ર પુરુષોને વિચર મયો કે આ કર્મો મક ધર્મ એજ વધાર્મ ધર્મ હોય એમ ખતે નહિ તથાએ વિચાર કર્યો કે વૈદિક દેવ-દેવીએ ની કામ્યમાનવીજ આ જગતનું અસ્તિત્વ જરાગર સમજાવ નહિ આ સવ કામ્યનું એવી જાણી એક જાનત અને અદેવ કામ્ય અવસ્થા હોતુ જાણ્યો આ કામ્યની તપસ કરવા લેવલે પ્રપાને નરે ક્યાં સોમોની મરવા વધુ ધીમે ધીમે આ ઉપરથી ખસવા લાગી હેવે તજુ પ્રકરના વિવેચ (પુરાતન-અમ્ય ઉપાસન) ના દેસમાં ઉપરિચિત થયા કે જે વિષયોની સગા હતુ વધુ આપણ દેસમાં પ્રચલિત છે એ વધુ અમરના વિષયમાં એક વિષય આશીશ તત ઉપરિચિત થયેલ તેમજ એવા ઉપરેલી શરૂઆત કરી કે સવળા કામકેડો મિથ્યા છે જસ ખઓ પીઝા અને મોજ મજા સોમવેલ પીને સપ્રકાશ શુદ્ધ અધવા દુષ્કરિહે ઉત્પન્ન કર્યા તેજે કહ્યુ કે—કર્મનું ફળ અવગત માનવા યોગ્ય છે પરતુ કર્મ એજ દુષ્કરના કારણસર છે કર્મને લીધેજ પુત્તન-મેર તેજ પડે છે મરે મરિતન નશ કરેલ વિવિધ વૃક્ષોએને શીત કરી વિપાકવધપૂર્વક અહમધમના માર્ગે પ્રવૃત્ત કરી નિર્માણુ પ્રકર કરેલ નીએ વિષય દાર્શનિકોના ઉપરિચિત થયેલ તેઓ પ્રાચ ઘણવાદી હતા તેઓ જાણુપુ કે તેઓએ જનતતા અવગત મરજાન જે નેત-નરી કોષ કરવા આંદી હતી તેલત્ત અતિશય દુર્જેવ છે.

આ ધર્મવસ્તુ જે બ્રહ્મવર સમજાય તે તે પરમાત્મા સાથે ક્રિયા જગત્સુ તે અંત-
રાતમા સાથે આપણો કેવો સંબંધ છે, તેમજ આ જગત્સુ સાથે પરમાત્માનો અને
આપણો શુ સંબંધ છે, વિષે રહસ્યો સમજી શકાય. આ સદ્ગુણ સમજ્યા પછી
“ આ હવેન કેવી રીતે સાર્થક થાય ” તેમ્હિન પ્રશ્નને ઉત્તર આપોઆપજ મળી
જાય છે એટલા માટે બાહ્ય સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કઠિન છે તેપણુ થયાર્થ
ધર્મ લેવા છે. મત્સ્ય કે જ્ઞાન એજ ધર્મ અને જ્ઞાન એજ નિર્લેપ્યુ અથવા પરમ
સમજા છે તેના જે અર્થને “ ઉપનિષદ ” એવું નામ આપવામા આવ્યું છે તે
આ જ્ઞાનવાદીએત્દીજ ગોચરુ પરિણામ છે ઉપનિષદમા આપણા મહર્ષિએની જ્ઞાન-
કીર્તિ પૂર્ણ પ્રમાણી પ્રકાશી રહી છે. બાહ્યપણુ અથવા આત્મજ્ઞાન એજ ઉપનિ-
ષદોનો હેતુ છે. ત્યાર પછી જ દર્શનમાં આ જ્ઞાનવદ વિશેષ વૃદ્ધિ પામ્યો મળે
અને તેનો પ્રચાર પણુ સક્રિય થયો મળે ઉપનિષદ આખ્યમતમા જે કે બ્રહ્મનો
સ્વામ કરવામા આવ્યો છે તેપણુ તે દર્શનસામ્ય જ્ઞાનવાદાત્મક રહ્યાય છે. દર્શનોમા
કેવળ પૂર્વજીમાસાજ્ય કર્મવાદી છે. બાકીનાં સર્વ દર્શનો જ્ઞાનવાદી છે.

શિષ્ય — જ્ઞાનવાદ તો જહુ અપૂર્ણ હોય એમ મને લાગે છે. જ્ઞાનથી ઈશ્વરને
જાણી શકાય પરંતુ જ્ઞાનથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે મનમાંતુ નથી. જાણુ-
વામાનથી કોઈ વસ્તુની કાંઈ યોગીજ પ્રાપ્તિ થાય ? પાસે કે ઈશ્વરની સાથે આ-
પણુ આત્માતુ એકત્વ છે એ વાતનો મને નિશ્ચય મળે, પણ તેદેસાથીજ ઈશ્વરની
પ્રાપ્તિ થઈ જાય એ કેવી રીતે બને ? આત્મા અને પરમાત્માને—કેમવને એકત્વ કર-
નાર કોઈ એક વસ્તુ જોઈએ કે નહિ ?

ગુરુ — જ્ઞાનવદે જે એમ નથી પ્રાપ્ત થયું તે કાલિતથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કાલિત-
વાદીએ પણુ એજાઈ કહે છે કે જ્ઞાનથી તો માત્ર ઈશ્વરને જોવાની શકાય પણુ
જાણવા માટેથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જનવર્માની અનેક વસ્તુએને આપણે
જાણીએ છીએ, પણ તે જાણવામારથી શુ અપણી પાસે આવી જાય છે ? આપણે જેના
પ્રત્યે દેવ ધરાવતા હોઈએ તેને પણુ એજાણીએ તો છીએજ, પરંતુ શુ તેથી તેની
સાથે આપણે આપણું એકત્વ સ્થાપી શકીએ છીએ ? નહિજ. તેથીજ રીતિ બે આપણે
ઈશ્વરને જાણીએ અને છતાં તેનાપ્રત્યે દેવ રાખીએ તો તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થાય ? એથી કલ્પી રીતે જોઈએ તો જેના પ્રત્યે આપણી ચાહના—પ્રીતિ હોય તેને
અનાવાસે આપણે મળા શકીએ છીએ એક સરીસ્થારી મનુષ્ય પણુ જે આપણી
અંત કરવાની પ્રીતિ વિના આપણી સાથે દળામળી શકતો નથી તે પછી જે અશ-
કીની છે, અને જે કેવળ જાત કરવાદિવાજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે તે પ્રીતિ કે કાલિત
રિતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અતલ્લવ કે જે આપણો ઈશ્વર પ્રતિ ચાહ અનુસાર
હોય તેજ આપણે તેજુ મત્વ સ્વરૂપ પામી શકીએ. આ પ્રકારનો માત્ર અનુસાર

તેવુજ ખીલુનામ લક્ષ્મી છે સંહિલચરના ખીલુ સપ્તમાં કષ્ટ છે કે—

સા (મોક્ષ) પરતુરુચિરેખરે ॥

ગિય — આ પ્રમાણે લક્ષ્મીવાળી ઉત્પત્તિએ ઈત્યામ સંલગ્નવાદી અને બહુ સામ થયો આપે જો આટલી પ્રતાવના કરી ન તેત તો તે બક્ષિવાદ વધાય રીતે સમગ્ર સકલ નહિ આપની વાત સંજ્ઞાના પગી મારા અવ પ્રણવા ઉદ્ગર આપની પામે પ્રમ્થ કર્ણો વિના સ્ત્રી સમ્મો નથી પૂર્ણીવ વિદ્યો તથા સ્વામી દ્વા નદ અરશ્વતી વિસેરે આ દેશનુ વિદ્યો વૈદિક ધર્મને પ્રેલમ ધર્મ કહી તેની પ્રથ સા કરે છે પરતુ તેઓ પોરણિક ધર્મને અથવા તો આધુનિક દિવુધર્મને બદલ નિષ્ઠ મચી કહે છે, તે નિક નથી એમ અને હવે નષ્ટ રીતે જીજ્ઞાસુ છે વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી એટલા માટે તેને અસંપૂર્ણ કિવા નિષ્ઠ અર્થ સમય પરતુ પૂર્ણાશ્રિ અથવા આધુનિક વૈષ્ણવદિ ધર્મ કે જેમાં ભક્તિની પ્રધાનતા છે તેને અપૂર્ણ કાંઈ રીતે કહી શકાય નહિ જેઓ પોરણિક ધર્મનો લોપ કરી વૈદિક ધર્મને પ્રુતકલવન આપવા માગે છે તેઓ મનીષ સૂન કરે છે એમ મનુષી કલા વિના રહેવાનું નથી

પુર — હું જો કહે છે તે એક રીતે વીક છે, પરતુ વેદમાં આ બં ભક્તિવાદ નથી એમ આપણાથી નથી સગમ નહિ સાન્ય ચરના રીતમાર રવખેચરે હાગિય સ્વપ્રતિરૂપાદી એક વખત ઉદ્ગર કરી આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે વેદમાં ભક્તિ રાખ્તો રપષ્ટ છે તેમ નહિ હોવા છતાં ભક્તિવાલો સાવાય લો કેટલેક અશે અવી મયો છેજ તે વચન આ પ્રમાણે છે—

‘ આત્મેવેદ સર્વમિતિ સ વા ઇય ઇય પશ્વજેવ મન્વાન પર્વ વિજ્ઞાન જ્ઞાત્યર્થિ-રાત્મકાદ આત્મામિથુન આત્માનન્દ સ્વરૂપમયતીતિ ॥

અર્થાત—(પૂર્વ) જે આર્થ દોવામાં આ મુ છે તે) સર્વ આત્મામાં છે જે તેને નિદાગી વિચારી અને સમજીને આત્મામાં વહોન થાય, આત્માની સાથેજ કીઃ કરે આત્માની સાથેજ મિથુન (મૈત્રી) કરે અને આત્મામાંજ જે અનન્દ મેચરે તે રવ રાજ (પોતે પોતાનો રાજ્ય અથવા પોતે પોતાનામજ્જ અનન્દ અનુભવનાર) થાય ‘ વધાર્થ’ ભક્તિવાદ તે એવુજ નામ

અધ્યાય ૧૨ મો—ઈશ્વરભક્તિ-શાંકિલ્ય

પુર — મહિને મણે થીજ્ઞ અમવદ્ગીતા જે પ્રધાન ગ્રંથ છે જતા ખીલામાં પ્રમેધાપેધો ભક્તિવાદ તને કહુ તે પહેલાં નૈતિકમિક પ્રથમે અનુસરી વેદમાં ભક્તિસભ્ય જે કાંઈ કષુ દોષ તે ક્રમમાં મારે વારી પાસે રહુ પરુ નેહએ

એમ ધારી અભ્યારૂપી તે વિવર્ણની ચર્ચા કરી, તોપણ કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે અને સંપૂર્ણ કરીશ. તેમાં અસ્તિત્વબળથી જ્યેષ્ઠ થઈ આવતો નથી એ વાત હું તને બતાવે જણાવી ગયો છું. અસ્તિત્વ ઉપનિષદમાં તે સ્પષ્ટ થયેલું છે, એમ પણ એ કહ્યું છે. અસ્તિત્વ ઉપનિષદમાં નો ઉલ્લેખ છે તેની સાથે શાસ્ત્રિય મહર્ષિનું નામ જોડાયેલું છે.

શિષ્ય—અસ્તિત્વના પ્રણેતા શાસ્ત્રિય મહર્ષિ કહેવાય છે તે એમ કે ?

ગુરુ—શાસ્ત્રિય નામના બે મહર્ષિઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, એમ મારે તને પ્રથમજા કહી દેવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ શાસ્ત્રિયનું નામ ઉપનિષદની સાથે જોડાયેલું છે, અને બીજા શાસ્ત્રિયનું નામ અસ્તિત્વના પ્રણેતાવરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદવાળા શાસ્ત્રિય મહર્ષિ નેટલા પ્રાચીન છે તેટલા અસ્તિત્વના પ્રણેતા શાસ્ત્રિયશ્રુષિ પ્રાચીન નથી. અસ્તિત્વના ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રિયના નામનો ઉલ્લેખ છે.

શિષ્ય—તેણે અપુનિક સ્વભાવે પ્રાચીન મહર્ષિનું નામ આપી શેતાનો કય જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તો તે સુ સ્થપિત નથી ? કાલ હુત્તરે વૈ પ્રાચીન શાસ્ત્રિયના મતનીજ બાધ્યા કયે.

ગુરુ—અમતીએ તે પ્રાચીન કૃષિપ્રણીત કોઇ મથ અપારે મળી આવતો નથી. મીઠાકાચાચે વેદ-પર્યંત ને બાળ્ય ન્હુ છે તેમાંના કોઇ એક સૂત્રના કામ્યના કારણે ઉપરથી કોમલક કહેએ એવું અનુમાન થું છે કે પ્રાચીન કૃષિ શાસ્ત્રિયે પચરામની રચના કરેલી હોવી જોઈએ. કોમલક મહેનતુ આ અતુ માન મદાય મત્વ હોય અને ન પણ નેમ. પચરામમાં જેવકે કામવત ધર્મનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ એવા એક સામાન્ય મૂળ ઉપર વિવિધ રાખી શાસ્ત્રિય મહર્ષિને પચરામ-ક પ્રણેતાવરીકે પાની સેવા એ કીક નથી તથાપિ પ્રાચીન કૃષિ શાસ્ત્રિય અસ્તિત્વના એક પ્રધાન પ્રવર્તક હતા તેમ માનવાને આપણી પાસે પૂરતાં પ્રાણો છે. જ્ઞાનવાદી લક્ષ્યચાર્યે પોતાના બાળ્યમાં અસ્તિત્વની શાસ્ત્રિયની નિદા કરતાં રહ્યું ॥ ૩ —

“વેદ પ્રાતિષેષઃ અવાતે ચતુર્ણ વેદપુ પરમ એયોઽલ્લઙ્કા શાસ્ત્રિય રદમ્ શાસ્ત્રમધિગતવાન્ રત્યાદિ વેદનિન્દાદર્શનાત્ ॥ લક્ષ્મણદર્શનતા પપ્પ કવવના રતિ સિદ્ધમ્ ।”

અર્થાત્—આથી કરીને વેદનો પ્રતિનિષેધ થાય ॥ ચાર વેદવડે શાસ્ત્રિયને પરમ એવની પ્રતિષ્ઠા ન થઈ તેટલા માટે તેણે આ શાસ્ત્રની રચના કરી તેણે વેદની ને નિદા કરેલી છે તે ઉપરથી શિક્ક થાય છે કે તેની ૩ ખાત્રો નિવૃત્ત અસંગત છે .”

શિષ્ય—પરંતુ એ પ્રાચીન કૃષિ શાસ્ત્રિય અસ્તિત્વના પ્રાચીન કલ્પથી આગળ

વધ્યા દતાં તે નયનુવત્તુ સર્વ સાધન નથી રાહો ?

શુભે.—હા છે બલિય ઉર્ધ્વનિહતા તત્ત્વેન પ્રપાદ્યતા ચૌદશ અધ્યાયમાંથી રહેલ અને વાંચી સભળાયુ છુ તે પ્રશ્ન હરે

સર્વકર્મા સર્વકામ સર્વમન્ય સર્વરસ સર્વભેદમધ્યાતોડવાસ્થેના દર પણ મને આત્માન્તરહૃદય વત્તદ્ શ્લેષમિત ત્રેત્યાભિસંધાવિતાહમીતિ ચસ્ય ત્વાદદ્ધા ન પિચિકિત્સાસ્ત્વોત્તદ્ સપાદ સાદિસ્વ

અર્થોત્—સર્વકર્મપાત્રો (રોષ રહિત) સર્વ કામકામો (સુખકર) સર્વ મનપાત્રો સર્વ નિસાધો મર્વ પ્રતિ અકિન્ન્યામ, વાસ્તુરહિત, સમપરદિત આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે આ પાત્રો આ રસીરથી વિશેષ પાત્રોને હું અવસ્થા માત્ર બનાવે છુ, એવો એનો નિશ્ચ દેશ અને તેમાં (એ નિશ્ચય એવા હજારા સમપર્યા) સરખ ન દેશ (તે વિદ્યા, અધ્યસાધને પાત્રો છે) એવી રીતે પ્રસિદ્ધ કરાદિત્ત રહેતા હશે.

એ કે આ વાત બદ્ધ મહત્ત્વની નથી કસ્ય કે ઉર્ધ્વનિહતા જાનવડીઓ પણ એજ વાત કહેતા આખા હ ચઢા રાખ વાસ્તવવાચક નથી જતાં ત્યાં મહા દેશ ત્યાં સરખ ન રહે એ વાત માનવા એવી છે અને એવી ચઢા રાખ બલિયને ઉર્ધ્વને મધ્યાએને દેશ તો તે અવસ્થાએમ છે જતાં મૂલ વાતની રોષ કસી દેશ તો આપણે વેદાન્તસાર અથવા મનન પ્રત્યુ ભેદએ વેદાન્તસારના મર્વ પણ નાનાચાર ઉપાસના રાખની બાખ્યા કરતાં મ્હે છે કે—

અપાસનત્ત્વિનિ ચગુચ્ચમત્ત્વિવચકમાનસમધ્યાપારરૂપાણિ જ્ઞાન્તિરવ્ય રથિદાર્થાનિ”

હવે પ્રશ્નર વિચાર કરી એ દિગુપર્જમાં ઉપરસનથી વિવિધ કલ્પનાઓ પ્રવાસા બધી છે દિગુએએ ઉપરના ગુપ્તને મે સ્પર્શો કર્યાં છે એક નિર્ગુણ ઉપર અને બીજો સદૃશ ઉપર બાહ્યમાં એને એન્તેસુદ્ધ અથવા ‘મન કન્વીચન’ કહેવામાં આવે છે તેમ નિર્ગુણ ઉપર ને ઉપર નિર્ગુણ હોય તેની માઈ પણ પ્રારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ નિર્ગુણ ઉપરની તો સ્તુતિ પણ આપણાથી થઈ શકે નહિ કસ્ય કે ને નિર્ગુણ છે, એવી કન્વીચન એક નાનકીરદ સ ન નથી તેને સન્નેચનન કેવી રીતે થઈ શકે ? તેની પ્રાર્થના તપા તેનુ સમસ્થ કેવી રીતે કરતુ તે પણ આપણે બક્ષી રહીએ નહિ એટલા માટે ઉપાસના અર્થ તો સદૃશ ઉપરજ ઉપરથી છે નિર્ગુણમાં ઉપાસનાને રાખ મળતુ નથી સદૃશમાંથીએ અથવા તો બલિયમાંથીએ અર્થો રામિ આદિ પુરોહિતેજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે વેદાન્તસારને ને પાંચ મે દમણે ઉદ્ધત મ્હે, તેમાંથી મે ગુપ્ત વાને સિદ્ધ થઈ શકે છે પ્રથમ તો એજ કે

સચ્ચિદાનંદો પ્રથમ પ્રવર્તક ને કેઈ હોય તો તે શક્તિસ્વરૂપ હોવા ચોક્કસ છે, અને બીજા વાન એ કે ઉપાસનાનો પ્રથમ પ્રવર્તક ને કેઈ હોય તો તે પણ શક્તિસ્વરૂપ હોવો નેઈએ અર્થિ સચ્ચિદાનંદ વિના ઈશી શકે નહિ, એ વાત તો બહુ સરળતાથી સમજાય તેવી છે.

શિષ્ય—તો શુ સમસ્ત ઉપદિષ્ટો નિર્જીવવાદી હશે ?

ગુરુ—ઈશ્વરવાદીઓના કેઈ વચ્ચે નિર્જીવવાદી હશે કે નહિ તે માટે મને શક નથી. વસ્તુતઃ વચ્ચે નિર્જીવવાદીઓને નાસ્તિક કહીએ તોપણ ખોટું નથી. જ્ઞાનવાદીઓએ માયાનાયક એક ઈશ્વરી શક્તિ દેવાની કલ્પના કરી છે, અને બગલાની ઉત્પત્તિમાં તેમજ કારણસ્થાન ચાલી છે તેઓ કહે છે કે આ માયાને ધીરેધીર અપણે ઈશ્વરને વશ કરી શકતા નથી, માયાથી મુક્ત થઈ શકાય તો જ મક્કાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને કલ્પના તરીકે જની સમગ્ર મતભંગ કે જ્ઞાનવાદીઓ પાસે ઈશ્વર એક માત્ર કેવલ-અણુવાચીય વસ્તુ જ નથી રહે છે. ભક્તવિષ્ણુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનાની અગત્ય તેઓએ સ્વીકારી છે. સમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિશ્ચ, પ્રદા અને સમાધાન એ રીતે ૭ મઠની સાધના * તેઓએ પ્રતોષી છે. ■ ૪૨ મનથી પ્રવણ મન અને નિદિશ્ચામન સિવાય અન્ય વિષયોનું ચિંતન તપશ્ચ કષ્ટ અત્યંતિનિયંત્રે નિમજ્જ કરશે તેને શમ કરેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિમજ્જને કમ કરેવામાં આવે છે. નિયંત્રણથી પાછી વાવેલી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના અનુભવિક અને વિશિષ્ટ સર બાહ્યશક્તિ પાસેથી પરિચય કરશે તેને ઉપરતિ કરેવામાં આવે છે. આ-ત્મો વિચેર કરશે મહત્ત્વ કરવા તેને તિતિશ્ચ કરેવામાં આવે છે. કમની દ્રવ્યને સમાનન અને શુદ્ધાભ્યાસિના વિધાસ રાખશે તેને મક્કા કરેવામાં આવે છે. પ્રયોગ સારથ્ય આ પ્રયાસે ૭ સાધનાઓનું નિરૂપણ થઈ છે એમ માની લેવાનું નથી તથાપિ મ્હાન-પાત્રતા અને તપસ્સાદિને જ્ઞાનવાદી યોગે પ્રાપ્ત પ્રાધાન્ય આપ્યું હ એમ કરેવામાં હરકત નથી અર્થથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનવાદીઓ પણ ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યો વિના સ્વીકાર નથી સાધારણ રીતે મને ઉપાસના કરેવામાં આવે છે તેને એક રીતે જાગૃતીકરન કરીએ તો તે અચોક્કસ નથી, પરંતુ તે ઉપાસનાને મધુરું તો નજ લેખી શકાય એ વાત હ અને પૂર્વે સ્વીકારે છે. બહિર્લોક પ્રવેશી ઉપાસના એક વચ્ચે ઉપાસના છે. બહિર્લોકની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવા જ્યારે ઈશ્વરના ભક્તિવત્ત્વ અને સમજાવીશ ત્યારે આ વિષય જની હકીકતે લેવો સખર કરીશ.

* મક્કાજ્ઞાનમાં પ્રવેશવા હ-ચાર મઠ વિષેક, વૈરાગ્ય, વદ્યપતિ અને મોક્ષેચ્છા એ ચાર સાધનોથી સપન્ન હોવાની આવશ્યકતા કરેલી છે તે પૈકી ૫૮ સ પતિ નામના મ્હાનનેજ આ ૭ પ્રકારની સાધનાઓ આ સ્વીકારેલું જણાય છે.

શિષ્ય:—આત્મારમુખીમાં આપની ખસેણી મેં જે કંઈ સાંભળ્યું તે ઉપરથી શું મારે એમ સમજી લેવું કે પ્રત્યેક શબ્દમાં સ્થિતિ એજ ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક છે ?

ગુરુ:—છદિતર ઉપનિષદમાં જેથી રીતે સ્થિતિનું નામ છે તેવીજ રીતે કેવળી-નદન કુણ્ડ પશુ નામ છે. હવે આ એવા પ્રથમ કોણ તે પ્રકરેના સંતોષભરત નિર્ણય થઈ શકે. નથી, અને એટલા માટે ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તકરૂપી શીશુવૃન્દે પાતળા કે સ્થિતિને આનંદ એ ચારાથી નિમગ્નપૂર્વક કહી વડાવું નથી.

અધ્યાય ૧૩ મો—ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ

શિષ્ય:—હવે ગતિશીલ ભક્તિતત્ત્વવિષે ઉપરોક્ત અર્થો તો સાંભળવાની છુટા છે. ગુરુ:—ગીતાના બીજા અધ્યાયોને ભક્તિયોગના નામથી એકાધ્યાયનામાં બાને છે પરંતુ બારમાં અધ્યાયમાં ભક્તિતત્ત્વની વ્યાખ્યા વડુજ અર્થ પ્રમાણમાં છે. આત્મથી બારમાર્ગના સર્વ અધ્યાયોની સદૃશ આસેચનના કર્યા વિના ગીતોક્ત વધાર્થ ભક્તિતત્ત્વ સમજી શકાય નહિ. ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજવો તેજ તો પ્રથમના અગીઆર અધ્યાયોનું સદૃશ મનન કરી લેવું જરૂર છે. આ અગીઆર અધ્યાયોમાં જ્ઞાન મર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણે વિષયો આપી જાય છે—મહેતી પ્રકરેજ આપી જાય છે. અર્થ કોઈ પ્રકારમાં આવી પ્રકાર પશુ નથી તેમજ આનું માન-જરૂર પશુ નથી. ગીતાને રમતો સર્વોત્તમ મધ્ય માનવામાં આવે છે તેનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, મર્મ અને ભક્તિ ત્રણેને સામ્ય ન્યાય આપવામાં આવી છે. અર્થ કોઈ પ્રકારમાં આનું સામ્યકન્ય નથી. હતા મેં તો એવેજ નિર્ણય કર્યો છે કે આ ત્રણે તારોની જે અંતિમ અસરના તે ભક્તિતત્ત્વમાંજ પરિસ્થાપિત થાય છે અને એટલા માટે વસ્તુતઃ ગીતા એ ભક્તિયોગ છે, એ કહીએ તો તે અચોર નથી.

શિષ્ય:—અર્થ શું કહેવા મગિ છે તે કુપરણર સમજી શક્યો નથી. પોતાના જમ્મ અને પરીરોનો વધ કરી સ્વત્ત્વપ્રાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય નથી એવો વિચાર કરી અર્જુન કુદરથી નિરાત થવા માટે છે અને ઉપરોક્ત આપી શીશુવૃન્દે પુદમાં નેર છે. એજ ગીતાનો મુખ્ય વિષય છે. જે આ વાત સ્પષ્ટ હોય તો ગીતાને ભક્તિયોગ કહેવાને જરૂર પાતળ થાય. ”કહીએ તો શું બોલું છે ?”

ગુરુ:—મધના માત્ર એકાદ જે પાના વાંચવાથી સમસ્ત પ્રકરેના આશય પોતે સમજી શકા એવો જેટલો હોય કરવાની અર્થોએ તેવ હોય છે. આવા ઉપદેશોગીઆ વાચનારાએ ગીતાને પાતળવાએ કહેતા હોય તો જલે કહે દુઃશમાં. અર્જુનને પુદમાં પ્રગટ મરેજ એજ કાઠ ગીતાનો મૂળ-મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ

દસણાં તે વાતને રહેવા દે. જવાબ પ્રકારનાં શુદ્ધ પાપરૂપ નથી એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચેલો છું.

શિષ્ય:—હું ન જુલો કહું તો આપે એમ કહું છું કે આત્મરક્ષાઅર્થે અથવા સ્વદેશરક્ષા અર્થે શુદ્ધ કરવું એ પાપ નથી.

ગુરુ:—આ સ્થળે અર્જુનને પણ આત્મરક્ષા કરવાની છે. પોતાની સંપત્તિને હિંદાર કરવો તે પણ એક પ્રકારની આત્મરક્ષા જ છે.

શિષ્ય:—દેશમાં નરાધમો પણ શુદ્ધને માટે એવીજ ખોટી બાની કાઢી શુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નેપોલીયન બોનાપાર્ટનોજ લાખએ સ્વેદ કાઢીશું ખાતું કાઢી સમસ્ત યુરોપને નરસાહિનથી કબજિત કર્યું તેનો જવાબ આપ કેવી રીતે કરશો ?

ગુરુ:—નેપોલીયનનું કવનચરિત્ર જ્યારે માર્ક નિમ્પદાધાન લેખકદ્વારા લખાશે ત્યારે જ જગત ભ્રમ કાઢશે કે નેપોલીયનનું કવન અસત્ય અથવા બદનામીય તો નહોતું. નેપોલીયનને નરાધમ મધુએ એ જૂથ છે. + પરંતુ આપણે તે વિષયની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે જે માર્ક સમજવાનું છે તે એજ કે અનેક સમયે શુદ્ધ પણ પ્રવૃત્તર્થજ હોય છે.

શિષ્ય:—પણ તે ક્યારે ?

ગુરુ:—એ પ્રશ્નના બે ઉત્તરો છે. એક યુરોપીયન દિતવાદીઓનો ઉત્તર અને બીજો ભારતવર્ષીય ઉત્તર. યુરોપીયન દિતવાદીઓ તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપે છે કે જે સ્થળે એક લાખ માણસોનું જનિત થતું હોય અને બીજી તરફ એક કોટી મનુષ્યોનું કાપાણું થતું હોય તો તે સ્થળે શુદ્ધ પ્રવૃત્તર્થ છે; પરંતુ આ ઉત્તરની સામે એક એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે એક કોટી મનુષ્યોના દિતની ખાતર એક લાખ મનુષ્યોનું જનિત કરવું એ યોગ્ય છે, એ વાત એક ક્ષણભરને માટે માની લઈએ, તો પણ એક કોટી મનુષ્યોના દિતને અર્થે એક લાખ માણસોનો સંહાર કરવાને આપણને શું અધિકાર છે, તેનો કોઈ ઉત્તર આપીશો ? યુરોપીયન દિતવાદીઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતા નથી. ભારતવર્ષીય ઉત્તર આધ્યાત્મિક કિંવા પારમાર્થિક છે. અધ્યાત્મ અથવા પરમાર્થ એજ સમસ્ત આર્થનીતિનું મૂળ છે આ મૂળ સમજાવવા માટે શુદ્ધતા નિમિત્ત કેન્દ્ર રમે તેટલા વિસ્તારથી બોધવા પારે તો બોલી શકે. શુદ્ધ સિવાયના બીજાં નિમિત્તો દેશાએક કાલિ પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે બહુ ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી. એટલા માટે મીતાક્ષરે અર્જુનના મુદ્ધો ઉપરામ ચવાના પ્રસંગનિમિત્ત પરમ પવિત્ર ધર્મનો પ્રસાદ વહેતો મૂકી દીધો છે.

શિષ્ય:—મૂળ વાતની સરૂઆત કેવી રીતે થઈ ?

+ વિવિધ મંધમાણાનું આની આગળ પુસ્તક નેપોલિયનના ચરિત્રનું હોયને તે મંદિમ માણુના આ કથનની પૂરેપૂરી સત્યતા સ્પષ્ટ કરે છે. સંપાદક.

શુદ્ધ — સમવાન્ હર્દય-અર્જુન મનપે વાસુદેવે પ્રથમ એ પ્રથમ-જ અપુણ્યને સમજાવે છે તેથી પ્રથમ અપરિપક્વ અર્જુનને અત્યંતની નિમ્નતા-અવિનશીયતા વિશે વિદેશન કરે છે. આ વિષય જ્ઞાનનો છે અને તેથી તેને જ્ઞાનયોગ અથવા સાધ્યયોગ પણ કહેવામાં આવે છે. દુર્લભ અપારમર્થ તેજો, મહે છે ૧-

હોતેઽર્થિનમ્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરાયોક્તા મયાનય ।

જ્ઞાનયોગેત સામ્યાન્ન કર્મયોગેન યોગિવાય્ ॥

આવાર્થ — તે પાપહરિત અત્યુત્તમ આ વૈરાગ્ય સમીક્ષાની જ્ઞાનયોગનો અને ચોખ્ખોશી કર્મયોગનો એથી એ પ્રમાણની નિષ્ઠા એ આપણ કહી છે.

તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનયોગ સંપૂર્ણ સમજ ॥ ૧૭ની ક્ષતિય વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે. આ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ ને જુ વચનર સમજી શકો તે કહેવાય છે. ૧૮ની એ એક કલિતસાધિત છે મહાત્મા કલિતવશ સમજાવવા માટે આજે આપણ કહ્યું કર્યું ૧૮.

અધ્યાય ૧૪ મો-મગવદ્ગીતા-કર્મયોગ

શુદ્ધ — કહે જુ તને જગત્સીનામાં હોયો. ક્ષયિત સજગતવશ માત્ર જુ પાદ જુ પદેશ જાનિતી એ એ આપણ કહી તે પુનઃ વાક કહી ના જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સદાગ્રી પુરિષ્ઠા હરિશચિત્સુખી અથ તે માનસિક અવસ્થાને જાનિતી હોવામાં આવે છે, અથવા તો જે પુરિષ્ઠી પ્રજ્ઞાતાને લીધે એથી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેને કલિત કહેવામાં આવે છે. હરે વિદેશરે જુ એ ૧૮ તે એ પ્રમાણપૂર્વક કર્યું કરે.

શીકુશ્ચ કર્મયોગી પ્રવચ્ચ મર્તા નર્જુનને કર્મ કરવા પ્રવચ્ચ કરે છે તે વખતે તેજો કહે છે ૧-

ન દિ કશિન્ સ્વકર્મણિ જ્ઞાતુ તિષ્ઠત્કર્મજન્ય ।

કાર્યતે ક્વચ્ચ કર્મે સર્વે પ્રવૃત્તિર્નૈર્મયે ॥

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સુસ્વાર પણ નિર્મલ નીતિ કેહી તરી શકે નહિ પરજુ કે તે પે તે જ્ઞાન કર્મ ન કરે તોજુ નીતિથી ઇત્થન ક્ષેત્ર કુલેને લીધે તેને કર્મજ્ઞ પ્રવચ્ચ વહ વહુજ પડે.

મત્તઃ કે તેજો કર્મ તો કર્મજ્ઞ એ એ પરજુ તે કર્મ કરા ॥

જુ પુર્વે કહી ગયો જુ કે પ્રવચ્ચ તો કર્મ કહેવાથી વેશજન કર્મજ્ઞ સમજતા અર્થાત્ પોતાના કામચુકી કામચુકી કેવળ્યોને પ્રસન્ન અથા માટે જે જગત્સાધિ

કરવામાં આવે તેનેજ કર્મ એવું નામ આપવામા આવતું. ચતુષ્થમ કે કર્મ એટલે કામ્ય-કર્મ. પ્રત્યેક વેદાકૃત કર્મની સાથે કૃષ્ણાકૃત ધર્મની ભિન્નતા તથા ઉત્કૃષ્ટતા અદિધાયીજ શરૂ થાય છે. વેદાકૃત કામ્યકર્મના અનુષ્ઠાનની નિંદા કરતા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે -

યામિમાં પુષ્પિતાં ધાત્રં પ્રવદન્ત્યવિપશિતઃ ।

વેદવાદરતા. પાર્યં નાન્યવસ્તૃતિ વાદિનઃ ॥

કામાત્માન સ્વર્ગપદા જન્મકર્મફલપદામ્ ।

ક્રિયાધિશેષવહુર્લાં ભોગૈશ્વર્યગર્તિ પ્રતિ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં મયાપહૃતચેતસામ્ ।

સ્વપ્નસાધામિકા પુદ્ગિ. સમાધૌ ન વિધીયતે (૨-૪૨-૪૪)

અર્થાત્-કે પાર્યં વેદના વાદમાં જમ રહેતાજ અને ભોગ તથા ઐશ્વર્ય વિના બીજું કંઈ મેળવવાનું જ નથી એવું બોધનારા જ્ઞાતાનીઓ માત્ર પુણ્યા જેવી સુસંખિત વાણીને બોલે છે, અને વિષયોનીજ હ્રમ-શવાળા તથા અવગતિજ સર્વધો એક માનનારા તે મનુષ્યો ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ તથા કર્મનાં ફળને આપનારી એવી અનેક પ્રકારની બહોળી ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે. એવી વાણી સંક્રાંતિને જોએનું મિત્ર તે તરફ બેસાઈ મનુ દોષ એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અતિ અસંતોષવાળા મનુષ્યો એવી ક્રિયાઓ કરે તોપણ સર્વની સિદ્ધિ-અમિદ્ધિ પ્રત્યે ગાંધર્વો જોઈદો સમજાય તેઓની અવસાવવાળી પુદ્ગિમાં ઉપજતો નથી.

અર્થાત્ વેદિક કર્મ અથવા કામ્યકર્મનું અનુષ્ઠાન એ કંઈ ધર્મ નથી. છતાં કર્મ તો કરવાજ જોઈએ. તો પછી કેવાં કર્મો કરવાં એવો સ્વાભાવિક દીનેજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે કર્મ હ્રમનારદિત દોષ તેને નિષ્કામ કર્મ કહેવાય, અને એવાં નિષ્કામ કર્મ કરવા તેજ મત્ત ધર્મમાર્ગ છે. તેજ મત્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન છે.

ત્રિવ્ય-નિષ્કામ કર્મ કેને કહેવાય ?

શુરો-ભગવાન પોતેજ નિષ્કામ કર્મનું જ પ્રમાણે વધુ બોધે છે -

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કરાચન ।

મા કર્મફલદેનુર્મૂર્મા તેષામોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ (૨-૪૭)

અર્થાત્-કર્મમાંજ તારો અધિકાર છે, કર્મના ફળમાં નહિ. કર્મના ફળની આશા તજ કે કર્મને ત્યાજ કરી છાડ નહિ.

સારીજ કે કર્મ કરવાને આપણે બાંધવેદના છીએ, પરંતુ કર્મના ફળમાંથી લેણ પશુ આકાંક્ષા ન રાખી જોઈએ

ત્રિવ્ય-ફળની આર્થિક ન રહે તો પછી કર્મ કરવાની પ્રાર્થના મનુ કરે ?

શુરો-એ પ્રમાણે સદા થતી સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને જનરાત્ર પોતેજ

બીજા શ્લોકમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

યોગસ્ય કુલ કર્મોપિ સંયં ત્યક્ત્વા ધર્મેન્નય ।

અર્થાત્ હે ધનન્ય ! સમગ્ર ત્યાગ કરીને અને યોગમાં સ્થિર થઈને કર્મ કર શિખ્ય — કાંઈજ સમજાય નહિ સગ એટલે શું ?

ગુરુ — સગ એટલે આસક્તિ, કર્મમાં આ રચુને કોઈ પણ પ્રકારનો અનુરાગ કે આસક્તિ ન હોવી જોઈએ.

શિષ્ય — અને યોગસ્ય એટલે શું ?

ગુરુ — બીજા ચતુર્થા તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે -

સિદ્ધયસિદ્ધયો સમો મૂત્વા સમત્વં યોગ ઇચ્યતે ॥

અર્થાત્—કર્મ તેા કરવાનું, પરંતુ કર્મ સિદ્ધ થાય કે અસિદ્ધ થાય તેમાં સમાન ભુદ્ધિ રાખવી તમારે વી જની રહે તેટલાં કર્મોએ કરો પરંતુ તેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા માત્ર થાય તેને માટે હર્ષ કે રોષ કરશો નહિ. નાની રીતે સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમાન ભુદ્ધિ રાખવી તેને લખવાને ‘ યોગ ’ કહ્યો છે. આ પ્રમાણે યોગમાં સ્થિર થઈને, કર્મમાં આસક્તિશૂન્ય જનીને કર્મનું જે અનુરાગ હરે તેને નિષ્કામ કર્મોત્પાદન કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય — હજી જરાગર સમજાય નહિ ધારો કે તુ હાથમાં ખાતરીથી લઈને તમારે ત્યાં ખાતર પાડવા (ચોરી કરવા) આવ્યો છું તમે તે વખતે નામતો દો છો. આવી કરીને કે ચોરી રાખ્યો નહિ, તેમજ તે ચોરી મને કાંઈ ફાયદો ન થયું મેં વિચાર કર્યો કે— સગ, ચોરી થઈ છે કીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ. ” તે રીતે મેં નિષ્કામ કર્મોત્પાદન અનુપાદાન કર્યું એમ કહેવાય.

ગુરુ—તે વિચાર કર્યો કે ‘ ચોરી થઈ ચી થો કીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ ’ એ વાત જોસવામાં તો વીક લાગે છે, પરંતુ જો તુ ચોરી કરવાના ખાસ હૃદય થીજ આવ્યો હો તો તારા મનમાં એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ કારણ કે ચોરી કરવાની આશય રાખીને તુ ન આવે હો, અર્થાત્ ધનરૂપી ફળ માત્ર કરવાની આસક્તિ તારા હૃદયમાં ન હોય તો ચોરી કરવાને વિચારજ તારાથી ન થઈ શકે જોડે ‘ કર્મ ’ કહેવામાં આવે છે તેમાં ચોરી વિગેરેના સમાવેશ નથી થતો, એ વાત પણ તારે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. કર્મ ” એટલે શું એ વાત તને હવે પછી હું સમજાવીશ. જના એક સૂચનરૂપે માટે માની લઈએ કે ચોરીનો પણ કર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તોજણ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે તુ અનાસક્તિપૂર્વક ચોરી કરવાને આ રો ન હતો એટલા ચરે એવા કર્મોત્પાદનને સત્ અથવા નિષ્કામ કર્મોત્પાદન કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય — પણ મારી સમજાવેલું ન થયું. ધારો કે એક બીધારી

મારું હું જાણું ચાલ્યા બેગ હું અથવા તો પીડાય પી માઈનેટની મારું
દેવનો ઉદાર કર્યા બેગ હું આ જ-ને કિષ્કિંદ્રામાં રૂબની આકાંક્ષા રહે તે
સ્વામાવિષ્ણુ છે

ગુરુ:—જે જે કર્મ આપણે માટે કર્યાં હોય તે તે કર્મ, કર્મવાચન કરવાની
શુદ્ધિથી જ સુ નેહિએ આદાર તેમજ દેશદાર એ તમારે કર્મવર્ધ છે એટલા
માટે તે વર્ધનું તમારે પાલન કરવું જ નેહિએ ચોરી એ કર્મ કર્મ વર્ધ નથી

શિષ્ય—તે પછી હું કર્મ કર્મ છે અને ક્યુ નહિ, તે કેવી રીતે બહુ
સમય નેહિએ પાલન કરવાનું તમારું નિષ્કામ વર્ધનું મૂળ ન સમજાય

ગુરુ:—એ અપૂર્વ વર્ધનું સ્વભાવે કાર્મ વાત જાણી સમજી નથી, અનુચિત
કર્મના મળવર્ધ તેણે ક્યુ છે ૧-

યજ્ઞર્થાત્ કર્મણોઽન્યથા લોકોઽર્થ કર્મવચનઃ ।

તદર્થ કર્મ કોન્તેય મુક્તસંગ સમાચર ॥

આ રથને યજ્ઞ સમર્થી પ્રથમ સુખન યાવ છે મારી વાત કહ્યું તને વિશ્વામ
ન મેસતો હોય તો સમજાવના પોતાના સ્વભાવે ક્યુ કહે છે તે સમજાવે છે. કોન્તે
સ્થિતિના સાધનમાં તેણે કહે છે ૩-“યજ્ઞો યૌ વિશ્વવિતિ સુતેર્યજ્ઞ ર્જસર-
સ્તદર્થમ્ ॥”

કહે કોન્તેય નિસાધન એવો અર્થ થઈ શકે ૩-“પ્રથમથી અથવા
કથિરને કહેવાને જે કર્મ-તે કર્મ વિશ્વામ સમજાવે એવો જન્મનમાત્ર સમ
અર્થ-અર્થના જાણના કર્મો અનુચિત (કરવા પોતા) નથી ” મારાં એવો છે
કે આપણે કેવળ પ્રથમને કહેવાને કર્મો કરવા નેહિએ. આમ કહવાનું પશ્ચિમ
સુ આવે તેવી કાંઈ કંઈના તું કરી શકે છે ? એવી કરીને તો સવળી રતિએને
પ્રથમવિષુખા થયા વિના આવે નહિ, કદાચ કે એ રતિએ પ્રથમથી ન થાય
તો પ્રથમવિષુ કર્મ ન થઈ શકે. આ નિષ્કામ વર્ધને લક્ષિત કહેવામાં કાંઈ
જાતની દરજ્જા નથી, કદાચ કે લક્ષિત એ નિષ્કામ વર્ધનું નામાત્રમાત્ર છે આ રીતે
આપણે લક્ષિત અને કર્મ વચ્ચેના મામલે તપાસી ગયા કર્મની સાથે લક્ષિતને
જે એક છે તે અન્ય રથને એવી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ છે-સાથે સર્વાંગિ કર્મો
સંગ્યસ્થાપાત્મચેતસા । ચિત્તાર્થનિર્મમો મૂલ્યા બુદ્ધવચ વિગતગરઃ ॥
અર્થાત્ વિવેકશુદ્ધિથી સમજ કર્મો અને અર્થજી કર અને નિષ્કામ તેમજ મમતા
તથા વિમાનન જની બુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા

શિષ્ય—પ્રથમે કેવી રીતે કર્મો અર્થજી થઈ શકે ?

ગુરુ:—“સાધાત્મચેતસા” એ વાક્યની સાથે “સંવચ” રૂબની
અર્થ સમજાવે છે એણે “સાધાત્મચેતસા” શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં ભગવાન

શીશકરમાર્થે લખ્યું છે કે—“અહ કર્તેશ્વરાય મૂલ્યવત્ કરોમીત્પનવા
લુદ્ધવા” અર્થાત્ કર્તા એટલે ઈશ્વરની ખાવર તેના નોકરતરીકે આ કામ કરે
છે, એવી શુદ્ધિપૂર્વક જે કર્મ થાય તેજ કર્મ કૃષ્ણને અર્પણ થયેતું મણાય.

આટલા વિસ્તાર પછી અર્થશાસ્ત્ર રહસ્ય તુ સમજી શકાયે દોષકે એમ હું
ધારું છું તોપણ ચારાસરપે એકવાર પુનઃ કહી જમણ પ્રથમ વાત તો એજ કે
કર્મ કર્યા વિના કેમથી રહી સમાજ તેમજ નથી, પરંતુ કર્મ સુદૃઢી અનુષ્ઠાન
કર્મજન સમગ્રવા ભોધ્યે જે કર્મ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઇષ્ટકર્મ) શુદ્ધિપ્રદ (કિંવા
ઈશ્વરપ્રિય) (ઇશ્વરે ઉપદેશિત) હોય તેજ કર્મ અનુષ્ઠાન અથવા કર્તવ્ય લેખાય
તે કર્મ પણ આસકિતરહિતપણે કરવા ભોધ્યે, તેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમા
સમાન શુદ્ધિ રાખી ભોધ્યે અને તે કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરવા ભોધ્યે અર્થાત્
અન સ્વામીની વતી એક નોકરતરીકે હું આ કામ કરું છું એવી શુદ્ધિથી કર્મ
કરવા ભોધ્યે ત્યારે આ પ્રમાણે કર્તવ્ય-કર્મો થવા જાયે ત્યારે કર્મધોમ મિલ
કાયે એમ સમજી શકે.

ત્યારે ઈશ્વરાર્થે કર્મો કરવા સામીએ ત્યારે આપણે આપણી શારીરિક શક્તિ
ઓળી પણ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ વાળી ભોધ્યે, જે સ્વાભાવિક છે અને તેથી જ પ્રમા
ણેના કર્મચેત્ત તે પ્રમાણેતરે ભક્તિયોગજ વની રહે છે, એમ કહીએ તો અસુકિત
નથી કર્મની સાથે ભક્તિને કેટલું એકમ છે તે વિચાર કરવાથી ખુબ સ્પષ્ટ થવા
ચેત્ત છે આવી અપૂર્વ વર્મ, આત્મ અપૂર્વ કૌશલ દેવતા ગીતામાંજ
દક્ષિણાયર માય છે આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા મેઝ પણ દેશમા, કાર્ષ
કાયે, દોષકે કહી હોય એમ આવો જાણનામા નથી ગીતામા ધર્મની
વ્યાખ્યા હજી પૂર્ણ થઈ નથી તરણ કે કર્મચોચમજ ધર્મની સમાપ્તિ નથી કર્મ
કે તો ધર્મનું પ્રથમજ પગથિયું છે આવતી ૧૨૯ તને અનુયોગનું રહસ્ય
સમગ્રવવાનો પ્રયત્ન કરીશ

અધ્યાય ૧૫ મો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન

શુભ —દેવે યાન સજની લગતન શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોનો સારક મૂં તે બચ્ચુ
૫૨ કર્મનો વિવેક સપૂર્ણ કરી ચતુર્થ અધ્યાયમાં પોતાના અવતાવિવેક કથન
સમી તેઓ કરું છે કે—

ચીત્તરામમયક્રોધ મન્મથા માનુષાધિષ્ઠા ।

ચદ્વો નાનતપસા પૂતા મદ્યવમાગતા ॥

ભાવાર્થ:—નાથ, કમ અને કોય એના ઢાળી થયા છે એવા માસાપ થયેલા, મારે આધારે રહેલા અને જાનણી તપથી મુક મયેલા બહુ મનુષ્યો મારા ઇશ્વર સ્વરૂપને પામ્યા છે.

શિષ્ય:—એ જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું ?

ગુરુ:—એ જ્ઞાનના પ્રભાવે છવ મગ્ગત વૃત્તમાત્રને પોતાના આત્મામાં અવગા ઇશ્વરમાં ભેદ શકે તે નેમી:—

યેમ મૂતાન્યશેયેષ દ્રુહ્યસ્વાત્મન્યયો મયિ ।

અર્થાત્ એ જ્ઞાન સમગ્ર સૂતમાત્ર માયામાં (ઇશ્વરમાં) તેમજ પોતાના આત્મામાં રહેનાં સુમળ્ય તે જ્ઞાન.

શિષ્ય:—તે જ્ઞાન કેમ રહેતે પ્રાપ્ત કરવું ?

ગુરુ:—ઇશ્વરને પોતે તેનો હિસાબ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

તદિદિ પ્રતિપાતેન પરિપ્રમેન સેવયા

અપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાવિનસ્તત્ત્વદર્શિના ॥

અર્થાત્—પ્રતિપાત, પ્રમ, અને સેવાદ્વારા જ્ઞાની-તત્ત્વદર્શિઓ પામેથી તે ધીમણું ભેદબો.

શિષ્ય:—હું આપને સેવાદ્વારા પરિપૂર કરી પ્રતિપાત તેમજ પરિપ્રમસદ્વિત પ્રાપ્તના માર્ગે છું ? અને તે જ્ઞાનનો હિસાબ આપો.

ગુરુ:—માસાપી તે બની શકે નહિ, કારણ કે હું જ્ઞાની નથી તેમજ તત્ત્વદર્શી પણ નથી. જ્યાં સુધી થત રહેવામાં કર્યત નથી. હું તને પ્રશ્નું છું કે “જ્ઞાનદાતા સંસ્પૃત જ્ઞાન માત્રને પોતાનામાં તેમજ ઇશ્વરમાં ભેદશક” તે શાકમાં ક્યા ક્યા પદ્ધતિનો પરપર સંબંધ છે.

શિષ્ય:—ગૂત, હું અને ઇશ્વર

ગુરુ:—જ્ઞાને ભક્તવાડું શું સાધન છે ?

શિષ્ય:—માહાવિજ્ઞાનસાત્ત્વ.

ગુરુ:—અર્થાત્ આ વીસમાં સદીમાં અધિત, બોધિતિ, પદાર્થતત્ત્વ અને રસ-વજ (‘મેધમેહિત, જિરેદ્દેતેત્તી, વીલીકત, કેમીલી’) અદિ કાઓ ભજુમાં મા-વતપા છે. એવા સામીપ જ્ઞાન મારે આપણે પ્રથમ ત્રિવિધને શુભો સ્થાપના ભેદબો. ત્યાર પછી દવે કહે ભેદબો કે “આપણને-પોતાને” ભક્તવાડું શું સાધન છે?

શિષ્ય:—મદિર્વિજ્ઞાન અને અર્તાર્વિજ્ઞાન.

ગુરુ:—અર્થાત્ હેમાં બે કાઓ (જ્ઞાનોપેશજ, જોશોપેશજ) પ્રત્યવિજ્ઞાન તથા અધ્યનવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન અવરવક છે. આ જ્ઞાન પશુ આપણને પ્રથમ શુભો પામેથીજ મળી શકે તેજ છે.

શિષ્ય—હવે, હવેને બધુવાતુ તુ સાધન છે ?

ગુરુ—હિંદુસાધી ઉપનિષદો, દર્શનશાસ્ત્રો, પુરાણો, હિંદીદાસગ્રંથો તથા મુખ્યતઃ ગીતા.

શિષ્ય—એટલે કે જનનામાં જે જે સેવ પદાર્થો છે તે સર્વ આપણે બધુવાં જોઈએ આજીવંત પૃથ્વીમાં જેટલા પ્રકારનું જાન પ્રચલિત થયું છે તે સર્વ જાન આપણે સંપાદિત કરવું જોઈએ ત્યારે તું જાન શબ્દનો અર્થમાં બહુ સામાન્ય અર્થમાં વ્યવહાર થયો છે ?

ગુરુ—હુ પૂર્વે કહી ગયો છું તેનું પુનઃસ્મરણ કરે. મેં કહ્યું હતું કે જાના-જની વૃત્તિઓની બસાનર રચિતિ તથા ઉન્નતિ યદી જોઈએ ત્યારીપ્રધી સર્વ પ્રકારનાં જાનોની આપણે અર્થ ન કરીએ અથવા સંપૂર્ણક તેમાં જાન ન લઈએ, ત્યારીપ્રધી જાનાજની વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુસીધન અથવા ખીલવણી થાય નહિ. હવે જાનાજની વૃત્તિનું જોગ્ય રકુરણ થયા પછી જો અનુસીધન-ધર્મની અવરથાને અનુસરી તે જાનાજની વૃત્તિઓ બહિષ્કારે આધીન થઈ ઉપરપ્રધી થાય તોજ તે ગીતાજ્ઞ જાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે. કમચિત્ત જેવી રીતે અનુસીધનધર્મમાં સમાઈ જાય છે તેવીજ રીતે જાનયોગ થયું અનુસીધનધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે.

શિષ્ય—અનુસીધનધર્મનું સ્વરૂપ હવે કાંઈક સમજાય છે. આત્મારસુધી અનુ-સીધનવાદને હુ જુદાજ રૂપમાં સમજ્યો હતો.

ગુરુ—હમણાં વિષયોત્તરને રહેવા દે. આપણે આજે જાનયોગ સમજવાનોજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—જાનમાજ ધર્મની સંપૂર્ણતા જો આવી જતી હોય તો તો પછી પશ્ચિતોત્તર ધાર્મિક પુરુષો માની લેવા જોઈએ.

ગુરુ—પશ્ચિતપ્રમા અને જાનમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત છે. એ વાત હુ તને પૂર્વે કહી ગયો છું જે બહિષ્કારનું સ્વરૂપ સમજે છે તથા ઉપર જાને જમાતની સાથે પોતાને કેવો સંબંધ છે તે જાણે છે, તે બહિષ્કાર કેવળ પશ્ચિતજ નથી, પરંતુ જાની પણ છે. પશ્ચિત્ય નિના અનેક સ્વપુરુષોત્તર જ્ઞાનીનું પવિત્ર પદ શોભાવી ગયા છે કેવળ જાનવેગે તેને પોતાને (ઉપરને) પાખી સમાવે છે, એમ કીમ્બો પોને પણ ક્યાંઈ કંઈ નથી તેઓ પુણી રીતે બહાર કરે છે કે—

ચીતરાગમયક્રોધાઃ મન્મથા માણુપાસિતાઃ ।

યદ્યપો જ્ઞાનવપસ્યા પૂતા મજ્ઞાવમાગતાઃ ॥

અર્થાત્—જેઓએ પોતાના વિષ ઉપર સંકલ્ય કર્યો છે, ઉપરપદાપણ છે, તેઓ જાનદારા પવિત્ર જમીને ચારા બાપને પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. મતલબ કે કેવળ જાન દારાજ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એવો મુશ્કેલ ધર્મને મુદ્દવ આશય નથી.

જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સંયોગ જોઈએ. એટલું જ્ઞાન જેમ ઉપયોગી નથી તેમ એટલું કર્મ પણ ઉપયોગી નથી * કર્મદાસજ્ઞ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલાજ માટે સ્વયં ભગવાન કહે છે કે:—

જ્ઞાનકલ્પોર્મુનેયોર્ગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

અર્થાત્:—જ્ઞાનયોગમાં આગ્રહ થતા પ્રત્યક્ષારને માટે કર્મજ ઉપયોગી-કારણભૂત છે. મત્તવન કે કર્માંતુષ્ઠાન્દ્રજ્ઞા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ સ્થળે ભગવદ્વાક્યનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે અધ્યોગ સિદ્ધિ નિત્યશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ; અને નિત્ય-શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાનવેદપ્રાપ્તિ મતિ થઈ શકે નહિ

શિષ્ય:—તો મું કર્મદાસ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ?

ગુરુ:—નહિ, જ-નેનો સંયોગ તથા જ-નેની વશાયેભતા સમવારી જોઈએ. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યોગસંન્યસત્કર્માણં જ્ઞાતસંહિષ્ણસંશયમ્ ।

જ્ઞાતમર્ષતં ન કર્મણિ નિવર્તન્તિ ધનંજય ॥

અર્થાત્:—હે ધનંજય ! જેણે યોગવડે કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો છે તેને, અને જ્ઞાનવડે જોના મનુષ્યો હેઠાઈ ગયા છે તેને તમા આત્મામાં નિઃશંકાના પુરુષને કર્મો બાંધી રાકતા નથી.

એટલાજ માટે કુખ્યત જો વસ્તુઓ જરૂરી છે (૧) કર્મોનો સંન્યાસ અથવા ધર્મગર્ભજ, અને (૨) જ્ઞાનદાસ સતપટેલ. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદ અને કર્મ-વાદના વિવાદોનો નિવેદો આથી રાક્ષ્ય તેમ છે, તેમજ ધર્મની આપ્ત્યા પણ તેથી સંપૂર્ણ થાય છે. ગીતાકારે સમજા વિવાદોના નિર્મૂલ્યપૂર્વક જે અપૂર્વ-જ્ઞાન ધર્મ પ્રયોધ્યો છે તેલું વધાર્યું માદાત્મ આવાજ સ્થળે સ્પષ્ટ થાય ॥ તમારાં કર્મો ધર્મને અર્પણ કરો, અને કર્મદાસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી પરમાર્થ-તત્ત્વસમધી તમારા સચયોને હરી નાખો, જે પ્રમાણેના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયનો મયોગ થઈ જાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનવાદી શ્રીકૃષ્ણચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી તેમના મતાનુસાર જ્ઞાનમાં કર્મને તિથિભાવ સ્થાન નથી, ઉદાર વિચાર-વાણા મુદિદિત વર્ગો સિવાય, શ્રીકૃષ્ણચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ અણાપુ અમાદ આ ક્યન વર્તમાનકાલે કોઈ સાક્ષ્યજો નહિ, જે અમારા કાલ જહાજ નથી. બીજર સ્વામી જેવા ભક્તિવાદીઓ શ્રીકૃષ્ણચાર્યના અતુર્ત્તી નથી, એટલુજ નહિ પણ પોતાના પૂર્વગામી આચાર્યોના મતલું ખંડન કરવા કિંવા પોતાના પશ્ચું સમર્પન કરવા શ્રી-કૃષ્ણચાર્યને પોતાના બાખ્યામાં અનેક સ્થળે વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, જે વાત પણ પ્રસંગોપાત અમારે કહી દેવી જોઈએ.

સદ્ગુહ્યસ્તદાત્માનસ્તાન્નિષ્ઠાસ્તત્પવણા ૪-

ચચ્છંદપુનરાશ્રુતિં જ્ઞાનવિર્ભૂતકલ્મષા ॥

અર્થ — સધરમાજ જેમની શુદ્ધિ ॥ ધર્મમાજ જેમનો આ જા છે ધર્મમાજ જેમની રિવા ॥ અને જેઓ ધર્મપરામણ છે તેમના પ પો જ્ઞાનવડે ધોવાઈ ગય છે અને તેઓ પુનર્-અરક્ત મેઘપદને પામે છે

શિષ્ય — શાંત અને કર્મની સાથે-સમવાયપણેજ લક્ષિત રહેલી છે જે વાત હવે મારાથી સમજાય છે કર્મને મટે કર્મકરિણી અને શરીરિક શક્તિઓની ઉપક્રમ રક્ષિત તથા પરિણતિ નરની છે તેની સાથે તે શક્તિઓને ધર્મપરમાર્થી બનાવવાની પણ તેદલીજ જરૂર છે જ્ઞાનને માટે પણ જ્ઞાનાર્મની શક્તિઓની તેજ પ્રમાણે રક્ષિત તથા પરિણતિ નેદલી જરૂરની છે તેદલીજ તેને ધર્મપરમાર્થી બનાવવાની જરૂર છે આ બંને વિષયો તુજ સ્પષ્ટ થયા પણ ચિત્તરશ્મિની શક્તિ તુ ક્ષુ ?

શુદ્ધ — નેતુ પણ તેજ પ્રમાણે સમજા સેતુ પરતુ તે રિપે ચિત્તારથી ખોટાવાતુ હજી નાજા છે હાલ હુજા તો મે ઉપર કહુ તેજ ચિત્તરશ્મિની શક્તિસાધે પણ સમજા સેતુ

શિષ્ય — આપણી સમસ્ત શક્તિઓની વધ યોગ્ય શુદ્ધિ તથા પરિણતિશક્તિ કરી તેમને ધર્મપરમાર્થી કરવી એજ મીતોક્ત્ય જ્ઞાનયોગ અને ધર્મયોગ જે વાત હવે સ્પષ્ટ નજાય ॥ બંને જ્ઞાન તથા કર્મનો સંયોગ તેજ લક્ષિત ચતુષ્પદ અને ચતુર્થીમત્તર્થ સમથે પૂર્વ અને ને બાપે ઉપદેશ થયો હશે તે આ મીતોક્ત્ય ધર્મનીજ જ્ઞાન આપ્યા હેય એમ અને નામે છે

શુદ્ધ — કમે કમે જે વાત વધારે સ્પષ્ટ થતી હતો

અધ્યાય ૧૬ મો-મગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ

મદ્ — નાર પછીની એક પાત સંધ્યા હે મુલાવરથાનાં જ્ઞાનર્મન કરુ અને નંધવડે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કર્મ કરવા એવી દિદુશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે પરતુ મીતોક્ત્ય ધર્મમાં તેવી ખામ આજ્ઞા નથી મીતોક્ત્ય ધર્મ તો કર્મદાસ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એજ ઉપદેશ આપી રહ્યો છે અને જે વાત સ્વયં પણ લાગે છે કારણ કે તેજજ અધ્યપનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી તે મથે તેમ હેા. ચતુષ્પદને મટે જ્ઞાન નમાં એક સમય એવો આવે છે કે જે સમયે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય છે અને કર્મ કરવાને અવગ્રહ અથવા તો ચક્રિત કે અવસ્થા તેને દોષી નથી આવી અવગ્રહમાજ તત્વીજ અથવા ચતુર્થ આશ્રમનો રહીકાર કરવાનું દિદુશાસ્ત્રે

કહે છે. સાધારણ રીતે તેને સંન્યાસ એવામાં આવે છે “ કર્મિનો ત્યાગ કરવો ” એ સંન્યાસીઓનું રમૂસ કાર્તવ્ય છે. મુક્તિના ઉપાય તરીકે સ્વયં લગવાને પણ તેમ માનતા ઉપદેશ કરે છે તે મિથ્યા. તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે ‘ ને તમારે જ્ઞાનયોગમાં આરંભ થવું હોય તો ‘કર્મ’ એજ તમારે માટે અવશ્યક છે, પરંતુ ને જ્ઞાનયોગમાં આરંભ થઈ ચૂક્યા હો તો ‘કર્મત્યાગ’ એજ સહાયક છે.”

માત્રકસોમુનેર્થોર્થં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્ધસ્ય તસ્યૈષ શમ કારણમુચ્યતે ॥

અર્થાત—યોગની ઈષ્ટાવાના મુનિને માટે નિષ્કામ કર્મજ સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરંભ થયેલા મુનિને માટે શમ-સહત્વનો ત્યાગ-એજ સાધન કહેવાય છે.

શિષ્ય—પરંતુ કર્મત્યાગ અને સસારત્યાગ એ મને શું એકજ અર્થનું સ્મર કરે છે? ને તેમજ હોય તો તો સસારત્યાગ પણ એક પ્રમાણે ધર્મજ ગણાય! જ્ઞાનીને માટે શું તેજ કાર્તવ્ય છે?

ગુરુ—પૂર્વજામી શાસોનો સિદ્ધાંત તો તેજ છે. જ્ઞાનીની સાધનમાં તેનો પોતાનો કર્મત્યાગ સહાયકૂત જને છે એ વાત મત્ત પણ છે. દરેક લગવદ્વાદર તેને ટીકા આવે છે, પરંતુ કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિય યોગતા મેળવ્યા વિનાજ દરોહાદ્યે કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા મસારને તિર્થાન્ધિ આપી દેડી, એવી કૃષ્ણોક્ત પ્રવચન ધર્મની શિક્ષા નથી લગવાને. મયોગ અને કર્મત્યાગ એ ઉભયને મુક્તિના સાધન કયા છે. પરંતુ તેમજ એજ તો કર્મયોગનો આખ્યાય આવે છે.

સંન્યાસ કર્મયોગઃ નિ ભેદસકરત્તુમી ।

તથૈશ્તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

ભાવાર્થ—કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને બાર્થો નિભય કારણને કારણે છે, પણ તેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ-કર્મ કરવા તેજ શેષ છે.

શિષ્ય—એવું તો કાઈ કહે જને નહિ. રોજને દર કરવો એ ને પ્રચલ્યા યોગ હોય તો યોગનો હુમલો કદાપિ અવસરદાન લેખી સમ્પન્ન નહિ. કર્મત્યાગનો માર્ગ ને રીક મફતો હોય તો પણ કર્મયોગનો માર્ગ કદાપિ શેષ હોય શકે નહિ.

ગુરુ—કર્મ કરવા જતા ને કર્મત્યાગનું ફળ મળ્યા ચક્રુ હોય તો?

શિષ્ય—તો તે પણ કર્મયોગજ શેષ, કારણ કે તેજ કરવાથી તો કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ ઉભયનું એકીસાથે ફળ મળી જાય.

ગુરુ—તારે મયાર્થ વસ્તુ પણ તેજ છે. પૂર્વજામી દ્વિધર્મનો ઉપદેશ એવો છે કે કર્મત્યાગપૂર્વક સંન્યાસ મેદલુ દશે ગીતા જેવો પ્રયોગ કરે છે કે કર્મ એવા મિતથી કરો કે કર્મ કરવા જતા સંન્યાસનું ફળ મળી શકે. નિષ્કામ કર્મ કરવા એજ મયાર્થ સંન્યાસ છે.

દ્રેયઃ સ તિત્વસંન્યાસી યો ન દ્રેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્લન્દો દિ મહાપાદો મુખં મંધાત્મસુચ્યતે ॥

સાંલ્યયોગી પૃથગ્ વાલાઃ પ્રવર્તન્તિ ન ચંદિતાઃ ।

અકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુપયોવિદતે કલમ્ ॥

વત્સારુદૈ પ્રાપ્યતે સ્થાનં વસોતૌગવિ મમ્બતે ।

અદં સાંલ્યં ચ યોગં ચ યઃ પश्यતિ સપश्यતિ ॥

સંન્યાસસ્તુ મહાપાદો દુઃસ્વપ્નાપ્તમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્મુક્તઃ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ (અ. ૫-૩૫૧.)

અર્થાત્ જે મનુષ્ય દેવ કરતો નથી તેજ્ઞ ધર્મિયાને કરતો નથી તેને સદાએ સંન્યાસીજ નહિવે તેઓ હે મહાપાદો ! જેઓ રાજદેવરહિત નિર્લંદ પુરુષ સુખપૂર્વક જાયથી હતા ધામ ॥ (સાંખ્ય) સંન્યાસ અને (કર્મ) કર્મયોગ એ બંને બુદ્ધ બુદ્ધા છે એવું તો જાણો એટલે અવગતી મનુષ્યોજ કહે છે- પશિતો નદિ, કારણ કે એ બેમાંથી કોઈ પણ એક માર્ગને વચાર્થ રીતે આવરતાશે મનુષ્ય બને માર્ગના દુશ્મને પામે છે. જે શ્રેયસ્કર નજ સાંખ્ય-સંન્યાસ-નહે પમાય છે તે રમાય ચોતરથી (કર્મયોગથી) પણ પમાય છે, માટે સાંખ્યને અને ચોતરને જે એક જણે છે તેજ વચાર્થ જણે છે, છતાં હે મહાપાદો ! કર્મયોગ વિનાનો સંન્યાસ તો દુઃખ પામવાને મારોજ છે કેમો કર્મયોગવાળો સંન્યાસી ચોથા વખતમાજ બહાર પામે છે મતનજ કે જે મનુષ્ય અનુષ્ટેવ કર્યો કરવા છતાં ચિત્તથી નિષ્ક્રમ રહે છે, અથવા તો હૃદયમાં કર્મસંભવે સંન્યાસી જતી રહે છે તેજ વચાર્થ પાર્થિવ મનુષ્ય છે.

શિખ્ય -- જાણે પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ ધર્મ તપશ્ચ દ્યુતિ સંજોડીતજા બાવાઓ શામટે આમ તેમ રખડવા બહાર નીકળી પામ્યા હશે તે સમજાતું નથી. પાશાણો જેને 'અસેરીસીક્રમ' કહે છે તેવો અર્થ વૈરાગ્ય સહજમાંથી નીકળતો નથી એ વાત હવે મને સમજાવવાની જરૂર નથી. ગીતાગ્રંથ પરમ પવિત્ર ધર્મમાં વેરાગી બાવા-ધર્મના જુગરને રમાય નથી, તેમજ તેના જેવો પવિત્ર, સરંજાપો અને ઉન્નિરીક્ષ વૈરાગ્યધર્મ જગતમાં અન્ય કોઈ નથી એવો હવે મારો વિશ્વાસ બંધાયો છે. ગીતાગ્રંથ પવિત્ર વૈરાગ્ય પાસે કિવા સદર્શ વૈરાગ્ય પાસે ધર્મચાર્યોની જુગરી સત્તા નથી રાકતી નથી. ગીતા જેવા સરળ-અપૂર્વ ધર્મશાસ્ત્રને એક બાબુએ મૂકી દ્યુતિ લેતો વેદમાં, સ્મૃતિમાં, જાતજનવા તથા કુરાનમાં સમાટે ધર્મની દોષ કરતા હશે તે મારાથી સમજાતું નથી. ગીતાગ્રંથ ધર્મના પ્રચારક જેવા ધર્મવેત્તા પુરુષ પાસે બીજો કોઈ ધર્મવેત્તા હોતો રહી શકે નહિ. લાલા, એ દેવીધર્મપ્રવેશ કોણ હશે !

x "સાંખ્ય" એ સંદેહ અર્થે માટે જેને સદા દોષ તેણે સાંભળાપ્ત જેનું.

મુજ લેખક

ગુરુ:—પુરુષોત્તમના મુદ્ધ સમર્થે ગીતુએ 'અર્જુનના' સ્વ ઉપર થતી આવેા ઉપદેશ ક્યોં હશે, એમ ને કહેવાય છે તે ઉપર મને વિશ્વાસ નથી, કારણ કે વિશ્વાસ નહિ રાખવાના અનેક સળગ દેવુએ મળ્યા આવે છે. ગીતા એ મહાભારતમાં પ્રમુખ અંશ છે, એમ માંડે માનવું છે, પણ ગીતાગ્રામર્શના કર્તા પુષ્કળ છે એ સંતર્પે અને લેશમાત્ર યંત્ર નથી. તેમાં અનેક સળગ માણે પણ છે. આપારે તુ એક દાદી કે એ પવિત્ર-પુણ્યપ્રથમ ઉપદેશના પ્રત્યે નિષ્કામ ધર્મતા નગરમાં વિરાજ પ્રચાર પડેા નામ છે. માનવ-જીવન નિષ્કામધર્મની આરંભનાવડે સજી કરવાની પવિત્ર જાવનાઓ પ્રસરતી નામ છે, એટલુંજ નહિ પણ નીતિ અને ધર્મમાં પંથુ એજ નિષ્કામ ધર્મના પવિત્ર મરોઢ પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. વસુદેવ: કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એજ સંન્યાસ અવશ્ય છે નિષ્કામ કર્મ કર્યા લેવુંજ બીલું નામ સંન્યાસ. નિષ્કામ કર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ કહી શકાય નહિ.

શાસ્ત્રાનાં કર્મણાં મ્યાસં સંગ્યાર્સ કવર્ષો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિવક્ષ્ણાઃ ॥

અર્થાત્, વિદ્વાનો સમ્રમ ક્યોંના ત્યાગને સંન્યાસ જાણે છે; અને વિવક્ષુશુ પુરુષો સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે.

ને વિવક્ષુ યુગીયીય વિદ્વાન અને ક્ષિપ્ત, તથા લાલચવંતો આ નિષ્કામધર્મ એ બંને એકજ ધરો ત્યારે આ સંસાર સર્વ સમાન બની, અને મનુષ્યો કેવ સમન બને, ત્યાર પછી વિદ્વાન અને ક્ષિપ્તના નિષ્કામ પ્રયોગો થતા લાગી, અને વિદ્વા-નાકિ વિદ્વાઓનો સમ્રમ અવધાર મેલી રીતે કરવો તેની કાષ્ટને કલ્પના પણ આવશે નહિ.

શિષ્ય:—અનુષ્ઠેના લાગમમાં એવો દિવસ પ્રાપ્ત ક્યોં અવધો ખરો ?

ગુરુ:—તમે લેહા અર્ધપુત્રો છો, તે કેમ જુદી બલ્યો છો ? તમારાથી શું અસાધ્ય છે ? તમે ને ક્યાં ધારો તે કહી શકો તેમ છે. તમે ૯૯ પારલુ કરો તો સમસ્ત પૃથિવીના દોરનર બની શકો. એ તમારા હલમાં અપી મહત્ત્વાકાંક્ષા તથા આત્મ-બળ ન હોય તો ચારો આ સર્વ ખડવાડ નિષ્ફળ છે. આશુ. હવે, ગીતાના સંન્યા-સચાર્ય વધાર્ય વાક્યર્ષ શું શું સમજ્યો ? અવેદિત સંન્યાસ એ હમણી કોટિને સંન્યાસ છે, એજ માગની આપણી ધર્મઆખ્યાનો નિષ્કર્ષ છે. શક્તિપુક્ત કિંવા લક્ષ્યાત્મક ક્યોં આપણે કર્યા એટલે એ વાલ હ વને પૂર્વે કહી મયો છું. એટલા માટે ગીતાના સંન્યાસનું જાણ અલિપ વાક્યર્ષ તો એજ તીકા શકે કે ભક્ત્યાત્મક કર્મપુક્ત સંન્યાસ એજ વધાર્ય સંન્યાસ છે.

અવ્યાય ૧૭ મો-મક્તિ-ધ્યાન-વિજ્ઞાનાદિ

નુરે-—મગવદ્ગીતાના પ્રથમ પાંચ અધ્યાયોવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. પ્રથમ અધ્યાયમાં સૈન્યદર્શન, બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગનો સ્વરૂપ આલેખ્યો, ત્રીજામાં સૌમ્ય યોગ, ચોથા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, પાંચમી અધ્યાયમાં જ્ઞાન-કર્મસંન્યાસયોગ, અને પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ વિગેરે વિષયો આવી જવ છે. છઠ્ઠો અધ્યાય ધ્યાનયોગનો છે. ધ્યાન એ જ્ઞાનવાદીઓનું અનુજ્ઞાન છે, તેથી તેનું ‘નુરું’ વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, આ અધ્યાયમાં યોગ કેને કહેવાય તેની લઘુરો આપવામાં આવ્યા છે. જે અવસ્થામાં યોગાતુજ્ઞાનદ્વારા ચિત્તનો નિરોધ થાય, જે અવસ્થામાં વિદ્યુદ્ધ અંત-ક્રમણદ્વારા આત્મદર્શન યવગી, આત્માનાં પરિવૃત્તિ અનુભવાય અને જે અવસ્થામાં કેવળ છુદ્ધિવેળે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું અતીન્દ્રિય-આત્મતિષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય, એટલુંજ નહિ પણ જે અવસ્થામાં એક સમય રિયતિ થયા પછી પાછું ફરવા-પણું રહેતું નથી અને જે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા સુખની તુલના કોઈ પણ વસ્તુની સાથે થઈ શકતી નથી, તેમજ મને તેનું ભારે દુઃખ પણ જે અવસ્થામાંથી મનુષ્યને વિચલિત કરી શકતું નથી, તે અવસ્થાને “યોગ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેવળ નેતી-પોતી, મુદ્રા, બાસન, કે પ્રાણવાય જેવાં સ્વરૂપ સાધનોથીજ યોગ થઈ પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગેતેનાંતરાત્મના ।

અઢ્યાયાન્ મજ્જતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥

અર્થાત્ જે યોગી મારામાંજ જન રાખીને જદાપૂર્વક મને જાને છે તેને એ યોગધુક્તા બ્યક્તિઓમાં સર્વોત્તમ યોગી માનેલો છે. આ અમગવદ્ગીતા સંસ્કર્યા પછી હવે તને ખાતરી થઈ શકે કે મીતોક્ત જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન કે સંન્યાસ વિગેરે ધર્મોમનિ. એકો ધર્મ ભક્તિવિના સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ભક્તિ એજ સર્વ રહસ્યોનો અને સર્વ તત્ત્વોનો એકમાત્ર નિષ્કર્ષ છે.

સાતમો અધ્યાય વિજ્ઞાનયોગસંબંધી છે. તેમાં હમ્બર પોતે પોતાના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે. જે કે તે સ્વરૂપે અઢ્યાયનું પોતે પોતાના નિર્મુલ્ય અને મગલુ ભાવનું વર્ણન કરે છે, તથાપિ તેની સાથે એટલું પણ ખુબી રીતે કરી દે છે કે ભક્તિ સિવાય મને પ્રાપ્ત કરવાનો એકો ઉપાય નથી. મતલબ કે ભક્તિ પદ્ધતિનમાં પણ સદાવક છે.

આઠમા અધ્યાયમાં તારકાબલ્લયોગ આવે છે. એ પણ એક પ્રકારનો સંપૂર્ણ ભક્તિયોગ છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે ઈશ્વરપ્રાપ્તિના સ્વરૂપ ઉપાયોનું વર્ણન છે.

તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય ॥ ૩ કાકિત સિવાય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો એકો ઉત્તમ માર્ગ નથી.

નવમા અધ્યાયમાં વિષ્ણુનાં રાજ્યમુદ્ધારને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે આ અધ્યાયમાં પદ્મીચરી વાતો અતિશય મનોહારિણી છે. અત્યાર પૂર્વે જગદીશ્વર એક અતિશય મનોહર ઉપમાદાર, જનકની સાથેના પોતાનો સંનય દર્શાવી ચૂક્યા છે. અર્ધાત્-એક મુક્તના દોહમાં જેવી રીતે અનેક મહિમો સુધારવા હોય છે, તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિષય એક અસંખ્યોજ મહિત થયેલ છે એમ કહી છે. પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયમાં એક મહુન સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે જેમ -

“ સર્વ ભૂતમાયતુ જાગત તથા ધારણ મારો જાતમાજ કરી રહ્યો છે. છતાં મારા આત્મા કોઈ જુલોમાજ આવી રહેલો નથી જેમ ચક્રાર અને સર્વજ મત્તિ કરનારો વાણ તેથી પણ મહાન એવા આત્મામાં નિત્ય રહેલો છે તે રીતે સર્વ ભૂતો માથામાં સમાઈ રહેલા છે, પણ હું જુલોમાં સમાઈ રહેલો નથી ” હર્ષદ રથે-સરની નદી ઉપરનાં પાણીનાં પરપોલાઓની ઉપમા કરતાં આ ઉપમા કેટલી બધી એક છે ?

ગિય. — મારી આખ ઉપરનાં જટાઓ પીંચે પીંચે દૂર થતાં જાય છે નિરુપાધક વાદ એક પ્રકારનો ‘પા-મીઠક’ માન છે, જેવી જાદી આજપર્વે ત માનવતા હતી હવે મારી એ માનવતામાં મોટો ફેર પડી ગયો છે

ચુલ — એમનાર જાગ્રેજ સરકારો પ્રાપ્ત કર્યાં, એટલે પછી આર્પણાશોતુ અવ-લેખન કરવા છતાં પણ વ્યર્થ સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ જે કહેવાય છે તે સાચ છે, અને તારા આ વાક્યો પણ એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે આપણામાં અનેક માણસો એવા મળી આવે તેમ છે કે જેઓને કામના આસખા પાણી બહારને ન આપીએ તો તેમને તે પાણી પીવાની ઈચ્છાજ ન થાય । અત્યારનો સુધરેલો વર્ગ મનિન પદ્મી પણ કામના આસખાં મહત્વાની ભય છે । તમે લોકો તો એમજ માની બેઠા રો કે સામવાદ અથવા સમાજભંગના સિદ્ધાંતો બુદ્ધધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય બીજો ક્યાંય છેજ નહિ । એક માન સામ્યસિદ્ધ કિંવા ઇસુખ્રિસ્તજ જગ તથા મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ સમર્થ છે, એવું જુલ તમારા મનમાં જાગ્યા પેદું છે । વચને એવા સરસ્થો વચ્ચેથી ચલા છે કે દિ-દુષર્થમાં વર્ણુમેદ સિવાય બીજી કેઈ મહત્વની વાતજ નથી, અને એટલા માટે મૂર્ખ તથા યાની, ધની તથા દરિદ પુરય તથા સ્ત્રી, અને રૂદ તથા જાગૃત વિશેરોના સમાજભાવે ઉદ્ધાર કરવાને બુદ્ધ-ધર્મ કે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સિવાય દિ-દુષર્થ મધ રીતે ઉપદ્રવક મધ રાકે નહિ, પરંતુ પ્રસ્તુત અધ્યાયના મત જેજ ‘લોભાતુ’ અચ્છુ કર —

સમોડ્ઠં સર્વમૂલેષુ ન મે દ્વેષ્યોડ્ઠસ્તિ ચ પ્રિયઃ ।

વે મજ્જતિ તુ માં મક્ત્વા મયિ તે તેષુ ચાગ્યહમ્ ॥

+ + + + +

માં હિ વાર્યં વ્યપાધિત્ય ચેડપિ રદ્ધુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્ત્રાયા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાતિ વરાં ગતિમ્ ॥ (૬-૩૨)

અર્થાત્ યદપિ કુ સર્વં શ્રવણીઓનાં સન્માન રહ્યો હું, ને મારે કાઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; તોપણ જેઓ અને જાડિતથી લાગે છે તેઓ મારામાં અને હું તેઓનામાં વિશેષ લાગે રહેવા છીએ. x x x ॥ જેઓ પુષ્કર્મથી નીચે ચોનિર્મા જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ મારા આશ્રય કરવાથી પરમ મતિ (ગ્રેય) ને પામે છે.

શિષ્ય:—પણ કરીને આ આશ્રય તો બૌદ્ધ ધર્મમાંથીજ મદદ કરવામાં આપ્યો હતો.

ગુરુ:—આવાસના મણેના મણાતા વર્ષમાં એજ એક મેલામાં મેલી બેવડી પ્રચલિત છે. યુરોપીયન પડિતો તમને છીજવે છે કે છ. સ પૂર્વે ૫૪૩ વર્ષે કાકપ સિદ્ધ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એટલા ઉપરથી તમે જાણી મીચીને એવો સિદ્ધાંત કરી બેઠા છો કે ભારતવર્ષમાં જે કામ સાદે વરવ જેવામાં આવે તે સર્વં સુદધર્મનુંજ હોયુ જેમને તમને એવો દડ નિષ્ઠ મધ ગયો છે કે દિદુધર્મ એવો નિષ્ઠ છે કે તેમાંથી કાંઈ સારી વસ્તુ કાંઈ ઠાળે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, પરંતુ બૌદ્ધધર્મ પોતેજ દિદુધર્મનો એક ફાંટો છે, એ વાત અત્યારનો લાલેશો વર્ગ જુદી ભૂલ છે. દિદુધર્મમાંથી સુદધર્મ જેને એક પ્રભાવ ધર્મ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો તો પછી તેજ દિદુધર્મમાં બીજા કેટલાયે મદત્તવા સિદ્ધાંતો ભર્યાં હશે, તેના કાંઈ વિચાર કરી શકા છો ?

શિષ્ય —આપણુ કહેવુ થોડું છે. ને આપને ઠીક લાગે તો હવે રાજગુહ્યોગ ની વ્યાખ્યા સંભળાવવા કૃપા કરો.

ગુરુ:—રાજગુહ્યોગને સર્વપ્રધાન સાધન માનવામાં આયું છે. તેના રૂપક આશ્રય એવો છે કે - ને કે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે સંભવિત છે, તથાપિ જે મનુષ્ય જે જાણે તેનું પ્યાન કરે તેને તેવાજ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય, એવો પણ એક સામાન્ય નિયમ છે. જેઓ દેવ-દેવીઓની સન્માન ઉપાસના કરે છે, અને તે દ્વારા ઇશ્વરાનુમદ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ સર્વે જઈ શકે છે, પરંતુ તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ યતી નથી. જેઓ નિષ્કામપણે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓની ઉપાસના નિષ્કામ હોવાથી એક રીતે તેઓ ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે, એમ સ્વીકારવા, કારણ કે ઇશ્વર સિવાય બીજો દેવજ ક્યાં છે ? અને તેથી તેઓ નિષ્કામ ઉપાસનાના રૂપે સાક્ષાત્ ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં આંખેથી શંકા યતી સંભવિત છે કે જો દેવ-દેવીઓમાં પણ ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, તો પછી સન્માન ઉપાસનાદ્વારા તે

કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ? તો તેનું સમાધાન માત્ર એટલુંજ છે કે સકામ ઉપાસના એ ઇશ્વરની આરાધનાનો સત્વ માર્ગ નથી. જો કે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓ પણ પ્રકારતરે તો ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે; તોપણ વસ્તુતઃ ઇશ્વરની નિષ્કામ ઉપાસના એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. તે સિવાય ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો એકેક માર્ગમાર્ગ નથી. એટલાજ માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી, ઇશ્વરનેજ સર્વ કૃપો અર્પણ કરવાં અને ઇશ્વરમાં દૃઢ સંકલિતભાવ રાખવો એજ ધર્મ અને એજ મોક્ષનો ઉપાય છે. આ રાજમુદ્રયોગ બકિતિસર્વોત્તમ પરિપૂર્ણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આપ્યું છે, અને દશમા અધ્યાયમાં તેની વિશ્વતિઓનું વર્ણન છે. આ વિશ્વતિયોગ બહુ વિચિત્ર છે; પરંતુ અત્યારે તે વિષયમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. દશમા અધ્યાયમાં વિશ્વતિઓનું વિવરણ કરી તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ દર્શનના આકારમાં અર્જુનને અગ્રીઆશ્રમા અધ્યાયમાં સૂચવાતું દર્શાવે છે. ત્યાર પછી બારમા અધ્યાયમાં હકિતનો પ્રસંગ નીકળે છે આવતી કાલે કું તને એ હકિતનો સંભળાવીશ.

અધ્યાય ૧૮ મો-મગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ

શિષ્ય:—હકિતયોગ વિષયક બાબત કરવા પહેલાં મને એક વાત સમજાવો. ઇશ્વર એક છે તો પછી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં આટલો ભેદો વિવાદ કેમ ? સીધા માર્ગ તો સર્વદા એકજ હોવો જોઈ છે. એક પ્રાપ્તિમાં જવાને માટે સીધા પાંચ માર્ગ હોય એમ જાણે નહિ.

શુરો:—સીધા માર્ગ પાંચ ન હોય, પરંતુ એકજ હોય એ વાત સત્ય છે. પરંતુ પ્રત્યેક માણસને સીધા માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય એમ જનતું નથી. એક પદ્ધતિના શિખરે પહોંચવા માટે જો એક સીધા માર્ગ હોય તે માર્ગે યત્ન કરેલા એક-બે જગવાનું જ્ઞાતિએ સિવાય બાકીજ બીજું કોઈ ઉપર ચઢી શકે. સાધારણ માણસોને માટે એવાં રથઓએ પામે ધીમે ચડતાં જાય એવા લાંબા માર્ગો ધીમે ધીમે ચડતું એજ વધારે આકર્ષક હોય છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો વસે છે. તેઓનું ચિત્તજ, તેઓના સંસ્કાર તથા તેઓની પ્રૃત્તિ પણ અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કેટલાકો સંસારી હોય છે, તો કેટલાકોએ સંસારોત્તરમાં પ્રવેશ પણ કર્યો હોતો નથી; કેટલાકો સંસાર ભોલપીને તેથી વિરહત બની ગયા હોય છે, તો કેટલાકો સંસારમાંજ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સંસારીઓને માટે કમળ, તેમજ અસંસારીઓને માટે સંન્યાસ એજ ઉપાયુક્ત છે. જે મનુષ્ય

રાત્રી હોવા છતાં સંસારચક્ષુ રહી હોય તો માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનયોગ એજ પ્રયત્ન છે. તેથીજ રીતે જે મનુષ્ય રાત્રી હોવાથી સાથે સંસારનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ રાત્રી થોડીને માટે જ્ઞાનયોગ એજ ઉત્તમ છે તે સિવાયના પાપરથી છાત્રને ઉચ્ચ ઝાળી સુધીના અર્થ મનુષ્યોને માટે સર્વ ક્ષેત્ર એવું મનુષ્યવૃક્ષયોગ્ય હીક છે. સાર ત કે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી વૈ તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરજ આજ આધર્મગત અર્પૂર્વ ધર્મને પ્રચાર થોં છે પરમાત્મા પેલે અનંત કરુણામય છે, તેથીજ તેમણે સર્વને અનુદાન આપે એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાવ્યા છે.

શિષ્ય—પરંતુ આપની ધર્મબ્યાખ્યાને સાત દોષ તો લે પછી ભક્તિજ સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને બે પ્રયત્નને માટે ભક્તિયોગજ ઉત્તમ દોષ તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે સાચાંદે ન લખી શકાય ?

શુદ્ધ—ભક્તિનું અનુશીલન અત્યાવરણ છે, એટલજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુશીલનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઈ છે. સારો અનુશીલનવાદ ને તુ બરાબર સમજી શકો તો પછી તે ઉપર કદી તેથી ર મનુ તુ પોતેજ સમાધાન કરી શકો. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોને માટે ભિન્ન ભિન્ન અનુશીલન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે. એનું એ કેવળ અનુશીલનપદ્ધતિનું નામકિત માત્રજ છે.

શિષ્ય—પરંતુ સાધન યોગેશ્વરને પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાશ્વર્થને સ્વાભાવિકરીતેજ એક પ્રકાર ઉદ્ધારવા યોગ્ય છે. નિર્બુદ્ધબદ્ધની ઉપામ નામે—અર્થાત્ રાત્રીને એક પ્રકારનું સાધન મણુવવામાં આવ્યું છે, તેથીજ રીતે સમજી શકાઈ છે. ઉપાસનકાન્દે—અર્થાત્ ભક્તિને પણ એક પ્રકારના સાધનરૂપે મણુવવામાં આવી છે અનેક મનુષ્યોને માટે આ જ રે સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાચું હોવા યોગ્ય છે. તો જેમને માટે બન્ને માર્ગો એકરૂપના ઉપયોગથી દોષ તેમણે એમનાં ક્યા માર્ગનું અવનવન લેવું ? બન્ને સાધનાઓમાં ભક્તિ તો રહેતીજ છે, એ વાત મુઘ્ધ સદ્ગુણધાર નથી તથાપિ પ્રભુ એ છે કે જ્ઞાનમયી ભક્તિ અને કર્મમયી ભક્તિ એ બેમાં નહ કેમણ ?

શુદ્ધ—પારમા અખાપની સરખાન ચર્તાની સાથેજ અર્ચુને એ પ્રશ્ન શીકૃષ્ણને પૂછતા હતા—શીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો કોણ તેજ પારમા અખાપના ભક્તિયોગરૂપે આપણી પાસે પ્રચલ છે અર્ચુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું સ્વરૂપ તુ બરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે મૌતાનના પૂર્વગામી અગીઆર અખાપો તુ તને દુઃખમાં સમાવતી ગયો. કારણ કે અપારાધી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાંથીજ ઉત્તર પણ બતાવતી શકિત ન ઉતરી શકે એ સ્વભાવિક છે.

શિષ્ય—શીકૃષ્ણે તેનો તુ ઉત્તર આપ્યો ?

શુદ્ધ:—તેમણે રપણ રીતે ખી હીણ કે નિહુંબુજાના ઉપાસોના તથા સગુણ, ધર્મરક્ષાનો ઉભય કમરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં વફાવત ખાન એટલોજ છે કે બહુના ઉપાસોનાં અનેકાનેક કષ્ટો તથા દુખો સહન કરવાં પડે છે, જ્યારે બાકી બહુજ સહેલાઈથી ઉદાર પામી જાય છે.

કેતોઽધિકત્વસોપામન્યકસચ્ચેતસામ્ ।

અન્યત્ત્વ દિ ગવિદુંષં દેહગદ્ગિગાપ્યતે ॥

યે તુ સર્વાપિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।

અન્યથેનૈવ ચોગેત માં ધ્યાયંત તપાસતે ॥

તેષામર્ધં સસુદૃત્તાં મૃત્યુર્મસારસાગરાત્ ।

મવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મધ્યાચેશ્વરેષ્વતસામ્ ॥

અર્થાત—જેઓ અન્યક્રમમાં (કાર્યોપાસનામાં) આત્મક્રમિતવાળા છે તેજને અતિ પ્રજ્ઞા ક્રમીજી અથ છે, મારણ કે દેહધારીઓ અન્યક્રમી રહીને બહુ દુઃખથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ સર્વ કર્મોં પ્રતે અર્પણ મીને ચરપરાયણ થઈ અનન્ય યોગથી મારું ધ્યાન કરે છે, અને ધરેજ ઉપાસે છે, તેના મારામાંજ આદેશબુદ્ધિ મિતવાળાઓનો જ્યાં પાત્રકુળ સંસારસમુદ્રમાંથી કું ચત્વર અને વડી રીતે ઉદાર કરું છું.

શિષ્ય:—શ્રીજી, તે બાકી કેમ હશે ?

શુદ્ધ:—સ્વયં જાનવાન તેજુ રપણીકરણ આ પ્રમાણે કરે છે—

અદ્રેષ્ટા સર્વમૂલનાં મૈત્રઃ કરુણ एव च ।

નિર્મલો નિર્ગુહકારઃ સમદુરાસુખઃ ક્ષયી ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોદ્ધે ચત્રાત્મા દદનિશ્ચયઃ ।

મધ્યાપિતમનોબુદ્ધિર્થો મૈ મલ્લઃ સમે પ્રિય ॥

યસ્યાત્મોદિજતે લોકો લોકાત્મોદિજતે ચ વય

હર્ષામર્ષભયદ્રેષ્ટૈર્મુક્તો વઃ છ વ મે પ્રિય ॥

અનપેક્ષઃ શુષિર્દેસુ ચરાસીનો ગતલ્ચયઃ ।

સર્વાર્થમપરિત્યાગી યો મદ્રક્ઃ સ મે પ્રિય ॥

યો ન દ્રુપ્યતિ ન દ્રેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી મલ્લિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

સમઃ શ્રુતૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શાંતોજ્વામુખદુઃસ્થેષુ સમઃ સંગવિવાર્લેહઃ ॥

શુભ્વર્ત્તિવાસ્તુતેર્માતૌ સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સિંધુમધિર્યોષ્ઠિમાન્મે પ્રિયો વટ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યમોષ્ટ પર્વુપાસતે ।

મદધાનાં મત્પરમા મત્કાસ્તેડીત્વ મે પ્રિયા ॥

અર્પણ—જેને ચાર-ચાર એવી અમલશુદ્ધિ નથી, જે નિરદમર છે, જેને કુખ અને દુઃખ ઉત્પન્ન સમાન છે, જે દુઃખાવાન છે, જે ડાહ્યા પશુ દેવ કરતો નથી, જે સર્વભૂતોનો મિત્ર છે, જે સ્વાશુ છે, જે સર્વદા સતુષ્ઠ છે જે રિપરચિત્તવાળો (યોગી) છે, જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે, જે વળવાનું નિમગ્નવાળો છે, અને જેણે પોતાનું મન તથા શુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યું છે, એવો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય લાગે છે જેનાથી લોકોને ઉદ્ધર થતો નથી, અને દોષાથી નેને સતાપ થતો નથી તેમજ જે હર્ષ-ક્રોધ તથા ભય-વાસથી મુક્ત હોય છે તેજ મને પ્રિય લાગે છે મારો જે ભક્ત નિરૂદ્ધ, પવિત્ર હજી ઉદયસીન, દુઃખચકિત, અને સર્વ આરોગ્યોના પરિત્યાગ કરવાને સમિતમાન હોય છે તેજ મને પ્રિય થઈ પડે ॥ જેને ડાહ્ય પશુ વાતુમત્રે હજી નથી તેમજ આમકિત પણ નથી, જે કદાચિ રોકે આશંકા કરતો નથી, અને જે શુભ કે અશુભનો ત્યાગ કરવાને સચર્થ હોય છે તેજ મને પ્રિય હોય છે જે શત્રુ અને મિત્ર માટે એકસરખોજ બાળકાર રાખે છે, માન અને અપમાનમાં સમાન ભાવ રાખે છે, દાહ-તડોળ કે સુખ-દુઃખને પણ સમાન મણે છે, જે ડાહ્ય પશુ વરતુપર આસક્તિ ધરતો નથી, જેને નિદા અને સ્મૃતિ સમાન છે, જેણે પોતાની વાણી ઉપર ઠાનું મેળ થો છે, યદ્યપિ જે પ્રથમ થાય તેથીજ જે સતુષ્ઠ રહે છે, જેનું ગાંધ નિમિત્ત સ્થાન નથી, જેની શુદ્ધિ સ્થિર છે, અને જે મારી શક્તિ કરે છે, તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે મારાપર મદા સખી ચતુષ્પદશ સર્વ મારા જે ભક્તો ઉપર વર્ણવેના પર્માણત્વ સેવન કરે છે તે મને અતિશય પ્રિય છે

હવે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવું ને ? દેવપૂજનો ડાહ્ય કરવામાત્રથીજ ગાંધ સાથે બંધન બની શકતો નથી માત્ર માણના મણુમ ફેરવવાથી કે માત્ર હરિ । હરિ । રખોના ઉચ્ચારથી ભક્ત બરાતુ નથી હા ધર્મર । અરે પ્રભુ । એવી ખીલ-એને સંભળાવવા માટે ખાલી જુઓ પાડવાથીજ સત્ત્વ ભક્તિનું ખીર પ્રાપ્ત થતુ નથી જેણે પોતાની કદિચિ ઉપર વિશ્વ મેળવ્યો હોય, જેનું ચિત્ત મન-અમાં રહી ચક્ર હોય, જે સમસ્તકો હેવ, અને જે પરચિત કરવાને સદા તાપર મહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્ત પ્રુમ છે પોતાના વેશજ સર્વના અતઃક્રમમાં સર્વદા ધર્મર વિરાજી રહો છે એજ હલતાપૂર્વક વિશ્વામ રાખી, પોતાના ચરિત્રને અપૂર્ણ નિર્દોષ બતાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમજ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ધર્મર શિખુખી કરે છે, તેજ વચર્થ સતપુરુષ કે ભક્ત ચહર્ષિ છે જેના ચરિત્ર ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ નથી, તે કદાચિ ભક્તના પદને માટે પોત્ત નથી, જેની સમસ્ત વૃત્તિઓ ધર્મગુણી નથી તે પણ પોતે ભક્ત હોવાનો કદિ લાગે કરી શકે નહિ

મીતોક્ત ભક્તિયોગનો એમ સ્પષ્ટ આશય છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગતનો અર્થપ્રેષ્ઠ ધર્મપ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવે છે તેવું કારણ એ છે કે આપો ઉદ્ધાર અને ઉત્તમ ભક્તિયોગ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી.

અધ્યાય ૧૯ મો-ઈશ્વરમત્તિ-વિષ્ણુપુરાણ

મુને.—ભગવદ્ગીતાના પાઠી શ્રેષ્ઠા અસર્ગ વિવેચન કરવાની કહે જાત નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કોઈ કુ હસી ચૂકો છું તેને વિશેષ રસ દેવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રસાદપ્રસિદ્ધ વાક્યોની સમાયોજના કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસાદ અને પૂર્વ એ બે અગત્યનું ભક્તિયોગમાં જોડાઈ આવેલ છે. આ બંને બાબતોમાંથી ભક્તિ જેટલો સિદ્ધિ મિલે પ્રાપ્તની હતી. હવે હું એટલું તો સમજાવ રહ્યો છું કે ભક્તિ યુગ્મને બે પ્રકારની છે—(૧) સમાપ્ત, અને (૨) નિષ્પાત્ત. સમાપ્ત ઉપાસનાને પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે અને નિષ્પાત્ત ઉપાસનાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વની ઉપાસના સમાપ્ત હતી. કારણ કે તેણે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિને વિષ્ણુનો આરાધના કરી હતી. એટલા માટે તેની ઉપાસનાને પધાર્થ ભક્તિ કહી શકાય નહિ. એ કે પ્રથમમાં તેને હવે વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં અનુભવે પણ તેણે અપરબ્રહ્મના અર્થથી હારી હતી, જતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તની ઉપાસના કહી શકાય નહિ. પ્રસાદની ઉપાસના નિષ્પાત્ત હતી, કારણ કે તેણે કોઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષથી પ્રથમની ભક્તિ કરી નહોતી. બલકે અપરબ્રહ્મને ભક્તિયોગ સમજાવે તેને અનેક પ્રકારની આર્પિતિઓથી પધાર મનુ ૧૩૩ું હતું, જતાં તેણે અપરબ્રહ્મમાં મહેજ પણ મોઝા મેલ્યા નહોતો. તે ખણીયો હતો કે ડેવળ ભક્તિની ખાતરજ તેને આ મર્ડ આર્પિતિઓ સહન કરતી પડે છે, તે જતાં તેણે ભક્તિનો જેઠો ઉલ્લી પડી સુધી ત્યાગ કર્યો નહોતો. આજે નિષ્પાત્ત પ્રેમ તેજ પધાર્થ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રસાદ જેણે નિષ્પાત્ત પ્રેમીજ સમજાવેલ ભક્તના પવિત્ર નામને સર્વજ્ઞ એવું છે. વિષ્ણુપુરાણના અંતર્યામિ સમાપ્ત ઉપાસના અને નિષ્પાત્ત ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડવામાં તેમજ એ—બીજા ભગવત્પ્રસિદ્ધ પદ્યના કવચમાં આવાં બે ચરિત્રોની—કદ તથા પ્રસાદના ઉપાસનાનો—સ્વરૂપ કહેવા દોષી નહોતો. ભગવદ્ગીતાના સમયોચિત્તમાં જે જે કોઈ કહ્યું હતું, તે બે તમે જાદ કહો તે હું સમજાવ રહ્યો કે સમાપ્ત ઉપાસના પણ જેટલો નિષ્ણ તો નથીજ હોતી. જે મનુષ્ય જેવી કામનાપૂર્વક અપરબ્રહ્મ ઉપાસના કરે છે તેને તે કામનાઅનુમાન

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ખુદ ધર્મરત્નની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મુને ઉચ્ચપદની કામના રાખી ધર્મરત્નની ઉપાસના કરી હતી તેથી તેને પણ તેવું જ ફળ મળ્યું તેની ઉપાસનાને નીચલી એલ્ફીની ઉપાસના કરી ગ્રામ્ય, પરંતુ તેને ભક્તિ તો નજીકથી સકાય પ્રદાદની ઉપાસના સપૂર્ણ ભક્તિમય હતી, તેથી તેને મુક્તિ મળી.

શિષ્ય—કેટલાંયે તો એમ કહે છે કે ખરો લાલ તો તેમાં મુરનેજ થયો. મુક્તિ એક પ્રકારનો પારલૌકિક લાલ છે, અને તેની સત્યતા કે વધાર્થતા માટે પણ અનેક સંદેહો છે. આવા ભક્તિમય ધર્મની લોકો કદર કરે એવી મને તો સલાહના જણાતી નથી.

ગુરુ—મુક્તિનું માત્ર સ્વરૂપ તું જુઠી ચંચળ જણાય છે. આજ લોકમાં અનેક મતુષ્યો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચૂંન્વા છે અને કરી પણ રહે છે. જેતુ ચિત્ત શુદ્ધ હોય અને દુઃખનો ભેગે અર્થ સ્વતંત્ર ન હોય તે જ લોકમાં પણ મુક્તિપ્રમાણ છે. એક કદાચ એકવાર્તી રાજા પાસે અનુચ સલામ પત્તિ હોય છે તોપણ તે દુઃખથી મુક્ત રહી શકતો નથી, પરંતુ એક મુક્ત છવ પાસે એક મોટી ન હોવા છતાં પણ તે સુખી રહી શકે છે. મરણ એતુ સ્પષ્ટ વેષજ શુદ્ધિમાં હતરી રહે તેવું છે. જે મતુષ્ય પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવે તે મતુષ્ય વિષે ઉપર વિજય મેળવી શકે એમાં બાધર્થ જેતુજ શું છે ? એકવાર્તી જાગરે કેવા પ્રકારતુ મુખ હોય તે જાણથી કહી શકાય નહિ. અથવા તો તે જાદુ સુખીજ હોય એ બનવાયોગ્ય નથી, પરંતુ મુક્તિપ્રમા અર્થાત્ સમખી-વિશુદ્ધ ચિત્ત મહાત્મા પોતાના હૃદયમાં કેવું અને કેટલું સુખ ભોગવે છે તેનું વાસ્તવી વર્ણન થઈ શકે નહિ. મુક્તપ્રમા આ જગતમાં પણ સુખપર્વક રહી શકે છે. એટલાજ માટે મેં તને એક પ્રસંગે કહ્યું પણ હતું કે ધર્મ સિવાય સુખ પ્રાપ્તિનો અન્ય એકો ઉત્તમ માર્ગ નથી. મુક્તપ્રમાની સકળ વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ પામી ઘૂમી હોય છે, અને તેનો સંધે તેતુ સામજિક પણ સુરક્ષિત રહેલું હોય છે, વેધેજ તેને મુખ્ય કહેવામાં આવે છે. જેની વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ નથી પામી ટાલી તે કાં તો અજ્ઞાન હોય છે, કાં તો અસમર્થ હોય છે અને કાં તો અધિનિયંત્રિત હોય છે. તેથી તે મુખ્ય થઈ શકે નથી.

શિષ્ય—મને તો એમ લાગે છે કે જેવી છવ-મુક્તિની કામનાએજ ભારત-વર્ષને અધોર્વાતિની કહી ખામમાં ફેંટી દીધું છે, કારણ કે જેઓ છવ-મુક્ત બને છે અપરા તો છવ-મુક્ત બનવાની સાધનાઓ કરે છે તેઓ સાંસારિક જ્ઞાનતેમમાં જેતુ જોડે તેવું લજ આપી શકવા નથી, અને તેથી પરિજ્ઞાને ફેરવી અવનતિ થાય છે. ભારતવર્ષની અવનતિનું પણ તેજ પ્રજણ હોય એમ મને લાગે છે.

ગુરુ—મુક્તિનું વધાર્થ તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાને લીધેજ એવા બૂલભરેલા ખ્યાલો તમારામાં જતાઈ પેગ છે. જેઓ મુક્તપ્રમા હોય છે, અથવા તો જેઓ

યુક્તિમાર્ગના મુસાદ્દે હોય છે, તેઓ સંસારમાં નિર્લેપલાવથી રહે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેઓ નિઃપ્રમથાવથી પણ પોતાના કર્તવ્યો કર્યા વિના તો રહેતા નથીજ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક જાની લેવી. ચક્રાત્માઓનાં નિષ્કામ કર્મો સ્વ-દેહનું તથા જગતનું ભેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે તેટલું સકામ કર્મ કરનારાઓનાં કાર્યોથી દેહનું કે જગતનું સંચાલન થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મચીરિની સમ-રેત વૃત્તિઓ વિકસિત તેમજ સ્ફુર્તિયુક્ત બની ચૂકી હોય ॥ તેથી તેઓ જેટલા દક્ષ તથા પ્રખળ પરિશ્રમી હોય છે તેટલા બીજા કોઈ હુઈ શકે નહિ. અગાઉ થીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું એક વાક્ય ઉપ્મૂલ કરીને મેં તને ખતાવી આપ્યું છે કે દક્ષતા એજ ખરા ભગવદ્ભક્તોનું એક લક્ષણ છે. અને જેઓ દક્ષ હોવાની સાથે નિષ્કામ કર્મચીત્રી હોય તેઓ સ્વજાતિનું તથા જગ-તનું ભેટલું દિત કરી શકે તેટલું અન્ય કોઈથી કાઢ કાળે નજ થઈ શકે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ દેહનાં સમસ્ત ચતુષ્પદે ત્યારે યુક્તિમાર્ગનું અવસાન લેશે ત્યારેજ ભારતવર્ષીય પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરીખતું ઉચ્ચ પદ ધીપાવશે. યુક્તિતત્ત્વનો પથાર્થ ભાવ આગ્રહાસ આપણામાં વિદ્યુત યાદ મળે છે, તેટલજ માટે આ અનુશીલનવાદકારા તેનો પુનઃસ્થાપન કરી તારા જેવા યુવકોના હૃદયમાં તેનો અભિવેક કરવા માગું છું.

શિષ્ય:—પ્રહ્લાદચરિત્રની જે સમાલોચના આપ કરવાના હતા, તે તો એક બાલુએજ રહી ગયું !

શુદ્ધ:—પ્રહ્લાદચરિત્ર વિશે વિસ્તારથી બેસવાની મને ઈચ્છા નથી, તેમજ તેટલી જરૂર પણ નથી. આજ પ્રહ્લાદના જીવનની એક વાત બહુ લઘુમાં લેવા જેવી છે, તેજ કહીશ. મેં કહ્યું છે કે—“ હે ઈશ્વર, મારે પ્રભુ ! ” એવી માત્ર મોહાની ખૂબો પાડવાયીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જે આત્મગત્ત પુરુષ સર્વ ભૂતમા-નને પોતાનાજ આત્મા સમાન લેખે અને સર્વજનના દિતાર્થે તાલીન રહ્યા કરે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુ તથા મિત્રમાં સમાનભાવ રાખી શકે, તેજ નિષ્કામ-કર્મી અને પથાર્થ ભક્ત પ્રભુ છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ મહત્ત્વની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રહ્લાદચરિત્ર લેવુંજ એક જવસંત ઉદાહરણ છે. બીજા સંદર્ભમાં કહું તો ભગવદ્ગીતામાં જે વાત ઉપદેશના રૂપમાં છે તેજ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં વાર્તાના રૂપમાં છે. + થીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભક્તતાત્માનાં જે લક્ષણો હતા ॥ તે હું સુલી ગયો હોયજ એમ ધારી પુનઃ એકવાર તારી પાસે કહી જઈ છું. નીચેનાં લક્ષણો તારી વાતચક્રિતમાં જરાગર સંકેતી લે:—

+ અહીં આ વાત પણ વાચક જાહેરોના ખાસ લક્ષણ લાવવા જેવી છે કે થી-મદ્ભાગવતમાં તો વળી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશોનેજ અમરમાં આવેલો દર્શાવી આપ-

મદ્વેષા સર્વમૂલના મૈત્ર કરુણ એવ ચ ।
 નિર્મમો વિરહકમ્પ સમદુઃખ સ્થા સ્થા ॥
 સંતુષ્ટ સતત યોગી ચત્તાત્મા દૃઢનિશ્ચય ।
 મધ્યપિતમબેશુદ્ધિયો મદ્ગત્ સ મે પ્રિય ॥
 વસ્ત્રાભોદિવતે લોકો લોકોત્તરોદિવતે ચ ચ ।
 દુર્ગામર્મયોદ્દેગેર્મુક્તો ય સ ચ મે પ્રિય ॥
 મનપેક્ષ શુનિદશ્ચ હરાસીને ગતન્યય ।
 સર્વાસ્મ પરિત્યાગી ચોમ્દમહ ॥ મે પ્રિય ॥
 ચો ન હૃધ્યતિ ન દેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાશ્ચતિ ।
 શુભાશુભપરિત્યાગી અત્તિમાન્ ય સ મે પ્રિય ॥
 સમઃ સમૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયો ।
 શીતોષ્ણસુખદુઃસ્થેષુ સમ સંગવિવાર્જિત ॥
 તુલ્યનિદાસ્તાંતર્મોની સંતુષ્ઠો યેનકેનચિન્ ।
 બનિકેતુ સ્થિરમતિર્થક્તિમાન્મે પ્રિયો નર ॥

દે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં વયોત્ પરુપાસયે ।

મદ્ધ્યાન્યમત્પરમા મકમતેઽર્ત્તય મે પ્રિયા ॥ (૧૨. ૧૩ધી૨૦) *

પ્રારામ્યાન્ પ્રલ્લાદને સર્વેન સમદર્શી અર્થાત્ સમાન દૃષ્ટિવાળો બજારવાળા
 બાબો છે પ્રલ્લાદના શુદ્ધેશ્વરે અરિચાર બા પ્રમ ભૂ લયે છે—

સગચેતા જગત્પિન્ ય સર્વેન્દ્રેષ જન્તુષુ ।

યથાત્મનિ તથાન્યથ પર મૈત્રગુણાન્વિત ॥

ધર્મોમા સત્યશૌચાદિગુણાનામાકરુણા ।

વપમાનમશેષાના સાધુર્ના ય. સદામયત્ ॥

અર્થાત્—અથમરે પ્રલ્લાદને સર્વે જન્તુભાવના સમાનશુદ્ધિ રાખનાર, પોતાનાજ
 સમાન અન્ય પ્રાણીએ ને જલુનાર તથા સત્-ક્રાંતિ અનેક ગુણગુણાદિત બજારવાળો
 છે પરંતુ તેવા ગુણવાદ કરવાથી શુ વળે ? જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે તેના જીવન
 અરિતમા તેવા શુદ્ધે ૨૫૪ ન થાય તો તે ગુણાનુવાદ મ્હી અસર કરી શકતા
 નથી પ્રલ્લાદનો સૌથી પ્રથમ શુદ્ધ તેના જીવન-અરિતમાં એ જિવામાં આવે છે કે તે
 પરમ સત્યવાદી હશે સત્ત્વ બોધવાના સખધયા તે એટલો બધો દૃઢ હતો કે મને
 નારી એવી અનેક વાતો આવેલી છે જ્યવતનો એકાદસ ૨૩ થ તો એવી થોડીક
 વાતોથી થરાવવા ઉપરિત થીશ્વરજ્યદશીતાની એપદ ઉત્તમ લીધા જેવેજ છે

સંપાદક

* આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ પૂર્વના અધ્યાયમાં જોઈ લેવો

તેવા કુળના પત્ન્યા સપથવા છતાં તેણે સત્યનો સેવકમાત્ર પશ્ચિમામ ડેખો નહિ. શુક પાસેથી પ્રસાદાને આગે તેના પિતા-હિરણ્યકશિપુ પાસે લઈ આપ્યો ત્યારે તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે " શેલ, તું આશ્વસુધીયા તું શીખ્યો ? કહે એવુંએ ? "

પ્રસાદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે : " હું ને કાંઈ શીખ્યો છું તેનો સારાંઈ એટ મોજા છે ? જેને આદિ નથી, અત નથી, મધ્ય નથી, હ્રદિ નથી, અને હ્રમ નથી અર્થાત્, જે અન્યુત છે, જે અકાલ છે, અને જે સર્વભરણીનું પણ કારણ છે તેને નમસ્કાર હેલ "

આ શબ્દો પુરના મુખથી સાંભળી હિરણ્યકશિપુ કોપથી લાલચોળ બને પડી ગયો, તેનાં નેત્રોમાંથી અમિલી ચીલુચારીઓ નહાર નીકળવા લાગી. તેણે કુળતા જવાને પ્રસાદાના મુકનો સખત તિરસ્કાર કર્યો. મુકને કહ્યું કે " એમાં મારો મેલ પણ હોય નથી મેં તેમની એક પક્ષ વાત તેને શીખવી નથી "

ત્યારવાદ હિરણ્યકશિપુએ પ્રસાદાને પ્રશ્ન કર્યો કે — " તો પછી બોલો પ્રસાદ ! તને આ સર્વ વાતો કાણે શીખવી ? "

પ્રસાદ બોલી કહ્યો કે " પિતા ! ને વિશ્વ ભગવાન આ અનંત જગત, હંપર પોતાનો અધિકાર વર્તાવી રહ્યા છે, અને ને મારા હૃદયને વિરે પણ વિરાટ રહ્યા છે તેના સિવાય બીજું કોણ શીખવી શકે તેમ છે ? "

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે ' અરે મેરુર ! આ જગત્કોઈ હંપર તો કુંજ છું ' વિશ્વ તે વજી કોણ ? "

પ્રસાદે જવાબ આપ્યો કે : ' જેના પરમપદને વ્યક્ત કરવાને વાણી અમશ્વ બની રહે છે, યોગીએ જેના પરમપદનું નિત્ય ખંડન કરે છે, જેનાવડે આ સમસ્ત વિશ્વ કલ્પન મધુ છે અમશ્વ ને પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ છે, તે વિશ્વનું પરમેશ્વરના નામને યોગ્ય છે ' "

હિરણ્યકશિપુને કોપ હવે અતિશય વેગથી વધવા લાગ્યો તેણે કહ્યું કે " પુન રાપિ એજ વાત ! તારા મગજ હંપર ચેતન્ય લગતું બજાર છે ! પરમેશ્વર કે ને કહેવાય તે તું જાણે છે ? મારી દેખણીયા તારો પરમેશ્વર આજ સિવાય બીજો કોણ હોય ? "

પ્રસાદે નિરત્યાર્થક જણાવ્યું કે " પિતા ! તે તું કેવળ મારો એકવાનોજ પરમેશ્વર છે, એમ આપ માને છે ? જગત્કાં સર્વ પ્રાણીમાત્રો તેજ એક પરમ મંદિર છે આપનો પક્ષ તેજ હંપર છે. પાતા કહો, વિપાતા કહો, જયે તે કહો, તે સર્વ એક માત્ર તેજ પરમેશ્વરના અર્થથી જાણી પિતાજી કોપ કરશે નહિ પ્રસન્ન થાશે ! "

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે " પ્રભુ ! પાપાત્માઓજ આ બેવડું આગ્રહનું હત્યમા

પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે "

પ્ર હરે ઉત્તર અપ્યો કે:- " નદિ પિતાશ્ચ । આપ જૂથો છે તે કેવળ મારા એકલાનાજ હૃદયમાં થમતો નથી, પરંતુ તે સર્વ સોડમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તેજ એક મર્વના સ્વામી સમાન વિષ્ણુભગવાને મને, આપને તથા સર્વને સર્વ કર્મોમાં નિયુક્ત કરી દીધા છે "

હવે પેણુ કમવડવાક્ય વાદ કરે. જ્યતાત્મા દદન્નિશ્ચય । એમાં ભાતતે ૬૬ નિશ્ચયવાળો શામાટે જણાવવામાં આવ્યો તેના એક અઢીમાં ૨૫૫ થાય છે " હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો ય સ ચ મે પ્રિયઃ " એ વાક્યનું પશુ ૨૫૨૫ કરે, ભગ્નાત્મા ભવથી નિરતર મુક્ત દોવો એકએ એમ શામાં કહેવું પડ્યું તેનો અર્થ પ્રાહાડના ઉક્ત જીવનપરથી સમભયને ' ભવથી મુક્ત, તથા જ નિશ્ચયવાળો કાંત કેવો હોય તેવિધે શુ હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી છે । મદ્યર્પિતમનો યુદ્ધિઃ એટલે શુ તે પશુ સમભય થયું ને । એક કાંતવાનાં વધાર્થ મક્ષણે આ પ્રમાણે પ્રસ્લાદ્યરિતમા ભવતતપણે પ્રસન્ન થઈ રહ્યા છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી

દિવ્યશક્તિપુએ પ્રસ્લાદનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેને ત્યાંથી દાંડી કહાડ્યો પ્ર કાદ પુન શુચ્યહે યથો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પુન તેના અભ્યાસની પરીક્ષા કરવા પિતાએ તેને સલામ આપવાની મનાવેલ. પ્રસ્લાદે પ્રથમ પ્રસન્નાજ ઉત્તરમાં પુનરપિ પોતાનો પુરાણો નિશ્ચય વેદવીજ પ્રગળાવથી પ્રારંભ કર્યો, અને તે નિશ્ચય બીજો શાકજ નદિ, પણ આપણે મો મોજ બધીએ છીએ તેજ એટલે કે-કારણં સકલદયાસ્ય જ મો વિષ્ણુઃ પ્રસીદ્યતુ ।

પ્રસ્લાદને મારી નાખવાનો દિવ્યશક્તિપુએ દુક્રમ કરવાયો સેકો અને દ્વિતીયે કૈયો તેને કમડી નાખવા એકજ થયા, પરંતુ પ્રસ્લાદે હૃદયાર્પિતમનોયુદ્ધિ " — અર્થાત પોતાનું સર્વસ્વ જેણે ઇશ્વરનેજ સમર્પિત કર્યું છે તે પ્રસ્લાદ-૬૬ નિશ્ચય-વાળો પ્રસ્લાદ—ગભીરતાપૂર્વક ભવના ત્યાંજ રિયર થઇને ઉભો રહ્યો અને કહ્યું કે તમારા યજ્ઞોમાં પશુ તેજ વિષ્ણુ ભગવાનનો નિવાસ છે, અને મારામાં પશુ તેજ ભગવાન વિરાજી રહ્યા છે તમારું જ્ઞેય-જ્ઞો મને કથી દાનિ કરવાને સમર્થ નથી " ૬૬ નિશ્ચય તે એનુંજ નામ ।

શિષ્યઃ—વિષ્ણુપુરાણ એક પ્રકારની નવવક્યા છે અને તેમાં અન્ન-દાત્રો વિગેરે પ્રસ્લાદને ૨૫થી ૨૬માં નદિ એવી વાત આવે છે, એ જગત્તુ સારી રીતે બર્ણુ છુ પરંતુ ૧૧-૧૩માં જે વાત સારી લાગતી હોય તે બ્વક્તારમાં પશુ વધાર્થરૂપે

• સન્તુષ્ટઃ સત્તતં યોગી યતાત્મા દદન્નિશ્ચય ।

મદ્યર્પિતમનોયુદ્ધિયો મદ્મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

બની શકે એમ હું માની શકતો નથી. એક મનુષ્ય મને જેટલો ઈંધરભક્ત હોય તે-
પણ કુદરતી નિયમે તેની પાસે નિષ્ફળ હોય એમ માનવું મોઝ નથી પરમ ભક્ત
પુરુષને પણ જો એક તથાવારનો જાણે તો ઈંધર નીકળવું જોઈએ.

શુભઃ—અર્થાત્ તું 'ઈંધરભક્ત' (અદ્ભૂત વ્યાપારોને) જાનતો નથી, એજ વાત
તારે કહેવાની છેને કે વિષ્ણુપુરાણવાળી યજ્ઞના બહુ પુરાવાન છે. ઈંધરની શક્તિને તું
જેવી સીધામુદ્દ માને છે તેવી હું માની શકતો નથી વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદની જેવી
રીતે રક્ષા થવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતની રક્ષા આજકાલ વ્યાપણી
દષ્ટિ સન્મુખ દોષની યતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ જેવી રક્ષા એક માત્ર નવવયસામાજ
શોભા પામે એ વાતને હું સીધાર કહું છું, પરંતુ ઈંધરકૃપાના પ્રતાપે ટાઇ એક
ખાસ કુદરતી નિયમદારા બીજા કુદરતી નિયમોમાં ફેરફાર નહીં થઈ શકે એમ તો
તારાથી કહી શકાય નહિ એકાદ અભેદના આધારથી પરમ ભક્તાના શરીરમાંથી
ઈંધર વહેવા લાગે એ ખરું, પણ ભક્તપુરુષ ઈંધરકૃપાપ્રતાપે પોતાની શક્તિ તથા
હૃદિને એવો સરસ ઉપયોગ કરે કે અભેદના આધારે પણ નિષ્ફળ થાય, તો તે
તું 'નવવયોગ્ય નથી' ભક્તાતમા ખાસ કરીને " દ્વ્ય " પુરુષ હોવો જોઈએ એ
વાત હું તને સૌ પ્રથમજ કહી ચેલો છું. જે પુરુષ દ્વ્ય હોય તેની સર્વ પ્રકારની
વૃત્તિઓ સંપૂર્ણ અલુપ્ત થઈ જાય છે, અને તેથી તે અતિશય કાર્પણ્ય હોય છે.
તે ઉપરાંત તેના ઉપર ઈંધરનો પણ સંપૂર્ણ અનુમદ્દ હોય છે ઈંધરાનુમદ્દ હોય તો
મને તેવા હું ખતા પ્રમોદામાં પણ મનુષ્ય કુદરતી ઉપાયોવડેજ પોતાની આત્મરક્ષા
કરી શકે એવા તને બસ ભવિતતા જેવું હું જણાય છે. પણ તે વાતને હમણું
જવા દે આપારે એ વાતને ચર્ચવાની કાંઈ જરૂર નથી, કારણ કે હું આપારે શક્તિનું
સ્વરૂપ સમજાવવા માતું છું. ભક્ત ઈંધરાનુમદ્દ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા
પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ તેવિશે હું અત્રે બોલવા માગતો નથી ભક્તાતમાએ કોઈ
પણ પ્રકારના દુષ્ટની કામના રાખવી ન જોઈએ, કારણ કે કામનાયુક્ત ભક્તિને નિષ્કામ
ભક્તિ કહેવાય નહિ.

શિષ્યઃ—પરંતુ પ્રહ્લાદે તો તે મમમે પોતાની રક્ષા થાય એવી કામના રાખેલી—

શુભઃ—નહિ તેણે જેવી લેજમાન ઇચ્છા રાખી નહોતી. જાત્ર એવો દદ સક-
લ તેણે કર્યો હતો કે જો મારા અસાધ્ય વિષ્ણુભક્તવાન મારા પોતાનામાં વામ
કરી રહ્યા છે તો પછી તેઓ આ અભિમા પણ હોવાજ જોઈએ એવી કરીને આ
અભિ વિગેરે મને ક્યાં દાનિ કરવાને મર્યા નથી. તેનો આ પ્રકારનો દદ નિશ્ચય
ધામે ધામે અધિક સ્પષ્ટ અને બળવાન થતો ગયો છે, એજ એક વાત મારે ભાર
મૂકીને કહેવાની છે.

હવે મૂળ કથા ઉપર આવીએ અભ-અભના આધારથી પણ બપારે પ્રહ્લાદના

ઘડીએ મહા કૃતિ ન ઘડ ત્યારે દિરંદામિતિપુએ પ્રસ્લાદને ક્ષુ ૩-“ અરે કુર્કુદિ ’
હજી પણ રતુની સ્તુતિ કરી ત્યજ દે મુર્ખાઈની પણ હા હોય છે એ મારા રતુ
ના ગુણમાન કરવા ત્યજ દે તો કુ તાના સર્વ અપરોપીની કૃપા આપવા તૈયાર છું

સુમાની વાર્તા સાંભળી પ્રસાદ બોલી ઉઘો ૩- એઓ સર્વના બચોને દર
વાને સમર્થ છે, એઓનું સ્થરણુચાર કરવાથી જન્મ-જરા-મૃત્યુના ભયો નાશ
પામે છે, તે અનન્ત ઈશ્વરને હૃદયમાં રચાવ આપ્યા પછી અને ગાંઠ ભાતેના સર્વ
લાગતો નથી-હું નિર્ભય-નિહર છું ”

ગીતાની ‘ મલોદેમૈસુજ ’ વાળી વાણી વાદ કર ત્યાર પછી દિરંદામિતિપુએ
તેના ઉપર સર્વોં છેડી મુઝબ્બા પરતુ સર્પદંડથી પ્રસાદ પાતુ પાઘેઃ નહિ આ
વાત ઉપર તને ચઢા ઉપજતી ન હોય તો મને તેથી કશી હાનિ નથી પરતુ
પુરાણકારને આ સર્પદંડવાળી વિખત ઠામોડે લખવી પડી તેનો આપણે વિચાર
કરવો જોઈએ -

સત્વાસનમતિ કૃષ્ણે દર્યમાનો મહોરૈ ।

ન વિવેદાત્મનો માર્ગ તત્ સૂર્યાહ્વાદસસિયત ॥

તે સમયે પ્રસાદનું મન કૃષ્ણમાં એટલું બધું આસપાસ હતું કે અનેક મહા
લખકર સર્વોંએ તેને કસ માપી તથાપિ કૃષ્ણ-સ્થરણુના આનંદમાં તેને તેની કશી
જાયા જણાવ નહિ આ ચો સક્રિયપૂર્ણ આનંદ, નિર્બળ આનંદ, હૃદયમાં જગત
મામ છે ત્યારે સુખ-દુઃખમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી પેતુ ભગવદ્વાક્ય પુન રત્ન
તિમા લાવ - સમદુઃખસુખ સમી ક્ષેત્રી એટલે સુ એ વાત કુ હવે પછી
કહીશ હાલ તુર્ત દો ‘ સમદુઃખસુખ ’ એ અનન્ત રહસ્ય સમજી લે

શિષ્ય — સમજ્યો ભગવાતમાના મતમાં સત્તિદિન એક એક મહાન સુખ
વા કરે છે કે જેથી અન્ય પ્રકારનાં સુખ-દુઃખોને તે ચણતરીમાં લેખતો નથી

શુરે — હા સર્પદંડથી પણ બ્યારે પ્રસાદનું જીતુ ન થયું, ત્યારે દિરંદા
મિતિપુએ તેનાપર મોન્મત હસ્તિઓને છેડી મુઝબ્બા હસ્તિઓના દાંત ભાંગી ચલા, પણ
પ્રસાદને કશી હાનિ થઈ નહિ તે પ્રસંગે પ્રસાદ પેતાના પિતાને સુ મ્હે છે તે એક
વખત સાંભળી લે -

વન્તા મજાના કુલ્લિશામનિટ્ટુરા સ્ત્રીર્જાવદેતે ન વલ મમેતત્ ।

મદાવિપત્ પાપવિનાશનોઽયમ્ અનાર્દનાતુસ્મરણાનુમાવ ॥

અર્થાત્—વજના અપભ્રાંશ જેવા કવિન મજાદો લાંચીને તૂંતી પડ્યા એ કોઈ
મારા બળથી થયું નથી એઓ મહા વિપદ અને મહાપાપથી રક્ષણ કરવાને સમર્થ
છે કે એક જગદગંત ગુણુક ઉચરણુગજ ઝાપે તેમ જન્મ છે

પુત્ર પેઠુ સમવૃત્તિ વાદ કર. " નિર્મમો નિરહંકાર ' + કથાર્થે લાગુ વહુક્રિયા જે નિરહંકાર સ્વરૂપ વાપરવામાં આવ્યો છે તે આવા રમણે સાર્થક થાય છે. સંખ્યાત્મા આ વાત બહુ સારી સમજે છે કે વિષયમાં જે કંઈ બને છે તે તેવજ પરમાત્માની કૃત્યક્રીયા બને છે, અને તેથી તે શક્તિ પુરવ ક્રમેથી અહંકાર રહિત રહે છે.

દરિદ્રોએ પણ પ્રત્યાજ્ઞા આપને કથી દાન કરી ન શકે, ત્યારે દિવ્યપદ્ધતિ પુ એ તેને આગમાં બાળીને લાસ કરવાનો કુક્રમ કર્યો પ્રત્યક્ષને ધમધમતા અગ્નિમાં નાખવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી પણ તે કોયેએ તેણેજ જલાર નીકળ્યો અનુભવા દાદ-પદ્ધતિમાં તથા સુખ-નુખમાં ગમાનસજવાએ હોય છે, જે વાત અગાઉ મ્હી શ્રુત્યો હુ. પ્રત્યાજ્ઞાને તે અગ્નિપ્રકાર પણ કમવપનના કોયે ચીતળ નહાયો.

ત્યારનાદ દૈવપુરોહિત લાગ્યોએ દૈવપતિને જણાવ્યું કે " આપ કોયને સાત કરી પ્રત્યાજ્ઞાને અમારે કવાને કરી શો અગ્નિ પાસે રહ્યા પછી પણ બે તે વિષ્ણુ-અક્રિયા પવિત્રતા નહિ કરે તો અમે અમારા નાદુરુપથી તેનો વધ કરી નાખીશું. અમારા શક્તિ પ્રપત્તો કથાપિ નિષ્ફળ થતા નથી "

દૈવેશ્વર આ પ્રત્યાજ્ઞાને સમગ્ર થયે. લાગ્યો પ્રત્યાજ્ઞાને પોતાની સાથે સહ થયા અને દૈવપુરોહિત બધા બધા પ્રત્યાજ્ઞાને પણ સહવા મેલવાનું કહ્યું. પ્રત્યાજ્ઞા આ દૈવશાળામાં બેઠો તો ખરો, પણ ત્યાંપિ એ-જૂથે જર્ણ જોયો દૈવપુરોહિતે એકત્રિત કરી, તેમને વિષ્ણુઅક્રિયા નથી કહ્યું. આપવા મ્હી થયો પ્રત્યાજ્ઞાને વિષ્ણુઅક્રિયા એ માત્ર તેણે પવિત્રતા હવે એક કીએ તોપણ માને -

વિસ્તાર. સર્વમૂતસ્ય વિષ્ણોર્વિધમિદં જગત્ ।

દ્રાણ્યમામવત્સમાદમેદત્ત વિચક્ષ્ણૈ ॥

સર્વથ દૈવતા સમતાનુપેત્ય સમત્વમારાધનમશ્નુતસ્ય ॥

અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ એ સર્વ જૂથસ્વરૂપ વિષ્ણુને વિસ્તારમાત્ર છે. એટલા માટે વિષ્ણુ અક્રિયાને સર્વને પોતાની સાથે અનેકલાવવાના માનવા નેપથ્યે x x x x હે દૈવજીવ ! તમે સર્વથ સમાન મુદિ ધાપતા બન્યો. આનુ સમાનત્વ-એટલે કે-સર્વ જૂથમાને પોતાના આત્મવર્ણ લેખવા-એ-જ હિંસરી આગ-પના-પ્રકારી સક્રિત છે.

પ્રત્યાજ્ઞા પેતાના સખો ખાસ કરીને વિષ્ણુપુરાણમાંથી રાંધી લેવાની હુ તને લાદામણ મ્હી હુ નસુ-હવરીકે અદિઆ એ-જે સ્થોત્રો આપ્યો-નિરુ રવી રહ્યો નથી.-

અથ મદ્રાપિ મૃતાનિ દીનશકિરહં પરમ્ ।

મુદં વથાપિ કુર્વામ્ દાનિદેવપક્તમ્ યત્ત ॥

+^૧ નિર્મમો નિરહંકાર સમદુઃસમુદ્ધ સર્મો ।

ઘટ્ટવૈરાગિ મૃતાનિ દ્વેષં કુર્વન્તિ ચેતત ।

જોત્યાન્યદોડતિમોહિન ક્યાપ્તાનીતિ મનીષિણા ॥

અર્થ—જેથી કરીને આપણે ઘટિતરહિત બનતા હોઈએ, પરંતુ મીઠાનું અગળ થતું હોય તો તેથી આપણે આનંદિત થતું નોઈએ કેઈના પ્રત્યે ક્યાપિ દેવતાનું આપણે નહિ મરણ કે-દેવ એ અનિશ્ચય મૂળ છે તેઓ પોતાના મનુષ્યો પ્રત્યે દેવ થાય છે તેઓ મોહથી આપત મઠ મરેલા હોય છે, એમ ધારી ટાળી પુરુષો તે અદે દુષ્ટી થાય છે

હવે પેઠું ભગવદ્વચન થાક કરે ભક્તપ્રાપ્તિ સમયે મહાવર્તા પ્રજા પોતિન કરે ૭ ૩ —

યસ્માન્નેદિજતે લોકો લોકોનેદિજતે ચ ય ।

યો ન જન્મસિ ન દેવિ ન જોચતિ ન કાંસતિ ॥

એમના 'ન દેવિ' રજા ઉપર વિચાર કરી નો ઉક્ત ભગવદ્વાક્યમયે પુરાણકાર આ પ્રમાણે રખીકરણ કરે છે:—

પ્રસાદે વિશ્વકલિતો ઉપદય પુનઃ યતુ મર્ષો છે એમ દિવસપ્રસિદ્ધિના નાથ વામા અવતાં તેણે તેને એ આપણો દુષ્ઠ દુરમાયો વિલપાનથી પણ પ્રસાદ થતું પમ્થો નહિ ત્યાર બાદ દેવેશ્વરે પોતાના પુરોહિતોને બોલાવી ઠાઠ પણ મન-તમ કે નાદુરપોષથી પ્રસાદને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે પુરોહિતો પ્રસાદને પોતાની સાથે લઈ મથા અને મિઠાંતમાં દેવેશ્વર ઉપરે આપ્યો તેઓએ પ્રસાદને કહ્યું કે: 'તારો પિતા પોતે જન્મરો છુંવર છે, તો પછી બનત પર મદમા નેવાએનાં ધુણાન કરવાથી તારું હું કલ્યાણ થતું હવે' પ્રસાદના વિચારમાં કે વિશ્વાસમાં એથી પણ લેશમુત્ર દરક ન પડે મતજન કે પ્રસાદ " * વિપરચતિ " ત્વ ત્વો અને પુરોહિતોના ઉપદય સમ્યે સંબંધોને માન હતો. એવે દેવપુરોહિતોએ અભિચાર ક્રિયા અન્યાયવતો આરભ્ય ક્યો અમિમય સ્વરૂપ વાળી અભિચાર-ક્રિયાએ પ્રસાદના હૃદયમાં ત્રિજન પ્રાપ્ત પ્રસાદને તેથી કથી હાનિ થક નહિ હનદુ ત્રિજન સામીને વૃક્ષના થક થતુ ત્યાર પછી તે મૂર્તિ-માન અભિચાર ક્રિયાને પોતાનેજ નિહાં પ્રસાદ પ્રતિ ગ્રેષ્ઠમાં આવી તેને મદવો લેવા કોષાવેશમાં અભિચાર ક્રિયા કરનારા દેવપુરોહિતો તરફ પાછી ફરી અને તેમને પોતાનોજ ખવડ કરવા સામી આ દેખાવ નોઈ પ્રસાદ કરજી રવે પ્રાર્થના કરવા સામી કે: "હે કૃષ્ણ" હે અનંત" આ છપેની રક્ષા કરો" એમની પ્રાર્થના કરીને ચાંત વેસી ન રહેતાં તે વેડે દેવપુરોહિતોને અન્યાય આગળ કોડ્યો અને પરમાત્માને સંબોધીને કહેવા સામી કે "હે સર્વભૂષિન, હે જન્મ

* અનિવેત વિશ્વરમતિર્મીકમાન્ મે પ્રિયો નર ।

સ્વર્ણાં દે નમસ્કૃતાં ! દે નમસ્કૃતાં ! આ બ્રહ્મણ્યેને આવા અભય દુઃખમાંથી મુક્ત કરી સમગ્ર મૂલમાનના આપણ એક સર્વત્ર ન્યાયક છે એવી મારી હવે માનવતા દેખાવી એ બ્રહ્મણ્યે ચલાવે સત્ય જાણીને અને મારવા બાબત હતા પરંતુ તેમને હું યજ્ઞપિ મળી યામો નથી તેમની રક્ષા એ ! જેઓ અને વિષયના કરાવવા માગતા હતા જેઓ અને હાથી નીચે ચમકી નાખવા માગતા હતા અને જેઓ અને જાગીને ભરમ કરવા માગતા હતા તેઓ પણ મારા મિત્રોજ છે ! તેઓ પ્રત્યે તો મને અત્યારપરિત દુઃખકષય કૃત્યના થયો ન હોય અને મારું મૈત્રીયાત આદિથી અત્યારપરિત જેઓને તેઓજ નજરમાં રહ્યો હોય તો હું પ્રત્યે ! મારા એ સત્યના અભયો એ સાબરોનો ઉદાર રહે તે ખરી કૃત્યરૂપાથી બ્રહ્મણ્યે જીવતા થયા અને પ્રત્યક્ષને આસીર્વાદ આપી પોતાના મુઠ તરફ વિશ્વ યજ્ઞ

આવી ઉદારતા બીજા પ્રેમ કર્મસાહિત્યમાં મારી અત્યંત છે આજે ઉન્નત કવિત્વવાદ આર્થકર્મ સિવાય બીજો રહ્યો પણ સ્થળે હું જતાની છાશી ! આજે ઉન્નત કર્મનો અન્ય પ્રેમ પણ હેલમા રહ્યો પણ મન પ્રચાર થયો હોય એવું હજી સુધી મારા ભણુવામાં નથી *

શિષ્ય — આજે મહેતુ વચાર્થ છે સ્વરર્મના કવિઓ ત્યાગ કરીને કૌલ પહેલા આ પ્રેમ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિનંદ અનિષ્ટ થયું છે ■ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું

શુદ્ધિ — મંગલગીતામાં જે બ્રહ્મણ્યને કૃપાથી નોમજ-સત્યવિષયા દ્વારા હાની જણાવવામાં આવ્યો છે તે બ્રહ્મણ્યના વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો હોયો બ્રહ્મણ્ય, તેનો તને કંઈક ખ્યાલ આવી ગયો હશે

દિવ્યપરિપૂ પોતાના કુચનો અર્થે અપૂર્વ પ્રસાદ લેખને જદુષ મરિત થયો અને તેણે પ્રત્યક્ષને જુગ્મ્મ કે તારામાં અર્થે પ્રવક્તવ દેવી રીતે બાની હાથે ! તેના ઉત્તરમાં પ્રત્યક્ષે જણાવ્યું કે ~ જેઓના ઉદયમાં અનુકુલ દરિ વિરોધપૂર્વે અવરધાન કરે છે તેમનામાં સ્વાભાવિકરિતેજ એવા પ્રભાવને પ્રવેશ થાય છે જે મનુષ્ય બીજાનું અનિષ્ટ કરવો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતો નથી તેનું કદાપિ મરિત

* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જણુ પ્રતાપચંદ્ર યજ્ઞવલ્કર પોતાના 'ઓરિયેન્ટલ કોસ્મોલોજી' નામના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રન્થમાં એવા ભાવનું લખ છે કે ~ જેઓ પોતાના માણ લેસ માગતા હતા તેઓ પ્રત્યે દયા કરી કૃત્યવિસ્તે પ્રજાને પ્રથમના ખી કે ' પિતા ! તેઓને હમા આપો મારણ કે તેમના પોતે મુ કરે છે તેનું તેમને પોતાને જાન નથી અર્થે આદર્શ હમા બીજા કોઈ દોષ થયે ! પરંતુ કૃત્યવિસ્તની દયા કરતા પ્રત્યક્ષની દયા તેટલી જધી કૃત્ય આદર્શસ્થાપ છે તેનો લેસ ઉપમા દુષન-મરિત ઉપરથી વચારોએ કરી લેવો

અનિષ્ટ કરી યાત્રુ નથી કરણ કે ત્યાં મૂળ કારણનોજ અભાવ હોય છે એ મનુષ્ય પોતાના કર્મોદ્ધાર, અથવા તો મન કે વાણીદ્વારા બીજાને પીડા આપે છે તે મનુષ્ય દ્વારે કરીને પોતાનાજ વિનાશના બીજ વાવે છે, એમ સમજવું.”

‘ એ કેરાવ મારામાં બ્યાય છે તેજ કેરાવ સર્વ જીવમાનમા રહેનો છે, એમ માની કુ કોઇનુ છુર હજીતો નથી, તેમજ કોઇનુ અનિષ્ટ કરતો નથી પ્રાચેદ પ્રાણીનું ક’યણ કેવી રીતે યાય તેજ સંબધી વિચારે કુ રાત્રીદિન સેવ્યા કરે છું’ તો પછી કોઇ પણ સજિ માટે શારીરિક કે માનસિક અથવા ભૌતિક કે દૈવી અશુભ કેવી રીતે કરી શકે ! પરમાત્મા સર્વમય છે, એમ માની જીવમાનની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી તે પડિતોનું કર્તવ્ય છે

આથી અધિક ઉન્નત ઉપદેશ બીજો કયો હોઈ શકે ? આપણા વિદ્યાભ્રમમાં દિવા કાલેભેદમાં અથવા ઉપદેશનાં મૂલતરનો પણ સમજવવામાં આવતાં નથી આપણી ઉદાર ધર્મકથાઓને તથા હર્ષ મેદોલેકૃત ધર્મ હેરદી’મ્સ કે સ્વાઈ કલ્યાઈવંત પાપપૂર્ણ ઉપન્યાસોજ આપણી સન્મુખ વરણમાં આવે છે, અને જલ્દે કે એ ઉપન્યાસોજ આપણામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રેરી શકે છે, એમ માની આપણા શિક્ષકો અભિમાન લે છે, એ કેરુ જાણીય છે ?

મત્તાદત્ત ઉપના ચન્દો સાંભળી દૈત્યપતિ અત્યંત રુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રત્યાહ ને અગાસીએથી નાખી દઈને મારી નાખવાનો આદેશ કર્યો એટલુજ નહિ પણ વાણીદ્વારા, માવાદત્ત તથા બીજા અનેક ઉપાયોદ્ધાર લેતો જીવ લેવાનો હિરણ્યકશિપુએ પ્રયત્ન કરી નેયો. પરંતુ પ્રત્યાહને કશી હાનિ થઈ નહિ દૈત્યપતિએ વિચાર કર્યો કે જો પુત્ર પ્રત્યાહને વિદ્યાભ્રમમાં મોત્તી તેના હૃદય ઉપર અન્ય પ્રાણના સંસ્કારોની છાપ પાડવામાં આવે તોજ તે હાનિત સુધરી શકે બાકી બારી શિક્ષાઓથી તેને કાંઈ અસર થાય તેમ થયતુ નથી. એવે તેને નીતિશિક્ષણ આપવા પુત્ર મુન્ન-મુદે મોક્ષવામાં આવ્યો નીતિનુ શિક્ષણ સપૂર્ણ થયુ એટલે દૈત્યશુર પોતે પ્રત્યાહને સાથે ૬૪ દિવેશ્વરની પાંખે આવ્યા દિવેશ્વરે પ્રત્યાહની પરીક્ષા કરવા પ્રભુ કર્યો કે -

“ હે પ્રત્યાહ ! મિત્રે તથા શત્રુઓપ્રત્યે રાજ્યોએ કેવા પ્રમાણે બ્યવહાર કરવો જોઈએ ? કુદસેવમાં રાજ્યોએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ? પોતાના પ્રધાન મંત્રીઓ તથા અધ્યક્ષોપ્રત્યે કુશળ રાજ્યોએ કેવા પ્રમાણે વર્તવું રાખવું જોઈએ ? મોરો આરોપીઓ, મુન્નદેવારો તથા રાજ્યના શત્રુઓપ્રતિ રાજ્યએ કેવી દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ ? સમિસમયે, વિમહસમયે તેમજ રાજ્યના શત્રુઓના દમન સમયે રાજ્યનું કુ કર્તવ્ય છે ? મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો મારા ? ”

પ્રત્યાહે સૌ પ્રથમ પિતૃદેવને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે “ મુરખે મને એ સર્વ

પ્રશ્નોના કિસ્સે ઝાંખન્યા છે અને કુ તે કીમ્બો પશુ સુ-પરુ તેમજે કીપનેરી સમર્પિત અને મહેમંદા નજીક નથી સતુએ ક્યા મિત્રેપ્રતે પ્રત્યેકપાત સામ-કામ-કા-એ વિષે કહ્યો અભ્યાસના એમ અને કહેવામાં આવ્યું છે, પાન્ટ, પિત્તા ! પ્રાણી એ કાંઈ અપરુષ છે અવિત્ત કયો હોય તેા તેની ક્યા પામને શરે કહેવું તેમજે તે કુ એ સતુએ અપરુષ કિયેમાં કીયા ચિત્તાભાવ નિદાનો રાજો નથી-મારી દૃષ્ટિએ કો કિલ્લ એકસમાન છે અને કાંઈ અપરુષ હોય એમ ન કુ તેા પાતી રાજો નથી, અને તેથી સમર્પિતિ નેતાં સમર્પિતી અને કહાન મેવાની અપર પો એમ અપરિતી નથી એ સમર્પિત્ય સમાનપાત પત્તાના મે-વિત્ત પેદેશ સમર્પિતોના અપરુષતામાં નિદાન કીને સહેલા છે તેા પછી સતુ-મિત્ર કેમ કોતા પાપા એ એકે અપરિતી મુર્ખતા નહિ તેા કીયેકુ શું છે ? આપનામાં ને સમર્પિત અપર છે તેમ વિશ્વિતિ અપરમાં અને સર્વ પ્રાણીપ્રાણમાં અપર છે વાહુત સતુ અપર વિત્ત એવ મેકે અપરે સામરે પેત્યા તેમ કુ એ મક્કા રાજો નથી, અને એથી કીને કુ વિશ્વિ-વિધાનમાની નીતિવિધા પરે શેક અપ અપરના નથી "

કિયેકુકિયુરી એકસમાન નથી કિનાર્કત વહુરી નીચા તેજે મેકાપ કીના થઈ પ્રાણીની જાણના હાત મરી અને પેત્યાત અપરેકીને 'પ્રમાણ' મરે, આ કીને અપરકીની ગાંધી સતુમાં રેડી થો " અપરેકીને પ્રાણી ફિલપિતી અપરમાં પાન મું અને પ્રાણીને અપરકીની વદ કી, સતુમાં રેડી તેના કિયે પામરે પાતી કીયા તે વખતે પ્રાણી ફિલપિતી સતુ કીયા રાજો કીયે છે અપરમાએ કીયેકુકિયુરી કીને એ કીયે સતુપરે પાન કીયા છે પ્રાણી આપ મહેમંદા સમાન પશુ પેત્યાતી આપનામાં અપર મહુને પ્રાણીના કી નહિ પ્રાણીના વહીન સતુ એમ આપરુ નીચ છે, એવ પાતી તે પાન કીયે કીયે ફિલપિતીમાં એકામ વદ થશે આ દૃષ્ટિએ એકે તેા પ્રાણ એ પેત્યા કી, એમ કીયે તેાપરુ કીયે તેવ નથી, અને તેવે વધરે કીયે પાન કીયા, સતુમાં પ્રાણી રાજાં મહુ, અને તેવ કીયે કીયેના પાનરે એકે પાનુ પ્રાણી આ પ્રાણી વિશ્વકલ્પના કીયે કીયે તામી કીયે કીયે આ સર્વ મરે પ્રાણ એ સતુ કીયે કીયે તે તેવ પેત્યાત અપરકીની અર્થે કીયે કીયે તેમ માનવાતુ એકે પ્રાણી અપરે નથી આપરુ નથી વિશ્વકલ્પે કીયેકુકિયુરી અપર મહુ તે પ્રાણી કીયે છે, એ વાત તે પેત્યાત મહુ કીયે કીયે સમાનરે કીયે વિશ્વ પ્રાણીમાં તેવે આપરે પેત્યાત કીયે આપી કીયે કીયે, પ્રાણીમાં તેવે કીયે પ્રાણી મહુ વદ પ્રાણીને અપરે કીયે પ્રાણી કીયે મહુમાં કીયે,

* સંકુલ, સત્તરે પેત્યાત પાણીના દરવાજાના.

તેથી તેને કોઈ માનવાપણ હવુંજ નહિ. છતાં પ્રભુની આત્માને માન આપી પ્રહારે એટલીજ વાચના કરી કે—“ જે હજારો યૌનિઓમાં મારે પરિભ્રમણ કરવું પડે તે સર્વ જન્મોમાં આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ ભવ્ય રહે એવી મને અશ્વિય આપો. ” હાલમાં ભક્તિ સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુની કામના કરતો નથી.

ભગવાને કહ્યું. “ જે વસ્તુ વારામાં છે, તે તે સર્વદા રહેવાનીજ છે તે પછી ભક્તિ સિવાય બીજા કોઈ વસ્તુની આવશ્યકી રૂ. ”

પ્રહારે બીજી વાર પ્રાર્થના કરી કે—“ હું આપની ભક્તિ રૂ છું તેથી માસ પિતાશ્રમે દેવ અને કોવધી જે પાપો ભાર સચિત કર્યો છે, તે પાપહર તેમના શિરેથી દૂર થાય, એવી કૃપા કરો. ”

ભગવાને તે વાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, અને તૃતીય વાર પો પ્રાર્થના કરવાને આરંભ કર્યો, પરંતુ નિષ્કામ પ્રહાર મારે તૃતીય પ્રાર્થના કરવા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ જગતમાં નહોતી, કારણ કે તે સર્વાર્ચમપરિત્યાગી-૯૫-સેક-૬૫-૮માં સમયી સંપૂર્ણ મુક્તિ હોય, એટલુંજ નહિ પણ શુભાશુભપરિત્યાગી ૪ પછી કહેલ છેવટે તેણે પ્રભુની પાસે કીધી વાચના કરી કે “ પ્રભુ, આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ સર્વદા અભ્યસિધારિણી રહે એવો આશીર્વાદ આપો. ”

× સર્વાર્ચમપરિત્યાગી યો મદ્ગતઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

યો ન હૃવ્યતિ ન દેષ્ટિ ન શોષતિ ન કાંક્ષતિ,

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ ॥ મે પ્રિયઃ ॥

મોવિધ્ય ભવત્ત્વ ઉપરનો વર પ્રદાન કરી ત્યાંથી અવર્જિત થવા ત્યાર પછી દિરવ્યપ્રશિષ્ટુએ પણ પ્રહાર ઉપર અભ્યાસ કરવો ત્યજી દર્શિલ.

શિષ્ય—હું ધારું છું કે યાગવાના એક પક્ષમાં વેદ, બ્રાહ્મણ, કુરાન તથા જગતનાં સર્વ ધર્મકાસોને મૂકીએ અને બીજા પક્ષમાં બે પ્રહારકારિય મૂકીએ તો એ એમાં પ્રહારકારિય વધી જાય.

ગુરુ—મરૂ છે કે પ્રહારકારિય આર્ષ ધર્મ સમગ્ર ધર્મોમાં એક એક ધર્મ છે. આર્ષ ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનો એક માત્ર નિષ્કર્ષ (સારાંશ) છે, અને તેથીજ તે સર્વ વિશુદ્ધ ધર્મોમાં જ્ઞાત છે. જે ધર્મ નેટલે જાતે વિશુદ્ધ જણાય તેટલે અર્થ તે આર્ષ ધર્મ છે એમજ આપણે તો સમજવું જોઈએ. કિશીબન ધર્મ કહો કે બ્રહ્મણધર્મ કહો કે બીજો ગમે તે ધર્મ કહો, પરંતુ તે સર્વ એક આર્ષધર્મમાંજ પરિસ્માદ થઈ જાય છે. “ યોઽ ” ના નામથી ઉપરની પ્રાર્થના કરનાર, “ આચાર ” ના નામથી પ્રભુને સંબોધનાર અથવા “ બ્રહ્મ ” સમ્બંધી કષ્ટોર નું આરાધન કરનાર એકમાત્ર જન-નામોજ બોલાવે છે. સર્વ જૂતાના અંતરાત્મજ રૂપ જાન બોલે જાય છે, તથા બોલે જાનદમ્ય જૈત-પતે જામવાનો પ્રવલ કો

છે, અથવા તો કરે છે, અને ને સર્વ સૂત્રોમાં પોતાના અત્મા જેવી અમોઙ શુદ્ધિ રાખે છે, તે પુરુષ જ્યો તે દેહમાં જન્મ્યો હોય કે ગમે તે મર્મ પાળતો હોય તો પણ તે હિંદુ-આર્પ તથા વૈષ્ણવ છે, એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી. જેઓ મહાકૃપેશ તથા દેવ-પ્રપચ્ચમાં અદ્યુનિક તાત્ત્વ રહેતા હોય, પોતાના માનવનુષ્ઠાનનું ૨૭ કાવવા તૈવાર હોય અને જનસમાજનું અનિદ કરવામાં જોખને હોય પણ સંકેત રહેતો ન હોય, તેઓ ગળામાં સુતરનો તાંતણો તથા કંઠમાં રદાક્ષમાળા રાખવા છતાં પણ હિંદુ-આર્પના નામને યોગ્ય નથી. એકબીજાનો દેવ કરનાર તથા માનવનુષ્ઠાનપ્રત્યે દૂરતાથી વર્તનાર મનુષ્યો એકબીજા પણ અપ્રમ છે, અને તેથી તેઓનો સ્પર્શ કરનાર પવિત્ર મનુષ્ય પણ દૂષિત થાય છે.

અધ્યાય ૨૦ મો-ભક્તિનું સાધન

શિષ્ય:—હવે મારે પ્રમ માત્ર એટલોજ છે કે આપે ભક્તિની જે બાબત કહી તે ભક્તિને મારે સાધનરૂપે જાનવી કે સાધ્યરૂપે માનવી ?

ગુરુ:—ભક્તિને સાધનરૂપે તેમજ સાધ્યરૂપે પણ માની શકાય ભક્તિથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ત્યાં ભક્તિ સાધનરૂપે છે. વળી, ભક્તિ મુક્તિપ્રદ હોવા છતાં તે પોતે મુક્તિની કે બીજા કોઈ પ્રકારની સમતા સંખતી નથી, એટલા માટે તે સાધ્ય પણ છે.

શિષ્ય:—ભક્તિને જે સાધ્યરૂપે કૈષ્ણીએ તો પછી તેની સાધનો પણ હોવા જોઈએ આપે કહી તે અનુગ્રીવનપદ્ધતિને શું તેના સાધનરૂપે માની શકાય ? ઉપાસનાને ભક્તિના સાધનરૂપે ધણી કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ આપે હમણાં જે બાબત જોઈ જતાથી તેને લક્ષમાં લેતાં ભક્તિમાં ક્યાંય ઉપાસનાને સ્થાન હોય તેમ હું જોઈ શક્યો નથી.

ગુરુ:—ભક્તિમાં પણ ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન છેજ, પરંતુ ઉપાસના શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાતો હોવાથી અવગત નેરમમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. સકળ મિતવૃત્તિઓને તેમજ શારીરિક વૃત્તિઓને પ્રચરકિતુખી કરવી તે સિવાય બીજા એકે ઉત્તમ ઉપાસના નથી. શું જ્ઞાતિથી તારાં નિયત્તર્મિત્તક કાર્યો કરતા અતઃકરણ પૂર્વક ઇશ્વરનું સ્મરણ ન કરે ત્યાંથી તારાથી એ ઉપાસના થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—તથાપિ હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિની અનુગ્રીવનપદ્ધતિને જે કાષ્ટ નિયમે પ્રબોધવામાં આવ્યા હોય તેવિને હું આપની પસંદગી વત્કિચિત્ત મુલાકાવા ઇચ્છું છું.

આપે જે ભક્તિવત્ત્વ અને સમન્વિત્ય તે દિદુશ્ચાસને અસૂચ્ય તો છે, પરંતુ વર્તમાન કાળે જેનો પ્રચાર નથી એટલે કે અત્યારે દિદુશ્ચાસ ભક્તિભાવ તો છેજ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ કહી શકાય નહીં. પ્રકારનું જણાઈ આવે છે આજકાલ તો એક પ્રતિમાની સ્થાપના થી તેની પાસે બે હાથ બેસી અદ્વૈતાસને અનુભવવાનું કરતાં 'હે પ્રભુ! હે હરિ! હે માતા!' "ઇત્યાદિ ચાંદોનો ઉચ્ચારને ઉચ્ચાર કરવો અને પ્રતિમાનાં ચરણોમાં મારાં નમાની પ્રતિમાનું ચરણાસુત માથે-મુખે-પ્રાને-નાભે આંખે લગાડી-

શુર — શું જે મોઢ કહેવા માગે છે તે કુ સમજાય. ■ પ્રતિમા પાસે એવો ભાવ સર્વાવશે તે પણ ચિત્તની એક પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા છે માટે મરમરી કરીને તેને ઉગ્રવી રક્ષા નહિ તારા હૃદયની અવધના રીકલ કરતા એવા ભક્તિભાવ પ્રત્યે હું બરાબે માનની દૃષ્ટિથી બેઠો છું; પરંતુ તે જે વાત મ્મી તે ગૌણ ભક્તિસંબધી છે.

શિષ્ય—આપની પ્રથમની વાતો સાંભળવાથી તો મને એમજ લાગ્યું હતું કે આપ એવી ભક્તિને ભક્તિરૂપેજ નહિ સ્વીકારતા હો.

શુર — અવશ્ય, બે ભક્તિને કુ મુખ્ય ભક્તિરૂપે સ્વીકારતો નથી, તેપણુ તે ગૌણ અથવા નિકૃષ્ટ ભક્તિ તો છેજ આધુનિક દિદુશ્ચાસમાં આપ એવી ભક્તિને ખતુળ અગત્યનું સ્થાન આપી દેવામાં આવ્યું છે, તે પણ મારા વધુ બહાર નથી.

શિષ્ય—ગીતા જેવા પ્રચીન શાસ્ત્રમાં મુખ્ય ભક્તિવત્ત્વના સિદ્ધિ મળી આવવા છતાં આધુનિક શાસ્ત્રોમાં ગૌણભક્તિને એટલું વધુ મહત્ત્વ આપી દેવામાં આવ્યું હશે.

શુર — હું મારે હું કે ધાન્યમય અને કર્મભક્ત એવી રીતે ભક્તિના બે પ્રકાર છે, તે વાત તું આપણે પૂર્વે સમજી ચૂકો હોયજ ભક્તિ ફલભાવજ હોવાથી તેના અતુલીત પ્રસંગે અતુલ્યોએ પોતાની સમસ્ત શક્તિઓને હૃદયભિમુખી કરવી જોઈએ એવો એક સામાન્ય નિષ્કર્ષ છે અર્થાત્ સાચા શક્તિઓ હૃદયને અર્પણ કરવી એ ભક્તિમાર્ગનું પ્રધાન રહસ્ય છે હવે બે અપણી ભક્તિ કર્મભક્તિ હોવ, અથવા આપણે આપણું સર્વ કર્મો હૃદયને અર્પણ કરવાનાં હોય તો પછી એ સ્વાભાવિક છે કે આપણે આપણી સમસ્ત કર્મોન્દ્રિયો પણ હૃદયને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ અર્થાત્ કુ વાને નથી નવો હું કે જનવત્તા જેટલાં કરવા મોખ્ય કર્મો છે, જેટલાં હૃદયશુભેદિત કર્મો છે, અથવા તો જેટલાં કર્મો છે તે સધળાં એવાં છે કે તેમાં આપણી શારીરિકશક્તિને ગોળ્યા વિના આપણાથી રહી શકાય નહિ, અને શારીરિકશક્તિ હૃદયશુભેદિત (હૃદયે ગીતાદિ સર્વ શાસ્ત્રદ્વારા અતુભેદન આપેલાં) કર્મમાં જોડાય, એટલે તે શારીરિકશક્તિ પણ હૃદયભિમુખી થઈ એમજ લેખી શકાય પરંતુ જેટલાંએક શાસ્ત્રોએ આ વાતને ગૂઢાજ પ્રકારે સમજાવ્યા છે તેઓ

પોતાની ક્ષેત્રિયો કેવી રીતે ઇશ્વરને અર્પણ કરવા માગતા હતા, તેનું ઉદાહરણ આપવા બાનવત પુરાણમાંથી અને કેટલાએક સ્થેમ આપુ છું સરવજીર્તન સમયે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે —

વિલે પતોદનમચિન્માનુ યે ન ચૂળવતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય !
 જિહ્વાસતી દર્દુરિકેચ સૂત, ન યોપમાયત્યુદનાયગાથા ॥
 મારઃ પરં પદ્મકિરોટ્તુણ્મપ્ચુત્તમાયં ન નમેન્મુકુન્દમ્ ।
 પાદૌ ફરૌ મો હુલ્લ સપચૌ દ્વેલેલ્લસત્કાચનકંકણૌ વા ॥
 ચર્હોપતે તગ્રયનં મરણા સિદ્ધાન્તિ વિષ્ણોર્મ નિરીક્ષતે યમ્ ।
 પાદૌ વૃષ્ણૌ તો દ્રુમજન્મમાઝૌ ક્ષેત્રાણિ નાનુગ્ગતો હરેયૌ ॥
 જીવચ્છ્વો માગવતારિવ્રરેણું ન જાતુ મર્યૌઽભિહમેત ચસ્તુ ।
 ધીવિષ્ણુપદ્યા મનુગ્ગસ્તુલસ્યા ગ્વસચ્છ્વો યસ્તુ ન શ્વેદ ગન્ધમ્ ॥
 તદ્દમસારં હૃદય પતેદં ચદ્ગૃહ્યમાર્ષેર્હરિનામધેયૌ ।
 ન ચિન્તિયેશ્ચ ચદા ચિકારો મેત્રે જલં ગાગરેહ્ણુ હર્ષઃ ॥

અર્થાત—જે મનુષ્ય દર્શવડે શ્રીહરિના શુભાનુવાસનું મનથી ન કરે, તેના મનને કશો પણ નર્ત (ખાડા) માન છે હે સત્ ! જે હાસીર્તન કરે નહિ તેની બશુબ છદ્ધવા દેહાની છદ્ધવા મમાન છે મસ્તકવડે જે મુકુન્દને નમસ્કાર નથી કરતો તેનું મસ્તક મુગટવડે બસે સુતોચિત દોષ લોપણ તે નિષ્કળ કારણ છે જે પોતાના હરતદ્વયવડે હરિની પૂજા કરે તેના હાથ કનક-કમ્બુથી સ્થાપતા છતાં પણ સુહાના હાથ મમાન છે જે ચમુચીવડે વિષ્ણુર્તિનું દર્શન ન થાય તે ચમુચીએને ચમુ નહિ સમજતા મોરના પીલખાના ગાય મમાન સમજતા જેના ચરણે હરિતીર્થમા પર્વટન ન કરે તે ચરણે નિષ્કળ છે પ્રભુની ચરણરજ જે મનુષ્ય પારણ કરતો નથી તે છવવા છતાં પણ રાગસમાન છે વિષ્ણુના ચરણમા અર્પણ દરેકી દ્રુવસીની ગંધ જે મનુષ્ય નથી લેતો, તેના ગ્વસોચ્છ્વાસ ચાક્ષતા દોષ લોપણ તે મતવદ છે હરિના નામનું કીર્તન સાલણા જેનું હૃદય ઉન્નત ન થાય અને જેની આંખમાં પાણી ન આવે તથા જેનું અમ રોમાન્વિત ન થાય તેનું હૃદય લોહમય છે, એમ સમજવું

આ પ્રમાણે એક ગ્રંથીના લખેા ઇશ્વરને પોતાની જાલેન્દ્રિયો સમર્પણ કરવાનો માર્ગ દર્શાવતા મમાં છે પરન્તુ એ ઉપાસના મૂર્તિની અપેક્ષાવાળી છે નિરાશાર પ્રભુ પ્રત્યે ઉપર દેવો દેવો આપ-કાનનો નિયોગ થઈ રહ્યો બસલ્લવિત છે

શિષ્ય —પરન્તુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી અને મળ્યો નહિ હમ્મિનું યથાર્થ સાધન શું ?

શુર — ભગવાન પોતે ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહે છે —

ये तु सर्वानि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परा ।

जनयेनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मस्तुखसार सामरात् ।

भवामि न चिराद् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

મગ્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ શુદ્ધિ નિવેશય ।

નિઘસિષ્યસિ મગ્યેવ મતઃ કુર્ષ્ય ન સંશય ॥ (૧-૭-૮)

અર્થાત્—હે અર્જુન 'સર્વ' કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરીને, મત્પરાયણ રહીને, અને મારા મિલાય અન્ય આશયન તથી એવ માનીને જેઓ કલિતથાત્ સેવે છે, અર્થાત્ માત્ર પ્માન અને ઉપાસના કરે છે, તેના મુખમુખોનો—મારેવિષે જેઓનું ચિત્ત છે એવા જાહેરોને—આ મત્સુક્રત સચારમર્મી હું સત્ત્વ ઉદ્ધાર માં છું મારેજનિષે તુ તારા મનની રિષત્તા કર, અને શુદ્ધિને પણ મારેજ વિષે તું સ્થાપન કર. એમ કહેવાથી તે જુદા પડી પણ તુ મારા વિષેજ વર્ણવે છે

શિષ્ય — બહુ કશિ વાત જણાય છે એવી રીતે કહેવાં મહત્તો હજારને વિષે પોતાનું ચિત્ત રિષર કરી શકે ?

શુર — હારે તો સર્વ કામ કરી શકે પ્રધાન કરવો નેપ્રધાન

શિષ્ય — પણ એવો પ્રધાન કરવો કેવી રીતે ?

શુર — મીઠુંજી ખજાનમાં પોતેજ તે વાતનો ખુલાસો કર્યો છે સહજ —

अथ किल समाधानं न शक्नोमि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मास्त्रिच्छाम्बु धनञ्जय ॥

અર્થાત્—“ હે અર્જુન ! મારેવિષે ચિત્તને સ્થિર કરવા જેટલ તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો યોગાભ્યાસવડે અને ખામવાની હયા કર. ” મતલબ કે હજારને વિષે ચિત્તની સ્થિરતા ન થાય તો પુન પુન અભ્યાસદ્વારા તેને અભ્યાસ કરવો નેપ્રધાન

શિષ્ય — અભ્યાસમાં શનિ ॥ અને તેમ પણ આવો અભ્યાસ તો બહુત્વ શનિ સામે છે માન પાવવા પ્રમાણે આવો અભ્યાસ સર્વ કામથી મધ્ય શરૂ નહિ જેમનથી જ ના’ અભ્યાસ ન શકે શરૂ તેમજી તુ કવું ?

શુર — જેઓ કર્મ કરવાને રક્ષિતાનું છે તેમજી હવેરોદિષ્ટ કામ અથવા હવેરોદિષ્ટિ કર્યો કરવાનો અભ્યાસ કરવો આ પ્રમાણે સર્વકર્મ કરતા રહેવાથી કર્મ કરે કરે હવેરમા મનની રિષત્તા થયે એટલા મટે ભગવાન પોતે કહી ગયા છે ૧ —

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ (૧૨ અ ૧૦ ગો)

અર્થાત્—જો અન્યાય કરવા એટલું તારામાં આત્મર્થ ન હોય તો મારે પારનેજ સર્વ કર્મ કરવા લાગ-અર્થાત્ મતપરાયણ થઈને કર્મો કરવા લાગ આરે વાળે કર્મ કરતેયો! પણ હું બિરિને પામતો

શિષ્ય—પરંતુ કેવાએકથી તો કર્મ પણ થઈ શકતા નથી અને હેઠ ભા-ર્તૃપ બેળી રહે છે, તેમને માટે કયું ઉપાય બોલે ?

ગુરુ—એવા પ્રજાની આજ્ઞા હરી અન્યાય રોગેજ રહે છે કે—

અર્થતદવ્યક્તકોઽસિ કર્તુ મયોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મકલત્યાગં તતઃ કુરુ ચત્તાસવાન્ ॥

અર્થાત્—જો પ્રધારે અને હેઠીને કર્મ કરવાનું તારામાં આત્મર્થ ન હોય તો નિયત ચિત્તવાળો થઈ સર્વ કર્મનાં ફળો ત્યાગ કર

શિષ્ય—એમ કેવી રીતે બની શકે ? જે કર્મ કરવાને અશક્ત છે, તેમજ નેને માટે કંઈ કર્મ નથી, તે પોતે કર્મના ફળો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?

ગુરુ—કોઈ પણ કામ તારા કર્મવ્યવહાર થઈ શકે નહિ, જે સ્વતઃપ્રરથ થઈને કર્મ ન કરે, તેને પણ કદાચ ને કદાચ તો કરવુંજ પડે. આ સમયે ભગવાદવ્યવહાર તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છે. એક મનુષ્ય પોતે જે કર્મ કરે, તે કર્મના ફળની આકાંક્ષા ન રાખે તો તેથી અન્ય કામનાના અણાવે કશુંક પોતેજ તેના એકમાત્ર હાથે પદાર્થ બની શકે; અને જો એમ બને તો અન્યાયનેજ ચિત્ત કમ્પરમાં ગિર થઈ જાય.

શિષ્ય—જો મનુર્વિધ સાધનો તો જુદા હતાં હોય તેમ મને લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉપાસનાનો દોષ દેતુ મિત્ર થઈ હોય એમ પણ મને ભાગતું નથી.

ગુરુ—જો મનુર્વિધ સાધનજ શ્રેષ્ઠ પ્રાણી ઉપાસના છે જે માષ્ટો. એની સાધના અથવા ઉપાસના કરી શકે તેમને માટે અન્ય પ્રાણીની સાધનાની કે ઉપાસનાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્ય—પરંતુ અજાની, દુરાચારી, તથા બાળકો મારે મારે કરી તે સાધના કોઈ ઉપાયોથી થઈ પડે એમ કુ ધાન્યો નથી મુ તેઓને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર નથી ?

ગુરુ—ને હજી તેવા મનુષ્યોને માટે ઉપાસનાત્મક એકુબ્દિન ઉપયોગી થઈ શકે. ગીતામાં હતું પણ છે કે—

યે યથા માં પ્રવચન્તે તાંસ્તયૈવ મજામ્યહમ્ ।

અર્થાત્—જે પ્રધારે જે કશો આગ્રહ લે છે, તેને હું તેજ પ્રધારે પ્રાપ્ત મહં છું. વળી, બીજો રથજે તેઓ કરે છે કે—

પર્વે પુષ્પં પત્તં તોર્થ ચો મે મસ્ત્યા પ્રવચ્છતિ ।

તદદ મન્યુપદ્ધતમગ્રામિ પ્રયતાત્મન ॥

અર્થાત્—પર, પુષ્પ દુષ્પ, બળા મત્વાદિ વસ્તુઓ ભક્તિવડે ને પુરુષ અને અથવા છે તે દુઃખ દલિવાળા પુરુષે ભક્તિભાવવડે આપેતું તે સર્વે દુઃખ મદદથી દૂર થાય.

શિષ્ય —ત્યારે તું ગીતામાં પણ સામર્ય કરીનેની ઉચ્ચતા કરવાનું વિધાન છે ?

ગુરુ —દુષ્પ-પુષ્પાદિ ભવજી કરવા જે આ રમૂજ પદ્ધતિ, કેવળ પ્રતિમાનેજ અર્પણ થઈ શકે એવો કંઈ નિયમ નથી ઈશ્વર ગર્વન છે એટલે જ્યાં આપણે અર્પણ કરીશું ત્યાં તે પોણે તે સ્વીકારી લેશે.

શિષ્ય —પ્રતિમા આદિની પૂજાવિશે વિશુદ્ધ હિંદુધર્મમાં નિષેધ હશે કે નિધાન હશે ?

ગુરુ —અધિકારીઓ તે નિષિદ્ધ તેમજ વિદિત પણ છે તે સ્વનધી ભગવાન હિંદુધર્મ સ્વ કથન દુઃખાવત-પુરાણમાંથી અહીં ઉદ્ધૃત કરે છે. ભાગવત-પુરાણમાં હિંદુધર્મ ને હિંદુધર્મો અવતાર માનવાર્થ આપ્યા છે તેઓ પોતાની માતા-દેવદૂતિને નિર્ધુક્ક ભક્તિયોગનાં સાધનો કહી નતાવે છે તેઓ તેઓ એક રીતે સર્વજૂતામાત્રાએ પ્રીતિ ભાવ રાખવાનું તથા દયા-પ્રેમી અને યજ્ઞ-નિયમ પાળવાનું કહે છે, તે ખીજી રીતે પ્રતિમાની પૂજા-સ્તોત્ર કરવાનું પણ કહે છે પરંતુ વિરોધમાં તેઓ કહે છે કે —

શદ્ સર્વેષુ મૂતેષુ મૂતામાવસ્થિત સદા ।

તમવશાય માં મર્ચાઃ કુરુતેઽર્ચયિઙ્મન્મમ્ ॥

યો માં સર્વેષુ મૂતેષુ સન્તમાત્માત્મનોભ્યરમ્ ।

હિત્વાર્ચામ્ મગતે માંદ્યાદ્ અસ્મન્મેવ જુષોતિ સ્ ॥ ૩ સ્કં. ૧૭

અર્થાત્—, સર્વજૂતામાત્રા તેમજ આત્મસ્વરૂપે રહેલો છે ગાદી અથવા હાતિ-અર્થાત્ જૂતામાત્રા અથવા હાતિ નેઓ પ્રતિમાપૂજા કરે છે, તેઓ બધાં પિત્ર-જના પામે ॥ સર્વ જૂતાના આત્મસ્વરૂપ ને દુઃખર તેમજ પરિભ્રમ હાતિને ને મનુષ્યો પ્રતિમાને ભક્તિ છે તેઓ ભક્તિમાં બધાં થી દોષે છે

વળી,

અર્ચ્યાદાયર્ચ્યેષામવીશ્વરમ્ માં સ્યર્કર્મકૃત્ ॥

માત્સ્ય વેદ સ્વદ્વદિ સર્વમૂતેષ્વવસ્થિતમ્ ॥

ને બક્તિ પોતાનાં કર્મોમાંજ તરીકા રહે અને જ્યાં જૂતામાત્રામાં હિંદુધર્મ રહેશે છે એવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાંસુધી તેણે પ્રતિમાની પૂજા કરવી નોંધએ”

હવે વારી ખાતરી થઈ હતી કે ચારેપાસે પ્રતિમા પૂજાની એમ વિધિ છે તેમ નિષેધ પણ છે. જ્યાંસુધી જીવજીવંત પ્રેમભાવ ન હોય અને હિંદુધર્મની માનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રતિમાની પૂજા એ એક પ્રમાણના સાધનરૂપ છે એના હદરૂપમાં સર્વ જનપત્યે પ્રતિમાવ રજા કરતો હોય, અને નેને હિંદુધર્મના પ્રાપ્ત થયું હોય તેને આદે પ્રતિમાપૂજા આત્મચક્ર નથી નોંધવી ઉપર મૂકે તેનું

જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વિષયો લોકો માટે પ્રતિમાપૂજન જરૂરી છે; કારણ કે તેથી કરીને ક્રમે ક્રમે ચિત્તની શુદ્ધિ થતી આવે એવો સંભવ છે. પ્રતિમાપૂજનને મૌલુભક્તિમાં મૂકવી જોઈએ.

શિષ્ય:—મૌલુભક્તિ કેને કહેવી તેમ હું તો જણાવ સમજતો નથી.

ગુરુ:—મુખ્યભક્તિમાં અનેક વિધો રહેલી છે. આ વિધોનો જેવડો નાશ થાય તેને શાંતિપ્રસન્ના પ્રણેતાએ “મૌલુભક્તિ” એવું નામ આપ્યું છે. ઇશ્વરનું નામસ્મર્તન, ફલ-પુષ્પાદિદ્વારા તેની પૂજા-અર્ચના, વંદનું અને પ્રતિમાપૂજન, વિગેરેને મૌલુભક્તિનાં લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. સૂત્રના ટીકાકારે પોતે પણ એટલી વાત તો સ્વીકારી છે કે ઉચ્ચ અનુદાનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનમૂલ છે, અને તેટલા માટે તેને ભક્તિજનનક સાધનો કહીએ તો તે ખોટું જ નથી. ઉચ્ચ અનુદાનોનું તે સિવાય બીજું કંઈ રજ નથી. *

શિષ્ય:—તો હું ધારું છું કે પૂજા-હોમ-યજ્ઞ-નામસ્મર્તન તથા સંસ્થાવંદનાદિ, વિશુદ્ધ ક્રિદુ-ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, એવો આપનો મત છે. તેની સાથે વ્યાપનો એવો પણ આવશ્ય છે કે એ સર્વની માત્ર ભક્તિના સાધનોતરીકે જોઈથી કિંમત આંકી શકીએ તેટલીજ બાંકી રાખાય.

ગુરુ:—તે સાધન તો છે, પણ નિષ્ફ સાધન છે, એમ પણ મારે કહી દેવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ સાધન કેને કહેવાય તે વાત પણ કૃષ્ણચક્ર ઉપર જ કરી તને જણાવી ગયો છું. જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાને અલગ હોય તેમને માટેજ પૂજાર્થનું વિધાન છે. જતાં રહતી વિગેરે માટે મને થોડું જોશવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લે. બ્યારે ઇશ્વરચરણના ઉદ્દેશપૂર્વક પૂજા-હોમ વગેરે થાય ત્યારે તેને મૌલુભક્તિના લક્ષણરૂપે નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય ભક્તિનું જ લક્ષણ માનવું જોઈએ. સામાન્યતરીકે જન-મુક્ત પ્રભાટે જે વિશ્વસ્તુતિ કરી હતી તેને મુખ્યભક્તિજ કહેવી જોઈએ; પરંતુ અચાર્ય પાપોનો ખસે થાયો, અચાર્ય જન સુખમાં પહોંચ થાયો, એવી રીતની સદ્ગમ આર્ચનાઓ તથા સંસ્થા-વંદનાદિ કિયાઓ મૌલુભક્તિમાંજ ગણવાયોગ્ય છે. મારી તો તને એટલીજ જણાવણ છે કે કૃષ્ણચક્રને હૃદયમાં ધારણ કરી, ઈશ્વરસિદ્ધિની જ્ઞાતિઓદ્વાસ થતી શકે તેટલાં કર્મો કરવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો.

શિષ્ય:—પૂજા-હોમ-યજ્ઞ-યજ્ઞ વિગેરે પણ ઇશ્વરને અર્પેન.—

ગુરુ:—એ તારી જૂઠ છે. પૂજા-હોમ વિગેરે કર્મો ઇશ્વરાર્પે નથી હોતાં, પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને માટે હોય છે. હોય એમ કહે કે એ સર્વ કર્મો કેવળ

૧ મહત્યા કીર્તનને મહત્યા દાનેન પરા મર્તિ સાચયેદિતિ x x x જ
ફલાન્તરાર્થમ્ મૌરવાદિતિ ॥

લક્ષિની જોઈ અર્થે ચાલ છે તેા તેને 'ધૃતરાષ્ટ્ર' કહેાં કેમ ન દેહવાય ? તેના ઉત્તર આજ એટલેજ છે કે સાધક પોતે પોતાની લક્ષિમાં જોઈ કરવા સારુ ને કર્મ કરે તે કર્મ પણ સાધકના પોતાના ક્રમ્પાણને અર્થે ચતુ દોવાથી તેને ઇષ્ટરોહિત કર્મ નહીં થાય નહિ પણ નિવૃત્તિ થાય છે, અને જો નિવૃત્તિ ને કર્મ, તેજ તેજ કર્મ, એમ આપણે હા વિશ્વાસ પૂર્વક ચાલુ નોંધએ. ને કર્મ કરવાથી નિવૃત્તિ ક્રમ્પાણ થાય તેજ કાર્યને ક્રમ્પાણ સાર્થક કરી થાય. એવા નિવૃત્તિના કર્મો કરવાને તાપર યા, અને સમસ્ત ઇતિએને સુલભે કેળવી તે દ્વારા નિવૃત્તિ ક્રમ્પાણ કરવાને યોગ્ય થા નિવૃત્તિ ક્રમ્પાણ કરવું તેજ ઇષ્ટરોહિત છે. ને આપણે પણ એવા ક્રમ્પાણ કર્મો કરવા સાર્થકે તેા સ્વાભાવિક રીતેજ આપણુ થન ઇષ્ટરો સ્વપ્નમાં રિધર થાય અને કર્મ કરે છુક-મુકત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી થાય.

તેઓ એમ કરવાને અસક્ત હોય તેઓ શૈલ ઇષ્ટસના અર્થાત પૂજા-નામઝી-તન તથા સુખાવદનાદિદારા લક્ષિના નિષ્પન્ન અનુશીલનમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પણ ઇષ્ટરોહિત છે, તેપણુ એમણુ સમ્પાદા રાખુ નોંધએ કે ને કર્મ સાધન કરવી તે અત ક્રમ્પાણ કરવી નોંધએ. શુદ્ધ ક્રમ્પાણ કરવાથી ક્રમ્પાણ અનુશીલન થાય નહિ ત્યામુધી લક્ષિતુ સેવકામ અનુશીલન ચતુ નથી કેવળ બાલ આક્રમરોથી અનેક મનુષ્યો દિતને બાલે અલિપ્ત કરી બેસે છે. બધીવાર બાલ આક્રમરો લક્ષિના સાધનરૂપ બનવાને બાલે ક્રમ્પાણ સાધનરૂપ બની નાથ છે, એ વાત પણ વિસરી જવી નોંધવી નથી, આવી વાત કરવા કરતાં તેા કર્મ કરવું નહિ એજ બહેતર છે. કેમકે તેઓ કર્મ પણ પ્રકારુ અનુશીલન અથવા લક્ષિતુ સાધન કરતા નથી, તેઓ અલિપ્ત ક્રમ્પાણ કરતાં જાય છે, તેપણુ તેમનામાં અને પશુઓમાં ક્રમ્પાણ હોય એમ કું માનવો નથી.

શિષ્ય — તેા થઈ અભ્યસન અનેક દિવસોને આપણે હા, શક અને પણ સમાપ્ત થાય પડે.

શુદ્ધ.—નહિ ક્રમ્પાણ અનુશીલનુ એજ એક મુખ્ય કારણ છે, પરંતુ અને બાકા છે કે ત્યારે દિવસોમાં વિશુદ્ધલક્ષિના પ્રચાર થયે ત્યારે તેઓ નિવૃત્તિના પ્રાપ્ત કરી ક્રમ્પાણના સમયના અર્થે એવા તથા મહામહત્તા સમયના આરંભે એવા અતિશય પ્રતાપાન્વિત બન્યા વિના રહેતે નહિ; અને એ દિવસ પણ હવે બહુ દૂર નથી.

શિષ્ય.—મન-વચન-ક્રમ્પાણી બમી વસ્તુ પ્રાર્થના કરૂં છું કે જાપની એ બાકા શીઘ્ર ફરીજૂત થાય !

અધ્યાય ૨૧ મો-પ્રીતિ

શિષ્ય:—હવે જિન જિન હિંદુઓમાં શક્તિની કેવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સંમિલનની ધારી કૃપ્યા છે.

ગુરુ:—હું જે અનુશીલનધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત છું, તેમાં તે વિષય અમારો નથી. ભારત-પુરાણમાં પણ ભક્તિતત્ત્વ સંબંધે અનેક કથાઓ છે. છતાં તે સર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાદશીવાજ એક માત્ર મૂલસ્વરૂપ છે. અન્યાન્ય મન્યોમાં પણ ભક્તિતત્ત્વવિષે જે કથન મળી આવે છે તેને હું તો મીઠામૂલકજ સમજું છું. એટલામાટે સર્વ મન્યોની અને કથાઓની પરીચોષના કરી મગજેપ કરવો તે હું હિમિત સમજતો નથી. ખાત્ર ચૈતન્યેવંતો ભક્તિવાદ કાંઈક જૂઠા પ્રકારનો જણાય છે; પરંતુ આપણા અનુશીલનધર્મ સાથે તે ભક્તિવાદને સંબંધ નથી, હિંદી સત્ત્વજ વિરોધ આવે છે, અને એ કારણે જોઈને હું તે ભક્તિવાદની આશ્ચર્યનામાં હિતરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તે પછી હવે પ્રીતિશક્તિના અનુશીલનસંબંધે ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાની કૃપાકરો.

ગુરુ:—ભક્તિશક્તિના સંબંધે જોણતાં પ્રીતિના મૂળતત્ત્વવિષે પણ હું જોઈ ગયો છું. મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રીતિભાવ ન ઉદભવે ત્યાંમુખી ઈશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ સ્ફુરતો નથી. પ્રજ્ઞાદયરિતનો અસોચના સમયે પ્રજ્ઞાક્રાંત પોતાના કળ્પોમાં આ સિદ્ધાંતની અમરશક્તિવિષે હું વિચેષન કરી ચૂક્યો છું. અન્ય ધર્મો મનુષ્યપ્રીતિ ઉપર આદરું વળત મહે છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ હિંદુધર્મ તો તેના ઉપર ખાસ ભાર મી છે. પ્રીતિના અનુશીલનમાટે જે માર્ગો છે. એક તો પ્રાકૃતિક માર્ગ અથવા દૂરેષીય માર્ગ અને બીજો આધ્યાત્મિક અથવા ભારતવર્ષીય માર્ગ. આધ્યાત્મિક માર્ગની રચના દમણાં આપણે મુલતવી સખીયું, અને પ્રાકૃતિક માર્ગવિષે હું જે કાંઈ સમજ્યો છું, તેમ હું તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રીતિ બે પ્રકારની છે. (૧) સદાજ અને (૨) સંસર્જન. કેટલાક મનુષ્યોપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. દામધાતરિક માતાપિતાની પોતાનાં સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિ, અથવા સંતાનની માતાપિતાપ્રત્યેની પ્રીતિ. આ પ્રીતિને સદાજ પ્રીતિનું નામ આપવામાં આવે છે. બાકી કેટલીક પ્રીતિશક્તિ સંસર્જન હોય છે. ઉદાહરણતરિક સ્વમીની સ્ત્રીપ્રત્યેની પ્રીતિ અથવા સ્ત્રીની સ્વમી પ્રત્યેની પ્રીતિ. બન્ધુઓની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા શેક અને દોહરની પરસ્પરની પ્રીતિ, વિગેરેને પણ એજ પેટામાં મૂકી શકાય. આ સદાજ અને સંસર્જન પ્રીતિ ધીમે ધીમે પારિવારિક વધનમાં પરિણમે છે, હિંવા એ ઉભય પ્રીતિને લીધેજ આપણાં પારિવારિક

હવેનો બંધાવ છે, એમ કહું તો અપોઅ નથી આ પરિવાર એજ આપણી પ્રીતિ
 રૂતિને કેળવવાનું પ્રથમ અને યોગ્ય સિદ્ધાંત છે, કારણ કે જે બાવને આપણે
 વધીશું ત્યાં અન્યની ખાતર આત્મભાવ કરવાને તૈયાર થઈએ તેનું નામજ પ્રીતિ
 એવી પ્રીતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. કુટુંબને અર્થે આપણે આત્મભાવ કરવા નિત્ય
 તૈયાર રહીએ છીએ, એટલામાટે સમાજમાં આપણી પ્રીતિરૂતિને ખીલવાનો પ્રથમ
 પ્રસંગ ત્યાજ પ્રાપ્ત થાય છે. ધાર્મિક પુરોહિત પારિવારિક હવેની મહત્તા ઘાય છે,
 તેનું પણ એજ કારણ છે. હિંદુશાસ્ત્રમાં એ વિધિવર્ગ અવસ્થામાંથી પસાર થવા
 પછી શુદ્ધસ્વામ્યમાં ભોળાવાનું કરવાનું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે.

તે પારિવારિક હવેના યોગ્ય અને પ્રીતિરૂતિનું અનુકૂળન (ખીલવણ) થાય
 છે તો તે પ્રીતિરૂતિ પરિવારની સીમાબદ્ધ વિસ્તરવાનો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે
 છે. હું પૂર્વે કહી ચેલો છું કે અન્યાયબેધ રૂતિઓની મારફત પ્રીતિરૂતિ પણ અતિશય
 રુદ્ધચુક્ત એટલે કે અધિક વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળા હોય છે, અને તેથી તે
 શુદ્ધ અથવા પરિવારની નાની નાની દીવાલોને તોડી નાખી બહાર નીકળવાનો
 પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે આ પ્રીતિરૂતિ ન્યારે વિશેષ વિકસીત થતી
 જાય છે, ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે બહુવર્ગ, સેવીકવર્ગ, અનુચિતવર્ગ તથા અશ્રિતવર્ગ
 પ્રત્યે પણ પ્રીતિમાન થાય છે અને તે પ્રસંગે પણ તે તેનું બચાવ અનુકૂળન (ખીલ-
 વણ) થાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે મામતા મનુષ્યો પ્રીતિવા મનુષ્યો અને છેલ્લે
 દેશના મનુષ્યો ઉપર પણ રહી વળે છે. આ પ્રમાણે પ્રીતિરૂતિ ન્યારે સમસ્ત દેશના
 મનુષ્યો ઉપર વિસ્તાર પામે છે ત્યારે તેને “દેશવાત્સલ્ય” ના નામથી ઓળખવામાં
 આવે છે. આ અવસ્થામાં એ પ્રીતિ બહુજી જળવાનું જાય છે, અને બનતી પણ ભેદ
 એજ આ પ્રીતિવડે દેશની પ્રજાના અનેક ઓળંગે તથા કષ્ટજીવારક કાર્યો થવા ઊ
 તથા થાય છે. યુરોપિયન પ્રજાના આ પ્રીતિરૂતિનું બહુજી પ્રાપ્ત ૫ લોવામાં આવે છે,
 અને એજ પ્રમળતાને કીધે તે પ્રજા આજે ઉન્નતિના ટિપરે પહોંચી છે.

શિષ્ય.—યુરોપમાં એવી પ્રજા સ્વદેશપ્રીતિ લેવામાં આવે છે અને આપણા
 દેશમાં નથી લેવામાં આવતી તેનું શું કારણ હશે?

ગુરુ.—મેં એ વિષે બહુ ચર્ચાકારાપૂર્વક વિચારો કરી લેવા છે. યુરોપમાં ધર્મ
 વિશેષે કહીને આધુનિક યુરોપમાં ધર્મ-આપણા હિંદુધર્મ જેટલો ઉન્નત નથી, એમ
 મને વિચાર કરતા લાગ્યું છે. આ વાત લાંબી જુદીમાં ઉતરે તેટલા માટે મારે જરા
 વિસ્તારથી બોલવું પડે તેમ છે.

પ્રીતિરૂતિની રૂતિ (ખીલવણ) દેશવાત્સલ્યવર્ધન પદ્ધતિ એટલે તેને પ્રીતિની
 અંતિમ સીમારૂપે માની લેવી એ એક ચર્ચાકાર છે. દેશવાત્સલ્યની ઉપર પણ
 પ્રીતિને માટે એક પચીસ મંડલનું જાણી હોય છે. સમસ્ત જગત ઉપર પ્રીતિ-

ભાવ ઉપનયો એજ પ્રીતિશક્તિની છેલ્લી નીચા છે, અને વચાર્થ ધર્મ પણ તેજ છે. ન્યાયુધી સમસ્ત જગત્પ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સમાનભાવે ન રહેતે ત્યાં મુઘી એ પ્રીતિ અપૂર્ણ રહે છે, અને તેથી ધર્મ પણ અપૂર્ણ રહી જાય છે.

અપારે આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે પૂરોપૂર્ણ પ્રજ્ઞની પ્રીતિશક્તિ પોતાના સ્વેચ્છથી એક પણ પક્ષ આગળ વધી શકતી નથી. જે પ્રીતિએ સમસ્ત જગત્ અને સમસ્ત મનુષ્યો ઉપર હરી વળતુ જોઈએ, તે પ્રીતિ તેમનામાં જ્ઞાન સ્પેશની સક્રિય સીમામાં જ અટકી ગઈ છે. પોતાના દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવો અને અન્ય દેશનાં મનુષ્યોનો વિરહાર કરવો, એવો પ્રાકૃત્ય પ્રજાનો સામાન્ય સ્વભાવ જ વાર્ધિ ઝાળે છે. તે મિત્રાપ બીજા દેશી-એક પ્રજાએ એવી પણ છે કે જે પોતાના સ્વધર્મોને પ્રેમપૂર્વક માહે છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓએ સ્નેહભરી નજરથી જોઈ શકતી નથી, હાથલાતરીકે મુસલમાન પ્રજા એક મનુષ્ય જો મુસલમાન ધર્મ પાળતો હોય તો પછી તે કયા દેશનો છે, તે જાણવાની પરવા નહિ રાખતાં મુસલમાનો તેને પ્રેમપૂર્વક માહવા લાગે. મત-દાન કે ધર્મની એકતા જોવા પછી તેઓ જાતિને માટે રેખાવ રાખતા નથી. મુસલમાન દરિ સર્વ મુસલમાન પ્રજાને એકસમાન લેખે છે, પરંતુ અશ્વજ-કિશી-વનો અને સ્વ-કિશીવનોમાં ભરે વિશેષભાવ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય—આપે કહ્યું તે રીતે તો જેમ મુસલમાન પ્રજાની પ્રીતિ * જાગૃતિક નથી તેમ પૂરોપૂર્ણ પ્રજ્ઞની પ્રીતિ પણ જાગૃતિક નથી.

શુદ્ધ—મુસલમાનોના પ્રીતિ-વિસ્તારમાં પણ અવરોધ કરનાર તેમની અમુક માન્યતા છે ખરી, પરંતુ જો સમસ્ત જગત્ મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરે તો મુસલમાન પ્રજા પણ સમસ્ત જગત્ને પ્રેમથી માહવા લાગે. * પરંતુ કિશીવનોથી

* સમસ્ત જગત્ આપણા સમસ્ત મનુષ્યોપ્રત્યેની પ્રીતિને જાગૃતિક પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે

અનુવાદક.

* દિવ્યગીરી સાથે જણાવતુ પડે છે કે હેલા ગદ્યલુહરમાં સ્વાર્થી પિત્તી પ્રજા-એની હલકી અંતર મુસલમાનો ઉપર પણ પહોંચી ગઈ, અને લાખો મુસલમાનોએ સામા પક્ષમાં પોતાના ધર્મપક્ષો ઉપર હથીઆર ચલાવ્યાં દિંદુઓની તો આ વિષયમાં અવરહા સેકડો વર્ષથી જ ચાલુ ગઈ ગઈ છે. પરદેશીઓના ઘર બારણાં સારું કારતવ્યની અજાણેની સર્પિત લૂટી આપવા માટેના ક્રપ્ત વચેરના ધધા કરીને પોતાનાં ખાંધી પેટ ભરવાનું અવધ અર્પ કરવાવાળા, મોટાં મોટાં દીલાવાળા અને ધર્માત્મામાં ચક્રાવે જતા લાખો દિંદુઓ મુજબ અને બીજાં સહેરો તેમજ માથેમાં આતે પણ પહેલાં છેને! કચેરો લૂટી આપી તેમાંથી લાખોની ગણતર મેગરવી અને તેમાંથી થોડાં સો કે થોડાં હજારસુ દાન કરી પોતાને ધર્માત્મા માની

તેવું બની શકે એમ નથી. સમગ્ર જગત્તે ક્રિષિવનવર્માવર્ધની યાવ તો પણ જર્મનો જર્મનક્રિષિવનને અને કેનો કેન્સક્રિષિવન સિવાય અન્ય કોઈને યાદી સંસ્વાના નહિ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે યુરોપીય પ્રીતિ દેશ-આપક મનવા છતાં સામાજિક વિશેષ આગળ ગતિ કરી શકતી નથી ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે સા પ્રથમ પ્રીતિસ્પૃતિમાં મુખ્ય વિરોધી વસ્તુ કયું છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ અને વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે આત્મપ્રીતિ એ તેમની પ્રીતિસ્પૃતિમાં મુખ્ય વિનિરૂપ છે. ૫૫-૫૬ પ્રીતિઓની માફક મનુષ્યોમાં પણ આત્મપ્રીતિની અતિશય પ્રવળતા જોવામાં આવે છે. તેમનામાં મુન્ની રીતે જ પરપ્રીતિ કરતાં આત્મપ્રીતિ વધુ જળવાનું હોય છે. એટલા માટે જો ઉત્તર ધર્મદ્વારા આપણા સ્વાર્થો સ્થપનને અંકુશમાં ન રાખીએ તો પ્રીતિને વિસ્તાર આત્મપ્રીતિની સીમા બહાર એક 'પગલું' પણ આગળ વધી શકતો નથી. નર્પસુધી પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગતો હોય અને આગળ પાછળ કાંઈ જામો મળ્યો હોય કે મળવા સંભવ હોય ત્યાંસુધી જ આત્મપ્રીતિની પ્રાકૃતિકી માણસથી વર્તે શકે છે, એથી વેરા પણ તે આગળ વધી શકતો નથી. આપણી પારિવારિક પ્રીતિને આત્મપ્રીતિ સાથે મિલનુન વિરોધ આવતો નથી, કારણ કે આ માથો પુત્ર, આ માતી બાપો, અને આ સર્વ માતા સુખના સાધનો છે, એમ જાની તેમને માદવાનો આપણને સ્વભાવ પરી મયો હોય છે. તેથી આપણા કુટુંબ, મિત્રમણ, આમિતરમ તથા અનુવરવાને આપણે પ્રેમથી ચાહીએ છીએ, એજ પ્રેમાણે મામ, નમર કે દેસને પણ આપણા મુખને માટે આપણે ચાહી શકીએ છીએ, પરંતુ જગત્તી સાથે અપણે કોઈ સંબંધ હોય એમ આપણને સમજતું નથી અને તેથી સમસ્ત જગત્તને આપણે પ્રેમપૂર્વક ચાહી શકતા નથી. આ પૂરે ઉપર લાગે અને કરોડો મનુષ્યો વસે છે, તેમનો દેશ-પ્રાંત અત્યંત

સેનારા એ જગમગતો ! તમારા જોવાઓના પ્રતાપેજ દેશ નિર્ધન બની જઈને દર-વરસે લાગે અને કરોડો માણસો જુગમગતી, દુઃખગ્રસ્તી અને વ્યાધિઓથી ભરે છે એ શું ચોખ્ખીને મદ વાત નથી ? શું એ જાણોના ખુની તમે નથી ? આ મહા ધોર ધુ-હાથી મનવા માટે શું સંજ્ઞની અંજોમા પણ તમે ધૂળ નાખી શકો ? જ્યાંસુધી માથો જેને ધુર આવી પામતો એકપ્રી રીતે સમજાવવાનો તમને નહોતો મળ્યો, ત્યાંસુધી તો અજાણપણે પણ જગત્ત કલમ ચાહી શકે, પણ હવે તો એકપ્રા-સગાપૂર્વકનાજ ખુનીઓ તમે પણ કે નહિ ? જાણો, અને તમારે ભરું તાકીને એવા પધોથી હેરા રહે ! ચાર દહાડાં અંતરું તો કાલે ટળી જશે અને પછી દીર્ઘકાળ તુધી ધોર નહીં શકવાનું અને નીચ પેનિઓમાં સંજવાનું આપણે

બસ આપણા દેશ અથવા પ્રાંતથી ભિન્ન હોય છે પરંતુ તેઓ જે પૃથ્વી ઉપર વસે છે તે પૃથ્વી કાંઈ આપણી પૃથ્વીથી ભિન્ન હોતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણે પૃથ્વીને આપણી પોતાની માની શકતા નથી, અને તેથી પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોને આપણે યાદી શકતા નથી.

શિષ્ય —એવી પ્રાનિતા જ્યાં જ્યાં સુ અરણ્ય હશે? તેના ઉત્તર સુ હજી જાણએ નહિ આપ્યો હોય.

ગુરુ —યુરોપમાં એ પ્રશ્નના અનેક પ્રકારે ઉત્તરો આપવામાં આવે છે. યુરોપમાં દિતવાદની અત્યુગ પ્રવચતા છે તેઓનો કુખ્ય સિદ્ધાંત જનસમાજના મોટા ભાગનાં અધિક હસાણુ થવા દેવું, એવા પ્રકારનો છે. તે ઉપરાંત ઘણું ખિરતનો ભયતિક પ્રીતિવાદ પણ એવું કહે છે કે સર્વ મનુષ્યમાન હવરના પુનરવરૂપ છે, તેથી પ્રત્યેક મનુષ્યો પ્રતિ સાધ સમાન આચરણુ રાખવું જોઈએ.

શિષ્ય —આવા સત્યોપદ્રરક ઉત્તરો વર્તમાન હોવા છતાં, અને તે ઉપરાંત કાર્પરિદ ધર્મનો ઉન્નત નીતિવાદ પ્રચલિત હોવા છતાં, યુરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પોતાના દેશની બહાર કેમ વિસ્તાર નહિ પામી શકતી હોય.

ગુરુ —તેનાં કારણોની તપાસ કરવા આપણે પ્રાચીન કાળના ગ્રીસ તથા રોમ તરફ જવું પડશે. પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમમાં પ્રથમ ગ્રામ પ્રકારનો ઉન્નત ધર્મ નહોતો જે કાંઈ મુદર અને ચક્રિતમાન હોય તેની મુર્તિપૂજા સિવાય તેઓ કાંઈ વિશેષ ભયુતા નહોતા, અને તેથી તેઓ કૃષ્ણ ધર્મના સિદ્ધાંતોથી છેક વિમુખ હતા. જગતનાં મનુષ્યો પ્રતિ સામાજીક પ્રેમ રાખવો તે પ્રશ્નને તેઓની પાસે એકે ઉન્ન નહોતો. એટલા જાણે તેમનો પ્રીતિસાધ દેશનો સીમાને ઝાળગી બહાર જઈ શક્યો નહોતો, પરંતુ મે જે બેભતિઓને ઉત્તરેષ ક્યો તે જન્મે ભતિઓ ઉન્નતસ્વ-ભાવવાળી આર્યવ સમાજી ઉલ્લેખી હતી, તેથી તેમનામાં રાજાસાધિક રીતેજ મહત્વના ગુણો મળેના હતા. આ મહત્વને લઈને તેમની પ્રીતિ સ્વદેશની સીમાપર્યંત વિસ્તરવા પામી હતી, અને એ દેશપ્રીતિએ જહુજ મનોહર તથા આકર્ષક સ્વરૂપ પદ્મ્યુ હવું દેશચાત્સાણના ગુણમાં હકત જન્મે ભતિઓ પૃથ્વીમાં અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આધુનિક યુરોપમાં વર્તમાન કાળે, એક મનુષ્ય પોતે ક્રિસિયન હોય કે જમે તે હોય તોપણ તેને મુખ્યત્વે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉતરી આવેલું શિશુજી આપવામાં આવે છે. હુકમ, પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમ અત્યાત્મના યુરોપને જાણે આદર્શ સ્વરૂપ મનાઈ જવા છે. આ આદર્શોએ આધુનિક યુરોપમાં એટલું બધું આધિ પત્ય મેળવ્યું છે કે તેની પાસે મહાત્મા કાઇરલી નીતિ પણ આપી પડી ગઈ છે. તે સિવાય આધુનિક યુરોપ ઉપર એક બીજી ભતિની પણ સંજ્ઞા અસર જોઈ શકાય છે કે વાહુદીભતિ વિષે બોલવા માત્ર છુ તે જ સમય ગયો દોષના વાહુદી

પ્રભા ખાસ કરીને બુદ્ધજ દેશવાત્સલ્ય હોય છે, પરંતુ દેશવાત્સલ્ય અને જગત્ વાત્સલ્યને અતિશય છેદ છે, એ વાત પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી જે દેશવાત્સલ્ય હોય તે જગત્વાત્સલ્ય પણ હોય એમ કામ્યેજ નહતું જોવામાં આવે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની અસરો પ્રધાનત્વ યૂરોપીય પ્રભા ઉપર મળે છે, અને તેથી તે દેશવાત્સલ્ય બનવાને બદલે દેશવાત્સલ્ય બનવા પામી છે તેથી પણ ખૂબી તો એજ છે કે આટલું જતા યૂરોપનો ધર્મ ક્રિષ્ચિયન ધર્મ મળાય છે ત્રિચરો ક્રિષ્ચિયન ધર્મ પણ ઉત્તમ ત્રણ અસરોને લીધે એટલો બધો નિર્ભય મળે ગયો છે કે હવે તે માત્ર વાણીમાર્ગ વધી ગયો છે તેના જગત્ ક્ષિતિના સિદ્ધિ તરફ કામ્યું લઈ બેસાડું નથી યૂરોપીય પ્રભા મોરેથી તો પોતાને જગત્વાત્સલ્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તેઓનાં અત્ત કચ્છોમાં જો હુંડા ઉતરીને તપાસીએ તો દેશવાત્સલ્ય સિવાય બીજું કંઈ દેખાઈ નહિ મારા ક્યનને આવશ્યક અમળ્ય છે ને ?

શિષ્ય — પ્રીતિચરિત્ર પ્રાકૃતિક અથવા યૂરોપીય અનુભવીન તો જાણે મારા સમજ વામાં આવ્યું. આત્મપ્રીતિથી અતરાપ નડવાથી યૂરોપીયન પ્રભાની પ્રીતિચરિત્ર દેશવાત્સલ્યથી વિશેષ આગળ નથી ચડતી નથી, અને તેથી તેઓ પ્રીતિની સંપૂર્ણ બિચવણ કરી શકતા નથી, એ વાતમાં મને હવે કંઈ સંશય રહી નથી જે પ્રભા જગત્ની સાથે પોતાનો અમુક રાખે છે, એ વાત પ્રદ્યાપૂર્વક ન સ્વીકારે, તે પ્રભા જગત્નાં મનુષ્યોનું ક્ષિત સાધવાને તત્પર ન થાય, એમાં હવે મને કંઈ આશ્ચર્ય જેવું જણાયું નથી હવે પ્રીતિનો ખારગાધિક અથવા કારતવર્ષીય અનુભવીનનો ધર્મ અમળતવાની કૃપા કરેશો ?

શુર — પરંતુ તે પહેલાં તારે ભારતવર્ષીય દષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિચારી લેવું જોઈએ ક્રિષ્ચિયનોતો ઇશ્વર જગત્થી તદ્દન સ્વતંત્ર છે અલગત તે જગત્નો ઇશ્વર છે, એમ મનાય છે, પરંતુ જર્મની અથવા ભરોવાનો રાજ્ય જેવી રીતે સમસ્ત જર્મન પ્રભા અથવા ઝાલીઅન પ્રભાથી એક સ્વતંત્ર બંધિત છે, તેવીજ રીતે ક્રિષ્ચિયનોતો ઇશ્વર પણ જગત્થી એક પૃથક-મૂઢીય બંધિત મળાય છે આ પૃથીના રાજ્યોની માફક તે ઇશ્વર પણ જગત્થી જિગ રહી રાજ્યપાસન તથા રાજ્યસાસન ચલાવે છે, અર્થાત્ દુશ્મનું દમન, શિષ્ટેનું પાસન, તથા લોકોની સાર સલામ પણ તે લે છે તેમનો ઇશ્વર પોલીસની માફક મનુષ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે પૃથીના રાજ્યની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જેવી રીતે આપણે પ્રવર્તી રીતે જીએ તેવીજ રીતે તે જગત્ના ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યોએ તેના પ્રતિ પ્રીતિ તથા ભક્તિ લાવ દર્શાવવો જોઈએ

હિંદુએનો ઇશ્વર તેવો નથી તે તો સર્વ સુવચન-સર્વ પ્રાણીમાત્રના અતરાપમાં સ્વરૂપ છે તે જડ જગત્ત્વય નથી-પણ જગત્થી પૃથક છે, છતાં તેના વડેજ આ

જમત્ની રિધિતિ તથા ખતિ છે. જેવી રીતે એક સુવના આધારે મધિનો દાર શોભે છે, અને જેવી રીતે આશ્રયને વિષે વાસુ ખતિ કરે છે તેવીજ રીતે આ જગત્ પ્રધરનાજ આધારે ટકી રહ્યું છે. કેઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેનામાં પ્રધરનો વાસ ન હોય તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં વિષમાન છે. મારાથી પણ તેનોજ નિવાસ છે, મને પ્રેમથી ચાહનાર મનુષ્ય પ્રધરનેજ આહે છે. પ્રધરને નહિ ચાહનાર મનુષ્ય મને પણ ચાહી ચકતો નથી, અને પ્રધરને - ચાહનાર મનુષ્ય સહજ મનુષ્ય જાતિને પણ પ્રેમથી ચાહી રહે છે. જે કોઈ, પ્રધરને ચાહી ચકતું નથી તે પ્રધરને કે પોતાને પણ ચાહી ચકતો નથી. અર્થાત્ સમસ્ત જગત્ ત્યાંસુધી પ્રીતિની અંતઃગત ઘર્ષ ન જાય ત્યાંસુધી પ્રીતિનું અસ્તિત્વજ સ્વીકારી રહાય નહિ. આ સમસ્ત જગત્ પ્રધરમય અથવા આત્મ પોતામયજ છે-હું પોતેજ હું એમ ત્યાં સુધી આપણે સમજી રાકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, નિર્મળ શુદ્ધિ, પવિત્ર ભક્તિ કે મનોદ્વર પ્રીતિસ્થાવ પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી નિર્ભૂળ છે. આ પ્રકારની જગતિક પ્રીતિ એજ હિંદુધર્મનું યજ્ઞ છે. આવી અદ્વય અને અભિન્ન જગતિક પ્રીતિ સિવાય હિન્દુત્ત્વ પણ સંભવતું નથી.

શ્રીમુખ્ય પરમાત્માનાં તે મહામહિમામય વાક્યેતું પુનઃ સ્મરણ કરુઃ—

સર્વભૂતૃષ્પમાત્માનં સર્વમૂતાંશિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોતયુક્તાત્મા સર્વથ સમર્શનઃ ॥

યો નાં વશ્યતિ સર્વત્ર સર્વે ચ મયિ પશ્યતિ ।

તસ્યાદં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ *

અર્થાત્—જે યોગસુક્ત આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાનેજ રહેશે સમજે છે અને પોતાનામાંજ સર્વજ્ઞતાનો વાસ છે, એમ જાને છે; તથા જે મને સર્વન આપક સમજે છે અને મારામાંજ સર્વને રહેલાં જુરે છે તેનાથી હું અદસ્ય રહેતો નથી તેમજ તે પણ મારાથી અદસ્ય રહેતો નથી.

હુંકામાં એટલુંજ કહેવું જસ વશે કે હિન્દુસાત્મ જ્ઞાનવારે મનુષ્યપ્રીતિ એ પ્રધરબક્ષિતની અંદરજ સમાવેશ પામી જાય છે. મનુષ્યપ્રીતિ ન હોય તો પ્રધર-ભક્તિ પણ અસંભવિત છે. ભક્તિ અને પ્રીતિ, હિન્દુસાત્મની દૃષ્ટિએ તદન અભિન્ન

* વૈદિક ધર્મ પણ તેજ છે. વાજસનેય સંહિતાપ્રનિપદ્યમાં કહ્યું છે કે:—

યસ્તુ સર્વાંશિ મૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તત્તો ન વિહુગુપ્સતે ॥

યસ્મિન્ સર્વાંશિ મૂતાન્યાત્મૈર્વાશુદ્ધિજ્ઞાનતઃ ।

સય કો મોહઃ કઃ શોક યઃ કલ્મશમનુપશ્યતઃ ॥

અને અન્યેય છે—લક્ષિત વિના પ્રીતિ રહીજ ન શકે તેમ પ્રીતિ વિના લક્ષિત પણ રહી શકે નહિ. લક્ષિતતત્ત્વનું રજીકરણ કરવી વેળા આ વાત તુ તને કહી મયો. તુ ભગવદ્ગીતા તેમજ વિષ્ણુપુત્રશુભાષા પ્રહ્લાદચરિત્રમાંથી મેં જે વાક્યો તારી પાસે ઉપ્રાપ્ત કર્યા હતા, તે ઉપરથી પણ તુ જોઈ શક્યો હોઈશ કે લક્ષિત અને મનુષ્ય પ્રીતિને બહુજ તિક્કેનો સળધ. ■

ત્યારે દિગ્વિજયપુર્ણે પ્રહ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે—“કનુની સાથે રાત્રીએ કેવી રીતે વર્તવું નેહર્યે ?” ત્યારે પ્રહ્લાદે ઉત્તરમાં કહ્યું કે—“કનુ હોયજ કેમ કહે ? પ્રાણીમાન વિષ્ણુમય-પ્રધરમય છે. કનુ અને મિત્ર એવા ભેદો કેવી રીતે પાડવા તેમ કુ તો સુમનસો નથી.” પ્રીતિતત્ત્વ સળધે આપણે જે વિચાર કરવાનો હતો, તેનો ચોરા અથ તો અદિજ સચામ થાવ છે. વસ્તુતઃ પ્રહ્લાદના હેતુ શબ્દો એવા મહત્ત્વના છે કે એટલા સખો ઉપરથીજ દિગ્વિજયની શક્તિ તથા મહત્તાનું સપૂર્ણ આપ કાઢી શકાય છે. પ્રહ્લાદના સકળ ઉત્તરો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી મુઠી કઢાડેના વાક્યોનું આ રચણે એવાર પુનઃ રચણ કરી લે ને તે વાક્યો તારા કમરણમાં ન રહ્યા હોય તો તેનું ઉક્ત મન્યોવાથી પુનઃ અખરખ કરી લે. જ્યાં સુધી એ વાક્યોનું મહત્ત્વ તારા હૃદયમાં અક્ષિત નહિ થાયત્તાસુધી દિગ્વિજયનું પ્રીતિતત્ત્વ તુ સપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યો નહિ. આ પ્રીતિવડેજ જન્મત્ દર્શી રહ્યું છે ને આવી પ્રીતિ આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ ન હોત તો જન્મત્ આશ્તરે અભ્યવરિયત અને છિન્નસિન્ન થઈ ગયું હોત. પ્રીતિ વિના આ જન્મત્ કેવળ અરુપિત નેપુળ જની મધુ હોત. મનુષ્યોમાં પ્રીતિતત્ત્વનો છેક અભાવ હોત તો એ નિદેશી મનુષ્યો આ જન્મત્ ઉપર એક દશ્ય માત્ર પણ દર્શી શકત નહિ. પ્રીતિના અભાવે આ સસાર ક્યારનો મનુષ્યશબ્દ જની મયો હોત, અને કદાચ તેમ ન બન્યું હોત તો આ મનુષ્યવેદે અસલ નરકનું બચકર રૂપ ધારણ કર્યું હોત. લક્ષિત પાછી પ્રીતિની આગળ બીજી એકે ઉચ્ચજાતિ નથી. જેવી રીતે ઇશ્વરને વિષે આ જન્મત્ ગ્રાધાયેલું છે, તેવીજ રીતે પ્રીતિવડે આ જન્મત્ અતિમાન થઈ રહ્યું છે. ઇશ્વર પોતેજ પ્રીતિ અને ઇશ્વર પોતેજ લક્ષિત સ્વરૂપે જન્મત્તેજ એક માત્ર આધાર છે. પ્રાણીમાનના હૃદયમાં જે પ્રીતિ તથા લક્ષિત રહેલી છે તે ઇશ્વરસ્વરૂપ છે. અજ્ઞાનને લીધે આપણે ઇશ્વરને ઓળખી શકતા નથી, તેજજ અજ્ઞાનને લીધે આપણે પ્રીતિ તથા લક્ષિતનું સપૂર્ણ માહાત્મ્ય સમજી શકતા નથી. એટલાજ માટે મેં આશુ ■ કે લક્ષિત તથા પ્રીતિના યોગ્ય અનુશીલન અર્થે મનુષ્ય માને પોતાની યાનાર્જની વૃત્તિઓને યથા યોગ્ય પ્રમાણમાં ફેળવવી નેહર્યે. યાનાર્જની વૃત્તિ ને ફેળવાય નહિ તો લક્ષિત પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓ પણ વિરગિત થઈ કહે નહિ. પ્રત્યેક વૃત્તિનું યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન અથવા પીઠવણી કરવી એ મનુષ્ય માનની પવિત્ર ફરજ છે, એમ કહ્યું

હતું તે એટલાજ ચોરે કે સમસ્ત ઇતિઓની વધાઓજ સ્ફુર્તિ ન થાય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—પ્રીતિશક્તિની ભારતવર્ષીય અથવા પારશ્વર્થિક અનુસીધન પદ્ધતિ મારા મનુષ્યમાં આવી નહ. જ્ઞાનદારા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજી જગતની સાથે તેની તથા આપણી અભિનતા છે, એવી ક્રમે ક્રમે આપણે હદ જદા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. છેવટે જ્યારે સર્વ કોઈને આપણે આપણા આત્મા સમાન લેખતાં શીખીએ ત્યારેજ પ્રીતિશક્તિની સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ થઈ એમ અજ્ઞાત. આત્મપ્રીતિ (સ્વાર્થશક્તિ) પણ એ ભવતિક પ્રીતિની વધમાં વિધિ નાખી રાખી નથી. કારણ કે સમસ્ત જગતને પ્રભુમય અથવા આત્મમય મનુષ્યના સામે તો પછી આત્મપ્રીતિ કાંઈ હાનિ કરી શકે એવો સંભવ રહેતો નથી. આવી પ્રીતિસ્ફુર્તિનું પરિણામ છેવટે માન દેશવાત્સલ્યમાંજ આવીને નહિ અટકતાં જગત વાત્સલ્યમાંજ પરિણામ પામે છે. પ્રાકૃતિક (ભૌતિક અથવા સ્પૃશ્ય) જીવનતિના પરિણામે પુરોષમાં તો દેશવાત્સલ્યનો જન્મ થયો છે, પરંતુ હું મનુષ્યના માંસ છું કે આપણા ભારતવર્ષમાં જગત વાત્સલ્ય કયાંય જન્મ શોધી છે ?

શુદ્ધ:—માનમુદ્ધ જેવું જનનું એવામાં આવતું નથી. પાશ્ચાત્ય શિશુમુના સંસ્કારોએ આપણા ઉપર એવી તો સત્કાર્ય અસર કરી છે કે હવે આપણે જગતવાત્સલ્ય થવાને બદલે દેશવાત્સલ્ય થવા લાગ્યા છીએ. જ્યારે આપણને જન્ય પ્રાપ્ત્યો ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો છે, પરંતુ જ્યારે સુધી આ દેશમાં જેવું કાંઈજ નહોતું. "દેશવાત્સલ્ય" એવી વસ્તુજ આ દેશમાં નહોતી. અન્ય પ્રાપ્તિ બેદમાથે વર્તવું, એવો દોષને કદાપિ ખ્યાલ પણ આવતો નહોતો. હિંદુ રાજાઓની પછી મુસલમાન રાજાઓ થવા તો પણ હિંદુઓએ તેમની સામે ક્રોધ વધેો ઉદ્ભવ્યો નહિ. હિંદુઓને મન હિંદુ તથા મુસલમાન એક સમાન હતો. મુસલમાન પછી અંગ્રેજો આવ્યા, તો પણ હિંદુઓએ એકેકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓએજ અંગ્રેજોને બેભાવી રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યા. હિંદુ સીપાહીઓ અંગ્રેજોની તરફથી લાગ્યા અને હિંદુઓનું રાજ્ય તેમનેજ અર્પણ કર્યું. કારણ કે અંગ્રેજો પોતાનાથી જિન્ય જાતિના છે, એવો ખ્યાલજ હિંદુ પ્રજાને આવી રાખ્યો નહોતો. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમને મુદ્દસ દ્રેષાવ નહોતો. આને પણ ભારતવર્ષ અંગ્રેજ રાજ્યપ્રાપ્તે સંપૂર્ણ વફાદાર છે. અંગ્રેજ પ્રજા હિંદુજાતિની આવી પ્રભુભક્તિ-રાજભક્તિ સમ્પૂર્ણપે સમજી રાખી નથી, અને તેથી તે હિંદુજાતિને દુર્ગંજ માની દૃષ્ટિ પ્રભુભક્તિ જાતિ માને છે. પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજાની તે એક ચંબીર શૂન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.*

* અંગ્રેજ પ્રજાની એ શૂન, અને તે લોકોને એક માની લેવાની હિંદુઓની શૂન, એ બનેલો અથવા અમણાઓને બદલે હવે કેવી રીતે થવા માંડ્યો છે તે વાત હવે પ્રસિદ્ધ છે.

સંપાદક

શિષ્ય:—પરંતુ હિંદુ પ્રજા અથવા અંગ્રેજોના હિંદુ સીપાઈઓ ‘ ઇશ્વર સર્વ જૂતમાનમાં છે, સર્વન આત્મતત્ત્વ છે ’ એમ માનીનેજ અંગ્રેજો તરફથી લડ્યા હોય એમ કુ તો માની ચકતો નથી.

ગુરુ:—સાધારણ જનસમાજ એવી ધાર્મિક જાતોને સમજી ન શકે એ વાત તો તદ્દન રખત્તજ છે પરંતુ જાતીય ચરિત્ર સર્વદા જાતીય ધર્મનેજ અનુબંધી રહ્યું હોય છે, એ સિદ્ધાંત વિચારી જ્યો જોઈતો નથી જેઓ પોતાને જાતીય ધર્મ સમજતા નથી તેઓને પણ જાતીય ધર્મને અધીન રહ્યા સિવાય યાનતું નથી અર્થાત્ જાતીયધર્મદ્વારાજ જાતીય ચરિત્ર વ્યાપ છે ધર્મના ગૂઢ મર્મ તો બહુજા અદ્ય મનુષ્યો સમજી શકે છે; પરંતુ જેઓ તે ગૂઢ મર્મ સમજી શકે છે તેમની આધ્યાત્મી અને તેમના અનુકરણદ્વારા તે દેશનું જાતીય (સામાજિક) ચરિત્ર પણ ક્રમે ક્રમે ગઠિત તથા દાસિત થતું ચાલે ॥ કુ દને જે જાતુથીન ધર્મ આજે સમજવાય જોઈ કુ તે ધર્મ પણ સર્વ સપાત્ત્ય હિંદુ પ્રજાને માટે સહજે સમજાવ એમ કુ માનવો નથી, પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે જો વિદ્વાન ધુરંધ્રો આ ધર્મના રહસ્યને ભરાનર સમજીને ચક્રણ કરે તો તેમની આત્મા અને અનુકરણદ્વારા સમસ્ત હિંદુજાતીનું જાતીય ચરિત્ર પણ ગઠિત થયા વળા રહે નહિ જાતીય ધર્મનું મુખ્ય રૂળ જહુજા અદ્ય મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય ॥ પરંતુ તેનું ચૈણ્ણ રૂળ તો સૌ કોઈને અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે

શિષ્ય —એક વાત હજી બરાનર સમજાઈ નહિ આપે પ્રીતિની જે પારમાર્થિક અનુસીધનપદ્ધતિ દર્શાવી તેના પરિણામે જયત્ વાત્સલ્યમાં દેશવત્સલ્ય સમાઈ જાય, એ વાત તો કુ સમજી મયો. પણ દેશવત્સલ્યના અભાવે આ કારતવ્ય સાતસે વર્ષથી પરાધીનપણે અવનતિ પામતો જાય છે, તેનો કાઈ વિચાર ક્યો ? આપે કહી તે પારમાર્થિક પ્રીતિ સાથે જાતીય ઉન્નતિને કાંઈ સંબંધ છે ખરો ?

ગુરુ:—નિઃશ્ચય કર્મભોગદ્વારાજ જાતીય ઉન્નતિ થઈ શકે પોતાના સર્વ કર્તવ્ય-કર્મ નિઃશ્ચયપણે કરવા જોઈએ જે કર્મો ઇશ્વરાનુમોદિત એટલે કે શાસ્ત્ર સમત હોય તેજ કર્મો અનુભવે છે, એ વાત તો પૂર્વ કુ કહીજ મયો કુ આત્મ રક્ષા, દેશરક્ષા, પરપીડિતની રક્ષા, અને પતિતોનો ઉદ્ધાર-એ સર્વ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અને તેથી તે આચરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ નિઃશ્ચય ચિત્તે આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પીડિત અનુબંધીની રક્ષા તથા દેશીય લોકોની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અત કરણ પૂર્વક કરવા જોઈએ

શિષ્ય:—નિઃશ્ચયપણે આત્મરક્ષા કેમ થઈ શકે, તે સમજાવતું નથી આત્મરક્ષા પોતેજ સકાય છે

ગુરુ —તે પ્રકારો ઉત્તર દેવે પછી આપીશ

અધ્યાય ૨૨ મો-આત્મપ્રીતિ

શિષ્ય — નિષ્કામ આત્મરક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે આજે આપવાનું કહ્યું છે. કૃપા કરીને તેનું સંચાધન કરો તો સામાન્યતાની કિંમત છે.

ગુરુ — આપણા જ્ઞાનવાદના સમર્પન માટે પ્રાર્થના થવાતી પડેલ પ્રમાણે આપે એવી આજ્ઞા હું સંભળે નથી છતાં હર્ષદરબે-સરની એક યુક્તિનો આપણે હું તને કહું તે સાંભળ —

“ હૃદયની સૃષ્ટિની રક્ષામાટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ સૃષ્ટિ રક્ષા અર્થે આત્મરક્ષા અત્યંત પ્રયોજનીય છે, અને તેથી તે હૃદયોદ્દિષ્ટ કર્મ છે એ હિંદુસાનુભાવિત કર્મ સર્વદા નિષ્કામપણે કરવું જોઈએ આત્મરક્ષા પણ નિષ્કામપણે થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ પ્રાણીજાતની ફરજ છે ”

હવે, પરિહિત અને પરરક્ષાની સાથે આ આત્મરક્ષાની સરખામણી કરી ને, પરિહિત કર્મ કરતાં પણ આત્મરક્ષાકર્મનું ગૌરવ અધિક છે એ જગતના ભોળા પરરપરનું દિલ ન કરે, અથવા પરરપરની રક્ષા ન કરે તો તેથી જગત મનુષ્ય-રહિત થઈ જાય એવો સંભવ નથી. હિંદુદર્શન તરીકે અપ્રભવ કિંવા જગતી મનુષ્યો પરિહિત કર્મને ભેદા પણ સમજતા નથી છતાં પણ જગતપ્રતીતિ ન રહી જતિઓ હજી નહીં થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિ પરંતુ કાંઈ પણ સ્વભવ અથવા અસ્વભવ મમાજ ને આત્મરક્ષામાં ભેદરક્ષા રહે તો તેનો નાશ તો વહેંચે ભેદો થવા વિના રહેજ નહિ ને પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની આત્મરક્ષા અર્થે સર્વદા તત્પર ન રહે તો જગતમાં એક પણ મનુષ્ય કે એક પણ પ્રાણી જતી શકે નહિ. જાતમત કે પરિહિત કરતાં પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ અત્યંત પ્રયોજનીય છે

શિષ્ય — આજના આ વિદ્યાર્થી અને તે નાસ્તિક જેવા જગાપ છે કેમકે હું કોઈને કાંઈ પણ આપ્યા વિના મારું પેટનું જીવન કરું તો તેનું અગ્નિહૃદય શું આવે ?

ગુરુ — તું તારા માટે જે કાંઈ જાણની સામગ્રી એકત્ર કરી શકે, તે સર્વ સામગ્રી ને તું દરરોજ અન્નને વહેંચી દે તો, બહુ બહુ થોડા માત્ર-પ્રમાણ દિવસે તારા દાનધર્મનો અત્યંત આનંદ વિના રહે નહિ મરણ કે તું પાતે ખાઈ ન શકે તો તારો દેહ પણ ટકી શકે નહિ પરંતુ કાંઈ પણ વાપરતું નહિ, એમ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ પોતાની આત્મરક્ષાકર્મ પણ પ્રત્યેક પ્રાણી તો જોઈએ, એજ હું કહેવા માગુ છું. પરંતુ કાંઈ પણ વાપરી શકે એવી કોઈ સ્થિતિ ન હોય, તેણે પરને આપ્યા વિના પોતે પોતાનો નિર્વાહ થવાથી ભેગો બોલ્યો. અરીજા કેટ-

લીક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ખરો. જેઓ પોતાના મોજશોખની ખાતર સખચૂટ ખર્ચ કરી કરતા હોય, તેઓ પસાર્યે કંઈ પણ દાન આપી શકે નહિ, તે તે તેમને માટે કોઈ પણ રીતે સંતોષ લેખી સહાય નહિ. જેઓ ભતમાનમાં આત્મ-શુદ્ધિ રાખતા હોય, તેમણે તો પોતાના આહારમાં અને પેરના આહારમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શેદભાષ રાખવો ઉચિત નથી; કારણ કે પોતાનામાં અને અન્યમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી એજ બેઠા પર્મ છે.

શિષ્ય:—શેદાદરણુ અપવામાંજ ચરી જૂલ થઈ ગઈ. પરંપરાસર્યે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ?

શુદ્ધ:—અનેક સમયે તેમ કરવું એ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેવે સમયે તે કર્તવ્ય નહિ બળવણું એ અર્થ છે.

શિષ્ય:—એ વિષે કૃપા કરીને એક બે દર્શનો આપો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

શુદ્ધ:—જે માતાપિતાના પ્રતાપે તને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેમના પ્રતાપે તું કર્મ તથા પર્મ કરવાને યોગ્ય બ-યો છે, તે માતાપિતાની રક્ષાર્થે પ્રસન્નિ-પાત પ્રાણ અર્પણ કરવો પડે તો કરવો એ પર્મ છે, અને તેવે પ્રસન્નિ તે કર્તવ્ય ન બળવણુ તે અર્થ છે.

તેવીજ રીતે તને પ્રાણદાન આપવાનો એ અન્ય કોઈએ પ્રવૃત્ત કર્યો હોય, તો તેમને માટે પણ તારે પ્રાણનું બલિદાન આપવાને તત્પર રહેવું જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે જેઓના રક્ષકતરીકે તારે તારું કર્તવ્ય બળવવાનું હોય, તેમને માટે પણ પ્રાણ આપવો એ પણ તારું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. હવે, તું કેનો કેનો રક્ષક છે, તે વિષે વિચાર કરી જો એક તો તારાં સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અને તારા પરિવાર વર્ગનો, (૨) સ્વદેશનો, (૩) તારા સ્વામીનો—અર્થાત્ જેઓ તને પગાર આપી પોતાના કાર્યમાં યોગ્ય છે તે કેનો, અને (૪) સરજામતનો. એટલા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર, સ્વદેશ, સ્વામી તથા સરજામત વિગેરેની રક્ષાઅર્થે તારે તારા પ્રાણની આકૃતી આપવી એ તારો પર્મ છે.

જેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, તેમની મદદ મનુષ્યમાત્રે કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ, બાળકો, જૂઠ્ઠો, રોગીઓ તથા અધિશ્વ-અપંગો વિગેરે પોતાની રક્ષા કરી શકતા નથી. આવા મનુષ્યોની રક્ષાઅર્થે પણ અત્પણે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો એ પર્મ છે.

એ સિવાય પણ પ્રાણપરિત્યાગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, કે જેની અત્યારે મણુની ચર્ચા અસંભવ છે, તેમજ તેની એટલી બધી આ પ્રસંગે જરૂર પણ નથી. જેની જાનાર્જની તથા કાર્યકારિણી ગતિઓ યથાયોગ્ય વિદ્યાસ પામી હોય છે, તેઓ કેવે પ્રસંગે પ્રાણપરિત્યાગ કરવો તે પર્મ છે, અને કેવે પ્રસંગે તેમ કરવું એ

અવર્ત છે તે વાત ખટ્ટ સારી ગીતે મમજી શકે છે.

શિષ્ય:—આપનો કહેવાનો આશય એવો છે કે આત્મપ્રીતિ એ અન્ય પ્રત્યેની પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી હોવા છતાં તે તિરસ્કારને પાત્ર તો નથીજ; પરંતુ આત્મપ્રીતિને યોગ્ય નિયમોથી સીમાબદ્ધ કરીનેજ તેનું ઉચિત અનુસરણ તથા વિકાસ કરવો જોઈએ, એમજાને ?

ગુરુ:—વસ્તુતઃ જો સ્વ-પરમાં કાંઈ ભેદ ન લાગતો હોય અને સર્વ કાંઈ સમાન છે, એવી વૃત્તિ મતલ રજા કરવી હોય, તો તો પછી સ્વ અને પર એવા ભેદો પાડવા એજ અનુચિત છે. આત્મપ્રીતિને યોગ્યરૂપે કેળવવાથી તથા તેને વ્યવસ્થિત બનાવવાથી ક્રમે ક્રમે તેનો સમાવેશ જગતિક પ્રીતિમાં થઈ જાય છે, કારણ કે આપણે કાંઈ આ જગતની બહાર નથી. ધર્મનું, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદુધર્મનું મૂળ એક માત્ર હૃદય છે. હૃદય સર્વ સૂત્રમા બ્લાસ છે, અને તેથી પ્રાણીમાત્રનું દિત સાધનું એજ આપણો ધર્મ છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે સર્વ વૃત્તિઓને હૃદયસુધી કરવી એ અનુપમ-અનો અતિમ ઉદ્દેશ છે. જો પ્રાણીમાત્રનાં દિતસાધનમાં ધર્મ હોય તો પછી પરંતુ દિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મકર્તાવ્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેવીજ રીતે પોતાનું દિત સાધવું એ પણ આપણું ધર્મકર્તાવ્ય છે, કારણ કે આપણે પણ સર્વ સૂત્રના અંતર્ગતજ છીએ. જેવી રીતે જન્ય પ્રાણીઓમાં હૃદયનું અસ્તિત્વ છે, તેવીજ રીતે આપણમાં પણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? સામાન્ય કે પરપ્રાણીની રજા કરવી એ જેમ આપણો ધર્મ છે, તેવીજ રીતે પોતાની રજા કરવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પણ મૂળ વાતમજ ચોટા વાવો આવે છે, તેનું કેમ ? જો સ્વે આત્મદિત અને પારદિત વચ્ચે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મદિત સાધવું કે પારદિત સાધવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરશે ? અત્યાર પૂર્વેના ધર્મવેત્તાઓ એમજ કહી ગયા છે કે જ્યાં આવો વિરોધ હાજર થાય ત્યાં પારદિત સાધવું એજ ધર્મ છે. તે વિષે આપણે શું અભિપ્રાય છે ?

ગુરુ:—તે જો ઉઘી વાત કહી તેવી વાત કોઈ ધર્મમાં હોય એમ મારા જાણવામાં નથી કિમિવન ધર્મ કહે છે કે બીજાઓ દરમિયાં જો પ્રકારના વર્તનની ઇચ્છા તમે રાખતા હો તેવા પ્રકારનું વર્તન તમે તેમના પ્રત્યે કરો, આ વચન ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે તેમાં પારદિતને પ્રાધાન્ય આપવાને બદલે સ્વદિત તથા પારદિત એ ઉભયને એકસરણુ મંદતર આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ વાતને આપણે હમજી રહેવા જઈએ; કારણ કે આપણે પણ આ અનુસીલન તત્ત્વની બાબતમાં, ખાસ પ્રસંગે પારદિતનેજ અગત્યનું સ્થાન આપવું પડશે; પરંતુ તારા પ્રશ્નનો નિર્ણય તો મહુજ કારણ રીતે થઈ શકે તેમ છે. તારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

સર્વથી પ્રથમ મારે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે પરંતુ અનિષ્ટ થાય એ તો સદાય અધર્મજ છે એટલે કે અધર્મનું અનિષ્ટ કરી પોતાનું દિત સાધવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. હિંદુધર્મ તથા ક્રિષ્ણધર્મ તથા બીજા ધર્મો પણ આમાં સમ્મત થયા વિના રહેશે નહિ. વર્તમાન દાર્શનિક તથા નીતિવેત્તાઓ પણ તેથી જુદા પડી શકે તેમ નથી. અતુલીલન તત્ત્વ તું જો જરાગર સમજી શકેશે. હોમ્સ તો તારા લક્ષ્યમાં આટલી વાત તો જાણ કરીને આવીજ દશે કે પરંતુ અનિષ્ટ ચિંતવતું એ પણ ભક્તિ, પ્રીતિ આદિ ચેષ્ટા દૃષ્ટિએના અતુલીલનમાં મહાત્મ વિધિરૂપ છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાનભાવ કે જેને ભક્તિ તથા પ્રીતિના લક્ષણરૂપ ગ્રાનવામાં આવે છે, તે સમાનભાવનો પણ એ કુદૃષ્ટિ લેજો કે જે છે. પરંતુ અનિષ્ટ કરવાની કાવનાથી ભક્તિ-પ્રીતિ-આદિ ચેષ્ટા દૃષ્ટિએ લુપ્ત થઈ જાય છે, એટલા માટે અધર્મનું અહિત કરીને પણ પોતાનું દિત સાધી લેવું એ તો હેઠળ અનુચિત છે. હિંદુશાસ્ત્રની તથા આપણા અતુલીલન ધર્મની પણ એજ આગ્રા છે. આત્મપ્રીતિનો ઉપર કહ્યો તે એક મુખ્ય નિયમ છે.

શિષ્ય — આ નિયમનો અમલ કેવી રીતે કરવો, તે સમજાવો. દાખલાતરીકે એક માણસ ચોર છે, અને તેનાં ઓપુચાદિ કુટુંબીઓ જુખવી રીજાવણી રહ્યા છે. ચોરી કરનારા મનુષ્યો ધણું કરીને એવી અવસ્થાજ ભોગવતા હોય છે, જેમ કહેવાની જરૂર નથી. એવો કાંઈ ચોર, ધારો કે મારે ત્યાં રહે ખાતર પાડવા આવે, અને તારાં તોડ્યા માટે તો તે વખતે મારે શું લેને ન પડવો? ચોરી કરવાનો તેનો હેતુ પોતાના પરિવાર વર્જને અન્ન-વસ્ત્ર આપવા સિવાય બીજો મંત્રજ નથી, એ વાતનો કું અસવીકાર નથી કરવો, પરંતુ એવા ચોરને જલો કરવો, અથવા તો લેને ધનાત્મ આપીને વિદાય કરવો, એને આપ શું ચોગ્ય મારો છો?

ગુરુ — નહિ, એવાઓને તો પકડી મોઝ સજ્જ અપાવરી જોઈએ.

શિષ્ય — એમ કરવાથી મારી સંપત્તિની તો રક્ષા કરી શકું અને મારું પોતાનું દિત સાધી શકું, પણ પેલા ચોરનું તથા તેના કુટુંબીઓનું ભયકર અનિષ્ટ થાય તેનું શું કરવું? આપનો પ્રથમ નિયમ દેવે ક્યાં મળે?

ગુરુ:— ચોરનાં નિરપરાધી ઓપુચાદિ જો જુખવી રીજાવતાં હોય અને તેમને ખાવા માટે શું કાંઈ આપે તો તે કાચું અથોગ્ગ નજ કહેવાય. ચોર પોતે પણ હુધા-નુપાથી ખીડતો હોય તો તેને પણ અન્ન-પાણી આપવું જોઈએ; પરંતુ તેને તેની ચોરીના અપરાધ માટે તો અવશ્ય દડ મળવોજ જોઈએ, કારણ કે ચોર વિગેરેને જો ઉચિત શિક્ષા ન કરવામાં આવે તો તેથી આપણું એકલાનુંજ નહિ પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું અનિષ્ટ થાય છે. ચોરને આશય આપવાથી ચોરપદ્ધતિને હિતોત્તમ મળે છે અને તેથી એકદરે સમજવું અહિતજ થાય છે.

શિષ્ય:—આ તો આપે વિશ્વપતી દિતવાદનો સિદ્ધાંત રહ્યું ક્યો. જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું દિત યાવ એ સૂચનું આવા પ્રસંગે અવસરજન લેવું જોઈએ, એમજ આપ કહેવા માગો છો ને ?

ગુરુ:—દિતવાદનો સિદ્ધાંત ચરકરીયાં ઉઘારી મૂકવા જેવો નથી. દિતવાદીઓની એક મહાન શૂન્ય છે તે આપણે સુધારી લેવી જોઈએ. તેઓ એમ કહે છે કે દિતવાદની અંદરજ સમસ્ત ધર્મોનું સ્વરૂપ સમાઈ જાય છે; પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. દિતવાદ તો ધર્મતત્ત્વનો એક સામાન્ય અંગમાત્ર છે. મેં દિતવાદને ઉપર જે મહત્ત્વ આપ્યું તેને તો આપણા અનુશીલનવાદના એક પુણ્યમાંજ હું રચાવ આપ્યું છું. દિતવાદનો સિદ્ધાંત સત્ય છે, પણ તે ધર્મતત્ત્વના સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર પ્રસરી જાય એટલો બળવાન નથી. ધર્મ જોઈએ તો ભક્તિમાં અથવા સર્વભૂતમાત્રમાં સમદષ્ટિ રાખવામાં છે. એ ભક્તિ કિંવા સમદષ્ટિથી મહાશિખરમાંથી જે હળદો નદીઓ તમા ઝરાઓ વહે છે તે પૈકી દિતવાદ તો એક નજીકમાં નજીકે ઝરો માત્ર છે. પરંતુ તે ઝરાનું જળ પવિત્ર છે. દિતવાદ પણ ધર્મનો છેજ. દિતવાદને અધર્મ કહેવાનું સાદસ કરવું એ મૂર્ખતા છે.

વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહું તો અનુશીલન ધર્મમાં “જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું દિત યાવ” તે સિવાય અન્ય કોઈ વાત કહેવાની નથી. દાખલાતરીકે શૂદ્ર-માનવ દિતસાધન કરવું એ જો ધર્મ હોય તો પછી એક જણનું દિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મજ છે. એક જણને બાલકે જો દસ જણનું એક સંસ્કૃત દિત થતું હોય તો તે વગી એકના દિતની અપેક્ષાએ દસ ગણો ધર્મ છે. જો એક તરફ એકજ બ્યક્તિનું દિત સંધાતું હોય અને બીજી તરફ દસ જણનું તેલકુંજ દિત સંધાતું હોય તો એક જણના દિતના ભેગે પણ બીજા દસ જણનું દિત સાધવું એ ધર્મ-કર્તવ્ય છે. આવા રથને દસ જણના દિતના ભેગે એક બ્યક્તિનું દિત થવા દેવું એ અધર્મ છે.* મોટા ભાગના દિતનો સિદ્ધાંત આવા રથને સફળ યાવ છે.

બીજી રીતે કહીએ તો એક તરફ એક જણનું સ્વરૂપ દિત સંધાતું હોય અને બીજી તરફ એક જણનું વિશેષ દિતસંધાતું હોય તો આવા રથને બહુ દિતનો પરિવાર કરી વિશેષ દિતસાધન થવા દેવું એજ ધર્મ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ છે. મહાન દિતનો સિદ્ધાંત આવા રથને સ્પષ્ટ યાવ છે.

શિષ્ય:—આ વાતો તો બહુજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

ગુરુ:—આ વાતો અત્યારે જેટલી સ્પષ્ટ જણાય છે તેટલી ગ્રાપ કરતી વેળા

* દસ જણના દિતાર્થે એક જણનું અનિષ્ટ કરવું, એવો અર્થ મહેરબાની કરીને આ ઉપદેશમાંથી ઠાણે કઠાડવો નહિ; અરણ્ય કે એવો અર્થ યથાર્થ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

૨૫૫ જાણતી નથી. દષ્ટાંતરથી એક તરફ એક દુષ્ટીન બાહ્ય સ્ત્રીનાં નીચે પોતાની કન્યા મોતી વધતી યથા જવા છતાં પરણાવી શકતો ન હોય અને બીજા તરફ એકાદ સ્ત્રીનું કુટુંબ જુવનમયથી અવધુવા જેવી અવસ્થા જોરવટ હોય, એવા પ્રસંગે મોટું દિલ પેલા સ્ત્રીના પડમા હોય છતાં તેને પૂરો એક આનો પશુ તુ આપી શકે નહિ અને પેલા બાહ્યને પાસ ફીંકા આપવા છતાં પશુ તને તે ગમ નહીં જણાવે. આ પ્રમાણે અને પ્રસંગે બને છે વિશેષ દિલ કેના પડમા છે, તેનો વચાત્ તોય અથવા વિશેષ બહુજ જોખ મનુષ્યો કરી શકે છે.

શિષ્ય—એ વાતને જવા લો. મોટા મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોનું દિલ-સાધન એ ધર્મ છે. તેમજ એક મનુષ્યના અપદિતને બદલે બીજા મનુષ્યોનું તેથી વધારે દિલ ચડું હોય તો તે વિશેષ દિલ કરવું એ ધર્મ છે, એ વાત સમજાઈ, પરંતુ જે સ્થળે એક મનુષ્ય વધારે દિલ સધાતું હોય અને બીજા તરફ દસ મનુષ્યોનું અપ દિલ સધાતું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ—એને સ્થળે માર્ગ ધૂંવા, અર્થાત્ આકાશની મલુનીથી કામ કરવું જોઈએ. ઉદાહરણરૂપે કપના કર કે એક તરફ એક મનુષ્યનું નેટલું દિલ સધાતું હોય તેના ચોથા બાજુ નેટલું દિલ ને સો મનુષ્યોનું—પ્રત્યેકનું સધાતું હોય તો એકઠે જમીન મનુષ્યોનું દિલસાધન એક મનુષ્યના દિલસાધન કરતાં મહાન વધી જાય. અથવા પ્રસંગે એક જણનું વિશેષ દિલસાધન રહેવા છં સો જણનું આપ દિલસાધન કરવું, એ ધર્મ છે. બીજા રીતે જોતાં એક મનુષ્યનું નેટલું દિલ સધાતું હોય તેના દબારવા બાજુ નેટલું દિલસાધન ને સો મનુષ્યોનું સધાતું હોય તો તેને સ્થળે એ જણના દિલને રહેવા છં એક મનુષ્યનું સપૂર્ણ દિલ સધાવા દેવું એ કર્તવ્ય ॥ કારણ કે સો મનુષ્યોના દિલની પેલા એક મનુષ્યના સુખની સાથે ટુન્ના કરીએ તો માત્ર એક દશાદન થાય.

શિષ્ય—દિલ્લાદિતનું એવી રીતે ચાપ યથા શકે એ મહાવિત નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે ને એમ દિશાન કરવા જોઈએ તો દિશાનમાં ને દિશાનમજ સમય નીકળી જાય.

ગુરુ—મનુષીકાન્તરના અભ્યાસીએ નિઃશયે એ કાર્ય બહુ સરળ છે. જેઓની સર્વ પ્રકારની જિતિઓ અને તેમાં પશુ વિશેષે કરીને જેઓની યાનાર્જની જિતિઓ સારી રીતે કેળવાઈને સ્મૃતિપાત્ર (સૂત્ર) યથા હોય તેઓ દિલાદિતને નિર્ણય બદ આવી રીતે કરી શકે છે જેઓ અતુલીયનવદતિથી વિમુખ છે તેઓનેજ એ કામ કમિન જેવું જણાય છે વસ્તુતઃ એવા મનુષ્યોને માટે સર્વ પ્રકારનો ધર્મ દુસ્સાધ્ય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. પૂરોપીય દિલ-વાદીઓ એ વિશે જબુજ ૨૫૫ રીતે પોતાના સિદ્ધિ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મારે તે વિષયપરતે વિશેષ વિસ્તાની બોલવાની જરૂર નથી. અતુલીયનવાદ તથા દિલ-

પાંદના સ્થાનો તામ્રથી નિર્મિત થઈ હો એટલા માટેજ તે દિવસકાળમાંથી જને પ્રસારે ક્ષેપે છે.

શિષ્ય —એ સ્થાનોનું નામ રત્નચીકણુ કેયે.

શુરે —હિતવાદ તથા અનુચીતવચાં, જાનેના પ્રીતિપ્રતિના સામવરણથી સમા-
નેસ થઈ ગયે છે. તર્ક પૂતાકાને સમાન થયે શાખને જોઈએ, પરંતુ ને સમાપ્ત
અકિત-વિશેષનું દિત ખસખા વિશેષી અનુભવે સમાપ્તે અકિત પૂરતે તથા નિષ્ક-
સપાત કુદિએ દલદા કીને અનુભવાનના મોટા સામ્યુ વિશેષ દિત તર્ક સમા-
પેક્ષ છે, તેનો નિષ્કર્ષ કયે જોઈએ. વચસપેક્ષે રહી ને અકિતમોના દિતકિ-
તનો નિષ્કર્ષ કયે એ કાર્ણ જકુ કીલ નથી, પરંતુ નજરે અકિતકિત અને પત્ર-
દિત રચી વિશેષ વેદવાદ થાય છે, તારી મુદ્ધપ પોતાની સમાવેશન કીલિને પ્રમાણી
કેલે છે. એટલા માટે એને સમાપ્ત નીચેના નિયમે સમાપ્ત સમાવેશના કારણ નીચેએ.—

(૧) તમારે એક તમા તમા પેલાનું દિત સમાવેશું દેખ અને બીજા તમા
એક કારણ તમારે સમાવેશ સરખું દિત સેવું દેખ, તમારે તારે અત્યંતિત તમા
ઈ પાકિત કયું એ કાર્ણ છે.

(૨) તમારે એક તમા તમા પેલાનું દિત સમાવેશું દેખ અને બીજા તમા
બીજા કારણકે સમાવેશ અધિક દિત સમાવેશું દેખ, તો તે સમાપ્ત પશુ તારે
પાકિતન, કયા તમારે જુનુ જોઈએ.

(૩) તમારે એક તમા તમા વિશેષ દિત સમાવેશું દેખ અને બીજા તમા બી-
જાનું અત્યંતિત સમાવેશું દેખ તે સમાપ્ત ને વચસની દિતની માથા એકાદરે વિશેષ
અનુભવ તે વચસનું દિવસાનન કયું એક કાર્ણ છે એ સામાપ્ત દિતની
માથા એકાદરે વિશેષ પ્રમાણના તમારે માથા પશુ દિત થઈ દેવું અને ને
તમારે પશુ દિત વિશેષ પ્રમાણના માથે દેખ તો તારે પેલાનું દિત સામ્યુ.

શિષ્ય —પશુ (૨) ને સમાપ્ત ને પશુ દિત સમાપ્તમાને સેવું દેખ તા
કયું ?

શુરે —તે સમાપ્ત પાકિત થઈ દેવું એક કાર્ણ વચસ કાર્ણ છે.

શિષ્ય —કેમ ? ને તર્ક મુલમાત્ર મનાતલ દેખ તે પાકી કીલ પ્રકારે પશુ
કય તમા પત્ર કયે સમાપ્ત થાય કેમ ન સમાપ્તે ?

શુરે —તેનો કારણ અનુચીતવચાં જુનુ મોગ પ્રકારે જાય છે પ્રીતિપ્રતિ
પરવચસિયું દેખ છે કેવલ આત્મચરિત્રી (સ્વચરિત્ર) પ્રીતિને પ્રીતિ રહી
સમાપ્ત નહિ પેલાનું દિત સામાપ્તે એકી સેવાથી પ્રીતિનું અનુચીતન, સમાપ્ત
તથા સાર્થક થઈ નથી. પરંતુ સમાપ્તને ને પ્રીતિનો ઉપચાર થાય તોજ તે
પ્રીતિપ્રતિ વિશેષ ઉચિત તથા દિવસ જની શરૂ એટલા માટે અમારે સમાપ્ત તથા

પરાર્થ વચ્ચે એ ચાખેથી થાય તે સમયે પરપણુ દિતકાલન કરવું, અને તેમાં પણ અત્મદિત થયા વિના રહેતું નથી, કારણ કે પરદિત કરવામાં ત્યારે માત્ર પુત્રની પ્રીતિવૃત્તિ યોગ્ય છે ત્યારે તેની પોતાની પ્રીતિ અનુચીતન મુદ્દા તથા સાર્થક્ય થયા વિના રહેતું નથી; અને એવી રીતે પરદિત કરવામાં પણ તેનું 'પોતાનું' દિત તો સમાધેષુજ રહે છે. મતસ્ય કે નિરતર પરપણુ દિત કર્યા ઉત્તમથીય રહેવું.

મે જે ત્રણ નિયમોના ઉલ્લેખ કર્યો તેમાંના પ્રથમ નિયમ મુજબ રપષ્ટ છે અર્થાત્ કયા અન્યનું અનિષ્ટ થતું હોય ત્યાં પોતાના સ્વાર્થને તિર્વાજિ આપવી આ નિયમની સીમા નહીં કરવા દિતવાદીઓએ દ્વિતીય નિયમનો સ્વીકાર કર્યો છે.

તે સિવાય એક બીજો નિયમ પણ સફારા રાખવા યોગ્ય છે અને સમયે આપણું આત્મદિત નેટનું આપણા હાથમાં હોય તો તેટલું અન્યનું દિત આપણા હાથમાં હોતું નથી. ઉદાહરણતરિકે આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ નેટથી પરીએ તેટલી સાધી શકીએ, પણ અન્ય કોઈ બક્ષિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનું મારું આપણા હાથમાં તેટલું અંશે હોતું નથી. આવા પ્રસંગે સૌ પ્રથમ આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાધી લેવી એજ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, કારણ કે તેમાં સિદ્ધિ ની-સફળતાની સંભાવના વિશેષ રહેલી છે. જ્યાં અનેક સ્થળે એવું પણ બને છે કે જો સૌ પ્રથમ આપણે આપણું દિત ન સાધી શકીએ તો પરદિતનું એક પણ માર્ગ આપણાથી ઘણું દુર્લભ નહિ એવે સ્થળે પરદિત પૂર્વે આત્મદિતનું સાધી લેવું જોઈએ. હજીતરૂપે જો હું મારી માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરું તો તારી માનસિક ઉન્નતિ કરવાને કદાપિ સંશય બની શકે નહિ. મતસ્ય કે આવા સંધેઓમાં સૌ પ્રથમ આપણે આપણું દિત સાધવા તરફનું દષ્ટિ કરવી જોઈએ. વેલ પોતેજ મંદગીની પથારીએ પડ્યો હોય તો તે પોતે આરોગ્ય થવા પહેલાં અનેક દરદીઓને આરામ આપવાનું કર્તવ્ય માનવી સહે નહિ માટે એવા સંધેઓમાં પ્રથમ આત્મદિતનું સાધી લેવું એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

આવા પૂર્વે જે મર્થ હું તને કરી ગયો તેનો સંશય સાર થવું જોઈ સંભળાવું છું તે સારીપેઠે પાનચાં સખજે.

પ્રથમ—આત્મ તથા પરનું અલેદ જ્ઞાન એજ પ્રીતિવૃત્તિનું સ્વાર્થ અનુચીતન છે.
દ્વિતીય—પરનું તેથી કરીને આત્મપ્રીતિનો ઉક નિષેધ થાય છે એમ સમજવાનું નથી. અમુક સીમામાં યોગ્ય પ્રમાણે આત્મદિત પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે મર્વ જનમાં પોતાનો પણ સમાવેશ છે.

ત્રીતીય—દુષ્ટિએના અવધાનનો ઉલ્લેખ ઉદ્દેશ એજ હોયો જોઈએ કે ક્રમે ક્રમે સર્વવૃત્તિઓ ઉપરોન્મુખી થઈ શકે ઉપરોદ્દિષ્ટ કરોજ નિરતર કર્યા કરવા કરવા

યોગ્ય કર્મોમાં સચેતોને અનુસરીને તથા ખૂબ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય લાગે ત્યારે આત્મરક્ષાને તથા પરદિત્તાને પણ આધાન આપવું નોંધ્યે.

ઉક્ત નિયમોના પાલનથી હિંદુધર્મમાં કહેલા સમજાવેને ટીકા વિદ્ય થતું નથી. જે સ્થળે આત્મરક્ષા કરવાનો એક જાણસને અધિકાર હોય છે તે સ્થળે અન્ય જાણસને પણ આત્મરક્ષા કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે. જે સ્થળે પરદિત્તાએ આત્મમોગ આપવાને તુ બંધાયેલો હોય છે તે સ્થળે અન્ય પણ તારે ત્રિ ભ્રમવિસર્ગન કરવાને બંધાયેલો છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન એજ સમત્વ જ્ઞાન છે. મે અનેક વાતો મહારથી ભાષી બધી બંધેસતી કરી છે તેથી ગીતાજ્ઞ સાન્નિધ્યને ધ્યાન દાનિ થતી હોય એમ માનીશ નહિ.

શિષ્ય—પરંતુ મેં પૂર્વે જે એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો તો યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો નહિ. મેં વિદ્યાસાપ્તક એમ પૂછ્યું હતું કે હિંદુઓની પાશ્ચાત્યિક પ્રીતિની સાથે ભત્રીય ઉન્નતિને કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે ?

શુક્ર—તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું પ્રથમ સ્ત્ર નહીં મધ્ય રચુ હવે, છામે છામે એજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ્યાય ૨૩ મો—સ્વજનપ્રીતિ

શુક્રા—હવે હર્ષદર્શનેશ્વરનું ચેતુ જ્ઞાન પુનઃ થાક ૪૦ લેલે હજુ છે કે —

“પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાની સલામત ન લે તે જીવનની મહત્ત્વ લેવા નીકળવાનું પરિણામ પોતાના હૃદયમાંજ આવે, અને પ્રત્યેક પ્રાણીને આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગુચાવે તો પછી સલામત લઈ શકે એવાં મોટા પ્રાણી જન્મતા. મહે નહિ.”

જનહીપરે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સૃષ્ટિની રક્ષા કરવી, એવો હર્ષરને હરેય હોવો નોંધ્યે. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મરક્ષા કરવી એ પણ મધ્યરોદ્ધિ કર્મ છે, એ વાતમાં લેક પણ સંશય રહેતો નથી, કારણકે તે સિવાય સૃષ્ટિરક્ષા અશકલિત છે. પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે મને તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. નેએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અણગમ હોય, અને નેએની આત્મરક્ષા કરવાની જવાબદારી આપણા ઉપર રહેતી હોય તેઓની રક્ષા પણ આત્મરક્ષા નેટલીજ પ્રયોજનીય છે, કારણ કે તે સિવાય જન્મરક્ષા પણ સંભવે નહિ.

શિષ્ય—આપ જાણજમ્યા પછેરેને ઉદ્દેશીને એ વાત કહો છો ?

શુક્ર—હા હું પ્રયત્ન એ વિષેજ ચોક્કસ કહ્યું છું. જાણે પોતાનું રક્ષણ અને

પાલન કરવાને ચક્રિવાન હોતાં નથી ને તેઓની રક્ષા તથા સાલન-પાલન કરવાને બોલે બીજાઓ પોતાના માથે ન લે તો તે બાળકો છૂતી થી નહિ. ને સમસ્ત બાલકો પાલન અને રક્ષા વગર રહે તો તેઓને માટે મુખા સિવાય બીજો રસ્તો રહે નહિ, અને એથી પરિણામે જગત જીવ સ્તન બની જાય એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાની એટલી ગંભીર જવાબદારી આપણા સિરે રહેલી છે, તેટલીજ ગંભીર જવાબદારી સત્તાનાદિના પાલન માટે આપણા સિરે રહેલી છે. આત્મરક્ષાની માફક સત્તાન-રક્ષા પણ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઈશ્વરનાઉદ્દેશ્યબુજ્જનનુ) કર્તવ્ય છે. તેથી તે કર્મને પણ નિષ્કામ કર્મમા પરિણત કરી શકાય. એટલુંજ નહિ પણ આત્મરક્ષાની અપેક્ષાએ સત્તાનાદિનું પાલન તથા રક્ષણ વિશેષ જવાબદારીવાળું છે, એમ કહું તો પણ અતિશયોક્તિ નથી, કારણ કે ને સમસ્ત જગત આત્મરક્ષા માટે છેક હિંદુસીન બની જાય, અને કેવળ સત્તાનાદિની રક્ષામાજ સંપૂર્ણ ઘટ્ટાપ આવે તો તેથી પણ સ્પષ્ટ સુરક્ષિત રહી શકે, પરંતુ ને સમસ્ત જીવો સત્તાનાદિની રક્ષા નહિ કરતાં પોતાની આત્મ રક્ષાજ ક્યાં કરે તો તો સત્તાનાદિના અભાવે જીવસહિતો ભોખજ થઈ જાય, મારો કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આત્મરક્ષા કરતાં પણ સત્તાનરક્ષા એ વધારે મહત્વનું ધર્મકર્તવ્ય છે.

આ રમ્યો એક મહત્ત્વની વાત પ્રાચીન તારી સદ્ય જોયું નેહ્યો, અને તે એજ કે સત્તાનાદિની રક્ષા અર્થે પોતાનો પ્રાણ આપવાનો પ્રસન્ન આવે તોપણ તે ધર્મ-સંગત હોઈ કર્તવ્ય છે. આ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચો છું, પરંતુ આ રમ્યો મુન કહેવાનો પ્રસન્ન લીધો તેણે કારણ એટલુંજ છે કે આ વાત આ સમયે પ્રમથ્ય પૂર્વક રજુ થાય છે.

પશુ-પક્ષીઓ પણ પોતાનાં સત્તાઓની રક્ષા કરે છે. પાર્શ્વિક જ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ કરે છે એમ કહી ઘટ્ટાપ નહિ, પણ અપત્તપ્રીતિ એ એક સાધારણ વૃત્તિ છે, અને તે જ્ઞાનને વધીશૂત થઈ તેઓ તેમ કરે છે. પુત્રપ્રેમ ને સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય તો તે સાધારણ પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી થય એ બનવાપોઅ છે, અને ખજીવાર તેમ બનવું નેહ્યો પણ આવે છે. કટલીક વાર આપણે નોંઘએ છીએ કે અનેક પ્રાણીઓ સત્તાનરનેહો વસીશૂત થઈ અનનુ અનિદ કરતાં આંચો ખાતા નથી નતઃપ્રીતિ અને આત્મપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ હતપન્ન થવાનો ભય એ પૂર્વે દર્શાવ્યો હતો તેજ પ્રમથ્યે અવગતિપ્રીતિ અને અપત્તપ્રીતિ વચ્ચે થયું એવો ભય તથા સંશય ઉભો થાય છે.

અવગતિપ્રીતિ અને સત્તાનપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ હતપન્ન થવાનો ભય રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ ખજીવાર સત્તાનપ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ પણ નોંધાયલી હોય છે, એમ જાણી આવર કહી દેવું નેહ્યો. 'આ મારો પુત્ર છે' માટે બીજાની

પાસેથી પગથી લઇને પણ તેને આપવું એવી જાવના મનુષ્યોને તથા પ્રાણીઓને રક્ષા કરે છે. પુત્રના કિંતમાં માતૃપિતાઓ પેતાતનું કિંત માને છે, અને તેથી અને તે રીતે પુત્રનું કિંત સાધવા લેવાર રહે છે. અનેક મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ આવીજ શુદ્ધિથી પ્રેરાઇને કામ કરે છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એટલા માટે અપાપપ્રીતિની વધાયોગ્યતા સાચવવા સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

શિષ્યા:—એવી સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી ?

શુદ્ધે:—દિંદુષર્મનું ક્રિયા પ્રીતિતત્ત્વનું પેનું સ્થળ સ્વયં જ છે. 'સર્વશૂદ્ધ પ્રત્યે સમાનભાવ' સમાનપ્રીતિનો સમાવેશ નિઃસ્વર્ગપ્રીતિમાં કરી દઇ અપત્યપામન તથા રક્ષણ એ ઇષ્ટકોષિકા કર્મ છે માટેજ તે આવશ્યક યોગ્ય છે એમ માનીને "જગદીશ્વરની સેવાભક્તવદા ખાતર આ કર્મ-કર્તાશ્વ કરું છું, અને તેમાં ઈશ્વરે અનિષ્ટ જોવું કંઈજ નથી." એવી શુદ્ધિ રાખીને કરવાનોજ કર્મો કરવાં જોઇએ. જો આમ બની શકે તો સંતાનના પામન તથા રક્ષણનો ધર્મ પણ નિઃપ્રાપ્તધર્મમાં પરિવૃત્ત થઇ શકે. આવી રીતે નિઃપ્રાપ્ત ધર્મમાં યોગ્યતાથી મનુષ્ય એક તરફ પેતાના કર્તવ્યકર્મોને સુંદરભાવે કરી શકે તેમ બીજા તરફ શાક-મોહાદિથી નિર્લિપ્ત રહી પાપ તથા દુષ્ટ વાસનાઓના પંજમાંથી પણ મુક્ત રહી શકે.

શિષ્યા:—આપ શું આ સંતાનસ્નેહરૂપી જ્ઞાતિને હચ્છેદ કરી તે સ્થળે નામધિક પ્રીતિને સ્થાપવાનો ઉપદેશ કરો છો ?

શુદ્ધે:—નહિ. કું કોઇ પણ જ્ઞાતિને હચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ કરતો નથી, એ વાત મારે પુત્ર: પુત્ર: બાર મહીને જણાવવી જોઇએ. કર્તા પાશવજાતિ સંબંધે જે ને કાંઈ કહ્યું છે તેનું ફરી સ્મરણ કર. પાશવજાતિઓનું દમન કરવાનો ઉપદેશ તારા સ્મરણમાં હોવો જોઇએ. સંતાનસ્નેહરૂપીજ્ઞાતિ એક પ્રકારની પરમ રમણીય તથા પવિત્ર જ્ઞાતિ છે. પાશવજાતિ સામે તેની સરખામણી કરીએ તો માત્ર એટલુંજ મળત-પણ મળી આવે કે તે જ્ઞાતિ જેમ મનુષ્યોમાં દહિયોચર થાય છે તેમ પ્રમાણે પશુ-ઓમાં પણ દહિયોચર થાય છે. આવી જ્ઞાતિઓ સ્વતન્ત્રરૂર્ત (પિતાની પ્રેક્ષા સ્વસ્વા-વાળી) લેખાય છે, એ વાત પુત્ર: જણાવવાની જરૂર નથી. એટલા માટે સંતાન-સ્નેહરૂપી પ્રીતિજ્ઞાતિ પણ સ્વતન્ત્રરૂર્ત છે, અને તેથી સચસ્ત માનસિક જ્ઞાતિઓ કરતાં તેનું જગ મતિ દુર્લભીય છે, એમ પણ કહી દેવું જોઇએ. સંતાનપ્રીતિ અને તેટલી રમણીય તથા પવિત્ર હોય તોપણ તેની અનુચિત રુદ્ધિ પશુવાદ વિપ્લવ થઇ પડે છે. સ્વતન્ત્રરૂર્ત જ્ઞાતિને સંવચ્છમાં રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમ અનુચિતપણે જળવાન વર્ધી જાય છે, એટલા માટે તેના ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. જો તેના ઉપર અંકુશ ન રહે તો તે જ્ઞાતિ પ્રજાકર્મ ઇશ્વરશક્તિ તથા મનુષ્યપ્રીતિ પણ તણાઇ જાય છે. કું પૂર્વેજ કહી ચલે છું કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિ તથા મનુષ્યોપ્રત્યે

પ્રીતિ એજ ધર્મનો મુખ્ય સ્ત્રોત, અનુશીલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તથા મુખ્યત્વે મૂળ છે. મનુષ્યત્વની અતિમ અવસ્થા પણ એજ હોવા યોગ્ય છે. માટે સંતાનપ્રીતિના અનુ-
ચિત રૂપરસથી ધર્મનાશ, મુખનાશ તથા મનુષ્યત્વનાશ ન થાય તે માટે મર્યાદા
સાધ્યેત રહેવાની જરૂર છે. જનસમાજનો મોટે ભાગ આવી વૃત્તિઓની મુદ્રામગ્ની-
રીમાં સપડાયેલ જાય છે, અને ઇશ્વરત્વ તથા મનુષ્યત્વને એક વિસરી જાય છે તેઓ
એમજ માની બેસે છે કે સંતાનસ્નેહવિના ઇશ્વર કે જગત્ જોતી બીજી કોઈ વસ્તુજ
નથી. પોતાના પુત્ર-પરિવાર સિવાય અન્યને માટે કાંઈ કર્તવ્ય હોય એવો તેને ખ્યાલ
પણ આવતો નથી. આ મર્વે ખનિષ્ઠામ સ્વતરુદૃત વૃત્તિઓના અનુચિત રૂપરસમાં
ધીજ પ્રકટે છે, એ વાત તુ સમજી શકો હોઈએ. આની સાથે બીજી પણ એક
વાત સમજી શકાય જોતી છે. અકલ્પ્યવિશેષમાં પુત્રસ્નેહથી વૃત્તિનું દમન કરવાને
બદલે તેનો વિશેષ પ્રદાન કરવી એ પણ કર્તવ્ય છે. અન્યાય પાલવવૃત્તિઓની સાથે
તેની સરખામણી કરતાં એક બહુજ મહત્વનો બેદ રખાઈ ધણ રહે છે, અને તે એજ
છે કે તે પુત્રસ્નેહવૃત્તિ ક્યાંદિ નીચવૃત્તિની મારફત સર્વજન સર્વત્ર સ્વતરુદૃત
હોતી નથી એવા પણ નરપિશાચો તથા નારીપિશાચશ્રીઓ જોવામાં આવે છે કે
જોઓની આ અપાત્રસ્નેહથી પરમ રમણશ્વિ, પવિત્ર તથા મુખ્યકર રવાલાવિક વૃત્તિ
એક જુમ મધ મધ હોય છે. મેટલી સામાજીક કુરીતીઓને લઈને પણ આ વૃત્તિને
હોય થાય છે. તે જોયું હશે કે અનેકવાર માતાપિતાથી પિરાયો. ધનની આશાથી
પોતાના પુત્રને કે કન્યાને વેચવામાં સહેજ પણ આચ્છે ખાતા નથી ત્યાં તેઓનામાં
અપત્ત્યપ્રીતિ હોય છે, એમ કાણુ કહી શકે ? લોકમાં પોતાની અપજાતિ થશે એવા
ભયથી ધણી દુઃકવ્યગ્નીઓ પોતાના સંતાનોનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે.
અનેક બલિચારિણીઓ મતાનનો પરિવાર કરી નાસી જાય છે. મારી કહેવાની
મતમત એટલીજ છે કે અપત્ત્યપ્રીતિ કિવા મતાનપ્રીતિનો અભાવ અથવા સૌપએ
પણ અતિ ભયર અધર્મનું કારણ છે જે સ્થળે આ વૃત્તિ યોગ્ય રીતે સ્વત-
રુદૃત ન થઈ હોય તે સ્થળે અભ્યાસદ્વારા તેની સુધારા થવા દેવી એ આવશ્યક
કર્તવ્ય છે જે વ્યાયોગ્ય રીતે આ વૃત્તિને કેળવી હોય તે ઇશ્વરભક્તિ સિવાયની
બીજી કોઈ વૃત્તિ એટલી સુખદાયી થતી નથી. સુખદાયીપણમાં સંતાનપ્રીતિ (એક
માત્ર ઇશ્વરભક્તિને બાદ કરતા) સર્વ શ્રેષ્ઠ છે

સંતાન પ્રીતિના સંબંધમાં જેટલું કહ્યું તેટલુંજ દાપત્યપ્રીતિના સંબંધમાં
પણ કહી શકાય તેમ છે. અર્થાત (૧) સૌના પાલન તથા રક્ષણનો આર આપણા
કિરે રહેશે છે. સૌ પોતે પોતાનું આજીવનજીવ અથવા પાલન કરી શકે તેટલી
મહત્ત હોતી નથી, તેથી તેના રક્ષણ તથા પાલનની જવાબદારી પુરો હાથે રહેલી
છે. સૌનું પાલન તથા રક્ષણ ન થાય તોપણ પરિજીએ જગદીશ્વરની સૃષ્ટિને લુપ્ત

મવાનો પ્રયત્ન આવે, એટલા માટે જનહીનતા હેતુની સિદ્ધિ અર્થે બી-મુગ્ધાવિની મજા કરવી એ અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાન કર્મ છે. આ અનુષ્ઠાન કર્મ અનુષ્ઠાન સ્વામીને પ્રાપ્તિપાત્ર કરવો પડે તો તે પણ ધર્મસમ્ભવ છે.

(૨) સ્વામીનું પાપન તથા રક્ષણ સ્વીકૃતિ થઈ શકે નહીં, પરંતુ ખતિની સેવા-ચાકરી તો સ્વીકૃતિ બની શકે તેમ છે. આ કોઓના પદો પતિસેવા એ ધર્મકર્તવ્ય છે. દિદુધર્મમાં સ્વીકૃતિ સહધર્મિણીતરીકે એકાધ્યક્ષતામાં આવી છે. દિદુધર્મ બીજા ધર્મ ધર્મો કરતા કેમ તમા સર્વો દોષાતુ એ પણ એક પ્રકાર છે, પરંતુ દાપ-તપપ્રીતિને જે પાસવર્તિમાં દેવની પાસવર્તિમાં ન આવે, તેમ જીને આપવામાં આવેતુ સહધર્મિણીતુ પદ આર્થિક ધન તો સ્વામીના ધર્મની મહાપદ છે, તેથી તેણે સ્વામીની સેવા કરવી, સ્વામીના સુખદુઃખમાં સાથ મેલે તથા તેના કર્તવ્યમાં સહાયતા આપવી એમ સ્વીકૃતિ સુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૩) જનહીની રક્ષા કરવી તથા ધર્મચરણ કરુ એમ દાપત્રપ્રીતિનો ઉદ્દેશ છે. આ વાત નિવૃત્ત રમરણમાં આપી દાપત્રપ્રીતિ અનુકીર્ણ કરવામાં આવે તો તે જીવે પણ નિઃશ્વાસ ધર્મમાં પશ્ચિત થઈ શકે છે, અને તેમ કરુ એ સ્થિતિ પણ છે, જે જીવ ઉદ્દેશ સ્વીકૃતિ નામમાં આવે તો તેને પાસવર્તિનું નામ આપવામાં થઈ શકત નથી.

સિદ્ધાન્ત—હું તો એ દાપત્રપ્રીતિને પાસવર્તિ માત્ર જુ તો કે મતાન પ્રીતિને એટલે અસે પાસવર્તિ સેવા તૈયાર નથી, કારણ કે પશુઓમાં પણ દાપત્રપ્રીતિ દોષ છે, અને તે પ્રેમ પણ જીવ તૈયાર હોય છે.

શુદ્ધિ—પશુઓમાં દાપત્રપ્રીતિ નથી હોતો. જે સ્થાને રૂપિ સાથે કાચે કાચે દાપત્ર ધાર છે તે સ્થાને એના પાસવર્તિ પ્રેમનો વિશ્વાસ થાય. પશુઓમાં જે અનુષ્ઠાન જોવામાં આવે છે તે જોવાની કમતાથી કમન થયેલો હોય છે. આવો અનુષ્ઠાન જેમ અનુષ્ઠાન હોય છે તેમ પશુઓમાં પણ હોય છે. આવા અનુષ્ઠાને મેં પૂર્વે દાપત્રપ્રીતિ એકાધ્યક્ષતા છે, તે તથા રમરણમાં દશે એ અનુષ્ઠાને દુ દાપત્ર-પ્રીતિતરીકે એકાધ્યક્ષતા માનવો નથી. આ અનુષ્ઠાન સ્વતંત્ર હોવાથી તેનું પણ કમન કરુ એ અનુષ્ઠાનના અવર્તન થઈ જાય છે. દાપત્રપ્રીતિ સહન છે, ત્યારે દાપત્રપ્રીતિ સર્વજન (સર્વજન ઉત્પન્ન થયેલી) હોય છે. કમથી કમથી અનુ-ચાન સ્થિતિ હોય છે, ત્યારે દાપત્રપ્રીતિ નિરસ્થાન હોય છે. એટલું જતાં અનેક મમને દાપત્રપ્રીતિનું સ્થાન કમરૂપિ પાસવર્તિ લે છે, એ વાતનો દુ અસરીકાર કમને નથી. તેની સાથે એટલું પણ કહી દેતુ જોઈએ કે કેટલીકવાર કમરૂપિ દાપત્રપ્રીતિ સાથે જોડાયેલી પણ હોય છે. જે અવસ્થામાં એટલે અસે દાપત્રપ્રીતિને પાસવર્તિ કહી

શકાય આવા પ્રસંગે દપતિપ્રીતિ પણ બહુજ નળવાન થતિતુ સ્વયંપ મારણ કરી લે છે, પરંતુ તેમ થવા હેતુ એ ચોગ્ય નથી સર્વ વૃત્તિઓની યથાપોચતા સમવાપી ભેદએ મે ઉપર ને નિયમોનો હૃદયેષ કર્યો છે, તે નિયમોને અનુસરીને વૃત્તિઓ ઉપર અકુશ રાખવો એજ વિધેય ॥

શિષ્ય:—મને તો એમજ લાગે છે કે અમર્ષિત એજ સૃષ્ટિદાતાં કારણમૂલ ॥ દપતિપ્રીતિ ન હોય અને એકી ક્રમવૃત્તિજ હોય તોપણ તેનાથી જન્મતલી રજા થઈ શકે, અને એ વૃત્તિને પણ નિષ્ક્રમ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એમ હું માનું છું દપતિપ્રીતિને નિષ્ક્રમ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય એવી કોઈ વિચાર પ્રણાલી મારી શુદ્ધિમાં આવતી નથી

શુદ્ધે—રમરજ (અમર્ષી ઉત્પન્ન થયેથી) વૃત્તિ પણ નિષ્ક્રમ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે તે સંભવે મારો ભિન્ન અભિપ્રાય નથી, પરંતુ તારી વાતનો મૂળ પાયેજ કહેવું છે દપિત્યપ્રીતિવિના કેવળ પાશવવૃત્તિથી જન્મતલી રજા થઈ શકે એમ માનવું એજ ભૂથ છે

શિષ્ય—કેમ ? મનુષ્યવૃત્તિ શુ કેવળ પાશવવૃત્તિથીજ નથી કવતી ?

શુદ્ધે—મનુષ્યવૃત્તિ કવિત અને રક્ષિત રહી શકે, પરંતુ મનુષ્યવૃત્તિ એવી રીતે કવિત તથા મુરક્ષિત રહી શકે નહિ, કારણ કે મનુષ્યોમાં સ્ત્રીમતિને પોતાની રક્ષા તથા ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, અને મનુષ્ય-સ્ત્રીમતિમાં તેણે કાંઈ હોતું નથી માટે જો મનુષ્યમતિમાં પ્રત્યેક સ્ત્રીમતિ રક્ષણ તથા પાલન કરે નહિ તો સ્ત્રીમતિનો લોપ થવાનો સંભવ રહે છે

શિષ્ય—મનુષ્યમતિમાં જેઓ જન્મથી અવસ્થા બોગવે છે, તેમણે શુ થતું હશે ?

શુદ્ધે—જન્મથી અવસ્થા બોગવતાં મનુષ્યો તો એક રીતે પશુસંપ્રાનજન હોય છે તેઓમાં વિવાહ પ્રથા જેવું કાંઈ હોતું નથી તેમજ જન્મથી અવસ્થામાં રહેતી સ્ત્રીઓ પોતાનું પાલનપોષણ તથા રક્ષણ કરવાને કેટલી શક્તિ હોય છે, તેવિધે વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી જન્મથી મનુષ્યોત્પન્ન કવનને ધર્મની સાથે કોઈપણ પ્રમાણે સંબંધ હોતો નથી જ્યાંસુધી મનુષ્યો સમાજના બધારણુતળે નથી આવતાં ત્યાંસુધી તેમને સ્વાર્થિક ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ ઉન્નત ધર્મનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી ધર્માચરણ થઈ શકે તેટલા માટે સમાજરૂપી બધારણુની જરૂર ન સમાજ સિવાય કોનોન્નતિ થઈ શકે નહિ, અને કોનોન્નતિ સિવાય ધર્માધર્મનો વિવેક તત્ત્વ શકે નહિ ધર્મજ્ઞાન સિવાય ધર્માચરણ પણ અસંભવિત છે, જે સ્થળે મનુષ્યોમાં પોતાનાર્થજ્ઞ ત્યાંસુધી કાંઈ પણ પ્રકારના સંબંધો ન થાય અને તેઓ સમાજના ઉપ તળે ન આવે ત્યાંસુધી તે સ્થળે મનુષ્યપ્રીતિ આદિ ધર્મોની અવગણના થઈ એ પ્રજા વ્યર્થ નિ મતલબ કે જન્મથી અવસ્થામાં સ્વાર્થિક ધર્મ સિવાય

અન્ય કોઇ ધર્મ હોય એ સંભવિત નથી.

મનુષ્યો ધર્મચરણ કરી શકે તેટલા માટે સમાજની આવશ્યકતા છે. સમાજની સ્થાપના કરવા પહેલાં વિવાહપ્રથા સુદૃઢ થતી જોઈએ. સ્ત્રી અને પુરુષ એકન થઈ સંસારિક બંધનમાં પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચલાવે એ માટે વિવાહપ્રથા માત્ર કરવાની સમાજને જરૂર જણાય છે. વિવાહ કર્યા પછી પુરુષ સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણની જવાબદારી પોતાના શિરે રાખવી. સ્ત્રી પોતે પાલન તથા રક્ષણ માટે એમ તેટલી સરજા હોય તેપછી તેણે તે કાર્યથી વિમુક્ત રહેવું એજ યોગ્ય છે. કારણ કે સ્ત્રીને ખીજાં વિવિધ કર્તવ્યો જનવચાનાં હોય છે. અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીના કાર્યથી જે પદ્ધતિમાંથી આવે છે તેને લક્ષ્યે સ્ત્રીએ પોતાનું રક્ષણ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોતી નથી. આવા સંધિએમાં જો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓનું પાલન-પોષણ ન કરે તો સ્ત્રીવર્ગનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામવાની હદ આબ્યા વિના રહે નહિ. આ સમયે જો કોઈ એવી યંત્ર કરે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને સ્ત્રીના કામથી પરાધીન રહેવાનો જે અવધાન તેમને પડી ગયો છે તે દૂર કરવામાં આવે તો શું તેઓ પોતાનું પાલન-પોષણ ન કરી શકે ? આ સંબંધે માફે કહેવું માન એટલુંજ છે કે વિવાહપ્રથાને નાશ કર્યા વિના અથવા તો સમાજના બંધારણને ઝિનઝિન કર્યા વિના એ બંધાર નહીં શકે નહિ; અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અર્જવાની સાથેજ સમાજનો નાશ પણ અવશ્યક થાય છે.

શિષ્ય:—પાશાત્ત્ર પ્રજા કે જે સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે શું બર્થ વિજનનામય છે ?

ગુરુ:—ખીજાં શું ? પુરુષો શું કોઈ પ્રજા પુન પ્રસવ કરી શકે ! અથવા શું સિદ્ધિઓને સ્તનપાન કરાવી શકે ! ખીજા રીતે શું સ્ત્રીઓ પશુઓમાં દાખલ થઈ શકે ?

શિષ્ય:—આપણું કમન અને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું જણાય છે. આપ પૂર્વેજ કરી ચૂક્યા છો કે પ્રત્યેક પુરુષે તથા સ્ત્રીએ પોતાની શારીરિકશક્તિ યોગ્ય પ્રમાણે ખીલવવી જોઈએ. હવે જો આપ સ્ત્રીઓને શુદ્ધમાં એકલવાની વિરુદ્ધમાં હો તો શું સ્ત્રીઓએ પોતાની શારીરિકશક્તિને જો તેટલે અસર ન ખીલવવી ?

ગુરુ:—શમાટે ન ખીલવવી ? સ્ત્રીને એટલી શક્તિ હોય તેણે તે શક્તિ બહાર આજીવાનો પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં શુદ્ધ કરવાનો શક્તિ હોય તો લલે તે શક્તિને યોગ્ય પ્રમાણે ખીલવે, અને પુરુષોમાં સ્તનપાન કરાવવાની શક્તિ હોય

■ અપનાદૃષ્ટે કોઈ પ્રજા સ્ત્રીઓ તેમ પણ કરી શકે, પરંતુ આ તો સામાન્ય બોરણની વાત છે.

તો બધે તેઓ પશુ તે સંક્રિત ખીન્ને !

શિષ્ય —પૂરોપમા અનેક સ્ત્રીઓ અધારોહલુ કરી નિવાનવાજી ચલાવતાં રીમે છે, અને પુરુષોના જેટલીજ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સમયે આપ શુ પુ-
લાસો બુધો છો ?

ગુરુ —મર્યાદાસજનિત એવાં વિદ્યુત દર્શનો સમસ્ત મનુષ્યસમાજને માટે
બંધે બેસતાં યદ્ય રાક્ષસ નથી, જગન્નાથનાં અને અનુશીલનમા મેં જે ભેદ દર્શાવ્યો
છે, તેનું સ્મરણ કરી વિદ્યુત દર્શનોની ઉપેક્ષા કરવામાજી લાભ છે જેટલી જરૂરની
વાત હતી તેટલી તને બા પ્રમત્તે રહી દીધી હશે, સત્તાનપ્રીતિ તથા દપતિ-
પ્રીતિસમયે બે બોલ રહી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ

૩યમ રહી ગયો છું કે સત્તાનપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત છે દપતિપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત
નથી, તોપશુ હન્દિપ્રવાસના કે જે સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે તેની વૃત્તિની લાક્ષણિક
દપતિપ્રીતિની સાથે સંક્રાન્ત હોવાથી એ દપતિપ્રીતિ પણ સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિની
માફક અણવર્તી જોવામા આવે છે અને લક્ષને એ ઉલ્લેખ થયેલો. અતિ દુર્લભનીય
બનવા પામે છે અપયપ્રીતિ જેવી દુર્લભનીય વેશવાળી વૃત્તિ મનુષ્યોમા અત્ય
ઘાંઘ હોય એમ કહી પારતો નથી

ખીલુ —એ બન્ને વૃત્તિઓ અતિશય રમણીય છે એ વૃત્તિઓના જેટલું પણ
અમર્યા વેધ ખીજી કોઈ વૃત્તિમા હોય તો તે જનવાયોગ્ય છે, પરંતુ તેના જેવી પરમ
રમણીય વૃત્તિ તો ખીજી નથી, એમ સ્પષ્ટતાથી રહી તેનું જેમએ પાતાની સ્વાભા-
વિક રમણીયતાને લીધે આ ઉલ્લેખ વૃત્તિઓએ મનુષ્યની સૈષ વૃત્તિઓ ઉપર એટલે
બધો કાબૂમા મેળવ્યો છે કે સસારની સમસ્ત ગ્રન્થના મધ્યમાક્રિયમા એ બન્ને
વૃત્તિઓને-તેમા પણ વિશેષે કરીને દપતિપ્રીતિને-ગદુજ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું
છે દપતિપ્રીતિ અથવા સત્તાનપ્રીતિ સિવાય જગતનું કોઈ પણ કાબૂ ખાલી
રહ્યું હોય એમ ભાગ્યેજ કોઈ રહી શકે

ખીલુ —સાધારણ મનુષ્યોને માટે એ જે વૃત્તિઓ જેટલી ખીજી કાબૂ વૃત્તિ
મુખ્યતાથી ચલી નથી અવગત, ભક્તિ અને જગતિપ્રીતિનું સુખ સૌથી વિશેષ તીવ્ર
તથા ઉચ્ચ છે, તોપશુ અનુશીલનવાચન તે સુખની પ્રાપ્તિ અમભવિત છે, એ અનુશી-
લન પણ ક્રમિન કાનનું સહયોગી છે સત્તાનપ્રીતિનું જે સુખ છે તેને માટે અનુશી-
લનની જરૂર રહેતી નથી દપતિપ્રીતિનું સુખ જો કે કેટલે અધો અનુશીલનની
અપેક્ષા રાખે છે, તો પશુ તે અનુશીલન ગદુ સદાજ અને સુખમર હોવાથી તેમાં
વિશેષ ધમ પડતો નથી

ઉપર જણાવેલા કારણોને લીધે અનેક સમયે ઉક્ત બન્ને વૃત્તિઓ મનુષ્યના
ધર્મપાલનમા વિધિમૂલ યાગ છે ઉક્ત વૃત્તિઓ પરમ રમણીય અને મુખ્યતાયક

દોષાથી મનુષ્યો તેની અપરિચિત ખીલવણી કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, અને એ વૃત્તિ એનો પાતાનો વેગ સ્વાસ્થ્યવિકસિતિજ નહીં પ્રવળ દોષાના કાણે તે દુર્લભનીય થઈ પડે છે. આથી એવું પરિણામ એવું આવે કે કે એ એ વૃત્તિઓ અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી જાય છે, અને કોઈને આગળ વધવા દેતી નથી. પણ લક્ષિત, પ્રીતિ અને અન્ય સમસ્ત ધર્મો તેનાજ વેગમાં સપડાઈ નહીં પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે અનેક મનુષ્યો ની-પુનઃદિની પાછળ મંદા નેવાં બની જાય છે અને ધર્મધર્મને તિલાંજલિ આપી બેસે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે આપણી દિલી પ્રજા ઉપર આ કથકે ખાસ કરીને બળવાન થયેનું અણગમતા આવે છે, તે અસ્પષ્ટ નથી.

સંન્યાસ ધર્મના પ્રવર્તકે અથવા ઉપદેશકે અપ્રત્યક્ષીતિ તથા દપતિપ્રીતિ પ્રાપ્તિ તિ-રોગની દૃષ્ટિથી નીકળે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે સંન્યાસીઓની આત્માને પિશાચીરૂપે મને છે પરંતુ કે તને આત્મા રહી ગયો છું કે નો સત્તાપ્રીતિ તથા દપતિપ્રીતિને તેની યોગ્ય સીમામાં મેળવવામાં આવે તો તે પરમ ધર્મ છે તેમ કરવાને બદલે સ્ત્રી-પુનઃદિનો નિર્લેપણે લાગ કરી દેશે એ પરમ અધર્મ છે તે ઉપરાંત જગતિક પ્રીતિ ન મને વિવેચન કરતી વેળા કુ તને રહી ગયો છું કે જગતિક પ્રીતિપર ત પહેલવહેને ઘટે પારિવારિક પ્રીતિ એક પગથીમા અમાન છે જેઓ પારિવારિક પ્રીતિથી પ્રથમ પગથીઆનો ત્યાગ કરી જાત સાથે પ્રીતિ બેઠવાનો દેખાવ કરે છે તેઓ તેજા અનેકવાર નિષ્ફળ થયા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય — હમણાં સજ્જન એ કમન કેવી રીતે લાગુ પાડશે ?

શુર — હવે અથવા સાકષ્યમિદની પાસે જેઓ એવું પગલું લખી શકે તેઓને કુ ઉપદેશની લેખુ છું તે સાથે એવું પણ કહેવું જોઈએ કે હવે અથવા સાકષ્યમિદ તેના મનુષ્યો સિવાય એ નિવૃત્ત હાલમાં કરી આગળ વધવાને લાગેજ કાંઈ અર્થમાં થઈ શકે છે કુ એમ માનુ છું કે નો હવે અથવા સાકષ્યમિદે ચંદ્રચાંદ્રચાંદ્રમાં રહી ધર્મ પ્રવર્તી ને દોષ તો તેઓની પામિતતા અત્યારે છે તેના પ્રતા પણ અધિભૂતાપાત થઈ હોય, એમાં ક નથી શ્રીકૃષ્ણ જેવા આચાર્ય પુરોહિ ચંદ્રચાંદ્રચાંદ્રમાં રતા હતા હવે અથવા સાકષ્યમિદ માત્ર સંન્યાસીઓ હતા—આચાર્ય પુરોહિ નહોતા.

સતતપ્રીતિ અને દપતિપ્રીતિ સિવાય સ્વજનપ્રીતિના સજ્જનમાં પણ કોઈ બેઠવાનું રહી જાય છે (૧) જેઓ પરવૃત્ત આપણાં સત્તાન ન દોષ પણ સત્તા નના રથાને હોય તેઓ પણ આપણી સત્તાપ્રીતિના હકકર છે (૨) જેઓ આપણી સાથે એક નહીં લેલીથી બેઠાનેવા દોષ, તેઓ અર્થાત્ જાણ-બેન

વિગેરે પણ આપણા પ્રીતિપાત્ર છે સમજને લાગે હોય કે આત્મપ્રીતિની ઉદારતાને લાગે હોય, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે (૩) આ પ્રમાણે પ્રીતિનો વિસ્તર ચતાની સાથેજ આપણા હૃદય તથા આકાંક્ષાપાકાંક્ષાપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવનો નિર્વચ્ય કરવો વહેવા લાગે છે પ્રીતિનો સ્વાભાવિક વિશ્રમ કેવી રીતે થયો જાય છે, તે વાત કુ તને પૂર્વે જણાવી મેલો છું (૪) અનેક સમયે આપણે એવાં મનુષ્યોના સમાગમમાં આવીએ છીએ કે તેઓ આપણાં સ્વજન ન હોય તેપણુ તેમના મુણેપ્રત્યે મુગ્ધ થઈને તેમના પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિભાવ રાખ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી. આવી રીતની બંધુપ્રીતિ પણ કેટલીક વાર મહુ બળવતી થયેલી અનુભવમાં આવે છે

ઉપરપ્રીતિની પણ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવણી થવી જોઈએ, કારણ કે તે અનુભવોનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ ■■■ ■■■ ■■■ પ્રીતિને બળવાન બનાવવી તેનો મુદ્દ હૃદયથી નિર્ણય કરીને, અથવા ઉપર જણાવ્યા તે સધારણુ નિયમોને લક્ષમાં રાખીને પ્રીતિ વૃત્તિનું અનુચીલન કરવું એજ યોગ્ય અને ઉત્તમ છે

અધ્યાય ૨૪ મો-સ્વદેશપ્રીતિ

શુરે:—સમસ્ત વૃત્તિઓને બચાવ તથા કિન્નત કરી ઉપરમુખી કરવી એ અનુચીલનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેને માટે સાધકો ઇશ્વરોદિષ્ટ કર્યો કરવા જોઈએ ઉપર પ્રાણીમાનમાં વ્યાપક છે, તેથી સમસ્ત જગતને પોતાના આત્માસમાન લેખી તેને ચાહતા રાખવું જોઈએ જગતને આત્મવત્ લેખવામાં આવે તેજ અનુષ્ઠના હૃદયર્થ ભગતિક (સમગ્ર જગત ઉપરની) પ્રીતિનો ઉદય થાય ઠાક એમ પૂછે કે સમસ્ત જગતને આત્મવત્ સામારે માનવું ? તો તેના એજ ઉત્તર આપી શકાય કે તેમ કરવું એ ઇશ્વરોદિષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેથી તે ધર્મકાર્ય છે હતા એવી શકા કરવામાં આવે કે જો ઠાકવળુ ઇશ્વરોદિષ્ટ કર્મ ભગતિક પ્રીતિથી વિરુદ્ધ જનુ હોય તો ત્યાં શું કરવું ? આવા સ્થળે જે દિશાઓની સપૂર્ણ રક્ષા થવી અશક્ય છે તો પછી ત્યાં કંઈ દિશામાં કર્તવ્ય કરવું ?

શિષ્ય:—તે સમયે નિષ્પ્રજ્ઞતાતપણે વિચાર કરી જે ગાજવામાં ને ગાજવું નમનુ જણાય તેજ દિશાનું અવગમન લેવું જોઈએ, એમ મને લાગે છે

શુરે:—એ વાત ખરી છે તેપણુ એ સત્ય કે કહું તે બરાબર થવલુ કર. દૃષ્ટિપ્રીતિનો વિષય સમજાવતી વેળા મેં તને કહ્યું હતું કે જેઓ સમાજની બહાર હોય છે તેઓનું જીવન પશુવત્ હોય છે હાજવાતરીકે જમણી મનુષ્યો સમાજમાં

હોતાં નથી, તેથી તેમણે જીવન લગભગ પણ મેનુજી હોય છે. મમાજ સિવાય મનુષ્ય ધર્માપેક્ષે પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગણી શકે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ સમાજ સિવાય મનુષ્ય કેદાંતથી પ્રકારતું મંગળ અથવા આત્મલેખ સાધી શકે નહિ, એમ કહું હોયજી અનુક્રિત નથી. હવે જો મમાજનો ખસ થાય તો મનુષ્યના ધર્મનો પણ ખસ મળા વિના રહે નહિ, અને ધર્મનો ખસ થાય તો પછી મર્વ પ્રકારના મમળ કાર્યોનો ખસ પણ તેની સચેજ થાય, એ સ્વાભવિક છે. આ વિષે ધર્મારે વિસ્તારથી તારા જેવા સમજીને સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય — વાચકપતિ મહારાજ જો આ પ્રસંગે હાજર હોત તો તેઓ જો દલીલની સામે વાંધો ઉપાવત, પણ મને તેમાં કશું મલક નથી.

શુદ્ધ — અરજી. જો એમજ હોય, એટલે કે જો સમાજના ખમતી સાથે ધર્મ-ખસ જોડાયેલો હોય અને ધર્મખમતી સાથે મર્વ મગળ કાર્યોનો ખસ અનિવાર્ય હોય તો એટલું તો એકમ છે કે અને તે પ્રકારે સમાજની રક્ષા કરવી એ આપણું અભીર કર્તવ્ય છે હજાર રોપેન્સર પણ કહે છે કે “આત્મરક્ષા કરતાં પણ દેશરક્ષા એ મહા ધર્મ છે અને એટલા માટે હમણે તમા લાખો મનુષ્યો પોતાના આત્માને ભોગ આપીને પણ દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

આત્મરક્ષા જે કારણે ધર્મ લેખાય છે તેજ કારણે દેશરક્ષા પણ એજ ધર્મ લેખાય છે. રવજનરક્ષાને પણ ધર્મનું અંગ લેખવામાં આવ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે, કારણ કે આપણે પરિવાર જો પણ સમાજનું એક અંગ છે, પરંતુ મનુષ્યના દિનની ખાતર પારિવારિક દિનની પણ ઉપેક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આત્મરક્ષા અને રવજનરક્ષાની પેઠે સ્વદેશરક્ષા જો પણ પ્રથમેદિષ્ટ કર્મ છે, કારણ કે તેમાં સમસ્ત જનતા દિનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. મામાજક મનુષ્યો અથવા દેશનાં મનુષ્યો આંતરવિગ્રહથી લીધે મરતાં હોય તે મમણે જો કેદાં પશ્ચિમ ભૂમિનો આગેવાન જીવીને દેશમનેને જીવી દે તો પૃથ્વીમાંથી ધર્મ તમા ઉન્નતિનો ઉન્નતિ થયા વિના રહે નહિ. એટલા માટે ભૂતમાનના દિનની ખાતર સ્વદેશ-રક્ષા કરજું એ પણ ધર્મ છે.

સ્વદેશરક્ષાને જો આત્મરક્ષા તથા રવજનરક્ષાની પેઠે પ્રથમેદિષ્ટ કર્મ માનવામાં આવે તો તેને પણ નિષ્કામ કર્મ જનાવી શકાય. આત્મરક્ષા તથા રવજનરક્ષા કરતાં સ્વદેશરક્ષાના કર્મને વિશેષ મહેત્વાર્થી નિષ્કામ કર્મ જનાવી શકાય, એ વાત હવે તમે પણ અમપૂર્વક મનનવચ્ચી જરૂર છું ધારતો નથી.

શિષ્ય — આ પ્રકારની સ્વદેશરક્ષામાં આપે કહ્યું હતું કે “વિષયક દરીનેજ નિર્જુપ કરવો.” તો હવે હું જાણુવા છું કે આટલા વિચારના પરિણામે આપણે શું નિર્જુપ ઉપર આવ્યા ?

શુર — એજ કે સર્વ જીવજાતે સમદૃષ્ટિ ગણવી એ જોયે આપણા કર્તવ્ય કર્મ છે, તેજ પ્રમાણે આત્મચક્ષુ, સ્વજનરક્ષા તથા દેશરક્ષા પણ આપણા કર્તવ્ય કર્મો છે એ ઉલ્લખની અદર જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કયી તરફ ત્રાજકુ ભારે છે, તે ખારીફાથી-નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈ જવું આત્મચક્ષુ તથા સ્વજનરક્ષાની જરૂર એટલા માટે છે કે તેનાથી દેશરક્ષા તથા જગત્ સમા જલુ મેળી સદાય મળે છે, માટે ખતી શકે ત્યાંખથી દેશરક્ષા કિંવા જગત્સક્ષા તરફ વિરોધ થયે આપણુ

વસ્તુતઃ જાગરનિઃ પ્રીતિની માથે આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ તથા દેશપ્રીતિને વિરોધ ઉત્પન્ન થયે એવો સલામત સામનો નથી દૃષ્ટાન્તરરૂપે ધારો કે કોઈ એક મનુષ્ય આપણા ઉપર હુકો કરે તો તેનાથી આપણે આપણુ આત્મચક્ષુ કરવું પરંતુ તેની સામે નિર્દયતા કિંવા દુષ્ટ ઘણવચની જરૂર શું છે? હુકાતુર એટલા સમયમાં જ્યારે આપણે પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે આ વાત છુ તને સમાજની ચૂકો છુ તે વખતે મે તને એવા આશયનું મનુ પણુ હતું કે જાગરનિઃ પ્રીતિ અથવા સર્વજન સમાજભાવનો અર્થ એવે નથી કે આપણે મૂળે મોટે મારજ ખાધા કરવો મારું કહેવાનું તારપર્થ એટલુંજ છે કે જો સર્વ પ્રણીયાત્ર આપણા પોતાના આત્મા સમાનજ છે, તો પછી આપણે પ્રાંતુ પ્રાંતિ અનિષ્ટ ન કરવું કોઈ મનુષ્યનું તો શું પણ કોઈ સમાજનું પણ પ્રાંતિ અનિષ્ટ કરવા તેવાર મનુ નહિ આપણા સમાજનું જેવી રીતે વ્યવસ્થિત પ્રજાસાધન કરવું, તેવીજ રીતે ખતી શકે તો પરસમાજનું પણ પ્રજા કરવા ચૂકવું નહિ સક્તિ પ્રમાણે પ્રજા કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ એવાને છે કે કોઈ સમાજનું અનિષ્ટ કરી અન્ય સમાજનું હાન કરવું એ ખીનમુલ્ય ઉચિત નથી પરસમાજનું અનિષ્ટ કરી આપણા સમાજનું હાન ન સાધવું તેજ રીતે આપણા સમાજનું અનિષ્ટ કરી પરસમાજનું હાન સાધવું એ પણ યોગ્ય નથી આમ યાગ તોજ વચ્ચે અમાન્યાય જાગરનિઃપ્રીતિ તથા સ્વદેશપ્રીતિની ધયાઓગતા સચવાય

કેટલાએક દિવસો ઉપર તે એક પ્રસ પૂજો દરો, તેના ઉત્તર આપવાનો દવે ધોખ પ્રસજ આવી લાગો છે હુ ધારું છું કે તારા મનમાં યુરોપીય ' ડેટ્રીયોની અમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ના સરપ્રારો જલુદદ થઈ અવેલા દોષા જોઈએ અને તેજજ લીધે તે એવો પ્રસ પૂજો દરો મે તને આજે જે સ્વદેશપ્રીતિસંગે ઉપદેશ કરો છે, તેને યુરોપની સ્વદેશવાત્સલ્ય સાથે લેઈ પણ સંગે નથી યુરોપીય ડેટ્રીયોની અમ (અંધદેશવાત્સલ્ય) ને એક પ્રમાણેના મહાધોર પેમાથિકે પાપરૂપેજ છું તો આજણુ છું પામાત્વ સ્વદેશવાત્સલ્યનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે પરસમાજની પાસેથી જે મંદિ દોષ તે છીનવી દવો અને પોતાના સમાજમાં લાવો તે ડેટ્રીયોની અમ પર્થ દરો છે કે અન્ય સમસ્ત જાતિઓનું સત્યાન્યાય શરીને પણ

સ્વદેશની શોભા વધારે. આવા કાર્યકરે સ્વદેશપ્રેમથી ધર્મને કાળે અમેરિકાની અમલી જાતિએ. આને પૃથ્વીમાંથી લગભગ હાથ મળે છે. આને દેશનાત્તલથી ધર્મ ભારતવર્ષીય પ્રજાના હૃદયમાં કાઢે અને રચના ન પામે, એજ માત્રી જગ-દીશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. જોકે, પ્રીતિતત્ત્વનો સ્વૃષ્ટ અગ્રસ્થ હવે સમજીને ને !

શિષ્ય:—હા જી. મનુષ્યની સર્વે જૂતિએ પ્રીતિ અને તે હૃદયનાત્તલની થાય તે અવસ્થાને લક્ષિત કહેવાય, એ વિષય હવે હું અગ્રણ્ય સમજી ગયો છું. આવી અવસ્થાનું પરિણામ જાતિને પ્રીતિપ્રેમ દ્વેષ; કારણ કે જાતમાત્રમાં હૃદય આવી રહ્યો છે, એ વાત પણ આશ્ચર્ય સમજી શકાય છે. તેથી સાથે એટલી વાત પણ નક્કી થઈ ગઈ કે જાતિપ્રીતિ સાથે સ્વજનપ્રીતિ અથવા સ્વદેશપ્રીતિને વિરોધ આ-વવાનો ભય પણ અસ્થાને છે. ને દરેક વિરોધ કવરિત્ત્વ જોવામાં આવે છે, તે તો આપણી સહાનુભૂતિનેજ આધારી હોય છે. એ નિષ્ક્રમપણે જાતિઓ જાતવવામાં આવે તો એવો વિરોધ કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

તે સાથે એટલું પણ સમજી શકાયે છું કે આત્મરક્ષા કરતાં સ્વજનરક્ષાનું કર્તવ્ય વધારે મહત્ત્વનું છે, અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ સ્વદેશરક્ષાનું કર્તવ્ય વિરોધ મહત્ત્વનું છે. ત્યારે અંતઃકલ્પમાં હૃદયભક્તિ તથા સર્વ લોકપ્રીતિના સંરક્ષણ થાય, ત્યારે તો દેશપ્રીતિ એ માત્ર હૃદયભક્તિ કરતાંજ ઉત્તરનું અને અન્ય સર્વ કરતાં અધિક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય જની રહે છે.

શુદ્ધ:—ભારતવર્ષીય પ્રજાની સામાજિક તથા માર્ગિક અવસ્થાનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થઈ શકે. ભારતવર્ષની આર્થિકપ્રજ્ઞમાં હૃદયપ્રીતિ તથા સર્વલોક પ્રત્યે સમ-હૃદિ હતી, પરંતુ તેઓએ દેશપ્રીતિને સાર્વલૌકિક પ્રીતિની અદરજ દુવારી દીધી.

આવી પ્રીતિરજિની કમે કમે ને ખીસવણી થતી જોઈએ તેવી થઈ શકી નહિ. દેશપ્રીતિ તથા સાર્વલૌકિક પ્રીતિ એ જન્મે સ્થાયી થયેલો યોગ. ખીસવણી થતી જોઈએ ત્યારે આ વાત આર્થ પ્રજાના હૃદયમાં ઉતરવા પામશે ત્યારે ભારતવર્ષ પુનઃ પૃથ્વીની એક જાતિના ઉચ્ચ સિંહાસને વિરાજશે એમાં અને જગત પણ સંરામ નથી.

શિષ્ય:—આથે ને મર્મતત્ત્વની આખ્યા કરી છે, તે મર્મતત્ત્વને આર્થપ્રજા સમજી શકે અને તેને કાર્યમાં પરિણત કરી શકે તો કેટલો જથો લાભ થાય !

અમા વાક્યને સ્થાને આવું વાક્ય ઠીક ગણાત કે ‘કમે કરીને ભારતવર્ષની આર્થ પ્રજાના અધરણ્યમાંથી હૃદયપ્રીતિ તથા સર્વ લોકપ્રત્યેની સમહૃદિ નીકળી ગઈ અને દેશપ્રીતિનું સ્થાન પણ સ્વાર્થ અને વિપલોલુપ્ત્યએ લીધું.’

અધ્યાય ૨૫ મો—પશુપ્રીતિ

ગુરુ —પ્રીતિતત્ત્વ સળધી હજી એક વાન કહેવાની જાણી છે. અન્ય સર્વ ધર્મોની અપેક્ષાએ દિદુ ધર્મ એક ગણામ છે, તેનાં હાનયે ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. પ્રીતિતત્ત્વ સમજાવતી વેળા દિદુધર્મની ચેતના હુ પ્રત્યેષ્ટાવ સિદ્ધ કરી ચૂક્યો છું. દિદુધર્મ જાનતિકપ્રીતિનો નેવો ઉપરેણ દરે છે તેવો ઉપરેણ અન્ય ડાહ ધર્મમાં નથી ન્યાયની ખાતર મારે આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે અનન્ય અન્યાન્ય ધર્મો પણ સર્વ શ્રેષ્ઠપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાની જાણાવણી તો કરે છે, પરંતુ તેમ કરવાનું ને વશાધોગ્ય મૂળ કારણ દર્શાવતું જોઈએ તે તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમની તે જાણાવણી સાર્વક વધ રહી નથી ત્યારે ઈશ્વર સર્વસ્વપદ હોવાથી સર્વ-જૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવાનો દિદુધર્મનો ઉપરેણ તરતજ હૃદયમાં ઉતરી જાય છે, દિદુધર્મ ઉપરેણી રૂપિપ્રીતિ પણ અન્ય જાતિઓમાં આલેખરૂપ છે તેવજ વિવાદમયા. પણ ડાહ રીતે જોઈની અનુકરણીય નથી આ ઉપરાંત દિદુધર્મના પ્રીતિતત્ત્વનું એક વિશેષ ઉદાહરણ-પ્રમાણ આપું છું તે સ્પષ્ટ પૂર્વક સામજી

જૂતમાનમાં ઇશ્વરનો નિવાસ છે, એટલા મારે પ્રાણીમાનપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે. પરંતુ જેઓ એમ સમજતા હોય કે ‘જૂતમાન’ કહેવાથી તેવજ અનુષ્ઠાનોજ તેમાં સમાવેશ થાય છે તો તે ભૂલ છે. જૂતમાન કહેવાથી જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં જાતી જાય છે અર્થાત્ પશુઓ પણ અનુષ્ઠાનોની પ્રીતિને ધાન છે, અનુષ્ઠાનોપ્રત્યે જેમ પ્રીતિભાવ રાખવાનો છે, તેજ પ્રમારે પશુઓપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ રાખવો જોઈએ. આથી અભેદભાવ દિદુધર્મ અથવા તો દિદુધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલ યૌદધર્મ સિવાય અન્ય સ્થળે નથી.

શિષ્ય—એ અભેદભાવ યૌદધર્મે દિદુધર્મ પાસેથી લીધો હતો કે યૌદધર્મ પાસેથી દિદુધર્મ લીધો હતો ?

ગુરુ—અર્થાત્ તું એમ પૂછવા માગે ॥ કે પિતાની મીનકતનો વારમદાગ પુત્ર થયો કે પુત્રની મીનકત વારમદાગ પિતા થયો ?

શિષ્ય—પિતાને પણ કેટલીવાર પુત્રની સર્પિત મળે છે.

ગુરુ—કુદરતી નિયમથી વિરુદ્ધ વાત ને ડાહ સિદ્ધ કરવા છાએ, તેણે પૂછવો રહ્યું કરવો જોઈએ યૌદધર્મ પાસેથી દિદુધર્મ કહન અભેદજ્ઞાન લીધું, એમ કહેવામાં તું તું પ્રમાણ આપી શકશે ?

શિષ્ય—મારી પાસે તો એવું કાંઈ પ્રમાણ નથી, પણ જુદાધર્મે દિદુધર્મ પાસેથી એ અભેદજ્ઞાન લીધું એમ આપ કેવી રીતે પૂરવાર કરો છો ?

ગુરુ—પિત્રની મોલ-મીલકત પુત્રને મલે એ એક પ્રમાણ મારે મારે બમ છે. તે સિવાય વળતરેય ઉપનિષદની કૃતિ હિંદુ દી એ તને મહાત્મી આપું છે કે મારે બહુકારે સજાનલાય રાખશે એમ પ્રતીત નોંધાય પર્વ છે

વિદ્યુ —પરંતુ એમાં તો અધમેશ્વરની પણ વિધિ મળી આવે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ—એક ને કાંઈ એક જલિતિરુપેના રમેણે ગમે હોત તો અસંમતિ દોષને આશય તેના ઉપર મૂકી ગામલ લેમ્ત એકી-સગા ધ્યનની સાથે હાઈ રમેન્દરના મિહાલેનું મળતાપણું તપાસવું એ એમ વિધિન છે, તેમ પ્રકારે વેદના કિન્ન મિન્ન અસોલું પારપર મળતાપણું સોમનું એ વિધિન છે એટલુ ના તદિ પણ બમ અવિત છે દિન્દાવારીજ તદિસાની ઉત્પતિ છે, પરંતુ તે વાતને હમણું રહેવા છાવું. “ પશુએકાદે ત્વા મયા” એ હિંદુધર્મને ઉપરેક પામ રમણીય છે, એમા તે કાર્તિક વાં નથી. હિંદુઓ વા ઉપરેનું કાનુ મામથી પામન કરેતા આખ્યા છે એઓ હિંદુઓ નથી એઓ પણ અદિ સાધર્મનું અલુકતલું સમાસિત કરે છે, કેવા બેની અર્થે અલગ રચારી કરવા મારે પશુએનું પામન કરે છે, તેમને જોઈને કું આ વાત કહેતો નથી હવરાલ માત કોઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી, જના ડેટલાડા કુતરને મદુ પ્રેમથી ઉઠે છે, મારણ કે તેમથી તે માનદ-સુખ તથા પ્રેમને વાળે મળે છે, તે તેઓ નદુ સારી રીતે બાધતા હોય છે, માપણા રિમાં ડેટલાડે વાળે નિશાડી પાળી સંવાનકીનતાના હુપને જુલો નવળે પ્રદાન કરે છે. એ એક અગ્રેષ્ઠ પુરતામાં વામું છે ? “ એ વરમાં પાં નરામાં પદી અનન્દથી નામુ દેવ તે મુદમાં કોઈ પ્રેમી અલગ સુદ મદુમ્પ રહે છે, એમ મયમનુ.” આ પુરતાકડુ નામ મને આપારે રમણમાં નથી, પણ સાત પશુજ મહેરતી છે

હિંદુઓમા ખાસ કરીને માવને સર્વથી વિશેષ પ્રીતિપાત્ર માનવામા આવે છે. હિંદુઓને મારે માવજા નેની અન્ય એકે પોતપણી વાત નથી માવતુ દમ હિંદુ ઓનાનનવગરવડ છે આપણે હિંદુઓ માસમેળન કરતા નથી, ને અન્યોના આપણે આશરમાં વાળે છીએ તેમાં પ્રીતિર દમ મદુ અન્ય પ્રમાણમાં દેવ છે, તેથી ને માવનું દમ ન વાપર્યો તો એ દમની ખેટ કોઈ રીતે પૂરી થાય નહિ. માવ કેવળ દમ આપી આપણને ઉઠે છે, એટલુંજ નથી, પણ ને ધાન્ય ઉપર આપણે સર્વેષ આપાર છે તે માન્ય પણ એક રીતે માવ-માતનેજ આધારી છે, અને એમ મારે માવને અનાદિત કહેવામાં અતિસમેક્તિ નથી. બાળેલાગ મેનરો ખેડાય છે, અને છારે એમની એક રચારી બીજે મદુ વડ બજારમાં આવે છે. ને વાપેનું છાવું ન થાય છે ડેટલાડ વધ એવસો ખેડાય વિના પાપમાં રહે માઈ બી સરિને જે સદા પાવાય મોહવાઈ આવે જે, તે તેણે વધારી કરી શકે

દુઃખમાં, ભારતવર્ષમાં ધણુ ખર્ચ કરી આપ અને તેની સતતિ ઉપરજ નિર્ભર રહે છે. માથ અને નળો પૃથુ પાખા પડી પણ હંધીવિની અધઃ પોતાનાં કાક, ચામ તથા થીવડાં, રાં આપણા ઉપર ઉપકાર કરતાં જ્યાં છે તેટલાએક પૂર્વે મૃત્યુએ કહે છે કે - 'આપ તો હિંદુઓનો એક દેવતા ॥' વસ્તુતઃ તે દેવતા નથી, પણ દેવતા જેટલો ઉપકાર આપણા ઉપર કરે છે, એટલાજ કરે તેને દેવતાસમાન લેખવામાં આવે છે. દર્શિદેવતા આપણા ઉપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેના કરતા પણ માથ વિશેષ ઉપકાર કરે છે કંઈ જો પૂજ્ય દોષ તો આપ પણ પુજવાયોગ્ય છે. જો આપણા દેવતાથી આપનો લોપ થઈ જાય તો હિંદુમત્ત પણ તેની સાથેજ લોપ થઈ જાય, એમાં શક નથી મુસલમાનોની દેખાડેથી જો હિંદુઓ પણ મોમાસ બંધણ કરવા બગ્યા હોત તો અત્યાર પૂર્વે હિન્દુ નામનો ક્યારેયો લોપ થઈ શક્યો હોત, અથવા તો હિંદુઓ અત્યંત દુર્દશ બોધવતા હોત, એમ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ. હિંદુઓના અદિ સાધર્મેજ હિંદુઓની રક્ષા કરી છે. અતુલીકરણુ પ્રત્યક્ષ રૂપે જોઈએ તો ખુશીમિતિના સાક્ષર ઉપકારોપકારે એકવાર દર્શિપાત કરી જા. ખુશીમિતિના અતુસરણુના પ્રનાયેજ હિંદુમત્ત આજે જીવતી રહી શકે છે.

શિષ્ય — પણ મુસલમાનો પણ મોમાસ નથી ખાતા.

શુર — એ મતાપ હિંદુઓના લઘવાઈને છે. જેઓ હિંદુ વદમા જન્મવા છતાં મોમાસ બંધણ કરતા હોય તેઓ મુલખાર છે — તાથમ છે એથી વધારે સખ્ત શખ્તો મારી ખસે નથી.

શિષ્ય — જેટલાક પાશ્વત્ય પડિતો કહે છે કે "હિંદુઓ જન્મસતર માને છે. તેથી રથેને આપણે હોય પૂર્વપુજા દેહાતર પ્રાપ્ત કરીને પશુરથે અપણે ત્યાં આપ્યો હોય તો ?" એવા કપડી હિંદુઓ પશુઓપ્રતિ દયાવાન રહે છે."

શુર — પાશ્વત્ય પડિતો અને પાશ્વત્ય મર્દોનો વચ્ચેનો મોદ જુવનો જોઈએ નહિ. હિંદુધર્મનો પધાર્થ ધર્મ એ તને રહી શકે ॥ ૬૭ પણ તું જ નહિ જાને કહેવાય અને પડિત જાને કહેવાય તેનો વિલુપ્ત કરી શકાય નહિ ? મર્દો તો એના અવાજ ઉપરથીજ પકડાઈ જાય હવે રવન કાક પાશ્વત્ય પડિતો દોવા સંભર નથી.

અધ્યાય ૨૬ મો-દયા

શુર — સકિત અને પ્રીતિ પછી દયાનું સ્થાન આવે છે. અર્થાત્ અથવા દુખો પ્રાદુષિત્યે જે વિશેષ પ્રતિભાવ તેને દયા કહેવામાં આવે છે. સકિતના પેરામાં નેમ

પ્રીતિનો સમાવેશ છે, તેવીજ રીતે દયા પણ પ્રીતિનો એક ખાસ પેટા ભાગ છે મર્વ જૂતમાત્રના ને પોતાનાજ આત્માને જોયો ટોચ અથવા મર્વ જૂતમાત્રનો પેતાના માંજ અનુભવ કરતો હોય તે અનુભવ નિરતર દયામયજ હોય છે એટલા માટે વકિતના અનુશીતન (અનુસરણ અને વિકાસ) થી જેમ પ્રીતિનું અનાયાસે અનુશીતન થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિના અનુશીતનથી સાથે દયાનું અનુશીતન પણ રહેતુજ હોય છે કનિષ્ઠ પ્રીતિ અને દયાને હિંદુ ધર્મે એવા સુત્રથી એક ખીખ સાથે યુક્ત છે કે તેને ખૂબી પામી તલાવવાનું કમ સદેજ નથી હિંદુધર્મ જેવો મર્વાવસ પનન ધર્મ અન્ય કોઈ નથી, એવા ઉદ્ગારો બાવા પ્રમતે જળપૂર્વક બહાર આપ્યા વિના રહેતા નથી

શિષ્ય — જ્યાં દયાનું અનુશીતન પ્રવૃત્ત રીતે કરવાનું હિંદુધર્મમાં કરેલું છે

ગુરુ — એકવાર નહિ પણ દહારવાર પુન પુન દયાના વિષય ઉપર કાર મૂકવામાં આવે છે વસ્તુતઃ જોવામાં દયા નથી લેને હિંદુ એવું તામજ આપી કદાચ નહિ તોપણ એટલું છે કે હિંદુધર્મમાં દાન શબ્દનો જેટલો દૂરથી ઉપયોગ થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે તેટલો દયા શબ્દનો અવધાર થયેલો જોવામાં આવતો નથી ખરી રીતે તો દાનમંજ દયાનું સત્વ અનુશીતન રહેતું છે, પરંતુ 'દાન' શબ્દના અર્થ તરફ અગમર વક્ષ આપવામાં આવતું નથી 'દાન' કહેવાથી માત્ર અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અથવા ધનદાનજ સર્વત્ર સમજવામાં આવે છે, પરંતુ એ અર્થ તો જહુજ સાકો છે દાનનો ખરો અર્થ ત્યાગ છે ત્યાગ અને દાન એક ખીખના માત્ર પ્રતિશબ્દોજ છે દયાના અનુશીતનથી ત્યાગ શબ્દનો પણ અનેક સ્થાને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અહ ત્યાગ શબ્દથી કેવળ ધનત્યાગજ સમજવો, એ યોગ્ય નથી ત્યાગ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગોનું સૂચન થાય છે, અને તેમાં પ્રાણુત્યાગ પણ સમાર્થ જાય છે જતલ્લય કે નથા દાનધર્મનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં અત્મત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ સાથેજ રહેલો છે એમ સમજ લેવું આ પ્રકરણ દાન કરવું તેવાજ સ્વાર્થ દયાના અનુશીતનનો ચાર્જ રહેતો છે એક માણસ પાસે પુષ્કળ ધન-સ પત્તિ હોય, અને તે સ પત્તિનો અમુક અંશ કોઈ દીન-દનિદીને અર્પણ કરે તો તેથી તેણે દયા કરી એમ કહી શકાય નહિ; મરણ કે એક તળાવમાંથી કોઈ પ્રવાહી ખોલો કહીને પાણી પીવે તેથી તળાવને કાંઈ જોડ નથી નથી, તેમ તારા હાથ પ્રકાશના દાનથી તને કાંઈ કંઈ થતું નથી, તેણે જેનો સ્વાર્થતાગ કર્યો જોઈએ તેનો સ્વાર્થતાગ એથી થતો નથી આ ઉપરથી એવા કાનથી પણ જરૂર નથી એમ માની લઈય નહિ. જોયો એવું નજરું દાન પણ કરી શકતા નથી તેઓ ધો-તર નસંધમથી કોઈ રીતે

અડીયાતા નથી પરંતુ જેઓ જેવું ઇન કરતા હોય તેઓએ તેમાં પોતાની ઇનવીરતા અથવા બહાદુરી સમજી લેવી એ પણ જૂન છે એવી ઇનચિત્તથી દયાનુ પધાર્થ અનુસીધન (અનુસરણ અને ખીવલણી) માં ચક્ર નથી પોતે કષ્ટ સહીને પણ પરીપકાર કરવો તેજ ખર્ચ દાન છે.

શિષ્ય —જે આપણને કષ્ટ સહન કરવું પડે તો પછી શુભ શક્તિના અનુસીધનમાં સૂચ રહેલું છે, એમ આપે કશું લેના શું અર્થ ?

ગુરુ —શુભ શક્તિ અનુસીધન (અનુસરણ અને વિશ્વાસ) ધર્માથી તે કષ્ટનું સુખના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે એજ વૃત્તિઓ ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે કે તેના અનુસીધનથી દુઃખ પણ સુખરૂપેજ અનુભવનાય છે હતા શક્તિઓ સર્વ પ્રકારના દુખોને સુખમાં ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, એમાં સદા રાખવા જેવું નથી સમારી મનુષ્યો જેને કષ્ટ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ “આ મારું અને આ પારું” એવા ભેદવાનમંત્રીનું કામ છે ધર્મનુસરણ આત્મ-પ્રીતિની સાથે શોભ્ય પ્રમાણમાં આત્મસ્વામ્ય રહેતો હોય તો પછી તેમાં કષ્ટ કે દુઃખ જેવું કશુંજ નથીનું નથી એટલું ખરું કે જેવું પ્રાપ્તિ અનુભવ-કર્તાનાર્થ કે ઉપચારમોદિત કર્તવ્ય નિષ્કામ કારથી કરવું લેખ્ય છે.

હિંદુશાસ્ત્રોએ ઇનધર્મની જે સ્થાપના કરી છે, તેવિધે મને આ પ્રસંગે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે હિંદુધર્મના કેટલાક સાધારણ સ્વર્નમરો કહે છે કે ‘ઇન કરવાથી પુણ્ય થાય માટે દાન કરો.’ કહેવાની જરૂર નથી કે આ રથને પુણ્યને સ્વર્ગોદિ કામ્ય વસ્તુઓના ઉપાયરૂપે સૂચવવામાં આવ્યું છે ઇન કરવાથી અક્ષય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે દાન કરવું એવોજ સાધારણ હિંદુશાસ્ત્રોનો મત હોય છે આવા ઇનને તું ધર્મનું નામ આપી શકતો નથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ધનનું દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા મળે એટલા માટે અત્યારથીજ મૂલ્ય આપીને ત્યાં જમીન ખરીદી લેવી આ ઇનને ધર્મ કહી શકાય નહિ એ તો એક પ્રકારનો વેપાર અથવા વિનિમય છે એવા વાલ્મીકિ નાપારને ધર્મનું નામ આપવું શક કહેવાય નહિ. x

દાન કરવું તે નિષ્કામપણેજ કરવું ઉચિત છે નિષ્કામ દાન કરવાથીજ દયાશક્તિ અનુસીધન થાય છે, અને દયાશક્તિના અનુસીધનથી પ્રીતિશક્તિ પણ અનુસીધન થાય છે, તથા પ્રીતિના અનુસીધનથી ભક્તિ અનુસીધન થાય છે

x પરંતુ સ્વર્ગ સુખના હેતુથી પણ દાન કરવામાં આવે, એ કાંઈ પણ દાન ન કરવા કરતાં તો સારુંજ છે એટલુંજ નહિ પણ એવા દાન પણ વધને વધે નિષ્કામ કર્મમાં ફેરવનારા ધર્મ રહે છે, એ પણ મૂલ્ય લેખ્યે નહિ. સપાદક

એ પ્રમાણે એક માત્ર દાન-શક્તિના અનુભવીનથી (પદન અને વિદ્યાનથી) ઉત્તરોત્તર અનેક ઉત્તમ શક્તિઓનું સ્વાભાવિક રીતેજ અનુભવીન થાય છે. માટે જેથી કરીને દવાનું અનુભવીન થાય તેજ સ્થાન, સમય અને પાત્રતા ધન કરવું એ આપણી પવિત્ર કન્યા છે. શક્તિના અનુભવીનમાં કર્તવ્ય અથવા ધર્મ રહેલો છે. માટે તે ધર્મોર્થેજ દાન કરવું એ ઉત્તમ છે. સ્વર્ગોર્થે અથવા ખીજે કોઈ બાંહેધે મેળવવા માટે દાન કરવું એ તેનું ઉત્તમ નથી. ઇશ્વર સર્વ જ્ઞ-તામાં ॥ માટે સર્વજ્ઞતાને દાન આપવું, જે ઇશ્વરનું છે તે ઇશ્વરનેજ આપવું, મ.થવા તેા ઇશ્વરોર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એ મનુષ્યોનું પરમ કર્તવ્ય છે. સર્વજ્ઞતામાં અને તારામાં તત્ત્વદૃષ્ટિથી જ્યેષ્ઠા ક્ષેત્રો ભેદ નથી, એટલા માટે તારી ખાસે જે કોઈ છે, તેના ઉપર તારે પોતાનો તેમજ સર્વ પ્રાણીનો હક્ક છે, અને જે વસ્તુ ઉપર પ્રાણીમાત્રનો અધિકાર છે, તે વસ્તુ પ્રાણીમાત્રને અર્પણ કરવા સર્વે તરફ રહેલું ભોધએ ગીતોક્ત ધર્મમાં જે દાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તમા મધ્યર્થ હિન્દુધર્મ જે દાનની મહત્તા થાય છે, તે દાન મે ઉપર કશું તેજ પ્રકારનું સમજવું એવી જાણનાથી જે દાન થાય તેજ મધ્યર્થ દાનધર્મ છે. રહેને ચામતા એકદમ વિશુદ્ધ તરફ અશુદ્ધ વસ્તુ દેઈ દેવી તે કોઈ દાન નથી. કેટલાં એક મનુષ્યો તેા એવું નિમિષ દાન પણ કરી ચકાઈ નથી, એ ભેદ મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે.

શિષ્યઃ—સર્વને સમાન રીતે દાન આપવામાં આવે તેા પછી પાત્રાપાત્રનો વિચાર ક્યા રહ્યો ? આદ્યારમ્ય સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર સર્વ રચને કરાપણુ એકમાત્ર વિના પોતાના કિરણો દેડે છે, એ જાત ખરી, પણ તેનાથી કેટલા પ્રકેશો હમ્ય-ચક્ર ન્તય ॥ ? આદ્યારમ્યે મેવ સર્વત્ર જન વર્ણને છે પણ તેથી કેટલા ગામડાએ તમા કહેવો તણાઈ જાય છે ? એવી રીતના વિચારન-ય દાનથી જામતે બદલે દાનિ થવાનો છુ જાય નથી રહેતો ?

શુરે—હુ પૂર્વેજ કહી ચૂક્યો છુ કે દાન કરવું તે એટલાજ માટે કે તેથી આપણી દયાશક્તિ અનુભવીન થાય જે દયાપાત્ર હોય, અને જે આર્થ અથવા પોષિત હોય તેનેજ દાન આપવું. જનને નહિ સર્વજ્ઞતાત્વે દવા કરવી એમ કહેવામાં માટે એકો મુદ્દલ આશય નથી કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય તેને માટે પણ આપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર થઈ જવું તથાપિ એટલું તેા કહેવું ભોધએ કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય એવો મનુષ્ય આ સંસારમાં દુર્લભ છે જેને દારિદ્ર્ય દુઃખ ન હોય તેને ધનનું દાન આપવું નિષ્ફળ છે તેવીજ રીતે જેને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ ન હોય તેને દવાનું દાન આપવું એ નિર્સર્ક છે. અનુચિત દાનથી અભિવાર પૃથ્વીમાં ખાપની શકિ થાય

છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનો છે અને લેખમાં અનુચિત ઘન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધી પડેલી હોવાથી, જે મનુષ્યો પૃથ્વીમાં સત્કર્મપણપણ રહીને જીવન આજીવ સંકે તેવા ટોચ તેવાઓ પણ સિદ્ધક અથવા પ્રયત્નકે વેશ ધારણ કરે છે અનુચિત ઘન કરવાની પ્રવૃત્તિને છોડી સંસારના પ્રયત્નોમાં બંધાયેલા થવાને બદલે હલકી જુદી ચાપ છે સચકત સિખાસીઓને ઘન આપવાથી આગમને ઉત્તેજન મળે છે, એમ માનીને પણ કેટલાક ઘન કરતાં અવગણ છે આ પ્રમાણે બનને બાલુઓ તપાસીને ચેતના પાત્રે મેળવ ઘન આપણુ એજ ઉત્તમ છે જેઓની જ્ઞાનાર્જની અથવા કાર્મિકશક્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં વિદ્યસિત થએલી હોય છે તેમને પાત્રાપાત્રનો વિચાર પણ મુસેલીઓ નથી થાયવો કારણ કે તેઓ સ્વાસ્થીય હોવાની સાથે વિચારવાનું પણ હોય છે ચતુરન કે મનુષ્યની મર્મરશ્મિઓ નુકર રીતે વિસિત ન થાય ત્યાંથી તેની કાંઈ એક જિંદગી સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ગીતાના સંપ્રદાય અભ્યાસમાં ઘનસમયે ભગવાનનું જે કથન છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એવું જ છે

દાતૃદર્શમિદિ યદાન દર્શયેત્તુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાન સાર્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

યતુ પ્રત્યુપકારાર્થે કલ્પમુદિશ્ય વા પુન ।

દીપયેત્તે ચ પરિઘિટં તદાનં રાગસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેઽથ દીપયેત્તે ।

અસત્કૃતમયજ્ઞાતં તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

અર્થાત્—' આપણુ એજ કર્ત-ન ' છે એમ માનીને જે ઘન આપવામાં આવે, જેના બદલાનો તેનું ન રાખવામાં આવે અને જે ઘન દેશ, કાળ, પાત્રનો વિચાર કર્યા પછીજ આપવામાં આવે, તેજ વચાર્થ-સારિત-ઘન છે બદલાની આશાથી જે ઘન આપવામાં આવે, અણુક ફળની આશાપૂર્વક જે ઘન આપવામાં આવે અથવા અણસન્ન સાથે જે આપવામાં આવે તે રાજસ ઘન છે દેશ કાળ-પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના અથવા અનાદર અને અવગણપૂર્વક જે ઘન આપવામાં આવે તે તામસઘન છે

શિષ્ય —ઘન અશક્તી વેળા દેશ-કાળ-પાત્રનો કેવી રીતે વિચાર કરવો તે વિશે ગીતામાં કંઈ ઉપદેશ મરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુ —ગીતામાં નથી, પણ ભાગ્યમોક્ષે તે વિષય નવ્યો છે, પણ અત્યારે તેની હાથ મર્યામાં બિનરવાની જરૂર નથી કોઈ પણ કર્મ એવું નથી કે જેમાં દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય ઘનને માટે પણ તેમજ છે

દેશ કાળ પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન કરવામાં આવે તેને સાર્વિક નહિ, પણ તામસ દાન કહેવામાં આવ્યું છે. બામ કહેવાયું કર્યું એકું બધું સ્પષ્ટ છે કે તે સમજવાને માટે હિંદુધર્મની ઊર્ધ્વ વિશેષ ત્રિવિ રોષી દાનવાંની જરૂર રહેલી નથી. રાખલાતરીકે આપણા મુખ્યત્વે પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડ્યો હોય અને તેજ વખતે મંચિરતરની માવડની ખોસો પણ જામે પડી ચક્ર હોય, અર્થાત્ જાને જગ્યાએ લરી-જરો અને મણુરો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય તે પ્રસંગે આપણે કાંઈ પણ આપી સુધીએ એવી અવસ્થામાં હોય તો આપણી પ્રથમ ફરજ છે કે જો પહેલાં આપણે આપણા પ્રતિભા ઝહનિચરણુર્વેજ દાન લંબાવવો. જની રહે તો જાને સ્થાનોમાં અમુક અમુક સહાયતા આપવી એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ જો સુખાતનાં મનુષ્યોને સહાય આપવાને બદલે મંચિરતર તરફ પસંપાત સુધીએ તો દેશનો વિચાર આપણે રાખ્યો છે, એમ ન કહેઈએ. પ્રશ્ન કે મંચિરતરનાં દુઃખી મનુષ્યોને મદદ કરે એવા અનેક પુરુષો બહાર આવે એવો સંભવ છે, પણ સુખાતનાં મનુષ્યો તરફ ઊર્ધ્વની દ્રષ્ટિ પડવાનો સંભવ નથી. માન્યો પણ તેજ પ્રસંગે વિચાર કરવાનો છે, અને જે બંધિને તે તામસ પ્રાણના ભોગે બચાવ્યો હોય તેજ બંધિને કદાચ આવવી કાંઈ સમ્યક દરવાની ફરજ તારે હિંદે આવી પડે તો તેને તું ઊર્ધ્વ પણ રીતે પ્રાણુદાન આપી રહે નહિ. પાત્રપાત્રનો વિચાર પણ સ્પષ્ટ છે-પ્રાણ: સર્વે તેનો વિચાર કરી રહે છે. એક દુઃખી મનુષ્યને દાન આપવા અનેક માણસો તૈયાર થાય છે, પણ પ્રશ્ન એવો કે જુગારીને આપવાને તત્પર થતું નથી. એટલા માટે લેણે કાલેષ પાત્રે જ એની સ્થૂળ વ્યાખ્યામાં ખાસ કરીને ઉત્તરવાની જરૂર નથી. જે ઉદાર ભગતિક મહાત્મીક સર્વના હલ્લમાં રહેલી છે, તેને અનુસરીનેજ દેશ કાળ પાત્રના ભેટો દર્શાવવામાં આવ્યા છે; પરંતુ વિવિધ કામ્યકારોએ જો સ્પષ્ટ અને સુરભ વાતના પણ કેવા વિવિધ બધો કર્યા છે, તે પણ એવા હોય તો એક નમુનો બાપુ. શીરોચરમાર્ગ તમા મીષરવામી કહે છે કે દેશે એટલે કુચ્છેજ અદિ તીર્થસ્થાનોમાં જે દાન થાય તેજ દાન યોગ્ય હોય એવું ગણાય. માન્યો કેવો વિવિધ બર્ધ કર્યો છે, તે જો. શીરોચરમાર્ગ કહે છે કે સંક્રાન્તિ આદિ પર્વને વિશે જે દાન થાય તેજ યોગ્ય દાન કહેવાય, તથા શીવર સ્વામી કહે છે કે મહાજી પ્રસંગે જે દાન કરવામાં આવે તેજ એજ છે, પાત્ર એટલે યો શંકરાચાર્ય કહે છે કે જે વેદમાં પુરંચત હોય, જ બંધોનો સારી રીતે જાણુ-દાર હોય, તથા આચાર્યમાં નિષ્ણાવલ્લે હોય તેને યોગ્ય પાત્ર સમજવો. તેજ અંબધે શીવર સ્વામી કહે છે કે જે તપ જપ વ્રત આદિ કરતો હોય એવા બ્રાહ્મણનેજ યોગ્ય પાત્ર જાનવો જોઈએ. સર્વનાય ! તું જાણ દેશમાં રહી દાનદુઃખી પીડિત મનુષ્યોની સેવા પહેલી તારીખથી કરી મી તારીખપર્વત કર્યા કરે તો,

તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવાનસિદ્ધિ દાન થયું એમ નજ મળ્યાય । ભાષ્યમરોના વિચાર પ્રમાણે તો મરીત રોગી કે દુઃખીને સદાચ કરવી એ રોગ્ય દાન ન લેખાય આ પ્રમાણે કેઈ કેઈ ભાષ્યકરે અતિ ઉન્નત ઉદાર તથા સાર્વજનિક દિ-દુષર્મને એવો તો સકીર્ણ, અનુદાર તથા ઉપધર્મ બનાવી દીધો છે કે તે ભાષ્યકરોના વિચારોને મથાર્ય દિદુષર્મના વિચારો કહેવાની દિમત ડાહથી થઈ શકે નહિ અને એમ લાગે છે કે સ્મૃતિને અનુમેદન આપતા મારેજ ભાષ્યમરોએ ભગવાનના ઉદાર વાક્યને એટલું બહુ સકીર્ણ રૂપ આપી દીધું હતો જો કે ઉક્ત સર્વ અને મહા પ્રતિભાસપન્ન, સર્વશાસ્ત્રવિદ્ ભાષ્યમરોની પાસે ॥ ૩૬૪ ॥ જિસા તમા નથી, તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે,—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ગપઃ ।

સુક્તિરોત્તમચિત્તોરે તુ ધર્મદાનિ પ્રજાયતે ॥૧

અર્થાત્ માત્ર શાસ્ત્રના આધારેજ કર્તવ્યને નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી સુક્તિદીન-વિચારનું બનીને કર્તવ્ય કરવાથી તો ધર્મદાનનું થાય છે વિચાર કર્યા વિના, આંખો મીચીને ધર્મમયેતુ અનુસરણ કરવા જતાં અજ્ઞાન આપણે ડેવી દુર્લભા-અધર્મ અથવા વિગૃહ્યવાચી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ થવા વિના રહેતો નથી હજી પણ વિના વિચારે એવું જ કરીએ તો જી ઉચિત નથી પોતપોતાની ભુદિ પ્રમાણે સર્વેએ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિતર અદ્યનવાહી ગઈશ જેવીજ આપણી સ્થિતિ રહી જવાની-અર્થાત્ અદ્યનનો મદિમા સમજવાને બદલે અદ્યનો ભાર વદન કરીનેજ કુવન વીતણી હજી

શિષ્યઃ—તો પછી ભાષ્યકરોના પાત્રમાથી મથાર્ય દિદુષર્મને ઉદાર કરવો એ આપણું પ્રમાણ કર્તવ્ય નથી સુ ૧

શુરઃ—પ્રાચીન સપિ-મહર્ષિ તથા પડિતો અતિસૂચ પ્રતિભાસપન્ન તથા મહા દાની હતા તેમનામરો વિશેષ જાણિત્ય રાખવો, અને તેમનો અનાદર અથવા અમર્યાદા કદાપિ ન થાય તેનું સતત ઘણું રાખવું એ આપણું ધર્મ છે. છતાં જો રથજો તેમનું વાક્ય ઇંધરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધતાવાળું જણાય તે રથજો તે વાક્યનો પરિપાક કરી ઇંધરાભિપ્રાયનું અનુસરણ કરવું, એજ મારો કહેવાનો ધર્મ છે

અધ્યાય ૨૭ મો-ચિત્તરંજિની વૃત્તિ

(૧૧૩)

શિષ્ય.—હવે અમારા અર્થશરણી શ્રુતિઓની અનુશીલન-પદ્ધતિ સામગ્ર્યવાની મુખ્ય રાખું છું.

ગુરુ.—એ વિષય શિષ્યશ્રુતિઓનો છે, તેથી તેવિશે અત્રે વિસ્તારથી જોશ જાનો પ્રસંગ નથી. સારીરિક શ્રુતિ તથા યાનાર્જની શ્રુતિમંજુષે કુ કેવળ સાધારણ અનુશીલન પદ્ધતિ તને કહી મયો છું. શ્રુતિવિશેષને ખ્યાસ કરીને કેવી રીતે કેળવવી તે વિશે મેં કંઈ કહ્યું નથી. બીજા સંબંધમાં કહું તો શરીરને કેવી રીતે બળવાન બનાવવું, કેવી રીતે અભયશ્ચ અધાવર્ષા, કેવી રીતે શુદ્ધિને તીવ્રથી બનાવવી તથા મગજને સંયુતશાસ્ત્ર સમજી શકે એવી યોગ્યતાવાળું કેવી રીતે બનાવવું; એ સર્વ વિષયોને મેં સ્પર્શ કર્યો વિનાજ રહેવા દીધા છે, કારણ કે એ વિષય કેળવશીશાસ્ત્રનો છે. અનુશીલન તત્ત્વની સ્પૂન અર્થ સમજવાને માટે કેવળ સાધારણ વિધિનું યાનજ જસ છે. એટલા માટે સારીરિક તથા યાનાર્જનીશક્તિના અનુશીલનસમયે મેં સાધારણ વિધિજ દર્શાવવાને પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ કાર્પ શરણી શ્રુતિની અનુશીલન પદ્ધતિ-સાધારણ વિધિ-ભક્તિના વિષયમાં મુખ્યવિષય પામી જાય છે. પ્રીતિતત્ત્વ ભક્તિતત્ત્વની અંદર સમાવેશ પામે છે તથા દયાતત્ત્વ પ્રીતિતત્ત્વની અંદર સમાવેશ પામી જાય છે, એ વાત કું તને પૂર્વે કહી મયો છું. સમસ્ત ધર્મો ક્રિયા જણ તત્ત્વોની અંદરજ સમાવેશ પામે છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી. એટલા માટે મેં ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયાનો વિષય બની શકે તેટલા વિસ્તારથી ગમ્યો છે. નહિતર ક્રિયા સર્વ શ્રુતિઓની મધુના કરાવવી તેમજ તેની અનુશીલનપદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ તેટલી દક્ષિત પણ નથી. સારીરિક, યાનાર્જની અને કાર્પશરણી શ્રુતિમંજુષે મારે જે કાંઈ જોશવા યોગ્ય હતું તે જોવી મયો છું. હવે ચિત્તરંજિની શ્રુતિમંજુષે અમુક મંજુષે તે સાંભળ.

જગતના સર્વ ધર્મોમાં એક અપૂર્ણતા રહી જઈ હોય, એમ મને લાગે છે, અને તે એજ કે ચિત્તરંજિની શ્રુતિઓના અનુશીલનમાટે ખામ કરીને કાંઈએ ભાર મૂક્યો નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એનો સિદ્ધાંત કરી લેવો યોગ્ય નથી કે પ્રાચીન ધર્મવેદાંતો તેની આવશ્યકતા બરાબર ગમજી શક્યા નહિ હોય, અથવા તો તેઓએ એ વિષયનો બીવકુલ ઉપદેશ નહિ કર્યો હોય. દ્વિદુઓની પૂજાની સામગ્રી-પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, દાન, ગીત તથા વાદ્ય આદિનો ઉદ્દેશ ભક્તિના અનુશીલનપૂર્વક ચિત્તરંજિની શ્રુતિના અનુશીલનનો પણ હોવો જોઈએ, અથવા

તો ઉક્ત સાધનોદ્વારા ભક્તિનેજ ભગ્ન કરવાનો હોયો જોઈએ, એમ વિચાર કરતાં સાગ્યા વિના રહેવું નથી પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના ધર્મમાં તથા મધ્યકાળના યુરોપીય રોમન ક્રિશ્ચીઅન ધર્મમાં ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની જ્ઞાતિઓની રુદ્ધિ અર્થે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા આપિત્રીસ અથવા ચારેવીનાં ચિત્રો, અને જર્મનીના ચિખ્વાત સમીતશાસ્ત્રીઓનું સંગીત એ સર્વની ઉપાસના સમયે સદાપતા લેવામાં આવતી, એટલુંજ નહિ પણ ચિત્ર-ચિહ્ન તથા સંગીત આદિ લખિત કળાઓ ધર્મના ચરણ પાસે મરતક નમાવીને ઇતી રહેલી ભારતવર્ષમાં પણ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, તથા સમીત વિદ્યાને ઉપાસના અર્થે સદાયક સાધનો માનવામાં આવે છે.

શિષ્ય—ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની જ્ઞાતિને તૃપ્ત કરવા માટેજ મર્તિપૂજા વિચેરેનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, એમ મને લાગે છે.

શુદ્ધ—એ વાત કેટલેક અંશે સાચી છે, પણ તે શિવાય મર્તિપૂજાની ઉપયોગિતા અન્ય કોઈ કારણે સિદ્ધ થતી નથી, એમ હવે સમજ નહિ મર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે વિચાર કરવાનો અને અવલક્ષ્ય નથી ચિત્રવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા તથા મંગીત વિદ્યા વિચેરે ચિત્તરજિની જ્ઞાતિને તૃપ્તિ તથા રુદ્ધિ અર્થે રહે છે, એ વાત સાચી છે, પરંતુ કાવ્યના જેવો ચિત્તરજિની જ્ઞાતિને ખીસવડાવેલો અન્ય એકકે ક્રેષ્ટ ઉપાય નથી ગ્રીક અને રોમન ધર્મોએ પણ કાવ્યની મહાત્મા સીધી દતી, કિન્તુ હિંદુધર્મે કાવ્યનો ને પ્રધાન સ્વીકાર્યો છે તે તો ખતિ હામમાં અપૂર્વજ છે રામાયણ અને મહાભારત જેવા કાવ્ય મધ્ય એજ હિંદુઓના પ્રધાન ધર્મમયો મનાય છે વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવતમાં મધ્યમાં એવાં એવાં વાક્યો મળી આવે છે કે અન્ય ધર્મ દેવતા ધર્મસાદિત્ય સાથે તેની તુલના થઈ શકે નહિ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચિત્તરજિની જ્ઞાતિની ખીસવડાવી સમયે હિંદુધર્મે કોઈજ લક્ષ્ય આપ્યું નથી, એમ તો આપણાથી હવે સમજ નહિ જતાં એટલું છે કે પૂર્વે જે શુભ પ્રવૃત્તિ વિધિરૂપે નહિ પણ લેખાચારરૂપે આસતી હતી તે પ્રવૃત્તિને આ કાવ્યે જાણણે વિધિમદ કરવી જોઈએ, અને શારીરિક તથા ધાર્મિકની જ્ઞાતિના અનુચીતન ઉપર જેટલો જાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ભાર ચિત્તરજિની જ્ઞાતિના અનુચીતન ઉપર પણ મૂકવો જોઈએ.

શિષ્ય—અર્થાત્ આજ એમ કહેવા માગો છો કે શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે ગુરુ જ્ઞાનની ભક્તિ કરવાનું, દયા રાખવાનું, ધન કરવાનું તથા સામ્યાપ્તન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્રવિદ્યા-શિલ્પવિદ્યા-નૃત્યગીત-તથા કાવ્ય આદિ લખિતકળાઓની પણ ખીસવડાવી કરવા સામ્યદારા લેખાને પ્રેરણા કરવી જોઈએ.

શુદ્ધ—હા, નહિતર મનુષ્યોનો ધર્મ અપૂર્વજ રહી નવ.

શિષ્ય—ને કેવી રીતે ?

શુરુ—આપણે પ્રત્યક્ષ ને કોઈ નોંધ કરાવે છીએ તે કપરથી તો જગત એટલે જડ શરીરો અને બીજી વસ્તુઓની મમદિ, એટલુંજ કહી શકાય; પરંતુ આ જગતમાં આપણે જે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ પ્રકૃતિવાળી તથા વિવિધ ગુણોવાળી વસ્તુઓ નિત્ય અનુભવીએ છીએ, તે સર્વ અનેકતાની અંદર તો કોઈ એક જ બ્રહ્મા છે? વિગૃહ્યતાની પ્રખ્યાત કાષ્ઠ શૃંગના જેવું બ્રહ્મા છે?

શિષ્ય—હા

શુરુ—કેવી રીતે, કહે નોંધો

શિષ્ય—એક અવંત સત્ય જથવા અનિર્વચનીય શક્તિ—જેને હર્ષદ સ્વેન્સર ‘હન્ડુટેનલ પાવર ઇન નેચર’ કહે છે, તેમાંથીજ સર્વ વસ્તુઓ જન્મે છે, છવે છે અને છેવટે તેમાંજ વિલીન થઈ જાય છે.

શુરુ—એ સર્વોપરિ તત્ત્વને અથવા શક્તિને આપણે વિશ્વનાથી ચૈતન્યના નામથી ઓળખીશું. તે ચૈતન્યશક્તિ શક્તિને ચિત્તશક્તિ કહીશું તો તે મોખ્ય થઈ પડશે. હવે, કહે નોંધો એ સત્ત્વ ચિત્તના અવસ્થાનતુ કય શું?

શિષ્ય—કળ તો આપે હમણાજ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું, અને તે એજ કે આ જગત્તિક શૃંગતા—નવાયા, ડિવા અનિર્વચનીય એક જ

શુરુ—હવે જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ કે છવના સત્ત્વે આ અનિર્વચનીય શૃંગતાનું પરિણામ શું?

શિષ્ય—છવનની ઉપધોગિતા જથવા છવતુ શુભ

શુરુ—તેટલું જ નામ આનંદ એ સમ્વિદાન હતું જ્ઞાન થાય એટલે જગતતુ પણ સાર્વજન જ્ઞાન થાય, પરંતુ પ્રથમ એ છે કે તેને બ્રહ્મનું શી રીતે? હવે કહે કહે આપણે તેના વિચાર કરીશું પ્રથમ તે એ સત્ત્વ અર્થાત્ત જે જિજ્ઞાસામ્ય છે, તેટલું અસ્મિત્વ કેવી રીતે બ્રહ્મનું?

શિષ્ય—એ મત્સરી સાથે સત્ત્વના ગુણો પણ આવી જાયને?

શુરુ—હા જા તો

શિષ્ય—તો કદી મત્ત જથવા સત્ત્વને પ્રમાણુદારા બ્રહ્મનું નોંધો.

શુરુ—પ્રમાણુ કેટલું છે?

શિષ્ય—મુખ્યત્વે તો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બાજીનાં પ્રમાણોનો/અભાવેજ અનુમાનમાંજ સમજીને તેને જ્યક્ષરૂપે મણામાં નથી

શુરુ—કી. અનુમાનનું મત્ત પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ છે, જથવા તો મત્તજ્ઞાન પણ હમેશાં પ્રત્યક્ષશ્રુતિ દ્વારા મોખ્ય છે, એ વાત સ્મરણમાં રાખજો જ્ઞાનેન્દ્રિયદારા કાષ્ઠ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એટલા માટે પ્રથમ તો અર્થાત્ત પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ—અર્થે હર્ષદોની—અર્થાત્ત શરીરિકી વૃત્તિઓની ખીલવણી થવી નોંધો; અને જતે

પ્રમાણે અનુમાનગાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓની ચોખ્ખ સ્થુર્તિ તથા ખીસ વણી થવી જોઈએ જેને આપણે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિ કહીએ છીએ તેમાની કેટલીક વૃત્તિને મન એવું નામ આપણા દર્શનસાધનાં આપવામાં આવ્યું છે, તથા કેટલીક વૃત્તિઓને શુદ્ધિ એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે સકર્યાવિક્રમની એટલે કે વિચારક વૃત્તિઓને 'મન' એવું નામ આપાયું છે અને નિર્ણ્યાત્મક વૃત્તિ 'શુદ્ધિ' નામથી ઓળખાય છે એ પૈકી અનુમાનગાનને માટે મનોમય વૃત્તિઓનીજ સ્થુર્તિ ખાસ કરીને જરૂરની છે હવે કહે જોઈએ એ સદ્વ્યાપી ચિદ્દે-ચૈતન્યને-નેવી રીતે જાણી શકાય ?

શિષ્ય — અનુમાનપ્રમાણુત્તર

ગુરુ — એમ કહેવું તે રીત નથી જેને શુદ્ધિ અથવા વિચારકવૃત્તિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેના-અર્થાત્ જ્ઞાનગાન સત્ત્વે જાણવું જોઈએ અને પ્યારદારી ચિત્તને જાણવું જોઈએ પરંતુ ત્યારમાદ જ્ઞાન દો પેવી રીતે જાણવો ?

શિષ્ય — આનંદ, એ તો અનુમાનગમ્ય નથી, પણ અનુભવગમ્ય છે આપણે જ્ઞાન દો અનુમાનથી જાણી શકતા નથી, પણ અનુભવથી-ભોગથી-જાણી શકીએ છીએ એ જ્ઞાનદો અનુભવ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિથી યેઠો અસાધ્ય છે આનંદની પ્રાપ્તિ અર્થે તો કોઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જોઈએ

ગુરુ — જે વૃત્તિની કુ વાત કરવા માત્ર છુ તેજ તે વૃત્તિ અર્થાત્ ' ચિત્તર જિની વૃત્તિ તેના સમ્બંધ અનુસીનથીજ આ સમ્મિદાનદમય જગત્ અથવા જગત્મય સમ્મિદાનદનો સ્વરૂપાનુભવ યર્થ કહે છે જ્યાંસુધી તેવો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ અપૂર્ણ લેખાય છે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીતવણી ન થાય ત્યાંસુધી સપૂર્ણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થ, એમ કહેવાય નહિ આપણા સર્વાંગસંપન્ન હિન્દુ ધર્મનો ઇતિહાસ જો તુ જરાગર લક્ષમાં લેશે તો આ વાત તુ ખડું સારી રીતે સમજી શકશે આપણા ધર્મમાં જેટલા જેટલા ફેરફારો થયા છે તે સર્વ દિગ્ધર્મને સપૂર્ણ બતાવવા માટેજ થયા છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આપણી પ્રથમાવસ્થામાં નમ્બેદસદિવાનો ધર્મ ખડું મનજી હવો તે ધર્મની આભોચન્ય કરવાથી તને જાણીશે કે જે કોઈ સમિમાન, જે મહં ઉપકરી અથવા જે કોઈ સુદર દોષ તેનીજ ઉપાસના કરવી એ આદિ વંદિક ધર્મ હતો તેમા અસમત આનંદો જાગુ થયેટ પ્રમાણુમાં હતો પરંતુ સત્ તથા ચિત્તની ઉપાસનાનો કિવા જ્ઞાન તથા જ્ઞાનનો પ્રાપ્ત અભાવ હતો એટલાજ માટે ઉપનિષદોએ તેમાં સુધારો કર્યો ઉપનિષદોના ધર્મ પરજલની ઉપાસનાની વિધિ દર્શાવે છે એટલામાટે તેમા જ્ઞાનઅથવા જ્ઞાનનો અભાવ નથી પરંતુ જ્ઞાનદો અભાવ છે, x એમ તો મારે કહેવું જોઈએ.

x આ જ ને કથન મોઝ્ય જણાતા નથી, પરમાત્મા સમ્મિદાનદસ્વરૂપ છે, તે પડી આનંદ તો એના પેગમાંજ આવી ગયો એ સમ્મિદાનદની નિત્યપ્રાપ્તિ

અર્થ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનદની પ્રાપ્તિનો છે એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ તે જ્ઞાન તથા જ્ઞાનમય ધર્મના ચિતરંજનીવૃત્તિને ખીચવવાની કાંઈ બાબતમાં દર્શાવવામાં આવી હોય એમ મારા અનુભવમાં નથી. + જોદોષા ઉપાસના નથી જોદો સત્ત્વને જ્ઞાનતા નથી, નો પછી તેમના ધર્મમાં આનંદ હોવાનું ક્યાંથી ? જાહેદ ઉપનિષદ તથા જોદો એ ત્રણે ધર્મોમાંથી એકે ધર્મ સામ્યજ્ઞાનદ પ્રાપ્તિ 16 દુબ્બાતમાં સંપૂર્ણ રચાયોરૂપે નથી રાખ્યો નહિ, પરિણામે એ ત્રણે ધર્મોના સારભાગ પ્રાપ્ત કરી પૌરાણિક દિન્દુધર્મ બદલાર આપ્યો આ પૌરાણિક ધર્મમાં સત્ત્વી ઉપાસના, ચિત્ત્વી ઉપાસના તથા જ્ઞાનદની ઉપાસના બહોળા પ્રમાણમાં 11 તેમાં પણ જાણ કરીને જ્ઞાનદભાગ વિશેષરૂપે રચુર્તિ પામે છે, અને એટલાજ માટે તે જ્ઞાતીય ધર્મતરીકેનું અમળ સ્થાન હજી પણ માયવી રહ્યો છે કાંઈ પણ વિજ્ઞાતીય અસંપૂર્ણ ધર્મ તેના ઉપર જુમલો કરીને હજીસુધી ફાંપી રહ્યો નથી જાગજાગ જેઓ ધર્મસંસ્કાર અર્થે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓએ આ એક વાતનું નિરંતર સમજી રાખવું જોઈએ કે ધર્મ જેવી રીતે સત્ત્વ છે, જેવી રીતે ચિત્ત્વ છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનદસ્વરૂપ પણ છે માટે તપાસુધી ચિતરંજનીવૃત્તિઓના અનુસીધનની વિધિ તથા ઉપાય દર્શાવવામાં ન આવે તપાસુધી સંસ્કાર પામેલો ધર્મ પણ કદાપિ સ્થાપીરૂપે રહી શકે નહિ

શિષ્ય — પરંતુ પૌરાણિક દિન્દુધર્મમાં જ્ઞાનદનો ભાગ દેવ કરતાં વધારે છે, અને તેથી અનહની વધાવોઅતા સવચાહ નથી, એ સમયે આપનો શું અભિપ્રાય છે ?

ગુરુ — એ વાત સાચ છે દિન્દુધર્મમાં અનેક જાળા-ઝાંખરા બાકી રહ્યા છે માટે અને દુ ખમાયતો આત્મચિત્તી નિર્વાતને માટે તે ધર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો કહેલા છે માધન એજ સાધન નથી, મુનષની ટીકીટ લઈ રહેવોના ડામામાં મે 1, તે ડમેજ મુનષ નથી કે તેમાં મુનષનો અતુલ્ય ચાલ એમાં તે હિન્દુ ધર્મમાં સુખ સગર 16 દેટલાં પણ નહિ મળતા કેટલુંક કદ પણ વેંતુ પામે, અને મુનષ તે તે સમયે જ્ઞાન હેચમા સમાયતુ રહીને તેના માણાત્માર તે એ પ્રયત્નની ઉવેટ-ફળ, પેજ રવાનો માંડાલાં ચડ, ડાળ, પાદ્ય, વગેરેમાં કેરીનો રવાદ નજ હોય, પણ ઉત્તરી દુનાયજ હોય એ જધાથી અમળ વધી ડાળની ઉવે પહોચવાડીજ રી અને તેનો ઉમદા રવાદ મેળવી રાખવ આજી રીતે વિચાર કરવ થી મમજી કે ઉપનિષદ ઉપરોક્તો ધર્મમાં જ્ઞાનદનો અભાવ નથી પણ જ્ઞાનદ તે (કેવળ જ્ઞાનદન નહિ પણ અનંત પ્રકારની અનુપમ અતુલ મહત્ત્વ, એ) તેના ઉદ્દેશમાં અને રૂગમાં રહેતોજ છે, અને એ સમ્યજ્ઞાનદને પ્રાપ્ત કરવાના (સરજુથીજ ગીતા ઉપનિષદ, ભરપૂર છે બધા પદ્ધતિદ્વારા મેળવી શકતા આત્માસમાન વિષયાનદ કે જેની ઇચ્છાવાળાનો અદ્વિવિદ્યાર્થ અધિયરજ નથી એમ એ વિદ્યાના મયો પ્રથમ થીજ કહી કે છે તેમાં-ગીતા ઉપનિષદદિમાં વિષયાનદનું વિષય કે અવરથા ન હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે

એ હું કહ્યું કરે છું, અને તેને જાણેથી નાંખવાની પણ તેણીજ જરૂર છે, એમ પણ હું માનું છું. દિદુધર્મનો વચાર્થ 'મર્મ' જેઓ સમજી શકે તેઓ ધર્મના આવશ્યક તથા અનાવશ્યક અણોને પણ જાણી શકે અને સમજી શકે. તેથી તેઓ આવશ્યક અણોનો સ્વીકાર તથા અનાવશ્યક અણોનો ખંતિય જણાવ સહેલાઈથી કરી શકે, એમાં શંકા નથી. આમ નહિ થાય ત્યાં સુધી દિદુગતિની ઉન્નતિ થતી અસંભવિત છે. હવે, આપણે આ રમણે જે કામ વિચારવાનું છે, તે એવું છે કે જે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યમય હોય તે ઈશ્વર નો સમગ્ર હોય તે. તેનામાં સમગ્ર શુદ્ધોત્તર સમાવેશ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. કારણ કે તે સર્વમય છે, એટલેજ નહિ પણ તેના સમગ્ર ગુણો પણ અનંત છે જે અનંત હોય તેના ગુણ અત્યાગ્રામ્ય કે પરિમાણવાળા હોઈ શકે નહિ. મતલબ કે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યવિભિન્ન હોઈને તે મહાન, પવિત્ર, પ્રેમમય, વિચિત્ર છતાં એક, સર્વાનુભવન તથા નિર્વિચાર પણ છે તેના આ સર્વ ગુણો અમાપ દોવાથી એ સમગ્ર ગુણોનું સમગ્ર સ્વરૂપ જે સૌંદર્ય તે પણ અનંત દોવા યોગ્ય છે. આપણી જે રૂઝિઓના સૌંદર્યનો ઈષ-બોગ કરી શકીએ તે રૂઝિઓને જો આપણે યોગ્ય પ્રકારે ન કેળવીએ તો તે સૌંદર્ય કેવી રીતે અનુભવી શકીએ / તેટલાજ માટે હું કહું છું કે જેમ છુદ્ધિ આદિ યોગ્ય નૈતિકરૂઝિઓને અને યોગ્ય આદિ ધર્મક્રિયારૂઝિઓને કેળવવાની, ધર્મપ્રાપ્તિ અર્થે જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તાન્તરૂઝિઓને પણ કેળવવાની તથા ખીવવવાની જરૂર છે. ત્યાં સુધી પરમાત્માના સૌંદર્યનો સમગ્ર અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી તે પર-માત્માપ્રત્યે આપણે સમ્યક્પ્રેમ અથવા સમ્યક્લગ્નિ રહી શકીએ નહિ. અલ્પનિક વેશ્યવધર્મે કુદૈવાસનાની સાથે વળીયા-કીર્તનનો સંયોગ કર્યો છે, તેનું કારણ હવે હું સમજી શકીશ.

શિષ્ય:—પણ એ વળીયાનું કળ શું સારું આપ્યું છે, એમ આપ કહી શકો ?

ગુરુ:—જેઓ આ વળીયાનું વધાર્થ વાત્પર્થ સમજી શક્યા છે, અને જેઓનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય છે. તેમને માટે એ વળીયાનું પરિણામ જાણી ઉત્તમ થઈ છે, એમ કહેવામાં દોષ નથી, પરંતુ જેઓ અજ્ઞાન હોય, વળીયાનો વધાર્થ આટલું મહત્ત્વવાળો જેઓ અવગણી દોષ, અથવા જેઓની ચિત્તરૂઝિ મુદ્ધોજ કલ્પિત હોય તેમને માટે એનું પરિણામ ખરાબજ આવે છે. ચિત્તશુદ્ધિ પ્રિય, કિંવા યોગ્યતાની, દાર્શનિકી અને ચિત્તરૂઝિની રૂઝિના ઉચિત અનુભવન સિવાય માઇપણ મનુષ્ય વધાર્થ વેશ્યવ ધર્મ શકે નહિ. વેશ્યવ ધર્મ અજ્ઞાન અથવા પાપાત્માએ માટે નથી. જેઓ રાધાકૃષ્ણને દન્દ્રિયમુખમાં વણીને માની તેમને ઉપાસે છે, તેઓ વધાર્થ વેશ્યવ નથી-પણ પિતૃત્વ છે.

મહાત્મા ભોલા તે એમજ માને છે કે સમગ્રીયા એ એક પ્રકારનો અર્થન

અર્થથીજ અથવા અસાધ્ય વ્યાપાર છે. અવગત, વખત જતાં લોકોએ યજ્ઞનીવાને એક રીતરો નીચ વ્યાપારજ જાણવી હોય છે; પરંતુ ખરું એવુંએ તો મુગમાં તો તે માત્ર ઇશ્વરેપાસનાતેજ એક પ્રકાર હતો. અનંત સુદર એવા પરમાત્માના શૈલ-વૈની ઉપામના મિત્રા અને ચિતરંજિની શક્તિને ઇશ્વરશિશુઓ કરવા મિત્રા એ ગમુદીયાનો અન્ય એક ઉદેશ નથી.

શિષ્ય—હવે, એ ચિતરંજિની શક્તિના અનુશીલનનંધે ક્ષેત્ર હપરેટ જાવો.

ગુરુ—જગતના સૌંદર્ય તમ્મ ચિત્તને આર્થવું અને બેડવું, એજ ચિતરંજિની શક્તિને કેળવવાનું પ્રધાન માધન છે. જગત સૌંદર્યમય છે, બાલ પ્રદૂત જેમ સૌંદર્યમય છે તેવીજ રીતે આનાગ્રપ્રકૃતિ પણ સૌંદર્યમય છે. બાલ પ્રદૂતિ ચિત્તને બહુજ સહેલાઈથી આર્થી કરે છે. એ આર્થવુંને વધીશૂત થઈ સૌંદર્યપ્રાપ્ત શક્તિઓના અનુશીલનમાં (તે શક્તિઓને જગતના અને ખીલવવામાં) નિત્ય તત્પર રહેવું, એ શક્તિઓ જેમ જેમ વિદ્યતા પામતી જાય તેમ તેમ આંતરપ્રકૃતિના સૌંદર્યનો પણ અનુભવ થવા લાગે, એટલુંજ નહિ પણ જગતીયતા અનંત સૌંદર્યનો આસ્વાદ સુદા. આગરો માર્ગ પ્રદિશી શક્તિઓએ એક એવો સ્વભાવ છે કે તે દ્વારા પ્રાપ્તિ, દયા અને ભક્તિ આદિ ઐશ શક્તિઓ પણ સાથે માથે જાગૃત તથા પરિપુષ્ટ થવા વિના રહેતી નથી. છતાં એક પાતમાં બહુ આવડેલી રાખવાની જરૂર છે. ચિતરંજિની શક્તિઓના અનુમિત અદુશીલન તથા સુવિધી જન્ય કેટલીક કાર્ય-પ્રતિષ્ઠી શક્તિઓ દુર્જન થઈ જાય છે એટલા માટે વ્યુષ્ણતા મનુષ્યોનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયે છે કે શક્તિઓ વિગેરે કામો મિત્રા અને વિપરેશમાં છે નિ-રુપયોગી જેવા થઈ જાય છે. એક રીતે આ વાત સત્ય પણ છે, જેઓ ચિતરંજિનીશક્તિનું અધ્યયન અનુશીલન કરે છે, અને અન્ય શક્તિઓ સાથે તેનું વ્યવહારના કિંવા સામંત્ર્ય માયવવાની કમીજ ગમવા નથી, અથવા “તુ પ્રતિભાસણી શેવાયી કવિતા લખવા મિત્રા ખીલું કમ માનવી કરવજ નહિ” એમ માની જેઓ થયા ગર્વથી પૂલી જાય છે, તેઓ અસારમાં પ્રાપ્ત નિષ્પ્રયોગી થઈ પડે છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ જે કોઈ શક્તિઓ પોતાની જન્ય શક્તિઓ કેળવવાની સાથે સાથે ચિતરંજિનીશક્તિને પણ કેળવવા રહે છે તેઓ તો નિષ્પ્રયોગી થવાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં પણ અધિક કુશળતા રાખતી રહે છે. પૂરેપૂરી શક્તિઓ—શોભીવર, મિહન, રૂટે, એટલેકે કોઈ ગમિત્રાઓ અસારધ્વજદારમાં પણ જાતિ નિહુલ હતા, એમ કહેવાય છે. શાહજીને કાર્યવું ગતવંતં પોતાના હાથમાં લીધું હતું, તે સુ ચક્રાગમિતા મિત્રાનું લોક રેનીગતની મુદ્રાતિ પણ શું સિદ્ધ કરે છે? આર્થ સીકમ વિનેદનાં જીવનરિતિ પણ એની એજ વાત રહે છે.

શિષ્ય—કેવળ નૈર્વિકંઠ સૌંદર્યપ્રત્યે ચિત્તને સંકેત કરવાથી, ચિતરંજિની

વિદ્યોની મું સમુચિત રૂઢિતિ થઈ શકે ?

શુદ્ધ — એ વિષયમાં તે મનુષ્યોજ મનુષ્યોને ઉત્તમ સદાચ આપી શકે છે. સિદ્ધવિદ્યા ચિત્રવિદ્યા, સંગીતવિદ્યા, તથા દાનવિદ્યા વિગેરે વિદ્યાઓ મનુષ્યદ્વારાજ ઉદ્ભવી છે, અને તે વિદ્યાઓ ચિત્તરઝિનીરૂપિને લેખવામાં અપૂરત સદાચ આપી શકે છે. ઉક્ત વિદ્યાઓના અભ્યાસથી ખાસ સૌંદર્યનો અનુભવ કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને સતેજ સ્થા વિના રહેતી નથી વસ્તુતઃ. કાવ્ય એ એક અનિર્ણયોગી સાધન છે. કાવ્યથી વિષય વિસ્મય થાય છે, અને દલપ આંતર પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં રસ ભેદા રીતે છે. કવિને ધર્મનો પ્રધાન સંભાવક લેખવામાં આવ્યો છે, તે પણ એટલાજ માટે મનુષ્યભાવની ખોલવણી માટે વિદ્યાન અથવા ધર્મોપદેશ જેટલો જરૂરનો છે, તેટલુજ કાવ્ય પણ જરૂરનું છે. જેઓ ઉક્ત ત્રણ વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ ઉપર દાન કરતાં વધારે સાર મૂકી દે છે તેઓજ મનુષ્યત્વ અથવા ધર્મનો વચાર્થ સદાએ જાણી શકતા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ કાવ્યમાં તે કેટલાક કુવાચો પણ હોય છે.

શુદ્ધ — ખરી વાત, પણ એથી કરીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના કરતાં વિશેષ સાધ્યોનીપૂર્વક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો એજ દિતકારક છે. જેઓ કુવાચો : આ જન સમાજની રૂપિને સ્પૃશિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓએ મોર અને લુહરોઓની રેડે મનુષ્યજાતિના મનુષ્યો છે એમ મણી એવા કુવિચોને પણ ધિરજ કરવી જોઈએ.

અધ્યાય ૨૮ મો—ઉપસંહાર

શુદ્ધ—અનુશીલનમળથી મારું વક્તવ્ય દરે સમાપ્ત થાય છે. મારે જે કંઈ કહેવા યોગ્ય હતું તે સર્વે ક્ષી ગૂચો છું. એમાં કેટલીક વાતો અપૂર્ણ તેમજ અસ્પષ્ટ રહી ગઈ હતી, તેમજ મેં આથી શક્તિ પ્રજ્ઞાએ એ વિષય અર્થો છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. નો પ્રત્યેક વાતનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તો મૂળ વાતનો કોઈ દિવસે ઉકેલ આવે નહિ એટલા માટે ન જુદા કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ તથા અપૂર્ણ રાખાને આગળ અલગથી મને જરૂર પડી છે. હું આગળ રાખું છું કે અગાઉ સંધીમાં એ નો કાઈ ક્ષણ છે તે સર્વે તુ મધ્યોચ્ચ રીતે સચળ રાખો. દોષજ, અને નો વાત પ્રજાગર સમજવામાં આવી ન હોય તે સમજવાને પ્રયત્ન અવિધ્યર્થ માત્ર રાખીશ. મને વિશ્વાસ છે કે એમ રસ્તાથી કાળક્રમે તે વાત તારા સમજવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. પણ કરીને સ્પષ્ટ થાયો તે તારા સમજવામાં અગાઉ અડી ગયા હશે.

શિષ્ય:—કેટલીક વર્મકષાઓ સંકલિતમાં એ જઈ છું, તેમજ કરીને એવાર

સાક્ષી જાઓ:-

(૧) મનુષ્યમાં કેટલીક શક્તિઓ દોષ છે, તેને આને “ વૃત્તિ ” એવું નામ આપ્યું તે વૃત્તિઓનું અનુસીલન-એટલે કે તેની ન્યયુત્તિ, અનુકરણ અને ઉત્તતિ કરીને તે શક્તિઓ અથવા વૃત્તિઓને અસ્તિત્વ ઇચ્છી તેજ મનુષ્યને, એમ આપ સિદ્ધ કરી ગયા છે.

(૨) મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ ધર્મ છે.

(૩) તે અનુસીલનની સીમા; અને વૃત્તિઓનું ‘ પરપરતુ’ સામંજસ્ય સાધવું તેજ છે.

(૪) વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય તથા સુરક્ષ એજ મુખ્ય.

(૫) સમસ્ત વૃત્તિઓનું વચાચેઅ અનુસીલન કરી, તેને હ્રયરમુખી કરવી તેજ છે, અને વૃત્તિઓને હ્રયરમુખી કરવી એજ વચાર્થ અનુસીલન છે. એ અવસ્થાને ભક્તિ પણ કહી શકાય.

(૬) હ્રયર સર્વ જુલમાનમાં છે, એટલા માટે સર્વ પ્રાણીપદાર્થ પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ રાખવી એ આપાવચક છે. જુલમાનપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન જાને ત્યાં સુધી હ્રયરપ્રતિ પણ ભક્તિભાવ જણાવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યત્વ તથા ધર્મ પણ અપૂર્ણ જ રહી જાય.

(૭) આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ, સ્વદેશપ્રીતિ, પશુપ્રીતિ તથા કપા એ સર્વ પ્રીતિની અંકર સમાવેશ પામે છે. તેમાં પણ મનુષ્યની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં સ્વદેશપ્રીતિ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ કહી શકાય. જમ્, અપના કપાનો એટલો સ્પૂળ મર્મ મારા હૃદયમાં સુવર્ણાકૃતે કેતરાઈ ગયો છે.

શુભે:- પણ કાલીશિષ્ટ વૃત્તિ, યાનાર્મની વૃત્તિ, કર્વકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તર-ગિત્તી વૃત્તિ વિગેરેનું તો તે નામ પણ ન લીધું !

શિષ્ય:-એની સંજ્ઞા જરૂર નથી. અનુસીલનતત્ત્વના સ્પૂલમર્મનું વર્ણન કરતાં એવા વિચારો પાડવા અનાવચક છે. હવે હું મરાવર જેમ સદું છું કે દેવળ અને સમજાવવા માટેજ આને એવા વિચારો પાડવા હતા.

શર:-હવે હું અનુસીલનતત્ત્વ સમજ્યો છે. તારી હ્રયરભક્તિ દડ માય તથા તારો સ્વદેશપ્રેમ સવિશેષ ખનિત માય એની મારી જાણિય છે.



અનુસીલન અથવા તત્ત્વની સાથે ભતિભેદ અને કર્મનો સંબંધ

આપણે આપણી તમામ વૃત્તિઓવાસ થું કરીએ છીએ ? કેટલીક વૃત્તિઓ પડે કેટલાક કર્મ કરીએ છીએ, અને કેટલીક વૃત્તિઓપડે કેટલુંક અભ્યુત્તે કરીએ, મનુ-

બના છવનમાં વૃત્તિ માગતું કર્મ અને જ્ઞાન સિવાય બીજું પરિણામ અથવા ફલ નથી, એટલા માટેજ જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોનો સ્વધર્મ છે. બે સર્વ મનુષ્યો પોતાપોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને વિદિત કાર્યમાં અભ્યાસવાળી કરે તો જ્ઞાન અને કર્મ બંને સર્વ મનુષ્યોના સ્વભાવરૂપજ થઈ જાય; પરંતુ મનુષ્યસમાજની અપ-રિપક્વ દશામાં સાધારણ રીતે તેમ જનતુ સહ્યવર્તુ નથી. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનેજ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપ માને છે, અને કેટલાક કેવળ કર્મનેજ પ્રધાન ગણી સહ સ્વધર્મરૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મમાણ્યપ્રાપ્તિ છે. સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મમાં છે, એટલા માટેજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એ જેમનો સ્વધર્મ છે, તેમને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મનું શબ્દચાંદી થયેલો છે.

કર્મને ચાર બેલ્લીમાં વિભક્ત કરી શકાય, પરંતુ તે સમજવા પૂર્વે કર્મનંદ વિષયને સારી રીતે જાણી લેવો જોઈએ. જગત્માં આંતરિક વિષય અને બાહ્ય વિષય એમ બે પ્રકારના વિષય છે. આંતરિક વિષયને કર્મો વિષય કરી શકે નહિ. બાહ્ય વિષયજ કર્મોનો વિષય છે. તે બાહ્ય વિષયોમાંના કેટલાક સર્વભોગ્ય છે. મનુષ્યોના કર્મ મનુષ્યોના ભોગ્ય વિષયોનાજ આશ્રય કરી શકે છે. તે આશ્રય ચાર પ્રકારનો છે. (૧) ઉત્પન્ન કરતુ અથવા બનાવતુ, (૨) યોગના કરવી અથવા સમઢ કરવો; (૩) રક્ષા કરવી, અને (૪) સેવા કરવી.

(૧) એમાં જેઓ ઉત્પન્ન કરે તેઓ કૃષિધર્મો બેકુત, (૨) જેઓ સંયોગન અથવા સમઢ કરે તેઓ શિલ્પી અથવા બ્રાહ્મણ, (૩) જેઓ રક્ષા કરે તેઓ મુદ્ધધર્મો અને જેઓ સેવા આપી કરે તે સેવાધર્મો (૪) ત્યારે જ્ઞાનધર્મવાળા, મુદ્ધધર્મવાળા અને વાણિજ્ય અથવા કૃષિધર્મવાળાઓએ પોતાપોતાનાં કાર્યો એટલાં વધી પડે, કે જેથી તેઓ પોતાના દેહબ્યવહાર આદિ અત્યંત કાર્યોને ન પહોંચી વળે, ત્યારે કેટલાક ભોડા તેમની સેવામાં નિયુક્ત થાય છે તેમને ચદ્ર કહે ॥ આમ હોઈનેજ (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા ભોક્ષિણી, (૨) મુદ્ધ અથવા સમાજ રક્ષણ, (૩) શિલ્પ અથવા બ્રાહ્મણ, (૪) ઉત્પાદન અથવા ખેતી અને (૫) પરિચર્યા-સેવા. આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે. દ્વિદુધર્મસાધકમાં એમાંની પહેલી બાબત તે બ્રાહ્મણના સ્વધર્મરૂપ કહી છે. બીજી બાબતને સુગ્રીવના સ્વધર્મરૂપ, ત્રીજી અને ચોથી બાબતને વૈશ્યના સ્વધર્મરૂપ અને ચોથી બાબતને શૂદ્રના સ્વધર્મરૂપ કહેલી છે.

ભગવદ્ગીતાની દીક્રામાં મે જે લખ્યું છે, તેમાંથી આ કેટલીક વિગત લીધેલી છે. જ્યાં એ સમયમાં રાખતુ અત્યંત છે, કે મરં પ્રકારનાં કર્મોનુકૂળ માટે અભ્યાસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેનો જે સ્વધર્મ છે, તેને અનુસરતો અભ્યાસ કરી વિના તેનાથી તે સ્વધર્મનું સારી રીતે પાછન થઈ શકતું નથી.

સ્વધર્મને અનુસરતો અભ્યાસ જોઈએ, એમ કહેવાનો અર્થ એ છે, કે સ્વધર્મની આવશ્યકતાને અનુસરીને તેણે કર્મનો અથવા ઇચ્છિતો અમુક સમય સુધી વિશેષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ચોખ્ખાની રક્ષાદાતા અમુક કર્મ અથવા ઇચ્છિતો વિશેષ અભ્યાસ શી રીતે થઈ શકે તે મારા લખેલા 'શિક્ષાસ્તર' માં આવી ચૂકેલું છે એથી આ પ્રશ્નમાં તે વિષયના વિશેષ અભ્યાસની વાત લખવામાં આવી નથી. મેં આ પ્રશ્નમાં સાધારણ અભ્યાસનીજ વાત કહી છે; કેમકે તેનોજ પરિતરવમાં સમાવેશ થઈ શકે એમ છે. વિશેષ અભ્યાસની વાત કહી નથી; કેમકે તે શિક્ષાસ્તરનો વિષય છે. ખતેમાં કંઈ પણ વિશેષ નથી, અને હોઈ પણ ન શકે; એટલું મારે અહિં કહેવું અગત્યનું છે.



વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂર્ણ પાઠનારો, આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તો અને ૧૧ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નોંધાયેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા-ચાલુ વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે આપવા કદતાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ
વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં
પૂર્ણ સાથે રૂ. ૫ માં મળે છે. પૌંઆફ.

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નાં સં. ૧૯૮૧ નાં પુસ્તકો-૧૪મીં રામભીષ્ ભાગ
૧૨-૧૩ મે, સત્યામક અને અસહકાર, ચૈત્રી રામચરણ આત્મજ્ય વિષેનું ઉત્તમ
પુસ્તક, કુટ્ટી વાતોનો નવો ભાગ, હર્ષાસ મદ, સ્વયંદેવ ભારતવર્ષ, કેમ
જીવનના પુરતો, ભારતીય નીતિશાસ્ત્રો, સ્વામી વિવેકાનંદનો ચાન્સેમ, એવાથી
તેમજ વધુ ૫૫૬થી જારી રહી વેપારી ૧૭ નીત્યો.

સંવત ૧-૪મે તેમામા માદક વારને પુસ્તકો આખા વર્ષનાં અપાઠ
સલાહ્ય ખજ પૂર્ણ વર્ષનું લેવાન છે. ૨ વર્ષ પૂરે મતા સંખ્યા પોસ્ટેજ માફ હોઈ
તે પછી જુ. ચડે છે ૬-આ માળાનાં અને વર્ષના પુસ્તકો મળેને મળેને નથી
નીત્યતા, ૫૫૬ મેરે મળે ૬૦૦થી ૧૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો નીચે છે, અને તે તેમજ આપ
ત્યારે ત્યારે મોક્ષાત્તા રહિને વર્ષ પૂર્ણ મતા સંખ્યામાં અર્ધ પુસ્તક અપાઠ નપ છે. ૪-૫મે
૩૬૫થી ખનર-આપને દરેક વર્ષનું ઉત્તમ પુસ્તક જી જો. ચી મેક્ષીને નવા વર્ષનું
લેવાન મ આપો. ૫-આપ હવેનાં ને નાનામેદા રેયો નીચે છે, તેની ખનર
માળાનાં પુસ્તકોમાં અપાઠ તરતની લેનારને ખાસ કિંમતે અપાવ છે.

ચૈત્ર માળાના આગલાં વર્ષોના હજી મળતા હેઠ

સંવત ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તકો- (કદ ૫૦૬પા, પૃષ્ઠ ૨૫૦૦, રૂ. ૧૫) ૧૪મીં
વિવેકાનંદ ભાગ ૧-૪ મે, અસહકાર મહામે, કુટ્ટી વાતોનો ભાગ ૧ મે.

સંવત ૧૯૭૭ નાં ત્રણ પુસ્તકો- (કદ ૫૦૬પા, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૧૫) ૧૪મીં
પા) કુટ્ટી ૧ તાંમે ભાગ ૨ મે, સ્વયંદેવ ભારતવર્ષ, સ્વામી વિવેકાનંદનો રામભીષ્.

સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તકો- (કદ ૫૦૬પા, પૃષ્ઠ ૧૧૦૦, રૂ. ૪, પાકાં પૂર્ણ
સાથે ૧ ૫) ૧૪મીં રામભીષ્ ભાગ ૧૦-૧૧-૧૪ ૫૨૮, તેજોવિજય મોનાપાર્કર્ત
પિતૃત મરિત પૃષ્ઠ ૮૪૦, વર્ષવાત-૫૫ ૨૪૮.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણદરવાજ બહાર, નહીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ પાસે.

મુંબઈમાં-કાલ્યાદેવીરોડ, હનુમાનજીને નાકે, કાલ્યાદેવીના મંદીરસામે

સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણી, તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમ છવનચરિત્ર સ્વરૂપ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઇન્ની બોધપ્રદ વાણીનાં,
તથા ઉત્તમછવન ચરિત્રનાં ૫૪૬ ના કેદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં
પુસ્તકો માત્ર ૩૪)માં-અને પાકાં પૃઠાં સાથે

રૂ. ૫) માં મળશે. પે. ૦ માફ.

આ વિભાગ સુવત ૧૯૮૧થી શરૂ થઈ તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલાંમાંથી તેમજ
બીજા નકી ચશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

છવનચરિત્રો:—સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી કારકરાનંદ મસ્તરતી, મહાન મૌરંગપુત્ર વિસ્તુત
ચરિત્ર, મુદ્દમમાન મહાત્માઓના બોધપ્રદ વૃત્તાંત, જગપ્રસિદ્ધ કલ્યાણત્મા કરનેગી.

સંત મહાત્માઓની વાણી—આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજા અનેક સંત મહાત્માઓના ધોળ, બળન, મરણી, હાથ, મદિના, સાખીઓ,
રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, બોલ્મે, પારે, નરસિંહ, મોરખાઈ,
નીરાંત, બાપુ, નિમ્બુજાનંદ, રવીદાસ, બાજુદાસ, રવાળસાંત, ગોપાળ, છુડીયો, મોરાર,
સાચાસ, નરહરિ, સામજ, મિરમર, દયારામ, વગેરે. વળી આમજ જતાં દલપતરામ,
કેશવ, કાપિ, મલ્લિકામ, નાનાલાલ, અન્ત, બોળાનાથ, બોટાદર, ચૈવિલિચરણ,
નૃસિંહચાઈ, ૬૦ વર્તમાન કવિપુત્રના દિન્દી તથા મુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ
પણ સુઠી કદાવીને અપાશે. અખાની વાણી તે નીકળી છે.

વંને વર્ગમાં ગ્રાહક થવાથી શાસ લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ વિભાગમાં ગ્રાહક હોવા

(અથવા થવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ ગ્રાહક

થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧)કમી એટલે કે રૂ.૮ ને

બદલે ૭ અને પાકાં પૃઠાં સાથે ૧૦ ને

બદલે ૯ લેવાશે. પે. ૦ માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

સરસ્વતી સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદમિલ	મૂલ્ય	રે રેટ
મિત્રવરકૃત ગુરુ રામાયણ	૭૫૦	૫૫૫૪	૨૫	૦.૫૦
નર્મદાનંદ મિથિલિ સાર	૨૫૬	૫૫૫૮	૦.૧	૦.૦૫
અખ ની વાણી	૧૦૦	૫૫૫૮	૧.૫	૦.૦૫
શ્રીનાથમી રામાયણ ગોડા જેઠાજી	૧૪૦૦	૫૫૫૫૧૦	૧	૧.૦૦
મહાભારતના આદિ અને સુસાપર્વ	૧૦૦		૨	૦.૦૫
શ્રીકૃષ્ણગીતાની અર્થવિ	૧૨૦	૫૫૫૫૮	૨૫	૦.૦૫
શ્રીકૃષ્ણગીતાની સમગ્રગીતાની અર્થવિ	૭૦૦	૫૫૫૫૮.૧	૨	૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની સમગ્રગીતાની અર્થવિ	૭૦૦	૮૫૫૧	૧૦	૧
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની સમગ્રગીતાની અર્થવિ	૧૫૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
સ્વામી નૃસિંહજી મહા ૧ લો ૧.૧ થી ૫	૫૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૨ લો ૧ થી ૮	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૩ લો ૧ થી ૧૧	૫૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૪ થી ૧ થી ૧૨ ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
દેવગીતના ૧ થી ૧૦ થી ૧૨ ૧૪	૫૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૨ લો ૧ થી ૫	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૩ લો ૧ થી ૧૧	૫૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૪ થી ૧ થી ૧૨ ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૫ થી ૧ થી ૧૨ ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૬ થી ૧ થી ૧૨ ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૭ થી ૧ થી ૧૨ ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૮ થી ૧ થી ૧૨ ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૯ થી ૧ થી ૧૨ ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫
મહા ૧૦ થી ૧ થી ૧૨ ૧૪	૧૦૦	૫૫૫૮	૨	૦.૦૫

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો પુસ્તકો

આગળ નં	૧૮૪	૫૫૫૮	૧	૦.૦૫
સુખ મામધ્ય અને સુખ	૭૨૦	૫૫૫૮	૧.૫	૦.૦૫
મુખ મામધ્ય અને સુખ	૫૫૨	૫૫૫૮	૧.૫	૦.૦૫
મુખ મામધ્ય અને સુખ	૨૧૬	૫૫૫૮	૧.૫	૦.૦૫
મુખ મામધ્ય અને સુખ	૨૧૬	૫૫૫૮	૧.૫	૦.૦૫

વેદક સંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આગળ નં	૧૦૦૦	૫૫૫૮	૧	૦.૦૫
આગળ નં	૧૪૦	૫૫૫૮	૧	૦.૦૫

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

હાહિન્દ રોલસ્ટોપનું જીવનચરિત્ર	૬૨૦	પાખડ	૨૧૧	૦.૭૫
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર	૭૪૦	પાખડ	૨૧૧	૦.૮૦
જગદનો મહાન પુરુષ (૪૦ ગાથીજી) ...	૩૫૦...	"	૧)	૦.૭૫
મહાન નેપોલિયન ..	૮૪૦	પાખડ	૩)	૩)
ભારતનાં સ્ત્રીચરિત્રો ગ્રંથ ૧ ભો	૨૦૦૦	પાખડ	૧)	૧૧
" " ૨ ભો				
" " ૩ ભો				

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

કુખી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ ચોથા માસ પછી છપાઈ બહાર પડશે.				
કુખી વાર્તાઓ-ભા ૫ ભો-૨૮ વાનો	૩૦૪	પાખડ	૧૧૧	૦.૭૫
કુખી વાર્તાઓ-ભા ૬ ભો-૨૭ વાનો	૩૬૦	"	૧૧૧	૦.૭૫
કુખી વાર્તાઓ-ભા ૭ ભો અનેક વાનો	૩૫૦	"	૧૧	૦.૭૫
૬ થાળુ માતા અને મહાશુણી પુત્રી	૧૬૮	પાખડ	૧૧	૦.૭૫

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

મહાશુણી બાળકો ૬૬ ખસ બનેલા નવાનો	૧૨૮	પાખડ	૧૧	૦.૭૫
બાળકો માટે-વાર્તાઓપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૨	"	૧૧૧	૦.૭૫
બાળકોની વાતો-સૈદ્ધાંતિક વાતચીતોપે ૨૧ પા	૮૬	પાખડ	૧૧	૦.૭૫
દુઃખમાં વિશ્રામ-સન્મોહ સાચાદ્યોતો	૬૫	પાખડ	૧૧	૦.૭૫
સુખો નીતિકથા ૧૫૨ બોધદાયક નાની વાનો	૧૮૪	પાખડ	૧૧	૦.૭૫

સગવડગીતા, પંચરત્ન ગીતા, ઇત્યાદિ

	ક. ઈચ	સાદુ પડું	પાકું પડું	પોસ્ટેજ
સગવડગીતા-ગુજરાતી ગીત મહિન		૦.૭૫	૦.૧૧	૦.૭૫
મરાઠી કે દિલી રીમ મહિન		૦.૭૫	૦.૧૧	માફ
સગવડગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	ગાંધી	૦.૭૫	...	"
" મધ્યમ અક્ષરમાં		૦.૭૫	૦.૧૭	"
" મોટા અક્ષરમાં	પાખડ	૦.૭૫	૦.૧૭	"
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	ગાંધી	૦.૭૫	૦.૧૭	"
" મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦.૭૫	૦.૧૭	"
" મોટા અક્ષરમાં	પાખડ	૦.૭૫	૧.૭૫	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-નવું દિવાળ બહાર, નદીને રસ્તે, સેચન કોર્ટ પાસે.
 સુખર્ષ-કાલગાંધી રોડ, હતુમન મરીને નાકે કાન્યાલેખના મહિર સામેની દુકાન

